

■ DÜNYA ƏDƏBİYYATI

M.A.ŞOLOXOV

SEÇİLMİŞ ƏSƏRLƏRİ

MİXAİL ALEKSANDROVIÇ ŞOLOXOV

416(2)
\$48

252340.

POVEST VƏ HEKAYƏLƏR

M.F.Axundov adına
Azərbaycan Milli
Kitabxanası

“AVRASİYA PRESS”

BAKİ

2007

*Bu kitab "Mixail Şoloxov. Əsərləri. Səkkiz cildə. VIII cild"
(Bakı, Azərnəşr, 1968) və "Mixail Şoloxov. İnsanın taleyi"
(Bakı, Azərnəşr, 1975) nəşrləri əsasında təkrar nəşrə hazırlanmışdır*

Rus dilindən tərcümə edənlər:

**Əyyub Abbasov
Beydulla Musayev
Hüseyn Şərif**

ISBN 978-9952-34-181-2

891.733-dc22

Rus ədəbiyyatı – XX əsr

Mixail Aleksandroviç Şoloxov. Povest və hekayələr.
Bakı, "Avrasiya press", 2007, 360 səh.

Bu kitaba XX əsr rus nəsrinin ən görkəmli nümayəndələrindən olan Mixail Şoloxovun "Yol" povesti, Don kazaklarının sinfi mübarizəsindən, acı-nacalıq həyatından, habelə İkinci Cahan müharibəsində əsirlik həyatı yaşayan rus əsgərinin özəblı günlərindən, yenilməz iradəsindən bəhs edən "İnsanın taleyi" hekayələri daxil edilmişdir.

© "AVRASIYA PRESS", 2007

Azərbaycan Respublikasının Prezidenti

İLHAM ƏLİYEVİN

"Azərbaycan dilində latın qrafikası

ilə kütləvi nəşrlərin həyata

keçirilməsi haqqında"

12 yanvar 2004-cü il tarixli sərəncamı

ilə nəşr olunur və ölkə kitabxanalarına

hədiyyə edilir

ŞOLOXOV HAQQINDA SÖZ

Bizim bir çoxumuzun Şoloxov yaradıcılığı ilə ilk tanışlığı erkən başlamışdır, o vaxtlar ki, Don Kixotu da yenice tanımışdıq, gənc Verterin özablaşmasına yenice şahid olurduq, şaqren dərisinin möcüzələri, Javerin özünü Senaya atması da hələ gözələrimizin önündən getmirdi...

Və o vaxtdan – yeddinci, səkkizinci sinif şagirdi olduğumuz o günlərdən etibarən də Qriqori Melexov, Aksinya, qoca Şukar bizim üçün doğma adamlara çevrilmişlər. İndi də bizə elə gəlir ki, bu adamlarla (surətlərlə yox, məhz adamlarla!) nə vaxtsa, uşaqlıq çağlarında özümüz görüşmüşük, “Don hekayələri”ndəki, “Oyanmış torpaq”dakı, “İnsanın taleyi”ndəki, xüsusən “Sakit Don”dakı hadisələr həqiqətən bizim gözələrimiz önündə baş vermişdir.

Əlbəttə, o zaman biz belə bir doğmalığın səbəbini yaxşı başa düşmürdük; o qayğısız, şəffaf illərdə bizim üçün “niyə?, nə üçün?” sualları bir o qədər də əhəmiyyətli deyildi, sənətin gücü sövq-təbii öz işini görürdü.

Bu gün isə Şoloxov yaradıcılığı barədə düşündəndə, onun sənətinin gücünü konkret nəzəri-estetik prinsiplər, təsnifat və kateqoriyalarla, sosiyyəvi xüsusiyyətlərlə müəyyənləşdirmək istədikdə ilk növbədə bir cəhət fikrimizdə qeyd edirik: böyük rus nəsrinin ənənələri və bu ənənələrə sədaqət; Şoloxov yaradıcılığının cəvherini təşkil edən bir sədaqət.

Belə bir ədəbi sədaqəti böyük mənada görürük. Çünki Şoloxov hər hansı klassik rus yazıçılarından birinin yox, ümumiyyətlə rus nəsrinin ənənələrinə sadiqdir və bu ənənəni inkişaf etdirir.

Şoloxov yaradıcılığı üçün sosiyyəvi digər mühüm bir cəhət bu yaradıcılığın ümumbəşəri mahiyyət daşımasıdır. Sənətin neçə min illik tarixi sübut edir: sənət o zaman ümumbəşəridir ki, o, millidir. Şoloxov ona görə azərbaycanlı oxucu üçün doğma bir yazıçıdır ki, təsvir etdiyi xarakterlər əsl rus, kazak xarakterləridir; burada millilik zəhri etnoqrafik detallarda, ekzotikada yox, dəqiq etnoqrafik təsvirlərlə bərabər daxili psixoloji araşdırmalarda, daxili müdriklikdə, bu müdrikliyin xəlqiliyindədir.

Şoloxov rus oxucusu üçün, mütərəqqi dünya oxucusu üçün də, bizcə, məhz buna görə doğma yazıçıdır. Onun əsərlərinin müxtəlif dillərdə külli tirajla nəşri belə bir ümumbəşəri doğmalığı göstərən faktdır.

İllər keçəcək, elə bir vaxt gələcək ki, uşaqlıq, yeniyetməlik, ilk gənclik xatirələri bir zərurət olacaq, buna daxili mənəvi ehtiyac hiss edəcəksən və o zaman, arasında böyüyüb boya-başa çatdığın adamlarla birgə Şoloxov qəhrəmanları da xatirində canlanacaq.

Və o zaman əlini kitab rəfinə uzadacaqsan...

Bu, sənətin gücü, istedadın gücüdür.

Elçin

YOL

Birinci hissə

I

Don boyunca lap dənizin özünədek, çöllə Getman yolu uzanır. Sol tərəfdən əydəmli qumsal Obdonye, yaşıl çaybasar çəmənlər, arabir adsız göllərin ağımtıl parıltısı görünür: sağ tərəfdə sərt dumanlı dağlar, onun dalında, Getman yolunun bozumsuz haşiyəsi arxasında, alçaq keşikçi kurqanlarının silsiləsi dalında çaylar, böyük və kiçik kazak xutorları və stanitsaları yerləşir, çal, cıqqalı ceyranotu sahələri dənizi andırır.

Bu il payız erkən gəldi, çölü çıpaqlaşdırdı, birdən-birə şiddətli şaxtalar başladı.

Səhər Pyotrun atası keçəçixanada yunu təmizlərkən ona dedi:

— Bax, oğul, indi işimiz başımızdan aşacaq! Şaxtalar başlayıb, kazak arvadları yun darayırlar, bizim işimiz indidən kərişi sazlayıb və qollarımızı daha yuxarı çırmalamaqdır, yoxsa əldən-dildən düşərlik...

Ata başını qaldırıb gülümsədi, onun solğun qonur gözləri qıyıldı. Boz cod tük basmış yanaqlarında qara əyri qırışlar əmələ gəldi.

Pyotr stulda oturub qəlib qayırdı: atasının yorğun sifətində təbəssümün sönməyini görüb susdu.

Keçəçixana çox xəfədir, adamın ürəyi bulanır, əyri tavandan yeknəsəqliklə su damır, milçəklər ləkələnmiş mika pəncərədən sürüşürlər. Pəncərədən baxanda qırov bağlamış çəpər, bədmüşk ağacları, quyu mancanığı açıq xoş rəngli, yaşılmıtl görünür. Pyotr həyətə ötəri baxaraq, nəzərini atasının lüt, bükük belinə çevirir, dodaqlarını tərpədərək, onurğa sümüyündəki çıxıntıları sayır və

atasının küreklərinin tərpənməyinə, belində büzülmüş dərinin qırı-
şaraq yığılmağına xeyli tamaşa edir.

Düynülü barmaqları yunun içindən ayıpəncəsini, tikanları, küleş öyrəncəli adamlar kimi çox tez seçir, pırpız baş və onun divardakı kölgəsi də əllərin hərəkətinə uyğun olaraq tərpənir. Buğa verilmiş qoyun yunu ətrafa kəsif və tünd üfunət yayır. Pyotrın üzündən muncuq kimi tər axır, yaş saçları gözələrinə yapışır. Pyotr ovucu ilə alnını sildi, qolibi pəncərənin içinə atdı.

– Gəlsənə, dədə, çörək yeyək?! Bir gör gün hara qalxıb, az qala günortadır.

– Çörək yeyək? Bir az dayan... Sən Allah, bu qədər də ayıpən-
cəsi olar?! Düz bir saatdır bu yunun üstündə əlləşirəm...

Pyotr stulun üstündən qalxdı, peçə baxdı. Alovun istisi tərli yanaqlarını acgözlüklə yaladı.

– Dədə, kələm şorbasını çıxardıram. Çox acmışam, bərk yemək istəyirəm!..

– Yaxşı, çıxart. İş qaçmır!

Köynəklərini geyinmədən stol başında oturdular, günəbaxan yağı ilə bişirilmiş şorbanı tələmədən yədilər.

Pyotr gözucu atasına baxıb, ağzındakı çörəyi çəynəyə-çəynəyə dedi:

– Arıqlamısan, elə bil xəstəlik səni üzür. Sən çörəyi yemirsən, çörək səni yeyir!..

Atası almacıq sümüklerini tərpədənək, gülümsədi:

– Qərībə adamsan! Özünü atana tay edirsən. Pokrov bayramın-
da əlli yeddi yaşım tamam olacaq, sənin yaşı isə on yeddiden bir az çoxdur. Məni xəstəlik yox, qocalıq üzür!.. – Bunu deyib ah çəkdi. – Kaş rəhmətlik anan sağ olaydı, səni görəydi...

Milçəklərin gur vızılısına qulaq verərək susdular. Həyətdə it quduzcasına hüddü. Pəncərənin yanından ayaq tappıltısı eşidildi. Qapı açıldı, içərisində isladılmış yun olan çənə deydi və dəmirçi Sidor dal-dalı qazmaya girdi. Papağını çıxartmadan hirsindən yərə tüpürdü.

– Yaman köpək saxlayırsınız ha! Lənətə gəlmiş başqa yerdən tutmaq istəmir, düz qıçdan yuxarını nişan alır.

– It başa düşür ki, keçə çəkmələrin dalınca gəlmisən, çəkmələr hazır deyil, ona görə də mane olur.

– Keçə çəkmələrin dalınca gəlməmişəm.

– Keçə çəkmə dalınca gəlməmişənsə, çəlləyin üstündə otur, qonağıımız ol!

– Ayda-ildə bir dəfə qonaq gəlmişəm, onda da yaş yerdə otur-
dursan! Petruxa, dədəni kimi ziyankar olma!..

Sidor qalın saqqalını sığallayaraq, altdan-altdan gülüb, qapının yanında çöməltmə oturdu, qatlanmayan barmaqları ilə eşməni büküncə xeyli çəkdi, onu çəkə-çəkə dodaqlarını marçıldadaraq, donquldadı:

– Heç şeydən xəbərin yoxdur, Foma baba?

Ata yunu torbaya doldura-doldura başını tərpətdi. Gülümsədi, la-
kin Sidorun gözlərində sevinc qığılcımlarını seziib, diqqətini topladı.

– Nə olub?

Tütün tüstüsünün arasından Sidorun üzü göründü: dodaqları təbəssümdən dovşan dodaqları kimi büzülmüş, sarı qaşları altında gözləri sevinc və həyəcanla qıyılmışdı.

– Qırmızılar sıxışdırırlar, o taydan Dona yaxınlaşırlar. Bizim stanitsada geri çəkilməkdən danışırlar... Bu gün dəmirçixanamda əlləşirdim, döngədən atlıların çapdığını eşitdim. Bayıra baxdım, gördüm mənim dükanıma tərəf gəlirlər. “Dəmirçi buradadırmı?” deyə soruşdular. “Buradadır” – dedim. “Bu dəqiqə madyanı nalla, korlasan, qırmanc la dərini soyaram!..” Hər şeyi götürüb dəmirçixana-
nadan çıxdım, kömürtək qapqara qaralmışdım. Poqonlarındən gördüm polkovnikdir, yanında da adyutantı. “Mərhəmət edin, dedim, – Öz işimi yaxşı bilirəm”. Onların madyanının qabaq ayaqlarını nalladım, çəkici taqıldadı, özüm isə diqqətlə qulaq asırdım. Bax bu vaxt başa düşdüm ki, onların işi xarəbdir!..

Sidor tüpürdü, papirosu ayağı ilə tapdaladı.

– Salamat qalın! Boş olanda laqqırtı vurmağa gələm.

Qapı örtüldü, keçəçixananın tərli divarlarından burula-burula buğ qalxdı. Qoca xeyli susdu, sonra əllərini silə-silə Pyotra yaxın-
laşdı:

– Hə, Petruxa, axır ki, arzu muza çatdıq. Bizimkilər gəlirlər! Kazakların ağalığı uzun sürməyəcək!

– Qorxuram ki, Sidor yalan demiş olsun, dədə... Neçənci dəfə-
dir ki, o, bizə təzə xəbər gətirir, deyir, budur ha, gəlirlər, amma onların heç izi-tozu da yoxdur...

– Dayan, izləri də gələcək, tozları da.

Qoca damarlı yumruğunu bərk sıxdı, almacıq şümülklərinin dərisi azacıq qızardı.

– Oğlum biz kiçik yaşımızdan varlılar üçün işləyirik. Onlar özgələrin əli ilə tikilmiş evlərdə yaşayırlar, özgələrin alın tərli ilə beccərilmiş çörəyi yeyirlər, indi isə... buyurub rədd olsunlar!..

Atanın boğazından quru öskürək qopdu. O dinməzəcə əlini yellədi, belini əyərək və əllərini döşünə sıxaraq, күндə, çənin yanında xeyli dayandı, sonra dodaqlarındakı açıq-çəhrayı tüpürçəyi döşlüyü ilə sildi və gülümsədi.

– Oğlum iki yolla getməzlər! Qismətimizə bir yol düşüb, biz də yolumuzdan azmadan öləndək həmin yolla getməliyik. Madam ki, keçəçi-fəhlə yaranmışıq, demək, fəhlə hakimiyyətimizi müdafiə etməliyik!..

Qocanın barmaqları arasındakı kərişin səsi eşidildi. Pəncərəni toz hörümçək toru kimi örtmüşdü. Güneş bir anlığa pəncərədən içəri boylandı, tələsik enişə çəkildi.

II

Ertəsi gün keçəçixanaya bir zabıt və yanınca stanitsa idarəsindən bir pırkeşik gəldi. Gənc, şişkin xorunji təzə çəkmələrinin boğazını qamçısı ilə şaqıldada-şaqıldada soruşdu:

– Kremnyov Foma sənən?

– Mənəm.

– Stanitsa atamanının və intendant idarəsi rəisinin əmri ilə bütün hazır keçə çəkmələri götürməliyik. Çəkmələr haradadır?

– Zati-aliləri, oğlumla düz bir ildir işləmişik. Çəkmələri əlimizdən alsanız, acından ölərik!

– Bu mənim işim deyil! Mən keçə çəkmələri müsadirə etməliyəm. Kazaklarımız cəbhədə ayaqyalındırlar. Soruşuram çəkmələri harada saxlayırsan?

– Cənab xorunji!.. Çəkmələri düzəldincə can qoymuşuq. Axı, bu bizim çörəyimizdir!..

Xorunjinin sızanaqlı yanaqlarında acı təbəssüm molyusk kimi sürünür. Bığının altında qızıl dişləri parlıyır.

– Deyirlər, bolşeviksən? Onda sənə nə var ki? Qırmızılar gələr, keçə çəkmələrin pulunu sənə verərlər!..

Xorunji papirosunu tüstülədə-tüstülədə, məhmızlarını cingildə-dörək, күнə addımladı, qamçının dəstəyi ilə gişi qopartdı.

– Aha, bax, elə bu keçə çəkmələri götürürük! Şustrov, yığışdır, həyəət çıxart, bu saat araba gələr.

Atayla Petka çiyin-çiyinə durub, күндə bir-birinin üstünə yığılmış keçə çəkmələrin qabağını kəsdi.

Xorunji hirsindən qıpqırmızı qızardı, titrəyən dodaqlarından tüpürçək sıçırırdı, lakin özünü saxlayaraq xırıldadı:

– Sabah sən qoca köpəyi, yaxandan tutub sürüyə-sürüyə hərbi-səhra məhkəməsinə gətirəndə sənənlə ayrı cür danışacağam!..

Xorunji qoca çəkməçini itələdi, hamarlayıb qurudulmuş keçə çəkmələri ayağı ilə kandara atdı. Pırkeşik onları qucağına alıb, tay-batay açılmış qapıya tərəf tulladı.

Hasarın dalından briçkanın taqqıltısı eşidildi. Briçka darvazanın ağzında dayandı. Күндən keçə çəkmələr cüt-cüt yox olurdu. Qoca susmuşdu, amma pırkeşik yolüstü onun köhnə boz keçə çəkmələrini peçin üstündən götürəndə ona yaxınlaşdı, gözənilmədən qabaqlamış əli ilə onu peçə tərəf sıxışdırdı. Çopur küt sifətli pırkeşik dartındı, geyilmiş köynəyi yaxasından söküldü. O qolaylanmadan qocanın üzünə bir silə çəkdi.

Petka qışqırıb özünü atasının üstünə atdı, lakin yarı yolda tapança dəstəyinin gicgahına dəyən güclü zərbəsindən yıxılaraq, əllərini yana uzatdı.

Xorunji qan sağılmış gözələrini bərəldib, qoca keçəçənin yanına cumdu. Xorunji qocanın sifətinə şappıltı ilə bir qamçı da çəkdi.

– Şustrov onu doğra!.. Mən cavabdehəm!.. Vur deyirəm, anan gorbagor olsun!..

Pırkeşik sol əlindəki keçə çəkmələri yerə qoymayıb sağ əlini qılınca uzatdı. Qoca diz üstə yıxıldı, başını əydi: quru, qaralmış kürəkləri tərpendi. Pırkeşik az qala yerə dəyən çal başa, qabırğaların üstünə çəkilmiş bürüşük dəriyə nəzər saldı və zabito baxaraq dal-dalı çəkilib, qapıdan çıxdı.

Xorunji qocanı qamçı ilə vurur, xırıltılı səsle qırıq-qırıq söylədi... Zərbələr qozbel küreyə gumbultu ilə dəyir, qıpqırmızı yara yerləri şişir, dəri partlayır, qan nazik zolaqla süzülür, keçəçənin qanlı başı getdikcə daha aşağı, torpaq döşəməyə düşürdü...

Petka gözünü açıb səndələyə-səndələyə ayağa qalxanda keçə-xanada heç kəs yox idi. Taybatay açılmış qapıdan qovaq ağacının solğun yarpaqlarını külək səxavətlə içəri doldurur, tozu göyə qaldırırdı, kəndənin yanında isə qonşunun qancığı iti laxtalanmış qara qanı tələsik yalayır.

III

Stanitsadan böyük yol keçir.

Xutorlardan, tavrıyalıların¹ torpağından, yeni salınmış qonşu kəndlərdən gələn yollar kiçik kilsənin yanında qovuşurdu. Stanitsadan Şimal cəbhəsinə kazak polkları, arabalar, coza dəstələri gedir. Meydan daim camaatla dolu olur. İdarənin yanında çaparların köpüklənmiş atları yağışdan paslanmış paya çəpərini gəmirirlər. Stanitsa tövlələrində 2-ci Don korpusunun intendant və artilleriya anbarları yerləşir.

Qarovulçular piylənmiş donuzlara xarab olmuş konserv yedizdirirlər. Meydandan dəfnə yarpağı və lazaret qoxusu gəlir. Həbsxana da burada yerləşir. Tələsik qayrılmış paslı barmaqlıq gözə deyir. Darvazanın yanında keşikçilər dəstəsi, ağzı üstə çevrilmiş səhra mətbəxi və telefon budkası görünür.

Payız küləyi stanitsanın gediş-gəlişi olmayan döngələrində çırpıdan hörlülmüş hasarlar boyunca ağcaqayın ağaclarının qızılı yarpaqlarını sovurur və talvar altındakı qamış çəngəllərini dağıdır.

Petka həbsxanaya yaxınlaşdı. Darvaza ağzında qarovulçular durmuşdular.

– Ey, cavan oğlan, yaxın gəlmə!.. Dayan sənə deyirlər! Kim lazımdır?

– Atamı görmək istəyirəm... Familyası Kremnyov Fomadır.

Gözetçi budkaya getdi, skamyanın altından kəsilmiş qarpız çıxartdı. Kişi tələsmədən qarpızı qılıncla kəsdi, xırıltı, marçılı ilə və boz tumları Petkanın ayaqları altına tüpürə-tüpürə yeməyə başladı.

¹ Ata-babaları II Yekaterinanın ömrü ilə cənubdan, Krimla (Tavriya ilə) qonşu olan yerlərdən köçürülmüş ukraynalıları Donda tavrıyalı adlandırdılar.

Petka qarovulçunun günəşdən yanib tunc rəngi almış enli sifətinə baxa-baxa qarpızı yeyib qurtarmasını gözlədi. Qarovulçu qolaylanaraq, qarpızın qabığını yaxında qurdalanan donuza atdı, onun dalınca xeyli və ciddi tərzlə baxdı, sonra əsnəyə-əsnəyə telefon dəstəyini götürdü.

– Burada bir oğlan Kremnyovun yanına gəlib, icazə verirsiniz, buraxım, zati-aliləri?

Petka telefon dəstəyində kiminsə xırıltılı gur səslə danışdığını eşitdi, sözlərini başa düşmədi.

– Burada dayan, səni axtaracaqlar!..

Bir dəqiqə sonra qapıya iki kazak gəldi.

– Kremnyovun yanına gələn kimdir? Sən? Əllərini yuxarı qaldır!

Petkanın ciblərini qurdaladılar, cırıq papağını, penceyinin astarını yoxladılar.

– Şalvarını çıxar! Yaxşı, yaxşı, əclafın biri, utanır... Qız deyilsən ki...

Petkanın dalınca qapı örtüldü, rəzə saqqıldadı: barmaqlıqlı pəncərələrin yanından keçib komendantın otağına getdilər, hər dəşikdən Petkaya rəngbəzəng gözəl baxırdı.

Uzun dahlizdən insan necisi və kif qoxusu gəlirdi. Nəm daş divarlarda yaşıl mamır, çürük göbək bitir. Şamdanlar tutqun işıq verir. Gözətçi axırıncı qapının yanında dayandı, rəzəni dartdı, qapını təpəyi ilə taybatay açdı.

– Keç!

Petka dəşik-dəşik olmuş döşəməni ayaqları ilə yoxlaya-yoxlaya əllərini qabağa uzadıb, divara tərəf getdi. Yuxarıdan, lap səqfin altında açılmış kiçik pəncərədən payız günəşinin mavi işığı süzülürdü.

– Petyaşka?.. Sənsən?!

Atasının səsi uzun xəstəlik keçirmiş adamların səsi kimi qırıq-qırıq çıxırdı. Petka irəli cumdu, yalın ayağı ilə keçəni tapdı, oturdu və atasının sarıncı başını qucaqladı.

Gözetçi açıq qapıya söykəlib dayanmışdır, qılincinin qayığını oynadır və coşqun qəmli mahnı oxuyur.

Əks-səda sütunlu tağın altına yayılır. Petkanın atası boğula-boğula gümrahlıqla gülür, döşəmədə oturmuş Petka isə dəyirmi gözlü pəncərədən boz dumanın havaya burula-burula qalxmağını, iki qatar mis səli dumanın səmanı yarmağını görür.

– İki dəfə istintaqa çağırılar... Müstəntiq təpiyi altına salmışdı, vermədiyim ifadələrə qol çəkməyə məcbur edirdi. Yo-yox. Pet-yaxa. Kremnyov Fomaya kötkəle söz dedirtmək olmaz! Qoy öldürsünlər, onlara bunun üçün pul verirlər, alnıma yazılan yoldan sapmamam.

Petka tanış, xırıltılı gülüş eşidir və kötkədən şişmiş, qaralmış sifətə sevinclə baxır.

– Yaxşı, bəs indi necə olacaq? Çoxmu qalacaqsan, dedə?

– Qalmayacağam! Ya bu gün, ya da sabah buraxarlar... Bu köpək uşaqları mənə ləzzətlə güllələyirdilər, amma qorxurlar ki, kazak olmayan kəndlilər tətillərlərlər... Bu da onların üreyincə deyil!

– Həmişəlik buraxacaqlar!

– Yox. Gözdən pərdə asmaq üçün stanitsamızın qocalarından ibarət məhkəmə təyin edəcəklər. Elliklə mühakimə edəcəklər... Onda görürük, kim güc gələcək!.. Arına nə demişsən, ya o tərəf-lik olacaq, ya bu tərəf-lik!..

Qapı ağzındaki gözətçi barmaqlarını şıqqılatdı və ayağını yerə tapkıldaraq qışqırdı:

– Ey, güləyən kişi, oğlunu qovala. Bu gün görüşünüz qurtardı!..

IV

Qaş qaralanda qonşunun oğlu keçəçixanaya, Petkanın yanına qaçıb gəldi.

– Petro.

– Nə var?

– Tez qaç yığıncağa!.. İdarənin yanındaki meydanda atanı öldürürlər!..

Petka papağını başına qoymadan çaparaq meydana qaçdı.

O, çayın yanındaki dar, əyri döngə ilə bərk qaçırdı. Qabaqda, qızıl söyüddən çəkilmiş hasarın yanında qonşu oğlanın çəhrayı köynəyi görünürdü, onun yay günəşindən yamış sarı saçlarını külək dağıdırdı; hər hərətin yanında cır səs eşidilirdi:

– Meydana qaçın!.. Keçəçi Fomanı kazaklar öldürürlər!..

Darvazalardan və hasar qapılarından dəstə ilə uşaqlar qaçırsa, yalın ayaqları ilə döngəni tapdalayırdılar.

Petka idarənin yanına gələndə meydana heç kəs yox idi, gedən adamları sanki döngələr və küçələr uduurdu.

Keçişin evinin yaxınlığında tosqun keçiş arvadı əlini gözünün üstünə qoyaraq, qaçan Petkaya baxırdı. Keçiş arvadı çit paltarın üstündən şal örtmüş, zərif, məkrli dodaqlarında heyvətli təbəssüm donub qalmışdı. O, bir qədər dayanıb, Petkanın dalınca baxdı, ayağı ilə yığun, hələlik kimi titrəyən baldırını qaşdı və evə qayıtdı.

– Fekluşka, keçəçini harada döyürlər?

– Bax, bu xaçə and olsun! Onu döyməklərini gözələrlə görədim, nəne!.. – Artırmadan addım səsləri eşidildi. Taygöz aşpaz arvad yanlarını basa-basa keçiş arvadının yanına gəldi, əllərini yelləyə-yelləyə cingiltili səslə tez-tez danışdı: – Bir də baxıb gördüm ki, onu həbsxanadan yığıncağa gətirirlər. Kazaklar hay-küy qaldırdılar, amma onun heç vecinə deyildi. Qoca köpək gedə-gedə gülümsəyirdi, özü isə qapqara qaralmışdı, baxanda adamı dəhşət bürüyürdü!.. Onu hələ qabaqcadan cənab zabitlər döymüşdülər. Onu artırmaya çıxaran kimi döyməyə başladılar, təkcə “xırç!.. xırç!”.. səsləri eşidilirdi, amma o, elə iyrənc səslə bağırırdı ki... Elə buradaca onun axırına çıxdılar... Kimisi pazla, kimisi dəmirle, çoxu da təpklə vururdu.

Stanitsa mirzəsi idarə artırməsindən aşağı düşdü.

– İvan Arsenyeviç, bir deqiqəliyə bura gəlin!

Mirzə çox gen qalifesini dartdı və çəkməsinin tərtemiz silinmiş burnuna forsla baxa-baxa kiçik addımlarla keçiş arvadına tərəf gəldi. Səkkiz addım getməmiş bükük belini dikəltirdi və intendant polkovnikini yamsılamağa çalışaraq, iki barmağını şapkasının günlüyünə saymazyana qaldırdı.

– Günortanız xeyir, Anna Sergeyevna!

– Salam, İvan Arsenyeviç! Öldürülən kimdir?

Mirzə alt dodağını nifrətlə uzatdı:

– Keçəçi Foma bolşeviklər tərəfindən olduğuna görə, kazaklar onu öldürdülər.

Keçiş arvadı çiyinlərini dartaraq içini çəkdi.

– Aman, nə dəhşət!.. Siz də bu qətlə iştirak etdiniz?

– Vallah, nə deyim... Bilirsinizmi, o əclafı döyməyə başladılar, kişi yerə uzanmış halda: “Öldürün, Sovet hakimiyyətdən üz döndərməyəcəyəm” – deyə qışqıranda əlbəttə, mən də onu çəkməmlə

vurdum və bu işə qoşulduğuma heyifsilənirəm. Bu, ədəbsizlikdən başqa bir şey deyil... çəkmələrimi və şalvarımı qana buladım...
– Mən heç təəvvür etməzdim ki, siz belə qəddarsınız!

Keçib arvadı gözlerini qıyaraq, qəşəng geyinmiş mirzənin üzünə gülümsəyirdi. Ətrafına dəstə-dəstə uşaq toplaşmış Petka isə idarənin yanında qandan islanmış qumun üstündə oturaraq, yerə yayılmış qanlı et parçasına uzun-uzadı baxırdı...

V

Durnalar stanitsa göylərində uça-uça qaçqıldı, soyuqlar düşmüş torpaqla vidalaşırdılar. Petka keçəçixananın pəncərəsindən saatlarla çəkilməyərək harasa tamaşa edir.

Dəmirçi Sidor keçəçixanaya gəldi. Petkanın qarğıdalı dənələrini iki kərpic arasında üyütməsinə baxıb, ah çəkdi:

– Eh, yazıq, sən nə qədər əzab çəkirsən!.. Zərər yoxdur, ruhdan düşmə, tezliklə bizimkilər gələrlər, yaşamaq asanlaşar! Sabah isə qaç gəl mənə yanıma, mən sənə bir-iki qab un verim.

Sidor oturub, tənəkənin göyümtül tüstüsünü papiros çəkməkdən xarab olmuş dişlərinin arasından buraxaraq, peçin yanına tūpürdü, ah çəkdi və vidalaşmadan getdi.

Ancaq asan yaşamaq Sidora qismət deyilmiş. Ertəsi gün günəş batmamışdan qabaq Petka meydançıdan keçirdi; həbsxana darvasından iki atlı kazak çıxdı, onların arasında Sidor gəlirdi. Onun əynində dizindən aşağı uzun kətan köynək var idi. Yaxası qarına-dək parçalanmışdı, cıngın arasından qıvrım və sort tük basmış sinəsi görünürdü.

Petkaya yaxınlaşdı, ayaq saxlayıb, başını ona sarı çevirdi:

– Məni öldürməyə aparırlar, Petenka, əzizim, salamat qal!

– Dəmirçi elini yelləyib ağladı...

Vaxt ağır, darıxdırıcı yuxuda olduğu kimi tez keçirdi. Petkanı bit basdı, sarı yanaqlarını lif kimi tük bürüdü, o, on yeddi yaşından böyük görünürdü.

Qara günlər keçib gedirdi. Sənən günəşlə birlikdə kənd hasarının arxasında yox olan hər gün keçdikcə, qırmızılar stanitsaya daha çox yaxınlaşırdılar, kazakların üroklərində həyəcan getdikcə artır, bütün vücudlarını bürüyürdü.

Səhər, arvadlar inəkləri mal-qara sürülən yola çıxaranda Şeqolsk dairəsindən o tayda topların gurultusu eşidilirdi. Səhər dumanı içərisində mürgüləyən həyətlərin üzərində boğuc gumbultu keçib gedir, keçəçixananın saman divarlarına dürtülür, mika pəncərələri titrədir. Petka peçdən aşağı düşür, kəndli kaftanını çiyinə salıb həyəte çıxır, büzülmüş qoca bədmüşk ağacının yanında təzə nazik buz bağlamış torpağın üstünə uzanır, yaylın top atəşinin gumbul-damasına, torpağın qocasayağı nıqıldamasına, bir yerə toplaşmış ağcaqayınların arxasında isə pulemyotların dolaşan səslərinə qarışan şaqılıtsına qulaq asırdı.

İndi də Petka sübh tezdən həyəte çıxıb, qulağını donmuş torpağa qoyaraq, iliklərə işləyən soyuqdan dona-dona qulaq asdı. Toplar yuxulu-yuxulu gumbuldayır, pulemyotlar isə şaxtalı havada sanki cavanlarsayağı çoxotca oynayırdı:

– Ta-ta-ta-ta-ta...

Əvvəlcə tək-tük, sonra tez-tez atəş açıldı, bir dəqiqə ara verdikdən sonra yenidən zorla eşidilən:

– Ta-ta-ta-ta-ta... – gəldi.

Petka, dizləri donmasın deyə, kaftanının ətkələrini ayaqlarının altına sərdi, daha rahat uzandı; hasarın dalından kal bir səs eşitdi:

– Musiqiyə qulaq asırsan, qoçaq? Maraqlı musiqidir...

Petka səksəndi, yerindən sırayırı çöməltmə oturdu, çəpərin o tərəfində pırlaşmış qaşların altından baxan qocanın gözləri onu burğu kimi dəşirdi, saralmış saqqalında sanki tobəssüm gizlənmişdi.

Petka qocanın Dördüncü Aleksandr ləqəbi daşıyan baba olduğunu başa düşdü. Səsinin titrəməsinə hiss etdirməməyə çalışaraq, acıqlı-acıqlı dedi:

– Baba, öz yolunla get! Burada sənə aid bir iş yoxdur!

– Mənə aid yoxdur, amma, görünür, sənə aid var, hə?

– Əl çək baba, bu daşla sənə vuraram, sonra pəşman olarsan!

– Yaman qoçaqsan! Yaman qoçaqsan, deyirəm! Qocaya belə hörmət etdiyinə görə sən avaranı qoltuq ağacı ilə kətkələyirdim!..

– Mən sənə toxunmuram, sən də mənə toxunma!..

– Diqqətlə baxanda, görünür ki, sən hələ südəmər bir sən, amma hirslenib özündən çıxırsan da.

Baba çəpərin payasından yapışmış, quru, damarlı bədəninə çəpərdən asanlıqla aşırırdı. Petkaya yaxınlaşdı, yirtiq zolaqlı şalvarını düzəldərək, yanında oturdu.

- Pulemyot səsi eşidilir?
- Kiminçin eşidilir, kiminçin yox...
- Biz də eşidirik!...

Petka yanı üstə uzanmış babaya əyri-əyri baxdı, sonra qorxa-qorxa dedi:

- Bədmüşk ağacının dalında uzansa,q, daha yaxşı eşidərik.

Baba iməkləyə-iməkləyə bədmüşk ağacının dalına keçdi, çılpaq qəhvəyi rişələri rişəyobənzər əlləri ilə qucaqladı və bir-iki dəqiqə dinnəzəcə donub qaldı.

- Maraqlıdır!.. - Ayağa qalxdı, qırovu dizlərindən çırpdı və üzünü Petkaya çevirdi: - Sənnənəm, cavan oğlan, bilirsen nə var: mən yerin altında da nə olsa, görürəm, sənə nə ilə nəfəs almağın da bilərəm. Bu musiqiyə istədiyin qədər qulaq asa bilərəm, ancaq oğlumla mənim başqa tədbirim var... Sən mənim Yaşkamı tanıyırsan? Onu bolşevizm üstündə bizim kazaklar döymüşlər!

- Tanıyıram.

- Bax, biz onunla bu qərara gəlmişik ki, qırmızılarn təşrif gətirmələrini gözləmədən, onları qarşılamağa gedək!..

Baba Petkaya tərəf əyildi, saqqalı Petkanın qulağını gicişdirdi: ağzından turşumuş iyi gülə-gülə pıçıldadı:

- Cavan oğlan mənim sənə yazığım gəlir. Bilirsen necə yazığım gəlir!.. Gəl Böyük Don ordusuna tüpürək, buradan çıxıb gedək! Razısan?

- Boş danışmırsan ki, baba?

- Mənə belə söz demək üçün hələ balacasan. Belə şeylər üstündə səni yaxşıca əzişdirmək lazımdır! Bircə qancıq boş danışır, mənim dilimə ancaq doğru gələr. Səninlə qənələşmək mənə heç sərfəli deyil, işinə bax, istəyirsən burda qal!..

Baba bunu deyib, çəpərə doğru getdi; zolaqlı şalvarı gözə dəyirdi.

Petka özünü ona çatdırıb, paltarının qolundan yapışdı.

- Dayan, babacan!..

- Niyə dayanım? Bizimlə getmək istəyirsən, yaxşı yol, istəmir-sənə, daha yaxşı, yükümüz yüngül olar!..

- Gediərəm, babacan. Bəs nə vaxt?

- Bu barədə sonra danışırıq. Sən bu axşam bizə gəl, Yaşa ilə xırmanda olacağıq.

Dördüncü Aleksandr çoxdanın deyəngeni, sorxoş olanda pis, ayıq vaxtı əla bir qoca idi. Onun familiyası heç kəsin yadında deyildi. Çoxdan, kazak polkunun düşərgə saldıqı İvanovo-Voznesenskədən hərbi qulluqdan gələndə stanitsa yaxınlığında qocalara sorxoş halda demişdi:

- Sizin çarınız Üçüncü Aleksandrdir, mən isə çar olmasam da, Dördüncü Aleksandram, özü də tüpürüm sizin çarınız!..

Yığıncağın qərarı ilə onu kazak adını daşımaq hüququndan və torpaq payından məhrum etdilər, yüksək şərəfə hörmət etmədiyinə görə, stanitsa meydanında ona əlli çubuq vurdular, işin isə üstünü ötməyi qərara aldılar. Lakin Dördüncü Aleksandr şalvarını çəməyə çəkə üzünü hər tərəfə çevirib stanitsa əhalisinə alçaqdan baş əydi və şalvarının son düyməsini bağlayıb dedi:

- Çox-çox təşəkkür edirəm, cənab qocalar, bundan zərər qədər qorxmadım!..

Stanitsa atamanı ataman körtiyini yerə çırpıb dedi:

- Madam ki, qorxmayıb, yenə əlavə edin!..

Əlavədən sonra Aleksandr danışmadı. Onu əl üstə evə apardı-lar, ancaq Dördüncü ləqəbi ömrünün axırınadək üstündə qaldı.

Petka qaş qaralmağa başlayanda Dördüncü Aleksandrın yanına gəldi. Daxma boş idi. Döhlizdə boz keçə koləm özəyini ağcözlüklə yeyirdi. Petka həyətdən keçib xırmanın darvazasına çatdı; qapılar taybatay açıq idi. Samanlıqdan babanın kal səsi eşidildi:

- Bura gəl, oğlan!

Petka yaxınlaşıb salam verdi, baba isə heç baxmadı da. Daşdan taxıldöyən hazırlayır, dizi üstə durub yanq açırdı. Çəkicin altından boz daşın ovuntuları tökülür, yaşılmıtlı qığılcımlar sıçrayırdı. Babanın oğlu Yakov dənsovranın yanında dayanıb, başını yuxarı qaldırmadan əlləşir, çəkici taqıldadaraq, qopmuş tənəkəni dənsovranın yanlarına bərkidirdi.

"Qabaqdan qış gəlir, bir gör bunlar nə ilə məşğuldurlar", deyə Petka fikirləşdi, baba çəkici son dəfə saqqıldadaraq, Petkaya baxmadan dedi:

- İstəyirik qarı üçün hər şeyi saz qoyub gedək. Bizim arvad yaman vuruşqandır, bir şey oldumu, çıxır-bağırdan yaxanı qurtara bilməzsən! Bəlkə də var-yoxumuzu necə var atıb gedərdim, ancaq

qorxuram ki, danlaq altında qalam. Deyər ki, filən-filan olmuşlar getdilər, ev isə heç vecələrinə deyill..

Babanın gözləri güldü. O, əlini Petkanın boynuna vurub, Yakova deyir:

— Xətm clə! Yaşa. Gəl keçəcənin oğlu ilə bəzi-bəzi şeylər barədə söhbət edə.

Yakov tənəkəni dənsovurana vurmaq üçün ağzında saxladığı xırda mıxları ovcuna tükürüb, Petkaya yaxınlaşdı, gülümsəyib dedi:

— Salam, qırmızı!

— Salam, Yakov Aleksandroviç!

— Hə, bizimlə getmək qərarına gəldin?

— Mən dünən Aleksandr babaya dedim ki, gedərəm.

— Bu azdır... Gecəyarı heç nəyi nəzərə almadan stanitsa ilə həmişəlik vidalaşmaq olar. Amma görək özündən sonra bir yadigar qoyasan. Xutorlulardan biz çox yaxşılıqlar görmüşük! Dədəmi döydülər, cəbhəyə getməyə razı olmadığım üçün mənə ölünə əzizdir-dilər, sənin atanı da... Eh, daha nə deyim!

Yakov Petkaya tərəf daha çox əylənərək, sallaq, qısa qaşlarını oynadıb donquldadı:

— Qoçaq, bilirənmi ki, kadetlər, stanitsa tövlələrində artilleriya anbarı düzəltdimişlər? Mərmiləri oraya necə daşıdıqlarını gördünmü?

— Gördüm.

— Anbarı yandırsaq, nə olar?

Aleksandr baba dirsoyi ilə Petkanın böyrünü dümsükləyib gülümsədi:

— Də-əh-şot!

— Bax, mənim atam fikirləşib deyir: dəhşət, amma mən başqa şey deyə bilərəm. Qırmızılar Şeqolskun ətrafındadırlar, cləmi?

— Dünən Krutenka xutorunu tutublar... — deyə Petka səsləndi.

— Bax, görürsənmi, madam ki, iş belədir, partlayış düzəldib kazakları ərzaq ehtiyatından və hərbi ləvazimatdan məhrum etsək, onlar dala baxmadan lap Donetskə də geri çəkilsələr! Bax, belə!..

Aleksandr baba saqqalını sıgallayıb dedi:

— Sabah hava azacıq qaralan kimi, yanıma, clə buraya gəl... Bizi burada gözlə. Yol üçün nə lazımsa, özünü götür, yemək barədə fikirləşmə. Yeməyi özümüz götürərik.

Petka xırman darvazasına tərəf getdi, ancaq baba onu qayıtdı:

— Həyətdən keçmə, küçədə adamlar vurmuxurlar. Çəpərdən əşib, çöllə get... Ehtiyat həmişə lazımdır!

Petka çəpərdən aşdı, xallı buz bağlamış qanovun üstündən keçdi və stanitsa xırmanlarının yanından, şəhərdən boz rəng almış tutqun tayaların yanından evə addımladı.

VII

Gecə şərqdən külək əsdi, sulu qar yağdı. Hər həyətdə, hər döngəyə zülmət çökdü. Petka atasının kaftanına bürünərək küçəyə çıxdı, həyət qapısının yanında dayandı, çay üzərində əsən küləyin ağırlığından əyilən bədmüsk ağaclarının gurultusuna qulaq asdı və küçə ilə yavaş-yavaş Dördüncü Aleksandrın həyətinə addımladı.

Qaranlıqda anbardan səs eşidildi:

— Sənsən, Pətro?

— Mənəm.

— Bura gəl, sol tərəfə keç, burda mala var.

Petka yaxınlaşdı, anbarın yanında Aleksandr baba və Yakov nə ilə ələşirdilər.

Yığışdılar. Baba xaç çəkdi, dəridən nəfəs aldı və darvazaya tərəf addımladı.

Kilsəyə çatdılar. Yakov xırıldaya-xırıldaya öskürərək pıçıldadı:

— Petruxa, özizim, sən balacasan, gözə çarpmazsan və bizdən diribəşsan... səni görməzlər... Meydana keç, sürünə-sürünə anbarlara yaxınlaş. Patron yeşiklərini divarın yaxınlığına düzöldüyünü gör-dünmü?

— Gördüm.

— Al, bu qov və çaxmaqdaşı, bu da neftə batırılmış çotənə... Ora çatan kimi, kaftanı başına ört və odu yandır. Çotənə yanan kimi yeşiklərin arasına qoy və həydi bizim yanıma qayıt. Di tərəpən. Qorxma ha!.. Biz səni burada gözləyəcəyik.

Babayla Yakov hasarın yanında oturdular. Petka yumşaq qırov basması yeri uzanaraq qarnı üstə anbarlara tərəf süründü.

Külək Petkanın kaftanını yalayır, yandırır-yaxan saxta kürəyində sürünür, ayaqlarını sancır. Saxtadan donmuş torpaq öllərini üşüdür. Əl havası ilə, o, anbara çatdı. On beş addım qalmışdı ki, gözətçinin papirosu qızaran kömür kimi işıldadı. Anbarın yonulmuş

taxta damı altında külək ulayır, qopmuş taxta taqqıldayırdı. Papiros işartısı gölən yerdən külək boğuş səslər götürirdi.

Petka cömələb oturdu, kaftanı başına çəkdi. Çaxmaqdaşı əlində əsir, donmuş barmaqları arasından qov qaçırdı.

Çırk-çırk!.. Çaxmaqdaşının poladı daşa zorla toxunur, Petkaya isə elə gəlir ki, taqqıltı meydanda eşidilir. Dəhşət onu boğur. İslanmış barmaqlarında qov nəmlənir, yanmır... Çaxmaqdaşını bir də, bir də çəkdi, qırmızı qığılcım tüstüləndi və çotənə çəngəsi işıqlandı, həyasızcasına alışıdı. Petka çotənəni titrəyən əli ilə yexiklərin altına itələdi, dərhal yanan ağac iyini duydu və yerindən qalxarkən ayaq tappıltısı, qaranlıqda batan boğuş səslər eşitdi:

– Vallah, odur! A-a-a, bir bax!!!

Petka özünə gölən kimi xilasedici zülmətə doğru qaçdı, dalınca güllələr şaqıldadı, iki güllə başının üstündən vıyılı ilə keçdi, üçüncü isə uzaqda, sağ tərəfdə qaranlığı doğradı. Petka az qala hasara çatmışdı, daldan təlaşla qışqırdılar:

– Ya-an-ğın!.. Ya-an-ğın!..

Güllə səsləri eşidildi:

Petkanın beynindən “kaş tinədək qaça biləydim!” fikri keçdi.

O var gücünü toplayıb qaçdı. Kəskin səs qulağını deşdi: “Birco özümü hasara çatdıraydım!” – deyər fikirləşdi.

İsti ağır ayağını kəməndlədi, əxsaya-əxsaya bir neçə addım qaçdı: dizindən aşağı ayağına ilıq bir şey axdı... Petka yıxıldı, bir saniyə sonra yerindən sıçradı, kaftanına dolaşa-dolaşa əlləri və ayaqları üstə hoppandı.

Baba ilə Yakov xeyli gözlədilər. Hasarda böyük zəngə bağlanmış ipi külək yırğalayır və kiçik zənglərin dillərini tərporərk, müxtəlif səslər çıxarırdı.

Qaranlıqda, meydanın ortasında topo kimi donub qalmış anbarların yanında, əvvəlcə küləyin parçaladığı boğuş səslər eşidildi, sonra od sarı-qırmızı dili ilə qaranlığı yaladı, güllə partladı, ikincisi, üçüncüsü... hasarın yanında tappıltı eşidildi. Petka qırıq-qırıq nəfəs alaraq, boğuş səsə dedi:

– Babacan, kömək elə!.. Ayağım...

Baba ilə Yakov Petkanın əllərindən yapışdılar, yüyüro-yüyüro qaranlıq döngəyə soxuldular, qaçdılar, kəsəklərə toxunub yıxıldılar. Zəng qülləsindən eşidilən həyəcan signalı gur səsi ilə sükutu

pozub yuxuya dalmış stanitsa üzərində dalğalanır, onlar iki məhəllə keçmişdilər.

Aleksandr baba xırıldaya-xırıldaya Petka ilə yanaşı tələsik addımlayır. Onun küləkdən yellənən saqqalı Petkanın yanaqlarını qıdıqlayır.

– Dədə, bağa!.. Bağ gedək!..

Qanovu keçib dayandılar, nəfəslərini dördilər.

Stanitsa meydanı sanki yarı bölündü. Al-qırmızı od sütunu zəng qülləsindən yüksəyə sıçradı, qalın tüstü qalxdı... Partlayış, bir də, bir də...

Sükut. Sonra bütün stanitsada itlər birdən hürüdü, kəsilməkdə olan həyəcan signalı yenidən guruldadı, həyətləri dəhşətli qadın çıxartısı bürüdü, dalğalanan alov meydanda anbarların uçmuş divarlarını yalayıb çılpıqlaşdırır və uzun əlini kəşşin tikintilərinə uzadırdı.

Yakov çılpıq göyüm ağacının altında yerə oturdu və yavaşca dedi:

– Daha qaçmaq olmaz. Stanitsada yerə iynə atsan tapılar, gör nə şölələnbə yanır!.. Həm də Petkanın ayağına baxmalıyıq...

– Gün çıxanadək, camaat sakitləşənədən gözləməliyik, sonra isə dövlət məsələsinə tərəf yol alırıq.

– Dədə yaşlı olsanız da amma uşaq kimi fikirləşirsiniz! İndi stanitsada heç gözləmək olar, indi hər yerdə bizi axtaranda stanitsada gözləmək olarmı? Evə qayıtsaq, bizi dərhal tutub əl-qolumuzu bağlarlar. Stanitsada hamıdan əvvəl bizdən şübhələnməyə bilərlər.

– Düzdür... Yaşa, düz deyirən.

– Bəlkə, bizim həyətdə, pəyədə gizlənmək? – deyər Petka ağrıdan üz-gözünü turşudaraq soruşdu.

– Hə, bu bizə əl verər. Orada cır-cındır var?

– Təzək yığılmış.

– Gələn yavaş-yavaş tərponək!.. Dədə, qabağa hara soxulursunuz? Tələsmədən dalca gəlsəniz də olar!

Səhərçağı Yakovla Petka təzəklərin içində dərin çala qazdılar; isti olsun deyə, altına və yanlarına quru qanqal sərdilər, oraya düşdülər, üstlərini quru gülxəmi və yandırmaq üçün bostandan götürilmiş qarpız tağları ilə örtüldülər.

Yakov alt köynəyini cırdı və Petkanın güllə dəymiş ayağını sarıdı. Lap axşamadakı üçü oturub gözlədilər. Səhər həyəətə adamlar gəldi. Boğuq danışiq, qıfılın çıxqıltısı eşidildi, sonra lap yaxında kiməsə dedi:

– Keçəçi oğlu, gərək ki, xutorda işləyir. Burax, qardaş, qıfılı qırmaqdan əl çək! Nəyinə lazımdır? Keçəçinin daxmasında bitlə yundan başqa heç zad yoxdur, orada əlinə heç nə keçirə bilməzsən!..

Addım səsləri haradasa, anbarın dalında eşidilməz oldu.

Gecə saxta başladı. Payızda bol rütubətdən şişmiş torpağın döngədə çatlaması eşidilirdi. Topa buludlarla örtülmüş səmada ay görünürdü. Tünd göy qübbədən ulduzlar göz qırpırdı. Gecə deşik damdan pəyeyə boylanırdı.

Çalada təzəklərin altı isti idi. Aleksandr baba çənəsini dizlərinə söykəyib, xorultu ilə, ayaqlarını tərpedə-tərpedə yatırdı. Petka və Yakov alçaqdan söhbət edirdilər.

– Dədə, oyan! Yatmağa vaxt tapdınız da? Yola düşmək vaxtıdır. – Necə? Yola düşmək vaxtıdır? Olar...

Təzəkləri ehtiyatla yığdılar, yığınca xeyli vaxt çəkdi. Qapını azacıq açdılar, həyətdə, küçədə ins-cins yox idi.

Stanitsada axırıncı həyətin yanından ötdülər, çayır-cəməndən keçib çölə çıxdılar. Yarğanadək yüz sajin qarnı üstü ilə süründülər. Arxada stanitsanın işıqlandırılmış pəncərələri diqqətlə çölə baxırdı. Yarğanla dövlət meşəsindən yavaş, vəhşi heyvan üstünə gedirmişlər kimi, ehtiyatla getdilər. Ayaqlarının altında nazik buz səslənir, qar xırıldayırdı. Yarğanın çılpaq kəsikli dibində bəzi yerlər qar yığımı ilə dolmuşdu. Onun üstündə dovşan ayağının dolaşq izləri görünürdü.

Yarğanın bir tərəfi dövlət meşəsinin otəyinə söykənirdi. Təpəyə çıxdılar, ətrafa göz gözdirdilər və tələsmədən meşəyə girdilər.

– Vəziyyəti öyrənməmiş Şeqolskadək getmək bizim üçün təhlükəlidir. Yaxın günlərdə cəbhə açılacaq, ağların əlinə keçə bilərik.

Yakov başını yarımkürkün aralanmış otləri arasına salaraq çaxmaqdaşı ilə od yandırmaq üçün xeyli əlləşdi. Qığılcımlar səpələnir, polad çaxmaqdaşına quru-quru sürülürdü. Günəbaxan tozuna bulanmış qov odlandı və pis qoxulu tüstü yaydı. Yakov iki qullab vurub, atasına belə cavab verdi:

– Mən belə deyirəm: gəlin meşəbəyi Danilin yanına gedək, çünki o, bizim yaxşı tanışımızdır. Ondan öyrənərik ki, səngərdən necə keçək, yeri gəlmişkən Petyaşkanı da bir az qızdırırıq, yoxsa lap donub!

– Mənə, Yakov Aleksandroviç, çox soyuq deyil.

– Sus, oğlan, yalan danışma! Sənin kaftanın soyuğun yox, günəşin qabağını almaq üçündür.

– Törpən, Yaşa, törpən, oğlum!.. Bir bax, bürclər hara qalxıb, az sonra gecə yarı olacaq, – deyə baba səsləndi.

Meşəbəyinin daxmasına əlli sajin qalmış dayandılar... meşəbəyi Danilin pəncərəsindən işıq gəlirdi, borudan tüstünün tənbel-tənbel çıxması görünürdü. Ay yəndəmsiz halda böyrünü əyərək, meşənin üzərindən asıla qalmışdı.

– Yəqin, heç kəs yoxdur. Gedək.

Talvarın altında it hürdü. Artırmanın donmuş kəndarı cırlıdı. Qapını döydülər.

– Ev sahibi evdədir?

Daxmadan kiminsə saqqallı sifəti pəncərəyə yapışdı.

– Evdədir. Bəs Allah qonağı kimdir?

– Özgə deyil, Danil Lukic, İsa xatirinə, burax qızınaq!

Dəhlizdə qapı cırlıdı, rəzə saqqıldadı. Meşəbəyi kəndarda göründü. Sağ əli boş idi, sol əlində tüfəng vardı, dalında gizlədirdi, gələnlərə baxırdı.

– Sənsən, Aleksandr baba?

– Özüdür ki, var... Gecələməyə qoyarsan?

– Keçin bəlkə bir təhər yerləşdik!

Otaq isti idi, peç yanırdı. Peçin yanında yerə sərilmiş örtüyün üstündə üç nəfər uzanmışdı, başlarının altına yəhər qoymuşdular, küncdə tüfəngləri düzülmüşdü. Yakov dal-dalı qarıya tərəf çəkildi.

– Bunlar kimdir, ay ev sahibi?

Örtüyün üstündən səs gəldi:

– Yoxsa, stanitsalıları tanımadın? Biz sizi dünəndən gözləyirik. Fikirlişirdik ki, dövlət meşəsindən və Danilin daxmasından keç-

mədən gedə bilməzlər... Di yaxşı, soyunun, əziz qonaqlar, burada gecələyək, sabah isə sizi birbaşa dar ağacına göndəririk!.. Növbəniz çoxdan çatıb...

Kazaklar örtüyün üstündən durdular, tüfənglərini götürdülər.

– Yangın salanların qollarını bağla, Semyon!..

IX

İki nəfər yataqda uzanmış, üçüncü stolun başında oturub, başını aşağı sallamışdır; ayaqları arasında tüfəng var. Meşəbəyi Danila kişi yerə sərdi.

– Yerə döşə, Aleksandr baba, əl-ayağın rahatlansın!

– Əl saxla, mərhəmətli adam, elə edərsən özün giş üstə yatmalı olarsan! Əsirdirsənmi, meşəbəyi? Gişi götür!.. Onlar anbarları yandırlar, belə işlər üstə onları şaxtada ev ziyəsinin itinin yanında yatırısaq da günah olmaz!..

Dan yeri sökülməmiş baba həyəətə çıxmaq istədi:

– Qoy oğlum, subaşına çıxım...

– Zərər yoxdur, baba, ya tumanına işə, ya da çəkmənə!.. Sabah səni tirdən asarıq, orada quruyarsan!

Zəif qış səfəqi pəncərədən içəri doldu. Kazaklar ayağa qalxdılar, yuyundular, səhər yeməyinə başladılar. Yakov gizlincə atasının və Petkanın qulağına pıçıldadı:

– Gecə vişi sürtə-sürtə qırımsam... Stanitsaya çatan kimi hərə-miz ayrı-ayrılıqda çayır-çəmənliyə, oradan isə dağa... daş çıxartdı-ğımız çalalara atlaq... Orada heç vaxt bizi yaxalaya bilməzlər!..

Hər üçü əlləri çətinləndirən hörülmiş kəndlilə bağlı halda gedirdi. Petka yaralı ayağını çəkə-çəkə ağrıdan dişlərini qıcaıyırı.

Budur, bu da çaybasar meşələrin saçını qızdırmalı qadın tək ətrafa dağıtdığı stanitsa. Birinci döngüyə dönəndə Yakov rəngi qaçmış halda kəndi dardı və qarın üstündən burula-burula qaqıb, özünü çaybasar meşəyə saldı. Aleksandr baba və Petka da onun dalınca, hər bir tərəfə qaçırdı. Arxadan səs gəldi:

– Dayan, dayan, anası gorbagor!..

Güllə və at ayaqlarının səsi eşidildi. Petka qanovun üstündən atılarkən geri baxdı: Aleksandr baba yıxıldı, güllə dəymiş başını qarın içərisinə soxdu: ayaqları göyə qalxdı.

Təpəsi qarlı qurşaqlanmış dağ sanki qarşılama qacır, kazakların daş çıxartdığı çalalar göz oyduğu kimi qaralırdı. Əvvəlcə Yakov özünü çalaya atdı, onun dalınca da Petka.

Yakovla Petya qıvrıla-qıvrıla, paltarlarını cırıraq, bədənlərini dağın iti çıxıntılarna vurub yaralayaaraq, qaranlıqda nəm torpağın üstü ilə süründülər. Hərdən Yakovun çəkmələri Petkanın başına dəyib bərk incidirdi. Yol ikiyə ayrıldı. Sola döndülər. Petkanın əlləri donmuş gilə batmışdı, yuxarıdan boynunun ardına su damcı-layırı.

Ayaqlarının altı çala idi. Oraya düşdülər və yanbayan oturdular.

– Vay mənim halıma!.. Yəqin atamı öldürdülər, – deyə Yakov pıçıldadı.

– O, qanovun yanında yıxıldı...

Səsləri batır, sanki özgə səsidir. Qaranlıq göz qapaqlarını örtür.

– Petka, indi onlar bizi saxlayıb öldən salacaq, yaxalayacaqlar. Siçovul yuvasında möhv olan kimi möhv olacağıq, ancaq bilmək olmaz!.. Yanımıza soxulmağa qorxarlar. Bu mağaraları biz dedəmlə hələ alman müharibəsindən qabaq qazmışdıq. Mən bütün yolları tanıyıram... Gəl qabağa sürünək.

Süründülər. Bəzən yol kəsilirdi, geri dönürdülər, başqa çıxır axtarırdılar.

Kəşif, qatı qaranlıqda iki gün sıxılıb qaldılar. Sükut qulaqlarında cingildəyirdi. Demək olar ki, danışmırdılar. Sayıq yatır, ətrafa qulaq verirdilər. Yuxarıda haradasa su torpağı deşirdi. Ayılırdılar, yenə yatırıdılar...

Sonra kor küçüklər kimi divarlara dəyər-dəyər çıxışa doğru süründülər. Uzun zaman gözib axtardılar, qəfil işıq gözlərini bərk qamaşdırdı.

Daş mağaraya girən yerdə kül yığını, papiros kütükləri, patron gililəri, saysız-hesabsız ayaq izləri var idi, başlarını çıxarıb baxanda gördülər: stanitsaya gedən yolda quyruqları qısa kəsilmiş atların üstündə sızavilər gəlirlər, onların dalınca piyadaların ayağı altından qalxan təz boz sütn kimi göyə qalxdı, külek tünd qırmızı bayrağı dalğalandırır və səsləri, qəhqəhəni, komandanı, kirsələrin cırlısını uzaqlara yayırdı.

Yerlərindən sıçradılar. Qaçır, yıxılırdılar. Yakov əllərini yellədir və ucadan, titrək səslə qışqırırdı:

– Qardaşlar! Qırmızılar! Yoldaşlar!..

Süvarilər yolda kəhər atlarını saxlayıb, bir yerə toplaşdılar.

Arxadan isə onların şinellərinin ətəkləri palçığa batmış piyadalar sıxışdırıldılar.

Yakov başını silkələyir, hıçqıra-hıçqıra yüyənləri və qızıl əsgərlərin nallı çəkmələrini öpürdü. Petkanı əlləri üstünə alıb xizəyə, ətirli çöl otu yığınının içinə qoydular, üstünü şinellərlə basdırdılar.

Xizəklər yırğalanır, şinellərdən, vaxtı ilə atasının köynəyindən gələn kimi, doğma, turşumuş tər qoxusu gəlirdi...

Petkanın başı gicəllənir, ürəyi bulanır, qəlbində isə sevinc səli-səli çəşməli-şaşırdı. Kiminsə əli şineli qaldırdı, küləkdən qaralmış bığsız bir üz Petkaya tərəf əyildi, dodaqlarında təbəssüm vardı.

– Sağsan, dostum? Suxarı yeyirsənmi?

Petkanın kilidlənmiş ağzına çeynənmiş suxarı dürtülər. Petkanın donmuş barmaqlarını tikanlı əlcəklərlə ovuşdururlar. O nə isə demək istəyir, amma ağzı çovdar horrası ilə doludur, boğazını isə qəhər boğur.

Petka qaba qara əli tutdu və sinəsinə bərk-bərk basdı.

İkinci hissə

I

Üstü tənəko ilə örtülmüş böyük cv. Küçəyə mavi taxtalı altı iri ponçorə baxır. Övvəllər burada stanitsa atamanı yaşayırdı, indi isə RİGİ özəyinin klubu yerləşir. Min doqquz yüz iyirminci ilin tutqun, rütubətli sentyabr ayıdır, bağlara və döngələrə gecə qaranlığı çökmüşdür.

Klubda yığıncaq vardır, tüstü, səs-küy hər yeri bürümüşdür. Stolun başında özək katibi Petka Kremnyov, onunla yanaşı isə büro üzvü Qriqori Raskov əyləşmişlər. Mühüm məsələ – özək üçün torpaq şöbəsi tərəfindən ayrılmış yerin nümunəvi becərilməsi məsələsi – həll olunur.

Yarım saatdan sonra protokolun bir parçası oxunur.

“Dinlədilər: Krutenki sahəsindəki torpağı ölçüb ayırmaq haqqında Raskov yoldaşın məruzəsi.

Qərara aldılar: dərhal torpağa baxmaq və ölçüb-ayırmaq üçün Raskov və Kremnyov yoldaşlar ayrılırlar”.

Çırağı keçirdilər. Artırmada ayaqlarını tappıldada-tappıldada xırda addımlarla yeridilər. Petka tində dayanıb, Raskovun ağ köynəyinin qaranlıqda yırğalanmağına baxa-baxa, mürgülməkdə olan stanitsanın sükutunu pozub qışqırdı:

– Qrişka, eşidirsənmi? Adamlar yer şumlayırlar, arabanı necə-eyirson! Gəl piyada gedək!

II

Göyü zərif qızartı bürüyüb. Bərkimiş yoldan bir az əvvəl sürü keçmişdir. Çöl yovşanının üstünü toz basmışdır. Təpəni şumlayırlar. Orada adamlar əlləşir, kotanlara qoşulmuş öküzlər sürülür. Külək sürülərin çıxışını, qamçıların yivli və şaqqıltısını havaya yayır.

Oğlanlar dinməzəcə addımlayırdılar. Günortaçağı sahəyə çatdılar. Çöldəki dərədə onacan tavrıyalı cvi vardı. Bəndin yaxınlığında bir arvad ətəklərini belinə sancıb, vərənəni şappıldadırdı. O tərəfdə ala-bəzək inəklər qarınlarını suya batmışdılar. Onlar qulaqlarını şeşləyib, uşaqlara mənasız-mənasız xeyli baxdılar. Qabaqdakı, nədənə, qorxaraq, vəhşi kimi, quyruğunu qaldırdı və bəndə tullandı, bütün sürü də onun dalınca getdi.

Çalsaqal çoban qamçı bərk şappıldatdı; çoban şagirdi qara dabanlarını yerə vura-vura sürünü döndərməyə qaçdı. Xırmanda buxarla işləyən taxıldöyənün kəşik-kəşik taqqıltısı arasından xoşagəlməz qız səsi eşidildi:

– Qarışka, gəl gedək baxaq, bizim tərəflərə qırmızılar gəliblər!..

Oğlanlar axşamədək səhə sədrini axtardılar, onun evində ətirli qovun yedilər, torpağa isə səhə baxmağı qət etdilər. Ev yiyəsi onlara dəhlizdə yer saldı. Qriqori o dəqiqə yuxuladı. Petka isə xeyli qurdalandı, o yan-bu yana çevrildi, qovun dərisindən tikilmiş kürkün altından biro tuta-tuta fikirləşdi, görəsən, yaramaz sədr nə cür torpaq ayıracaq?

Gecə yarısı cv yiyəsi qapa sürgüsünü şaqqıldatdı, qapını açdı, artırmadan ulduzlu səmaya tamaşa etdi və atlara yem hazırlamaq üçün tövləyə getdi. Quyu mancanağı cırıldı, çöldə dayca bərkdən

uzun-uzadı kişnədi, həyətdən boğuş səslər eşidildi. Petka yuxudan oyandı.

Qriqori yuxuda dişlərini qıcırdadaraq, o biri böyrü üstə çevrildi, kədərlə və anlaşılmaz bir tərzdə dedi:

– Ölüm, qardaş, sənin üçün bir ovuc qoz içi deyil!

Sədr uzunboğaz çəkmələrini taqıldada-taqıldada döhləzə girdi.

– Uşaqlar, ay uşaqlar, eşidirsiniz?

– Nə olub?

– Kim bilir, necə olub... Bu saat bizim sahə rəisi Vejinski xutorundan gəldi, deyir ki, həmin xutoru Maxno tutubdur. İndi isə, uşaqlar, buradan qaçmalısınız!..

Petka yuxulu-yuxulu donquldandı:

– Bəs torpaq necə olsun? Sabah səhəri ayır, onda gedərik, yoxsa boş yerə ayaq döyməmişik ki!

Sübh çağı Petka yuxusunda gördü ki, raykomda yığınaqdadır, damda da kim isə ağır addımlarla yeriyir, tənəyə də əylənərək uğuldayır: qu-qu-ux!.. ta-rax!..

Oyandı, başa düşdü ki, top atılır. Ürəyi həyəcanla sıxıldı. Tələsik yığışdılar. Ağacdən düzəldilmiş səjini götürdülər və açıqlanmış itlərdən özələrini qoruya-qoruya sahədən konara çıxdılar.

– Vejinskiyədək necə verst olar? – deyə Petka soruşdu.

Qriqori dinməzəcə addımlayır, yol üstündə bitən tikanlı əlaq bitkisinin al-qırmızı başındakı yarpaqları fikirli-fikirli qoparırdı.

– Ola bilsin, otuz verst.

– Çata-a-riq!

Bostanı keçib, tərəyə qalxdılar. Petka içərisində patron olan kiçik çantanı yerə saldı, götürmək üçün geri dönəndə mat qaldı, səhənin o biri tərəfindən müntəzəm dəstə ilə atlılar gəlirdilər. Qabaqdakının əlində qara bayrağı külək quşun qırılmış qanadı kimi yelləldirdi.

– Ay sənin anan!..

– Gorbagor olsun! – deyə Qriqori əlavə etdi. Özünün isə dodaqları əsdi, üzünə sarılıq çəkdi.

Sədr səjini əlindən saldı, nə etdiyini özü də bilmədən tütün kisəsini çıxartmaq üçün əlini cibinə saldı. Petka özünü çox cəld dərəcəyə saldı, Qriqori də onun dalınca.

İlaət etməyən ayaqlar qoribə tərzdə dolaşır, ürok az qala parçalanır, dil-dodaq quruyurdu. Suyun yuyub təmizləmiş olduğu dərən dibi rütubət idi. Lil qoxusu gəlir, ayaqlar sürüşürdü.

Petka gedə-gedə çəkmələrini çıxarıb atdı və tufəngdən daha bərk yapışdı; Qriqori gömgöy göyərdi, dodaqlarının rəngi qaçdı, xırıltı ilə qırıq-qırıq nəfəs almağa başladı. O yığıldı və tufəngi uzağa tulladı.

– Tulla, Petya, tutsalar öldürərlər!..

Petka özündən çıxdı.

– Dəli olmusan, nədi?! Tez gətür, əclaf!

Qriqori süst bir halda tufəngin qayışını dartdı. Bir dəqiqə ağır, yad nəzərlə baxışdılar.

Yenidən qaçdılar. Dərənin axırında Qriqori arxası üstə yıxıldı. Petka dişlərini qıcadı, yoldaşının cılız bədənini qoltuğuna alıb, sürüyə-sürüyə apardı. Dərə şəxələndi, at sümükləri və boz yovşanla dolu şaxə bir baş şumlanmış yerə dirənirdi. Arabanın yanında bir kişi atları kotana qoşurdu.

– Atları bizə ver, stanitsaya gedək!... Maxnoçular bizi təqib edirlər!

Petka xamutdan yapışdı, kişi də Petkadan.

– Vermərəm!.. Madyan ikicanlıdır, onun belində hara getmək olar?!

Sağlam vücudlu kişi kobud barmaqları ilə tufəngin lüləsindən bərk-bərk yapışdı. Petkanın ağlına gəldi ki, tufəngi əlindən alıb, ikicanlı madyana görə onu öldürür.

Petka onun adama tikan kimi batan döşətli gözlərinə, yanaqlarındakı sarı-qırmızı cəld tüklərə, dodaqlarının zəif titrəyişinə baxdı və tufəngi dartdı. Çaxmağı bərkdən şaqıldatdı.

– Çəkil!

Kişi arabanın yanındakı baltaya əl atdı, Petka isə ürəyinin bulandığını hiss edərək, tufəngin qundağı ilə onun yoğun peysərinə vurdu. Kişinin ayaqları bürüşmüş çəkmələrin içində hörümçək pəncələri kimi dərtilib yığıldı...

Qriqori yan qayıqları kəsdi və madyanın belinə sıçradı. Petkanın altında boz, xalxal Tavriya axta atı oynadı. Şumlanmış yerdən keçib yola çıxdılar. Atların nalları şaqıldayırdı. Petka geriye baxdı: dərənin üstündə külək toz sovururdu. Ətrafa səpələnmiş təqibçi dəstəsi var gücü ilə çapırdı.

Beş verstədən getdilər, dəstə isə hey yaxınlaşırdı. Başını dik tutmuş qabaqdakı atın irəli dartıldığı, atının qara tüklü yapıcısını havada yelləndiyi görünürdü.

Qriqorinin altındakı at aşkar yavaşıyır, xırıldayır, qırıq-qırıq kişənayırdı.

– Madyan doğacaq... Mən möhv oldum, Petya! – deyər Qriqori qılnc kimi kəsən küloyə güc gələrək qışqırdı.

Döngədə, tərənin yaxınlığında gedə-gedə atdan sıçradı, at yıxıldı. Qızıxmış Petka bir neçə sajin çapdı, lakin birdən özünə gəldi və atın başını kəskin hərəkətlə geri döndərdi.

– Neyləyirsən?! – deyər Qriqori ağlar səslə qışqırdı, lakin Petka inamla və cold darağı doldurdu, atdan sıçradı, düzi üstə oturub nişan aldı, irəliləyən qara yapıncıya atəş açdı və gilizi ata-ata gülümsədi:

– Ölüm sənin üçün bir ovuc qoz içi deyil, qardaş!

Bir daha atəş açdı. At şaha qalxdı, qara yapıncı sürüşüb yerə düşdü, çəkmə üzəngidə ilişib qaldı və at yoldan kənarda tozun içi ilə çapdı.

Petka onu dalğın nəzərlə müşayiət etdi və ayaqlarını geniş ayıraraq, yol üstündə oturdu. Qriqori kəklik otunun ətirli başını tərli ovunda sıxaraq gülümsədi.

Petka ciddi və yavaşca:

– Hə, indi hər şey bitdi, – dedi və üzüqoylu yerə uzandı.

III

İcraiyyə komitəsinin həyatında işçilər torbalara doldurulmuş kağızları yerə basdırırdılar. Sədr Dördüncü Yakov artırmada pas atmış pulemyotu təmir edirdi. Səhərdən, kəşfiyyata getmiş milisio-nerləri gözləyirdilər. Günortaçağı Yakov yaxınlıqdan qaçan kom-somolçu Antoşka Qraçovu çağırırdı, gözləri ilə gülümsəyib dedi:

– Tövlədə görünüşü yaxşı olan bir at seç götür və Krutenki sahəsinə çap. Bəlkə, bizim kəşfiyyata rast gəldin. Xəbər ver ki, stani-tsaya qayıtsınlar. Tüfəngin varmı?

Antoşka götürüldü, onun yalın dabanları havada oynadı, qışqırdı:

– Tüfəngim var, iyirmi də patronum!

– Di qaç, tez ol!

Beş dəqiqə sonra icraiyyə komitəsinin həyatından Antoşka yel kimi götürüldü, qonur sıçan gözləri ilə sədrə baxdı və tozun içində yox oldu.

İcraiyyə komitəsinin artırmasından Yakov atın müntəzəm yırga-lanan boynunu və Antoşkanın açıq, qıvrımsaçlı başını görürdü. O, astanada bir qədər dayanıb, boz hörümçək toru basmış dəhlizə girdi. İcraiyyə komitəsinin əməkdaşları və özək toplaşmışdı. O, yor-ğun nəzərlə hamını sızdı və dedi.

– Antoşka kəşfiyyata getdi... – Bir qədər susduqdan sonra fikirli halda barmaqları ilə stolu təqıldada-təqıldada əlavə etdi: – Uşaqlar səhədedirlər... Maxnonun ölindən qurtara bilirlər. Düz demi-rəm!..

İcraiyyə komitəsinin uğultulu, boş otaqlarını dolaşdılar, solğun plakatlarda Demyan Bednının min dəfələrlə oxumuş olduqları kiçik şeirlərini yenə oxudular. Bir-iki saatdan sonra, kəşfiyyata getmiş milisionerlər, yortma yerləşər icraiyyə komitəsinin həyatına girdilər. Atları bağlamadan artırmaya qaçdılar. Üstünü qalın toz basmış qabaqdakı milisioner qışqırdı:

– Sədr hamı?

– Odur, gəlir. Hə, no oldu, gördünüz? Onlar çoxdular? Zəng qülləsinə çəkib özümüzü müdafiə edəçəyik?..

Milisioner qamçısını ümidsizliklə yellətdi.

– Biz onların başda gələn eskadronuna rast gəldik... Zorla qaçıb qurtardıq! Onlar on min nəfərdir. Elə soxulurlar ki, elə bil qara dolaşadırlar.

Sədr qaşlarını çataraq soruşdu:

– Antoşkaya rast gəlmədiniz ki?

– Tanımadıq, ancaq gördük ki, bir atlı sıldırım dərədən çölə tərəf yollandı. Yəqin Maxnonun əlinə keçdi...

Six dəstə ilə dayanıb pıçıldadırdılar. Sədr pırtlaşıq saqqalını dartaraq, adamların arasından səsləndi:

– Sahəyə torpaq ayırmağa gedən uşaqlar açıq-aşkar möhv oldu-lar... Antoşka da... Biz qamışlıqda gizlənməliyik... Maxnonun qabağında biz heçik...

Ərzaq agentli ağzını açdı, nə isə demək istədi, ancaq bu dem qapıdan həyəcanlı bir səs eşidildi:

– Tez olun, yoldaşlar! Süvarilər təpədədirlər!

Adamları elə bil külək sovrdu. Var idilər, yox oldular! Stanit-sa boş qaldı. Pəncərə qapıları örtüldü. Həyətlərə sükut çökdü, yalnız icraiyyə komitəsi binasının çəpəri yanındakı qanqallıqda kimdən isə qorxmış toyuq təlaş içində qaçılırdı.

Külək Antoşkanın köynəyini qovuş kimi şişirtmişdi. Atın üstündə yəhərsiz oturmaq adamı incidir. Atın löhrəm yerisi rahat deyil, silkələyir. Antoşka atın başını saxladı, sıldırım dərədən dağa qalxmağa başladı və gözənilmədən özündən bir verst aralı bir böyük süvari və onların dalında iki taçanka gördü. Ağlına gəldi ki, max, noçulardır!

Atı tərpətdi, kürəyinə soyuq tikan kimi batdı, at isə elə bil qəsdən ayaqlarını tənbel-tənbel götürüb qoyur, sakit löhrəm yerisini dəyişib çapmaya keçmək istəmədi.

Onu gördülər, təqib etdilər, dalınca qırma ilə atəş açdılar. Külək üzünü qamçılایır, yaş gözllərini örtür. O, qulaqlarında şiddətli vırıltı duyurdu. Başını geri döndərməyə qorxurdu. Oğlan yalnız stanitsanın ucqar həyətlərini keçdikdən sonra geriye baxdı. Antoşka gedə-gedə atdan sıçradı, əyilə-əyilə çəpərə tərəf qaçdı. Öz-özünə fikirləşdi: "Meydandan qaçsam, görüb dalıma gələrler... Çəpərə, oradan da zəng qülləsinə!..."

Antoşa sol əlində tufəngi sağ əli ilə çəpər qapısını itələdi, yarpaqla dolu torpağın üstü ilə yalın ayaqlarını şappıldada-şappıldada keçdi. Kilsənin buruq-buruq pilləkəninə çatdı. Oğlanı buxur ətri, rütubət, göyərçin peyini qoxusu vurdu. Antoşka üst meydançada dayandı, üzüqoylu uzandı, qulaq verdi. Sakitlik idi. Stanitsada xoruzlar banlayırdı.

Tufəngi yanına qoydu, kiçik patron çantasını çıxartdı, isti tərini sildi. Beynində müxtəlif fikirlər dolaşırdı: "Təfavütü yoxdur, məni öldürəcəklər, onlara atəş açacağam... Petka Kremnyov bir dəfə demişdi: "Maxno burjuyların əlaltısıdır..."

Keçən həftə çayın o tayında yüz addımlıqdan arabaya atəş açdılar və onun, Antoşkanın, hədəfə uşaqların hamısından daha çox vurduğunu yadına düşdü. Boğazı qəhərləndi, amma oğlan daha tövşəmirdi.

Altı süvari atlarını ehtiyatla meydana sürdülər, atdan düşdülər, atları məktəb çəpərinə bağladılar.

Antoşkanın ürəyi yenə yerindən qopdu və tez-tez döyünməyə başladı... Oğlan, dişlərini qıcadı, titrək barmaqları ilə darağı taxdı.

Haradansa döngədən daha bir atlı çıxdı, dəlicəsənə oynaqlaşan atın üstündə fırlandı və heyvana bir şallaq çəkərək, cəni sürətlə geri çapdı. Süvari at belində qamətini dik tutaraq oturmuşdu. Antoşka

kazak olduğunu gördü, yəhər üstündəki yaşıl gimnastyorkanı nəzəri ilə müşayiət edərək, nəfəsini dərdi.

Taçankalar cırlıdadi, saysız-hesabsız at nalları çıqıldadı, batareya güruldadı. Stanitsada piyadalar cəmdək üstündə həşərat kimi qaynaşırdı, küçələr taçankalarla, güllə yeşikləri, üçatlı arabalardakı pulemyotlarla dolmuşdu.

Antoşka bədənində zəif üşütmə hiss edərək, soyuq yad barmaqları ilə çaxmağı tərpətdi, qulaq asdı. Yuxanda, tirlərin arasında göyərçin quruladı.

"Bir az gözləyim..."

Çəpərin yanında atdan düşmüş maxnoçular atlarına yem verirdilər. Atların arasında onlar, oyunlərində əlvan şalvar, bellərində rəngbəreng qurşaq, dəstə ilə uzanmışdılar: ala-bəzək çay daşlarına oxşayırdılar. Danışiq, qəhqəhə səsləri eşidilirdi. Yola iki-iki, cərgə ilə taçankalar gəlirdi...

Antoşka qəti qərara gəlib, pulemyotçunun boz papağını nişan aldı. Tufəng açıldı, pulemyotçunun başı dizlərinə dəydi. Daha bir güllə açıldı, sürücü cilovları əlindən buraxdı, təkərlərin altına sürüşdü, daha bir güllə... daha biri açıldı.

Bağlı atlar qızıxdılar, miniklərə acıqlı-acıqlı şıllaq atdılar. Yolda yan qayıqlarına dolaşmış yaralı at çapalayır, məktəbin yanında sürətlə gələn pulemyot taçankası çevrildi və ağ örtüklü pulemyotun burnu yere sancıldı. At kişnortisi, qışqırtı, verilən komanda nizam-sız atışma səsləri eşidildi.

Batareya taqıltılı salaraq geri qayıtdı. Antoşkanı gördülər. Ağac tirlər güllə ilə şirin-şirin öpüşdü. Meydan boşaldı. Məktəbin arturmasında maxnoçu-matros pulemyotu çox cəld işlədirdi, güllələr yazıq-yazıq cingildəyərək, köhnə, yaşıl rəng almış zəngə dəyib, yerə düşürdü. Bir güllə çovuyub Antoşkanın əlinə dəydi. Antoşka süründü, yarı qalxdı, kərpic sütundan yapışaraq, atəş açdı: matros qollarını açdı, fırlandı və sinəsi üstə arturmanın çürük, öyilmiş pillələrini üzünə yırıldı.

Stanitsanın qurtaracağında, qəbiristanın yaxınlığında top arabasından üçdüymə top yerə düşdü, polad ağzını divarları qopub tökülmüş kiçik kilsəyə tərəf tuşladı. Sükuta qərq olmuş kiçik stanitsaya gurgultulu vəlvələ saldı.

Mərmə günbəzin altına dəydi, Antoşkanın üstünə xeyli kərpic tozu töküldü və zənglərdə nifrətedici danqıltı oyatdı.

Petka törpənmədən üzüqoylu uzanmışdı, lakin köklükotunun xoş otri də, nalların tappılısı da ona pis təsir edirdi.

Petkanın üreyi bərk bulanırdı. O, başını törpətdi və yarı qalxıb, Qriqorinin kətan köynəyi yanında ağzı köpüklənmiş at, göy kazak kaftanı, günəşdən yanıb qəhvəyi rəng almış sifət və çöp kalmık gözələri gördü.

Qalanları yarım verst o tərəfdə, cırıq yapıncının içində parçalanmış insan bədənini sürüyən atın yanında hərənləndirdilər.

Qriqori uşaq kimi hiçqıra-hiçqıra ağlayaraq, boğula-boğula qırıq səslə nə isə qışqıranda Petkanın elə bil üreyi yerindən qopdu. Gözlərini qırpmadan, kalmıkın üzəngiyə qalxıb, yana əyilərək, qılıncı endirməyinə baxdı. Qriqori ağır-ağır çöməlidi, əlləri ilə, iki bölünmüş başını tutdu, xırıldaıyıb yığıldı, boğazında qan qaynamağa başladı və sel kimi axdı.

Qriqorinin titrəyən ayaqları və kalmıkın yanağındakı qırmızı çapıq Petkanın yadında qaldı. Sinəsinə batan iti nal çıxıntılarından huşunu itirdi, boynu tük kəməndə keçdi və hər şey odlu qılgıncı və yandırıcı duman içində sürətlə fırlandı.

Petka ayıldı və gözələrini sancın şiddətli ağrıdan inildədi. Əlini üzünə vurdu və göz qapaqlarının altından yanağına qanla qarışıq qatı bir mayenin axmağını dəhşətlə hiss etdi. Gözünün biri tökülmüş, o biri şişmişdi və yaşanırdı. Petka kirpikləri arasından başı üstündəki at və insan üzələrini zorla seçə bilirdi. Kim isə aşağı əyilib dedi:

– Ay oğlan, dur, yoxsa, sağ qalmayacaqsan! Qrup mərşayəti istintaqa gedirik!.. Hə, durursanmı? Mənim üçün təfəvütü yoxdur, səni sorğu-sualsız da divara söykəyə bilərik!..

Petka ayağa qalxdı, hər tərəfdən insan başları əlvən dənizi andırır, uğultu, at kişnəməsi eşidilirdi. Petkanı mərşayət edən başında boz quzu dərisindən papaq olan kazak qabağa keçdi. Petka da yırğalana-yırğalana onun dalınca getdi.

Tük kəmənddən boynu yanırdı, üzündə sıyrıntı yerində qan qurumuşdu, bütün bədənini sızıldayırdı, sanki onu uzun zaman amansızcasına döymüşdülər.

Qərargaha gedən yolda Petka ətrafa nəzər saldı: göz işlədikcə, hara baxırsan, meydanlarda, küçələrdə, yastı, əyri döngələrdə adamlardan, at və taçankalardan başqa bir şey görünmür.

Qrup qərargahı keşişin evində idi. Açıq pəncərələrdən küçəyə gitaranın xırıltılı səsi, qab-qacaq cingiltisi gəlirdi, keşiş arvadının mətbəxdə vurnuxmağı, əziz qonaqları qarşılamağı və qonaq etməsi görünürdü.

Petkanı mərşayət edən kazak papiros çəkmək üçün artırmada oturdu və dodaqaltı dedi:

– Artırmanın yanında dayan, qərargahda iş görürlər! – Petka cırıldayan məhəccərə söykəndi, ağzı yanırdı, dili qurumuşdu. Şişmiş dilini zorla törpədərək dedi:

– Bir içim su olaydı...

– Qərargahda səni içirdərlər!

Çopur matros artırmaya çıxdı. Göy kaftanı üstündən qırmızı qumaş bağlamışdı, qurşağın qotazları dizlərinədək sallanırdı, başında matros papağı, papağın lenti üzərində vaxt keçdikcə solmuş bu sözlər var idi: “Qara dəniz donanması”. Matrosun əlində lentli, qəşəng üçaqlan var idi. O, kədərli, yaşılmtıl gözələri ilə Petkaya baxdı, gülümsədi və qarmonu tənbəl-tənbəl dətdi:

Cavan kommunist,

Niyə evlənirsən?

Batko Maxno gələr,

Onda nə edərsən?...

Matros kefli idi, səsi xoşa gələndi. O, qapalı gözələrini yuxarı qaldırmadan, təkrar etdi:

Batko Maxno gələr,

Onda nə edərsən?...

Mərşayət edən kazak axırıncı qullabı vurdu, başını çevirmədən dedi:

– Səninləyəm, ey çəpgöz məlun, dalımcə gəl!

Petka artırmaya qalxıb evə girdi. Dəhlizdə divara qara bayraq vurulmuşdu. Qat-qat sallanmış parçanın üzərində ağ hərflərlə:

“İkinci qrupun qərargahı” və bir qədər yuxarıda: “Yaşasın azad Ukrayna” sözləri yazılmışdı.

Keşişin yataq otağında yazı maşını çıqıldayır, açıq qapıdan səslər gəlirdi. Petka xeyli gözlədi, yarıqaranlıq dəhlizdə əzab çəkdi. İniləyən küt ağrı iradəsini və şüurunu keyləşdirmişdi. Petka fikirləşirdi: maxnoçular özəkdəki uşaqları, öməkdaşları doğrular, keşişin buxur qoxusu verən yataq otağından ona da ölüm göz vurur. Lakin bundan onun ürəyinə qorxu düşmədi. Petka aramla nəfəs alırdı, nəfəsi tutulmurdu, gözləri örtülü idi, yalnız qana bulaşmış yanağı titrəyirdi.

Yataq otağından səslər, yazı maşının çıqqılması, arvad gülüşü və qədəhlərin zərif cingiltisi eşidilirdi.

Keşiş arvadı yorta-yorta Petkanın yanından keçib dəhlizə gedir, onun dalınca sarıbağlı, özünü dərman maxnoçu məhmizlərini cingildəyərək gedə-gedə bığlarını burur. Keşiş arvadının əlində qrafın vardı, gözləri pırıldayır.

– Altıllıq nalivkadır¹, ehtiyat üçün gizlədib saxlamışdım. Ah, birçə biləydiniz, bu vəhşilərlə yaşamaq nə dəhşətlidir!.. Adami daim təqib edirlər. Özək həttə pianonu da əlimizdən almaq istəyirdi. Belə də iş olar, öz pianomuzu əlimizdən almaq!

Gedə-gedə səhvətlə oynayan gözlərini Petkaya zillədi, iyirənirmiş kimi üz-gözünü turşutdu və onu tanıyıb, maxnoçuya pıçıldadı: – Bax, komsomol özəyinin sədri budur... əsl bolşevikdir... Siz onu birtəhər...

Tumanının xışiltısı Petkaya cümlənin axırını eşitməyə imkan vermədi.

Bir dəqiqə keçmiş onu çağırırdı:

– Küncdəki otağa keç, belə-bələ olmuş...

Gümüşü qaragül papaqlı sarıbağlı maxnoçu stolun başında oturmuşdu.

– Komsomolçusan?

– Hə.

– Bizimkilərə güllə atmısan?

– Atmışam...

Maxnoçu fikrli halda bığının ucunu çəynədi. Petkanın başından yuxarı baxaraq soruşdu:

– Güllələsək inciməzsən ki?

Petka dodaqlarından axan qanı ovcu ilə silərək, qətiyyətlə dedi:

– Hamını güllələyə bilməzsiz.

Maxnoçu kəskin hərəkətlə stulun üstündən geri dönüb səsləndi:

– Dolbişev, bu oğlanı apar, ikinci vzvodla gözməyə göndər!..

Petkanı apardılar. Müşayiət edən kazak artırmada Petkanın əllərini qayışla bağladı, düyn vura-vura soruşdu:

– İncitmir ki?

– Rədd ol! – deyərək Petka bağlı əllərini yəndəmsiz halda yelləyə yelləyə darvazaya tərəf getdi.

Müşayiət edən kazak çəpərin qapısını dalınca örtüdü, tufəngi çiyindən götürdü.

– Dayan, vzvod komandiri gəlir!

Petka dayandı. Oğlan çənəsinin bərk qaşınmasından əzab çəkirdi, qaşımaq mümkün deyildi, əlləri bağlı idi.

Alçaqboylu, topal vzvod komandiri yaxınlaşdı. Uzunboğaz ingilis çəkmələrindən qatran qoxusu gəlirdi. O, müşayiətçidən soruşdu:

– Mənim yanıma aparırsan?

– Buyurdular ki, tez sənə yanıma aparım!

Vzvod komandiri yuxulu gözləri ilə Petkaya baxıb dedi:

– Qərrib adamlardır... Oğlanla əlləşirlər, onu da incidirlər, özləri də inciyirlər.

O, kürən qaşlarını çatıb, Petkaya bir də baxdı, ana söyüşü söydü və qışqırdı:

– Anbarın yanıma keç!.. Tez ol!.. Sənə deyirlər get və üzünü divara çevirib dayan!..

Qərargahdakı sarıbağlı maxnoçu artırmaya çıxdı və oyma naxışlı məhəccərdən sallanaraq dedi:

– Vzvod komandiri, eşidirsənmi?.. Oğlanı güllələmə, qoy mənim yanıma gəlsin.

Petka artırmaya qalxdı, qapıya söykəlib dayandı. Sarıbağlı ona lap yaxınlaşdı, qanlı, güclə aralanan gözüne baxmağa çalışaraq dedi:

– Möhkəm oğlansan... Mən səni bağışlayıram və Maxnonun qəşununa yazıram. Qulluq edərsən?

Petka gözlərini yumaraq:

– Edərəm, – dedi.

– Qaçmazsan ki?

¹ Meyvo şirəsindən hazırlanan içki

– Yedirtseniz, geyindirseniz qaçmaram...

Sarıbıq güldü, ağız-burnunu büzdü.

– Qaçmaq istəşən də qala bilməzsən... Üstündə göz qoyacağam. – Sonra müşayiət edəne tərəf dönüb dedi: – Dolbişev, oğlanı bölüyünə götür, köhnə-kürüşdən nə lazımsa ona ver. O, sənin taçkanda olacaq. Ayıq ol, hələlik tüfəng vermə!

Petkanın çiyindən vurdu, səndələyə-səndələyə evə getdi.

Stanitsadan ertəsi gün günortaçağı çıxdılar. Petka sallaqbiq Dolbişevlə yanaşı oturdu, qozlada yırğalana-yırğalana ağır, cansızçı fikirlərə daldı.

Yağışdan sonra yolda yağrulmuş palçıq, kələ-kötür kəsəklər əmələ gətirmişdi. Bu kəsəklər taçkananı silkələyir, yırğalayır. Teleqraf direkleri bir-bir ötür, yol burula-burula uzanır.

Xutorlarda, qəsəbələrdə hay-küy, kişilərin şübhəli baxışları, arvadların naləsi eşidilir.

İkinci qrup ordudan ayrılıb, Millerevoya doğru yollandı. Ordu sol tərəfə hərəkət etdi.

Axşama yaxın Dolbişev qozlardan bir kömbə əzilmiş çörək çıxartdı. Qarpız kəsdi. Çərəyi çəynəyə-çəynəyə Petkaya dedi:

– Ye, qardaş, indi sən də bizimkisen, bir eti qada qulluq edirik.

Petka dəymiş qarpız dilimini və at təri iyi verən çörək parçasını acgözlüklə yedi.

Dolbişev dəhrə ilə bir parça da qarpız kəsib, Petkaya verdi.

– Ancaq mən sənə etibar edəmiyəm! Belə düşünürəm ki, yanımdan qaçacaqsan! Səni doğrasaydıq, arxayınçılıq olardı!

– Yox, əmican, nəhaq yerə sən belə düşünürsən. Niyə görə sizin yanınızdan qaçam? Bəlkə, siz ədalət uğrunda vuruşursunuz?..

– Hə də, ədalət uğrunda. Bəs sən nə bilirsin?

Petka gözündəki sarğını düzəldib dedi:

– Ədalət uğrunda vuruşursunuzsa, onda camaatı niyə incdirirsiniz?

– Nə ilə incdiririk?

– Necə yəni nə ilə? Hər şeylə! Bax, xutordan keçdik, mümkün olandan olan arpasını atların üçün aldın. Uşaqlarını ac qoydun. Dolbişev bir çəmə büküb çəkdi.

– Bu barədə batko Maxnonun əmri vardır.

– Birdən o, əmr versəydi ki, mujişklərin hamısını asın, onda necə olardı?

– Hm... Gör bir hara əyirən...

Dolbişev ağız dolusu tüstünü göyə buraxıb susdu.

Gecə Petkanı yüzbaşı, çopur matros-qarmonçu Kiryuxa yanına çağırır, mauzerini oynada-oynada dedi:

– Sən, anası ölmüş, qələtini elə, otur yerində. Bir də siyasətdən dəm vursan, əmr edəmə taçkananın dişləsini qaldırırlar və sən əclafı başaşağı asarlar... Bildin?

– Bəli, – deyər Petka cavab verdi.

– Di, itil gözümün qabağından çəpgözün biri, çəpgöz! Yaz, yadında saxla ki, bir şey olsa, o biri gözünü də çıxardıb səni asaram!..

Petka başa düşdü ki, təşviqatı bundan sonra ehtiyatla aparmalıdır. Bir-iki gün özünü doğrultmağa çalışdı: Dolbişevə Maxno barəsində, haralarda olduqları barədə suallar verdi, ancaq Dolbişev inadla susur, Petkaya altından-altından şübhəli nəzərlə baxır, dişlərini sıxaraq çox az danışır. Petkanın qulluq göstərməsi və Dolbişevə pərəstiş etməsi Dolbişevi mütləqəssir etdi, axı o özü də, əslən başqa yerdən deyil, Qulyay-Poledəndir, həm də Nester Maxnonun lap yaxın qonşusu olmuşdur; o, Petka ilə daha həvəslə danışmağa başladı və iki gün sonra ona karabin, səksən dəyə dənə də patron verdi.

Həmin gün axşama yaxın bölük Qoşarı qəsəbəsinin yaxınlığında düşərgə saldı. Dolbişev taçkandan atı açdı, vedroni Petkaya verib dedi:

– Atı min, bax, o söyüd ağaclarının yanına çap, orada göl var, su gətir, sıyıq bişirək!

Petka çırpınan ürəyini sakitləşdirməyə çalışaraq, ata minib xırda yortma yerilə gölə tərəf çapdı.

“Gölə çataram, ordan da özümü verərəm dağlara”, deyər Petka fikirləşdi.

Gölə çatdı, ensiz yarıuçuq bəndin yanından döndü, vedroni gizlincə atdı və atı dabanları ilə vuraraq təpəyə qalxdı. Sanki ona xəbərdarlıq edirmişlər kimi, başının üstündə güllə vıyıldı, düşərgənin yanında güllə açıldı; Petka tutqun nəzərlə düşərgəyə qədər olan məsafəni ölçdü: yarım verstədən bir az çox olardı.

Fikirləşdi: “Dağa çapsam, güllə mütləq mənə dəyər”. İstəməz atın başını döndərdi, geri qayıtdı.

Dolbişev, içində kartof olan qazançıyı dişlədən asdı, Petkaya baxıb dedi:

– Nadinclik eləsən, öldürürəm! Yadında yaxşı saxla!

VII

Dan yeri söküləndə Petka səs-küydən oyandı. Gözlərini açdı, gecə üstünə çəkdiyi çulu taçankadan yerə atdı. Payız gününün tut-qun havasında səslər cingilti ilə eşidilirdi.

– Əmican, bu nə səs-küydür?

Dolbişev qozlada ayaq üstə dayanıb, tüklü papağını yellədir və gücənməkdən qıpqırmızı qızaranaq, bağırırdı:

– Batko Maxno yaşasın!.. Ur-ra-a!..

Petka boylandı, yoldan dörd qara at qoşulmuş taçankanın toz qaldıraraq gəldiyini gördü. Atların ağzından ağ köpük tökülürdü. Hər tərəf atlılarla dolu idi. Çernişevsk ətrafında yaralanmış Maxnonun özü isə qoltuq ağacına söykərib, yarasının ağrısındanmı, yoxsa gülüşməkdənmə dodaqlarını büzüürdü. Taçankanın dalından yerə-dək xalça salınmışdı, dal təkərlərdən saçaq-saçaq toz sallanmışdı.

Taçanka bir an içərisində yandan ötüb keçdi, yalnız toz uzaqda, yol üstündə qalxıb yox olur, səs-küy kəsilirdi.

VIII

Üç gün keçdi. İkinci qrup dəmir yoluna sarı hərəkət etdi. Yolda bir dəfə də vuruşma olmadı. Sayca az olan qırmızı hissələri Dona tərəf çəkiliirdi. Petka bütün bölüklə tanış oldu: yüz əlli nəfərin altmışdan çoxu Maxno ordusuna qaçmış qızıl əsgər idi, qalanların içində isə hər cür adam var idi.

Bir dəfə gecə tonqalın ətrafına toplaşib, qarmon çala-çala trapak rəqsi oynayırdılar. Zəif buz bağlamış torpaq ayaqlarının altında xırçıldayırdı.

Dolbişev çömləmiş halda dövrə vurur, ovucları ilə çökmələrin tozlu boğazını şəpəldədir, çapmaqdan yorulmuş at kimi ağır-ağır fisıldayırdı.

Sonra şinelləri və yarımkürkləri yerə sərib, ağacın ətrafına uzandılar. Pulemyotçu Nanjulo gözəndən papirosunu yandırır dedi:

– Aramızda belə söhbətlər olur: çərənləyirlər ki, batko Maxno bizi Rumıniya sərhədinə qədər aparacaq, oradan isə qoşunu atıb, Rumıniyaya təkə keçəcəkdir.

– Yalandır! – deyər Dolbişev donqulandı.

Manjulo hirsələndi. Dolbişevin anasını söydü və barmağını onun tərəfinə tutaraq çığırdı:

– Bu axmağa bax! Sənin dərin bir qəpiyə dəyməz. Bəs nə bil-mişdin, ay donuzun biri donuz, elə bilirdin ki, Maxno səni taçankasına mindirəcək?..

– O, qoşunu atmaz!.. – deyər Dolbişev hisli-hirsli səsləndi.

– Axmaq sözdür!.. Pinti Dulkanın törəməsi!.. Rumıniya çarı iyirmi min nəfəri torpağına buraxmaz! – deyər hirsəndən ağarmış pulemyotçu qışqırdı.

Onun dediklərinə şərik oldular.

– Doğru deyirsən!..

– Lap hədəfə vurdun, Manjulo!..

– Biz nə qədər ki, batko Maxnonun və yanınca gəzdirdiyi məşuqələrinin yolunda qan töküürük, ona lazımq, sonra isə...

– Ho-ho-ho!.. Ha-ha-ha!.. Döşə ona qardaşım! – deyər tonqalın ətrafından səslər ucaldı:

Dolbişev ayağa qalxdı və bölük komandirinin taçankasına tərəf getdi. Onun dalınca bərkənd fit çaldılar, ölə saldırlar, kim isə yanan odun parçasını tulladı.

– Xəbərciliyə getdi... Yaxşı, zərər yoxdur... Döyüş başlayan kimi daldan vurarıq!..

Petka bölük komandiri Kırıxanın tonqala tərəf gəldiyini görüb, ordan uzaqlaşdı.

– Nə olub, uşaqlar!.. Sızılərdən kim dar ağacı üçün darıxıb?.. Teleqraf dirəyində yırğalanmağa kimin həvəsi var? Hə, dillənin də!..

Manjulo yerdən qalxdı, bölük komandirinə yaxınlaşdı, tez-tez, qırıq-qırıq nəfəs alaraq, düz üzünə dedi:

– Sən, Kırıxaya, həddini aşma! Yadında saxla ki, dəyənəyin iki ucu var... O mürdar dilini saxla!

– Tez ol, gedək qorəgahla!

Kırıxaya pulemyotçunun ölindən yapışdı, ancaq ətrafda səs-küy saldırlar, yerlərdən qalxdılar, bölük komandirinin dalında dərhal tüklü papaqlardan divar hörüldü.

– Toxunma!

– Ciyərini çıxardırıq!

– Səni qorəgahla birlikdə alt-üst edirik!

Kırıxanı yavaş-yavaş itələməyə başladılar, kim isə qolaylanıb onun qulağının dibindən bir silə çəkdi. Bölük komandirinin göy

kaftanı yaxasından partladı. Tüfənglərin çaxmaqları şaqqıldadı. Bölük komandiri dartıldı. İniltili qışqırıq eşidildi.

– Həyəcan signalı!.. Xəya...

Pulemyotçu ovçu ilə onun ağzını yumub, qulağına pıçıldadı:

– Yeri, səsinə çıxartma... Yoxsa güllə küreynin ortasından dəyər!

Pulemyotçu bir yərə yığılmış maxnoçuları itələyərək, bölük komandirini birinci taçankayadək yola saldı və tonqalın yanına qayıtdı.

Uğultulu qəhqəhə yenidən eşidildi, qarmon çalındı, rəqs edənlər dabanlarını tappıldatdılar, taçankanın yanında isə Dolbişevi yərə yıxıb, ağzına qurşaq tıxadılar, tüfəng qundağı və ayaqları ilə xeyli döydülər!

Ertəsi gün qrupun qərargahından çapar gəldi, bölük komandirine çirkli bloknot vərəqi verdi. Vərəqdə kimyovi karandaşla cəmi beş söz yazılmışdı: “Sovxozu tutmağı bölüyə əmr edirəm”.

IX

Təpədən sovxoz görünürdü. Ağ daş hasarın o tərəfində isə körpici tikilmiş binalar, körpic zavodunun hündür borusu ucalırdı.

Bölük, taçankaları yolda qoyaraq, kənarla, əyri-üyrü ciğırlarla sovxozla yaxınlaşdı.

Üzü arvad şalı ilə bağlanmış bölük komandiri Kiryuxa qabaqda gedirdi. Onun altındakı qara madyan tez-tez büdrəyirdi. Bölük komandiri hər dəqiqə dönüb geridə dinməzəcə addımlayan adamların seyrək cərgələrinə nəzər salırdı.

Petka sol cinahda yeddinci idi. Nədənə, ona elə gəlirdi ki, bu gün tezliklə böyük və mühüm bir hadisə baş verəcəkdir. Bu intizar sevinc hissini getdikcə artırır.

Sovxozla güllə məsafəsi qədər qalanda bölük komandiri atdan yerə sıçrayıb qışqırdı:

– Yərə uzan!

Dərənin yanında səpələndilər. Uzandılar. Daş hasara pozğun halda yaylın atəşi açdılar. Sovxoz damından pulemyot xırıltı ilə

səsəndi. Həyətdə adamlar göründü. Güllələr zəncir kimi düzülmüş bölüyün arxasına düşür, sovrulan tozu göyə qaldırırdı.

Bölük üç dəfə həmləyə keçdi və üçündə də dərəyə geri çəkildi. Axırıncı dəfə Petka geri çəkildəndə baybək yuvasının yanında Dolbişevi dalı üstə uzanmış gördü, öyilib baxdı, papağın altında, altında dəşik var idi. Petka başa düşdü ki, onu öz adamları güllələmişlər: gülləni lap yaxından, üzünə, gözlərindən bir az yuxarı sıxmışlar.

Dördüncü dəfə Kiryuxa əyri Qafqaz qılıncını qınından çıxartdı və axmaq baxışlarıyla bölüyü nəzərdən keçirib, xırıltılı səsle qışqırdı:

– İrəli, uşaqlar!.. Dalımcı!..

Amma uşaqlar yerlərindən qımıldanmayaraq, boğuc səsle həyküy saldılar. Pulemyotçu Manjulo tüfəngin çaxmağını tullayıb qışqırdı:

– Qırğına aparırsan? Getmərik!..

Petka barmaqlarının soyuduğunu və bədəninə tər basdığını hiss edərək, titrək səsle qışqırdı:

– Qardaşlar!.. Nəyə görə qanınızı axıdırırsınız?.. Nəyə görə ölümə gedirsiniz və sizin kimi zəhmətkeşləri öldürürsünüz?..

Səslər kəsildi. Petka tüfəng qayışının onun əlində tərlədiyini dərhal hiss etdi.

– Qardaşlar!.. Gəlin təslim olaq!.. Sizlərdən hər birinizin doğma ailəniz var... Yoxsa, arvad-uşağınıza yazığınız gəlmir? Heç fikirləşmirsiniz ki, sizi qırsalar, onların halı necə olar?..

Bölük komandiri mauzeri qoburundan çıxartdı, lakin Petka onu qabaqladı, tüfəngi çiynindən çıxarıb, demək olar ki, nişan almadan göy, yaxası açıq kaftana atəş açdı. Kiryuxa əlləri ilə döşünün tutub, fırlana-fırlana yerə sərilirdi.

Petkanı aralığa aldılar, daldan tüfəng qundağı ilə vurdular, əzişdirib yerə yıxdılar. Amma pulemyotçu Manjulo əllərini aralayaraq, ona tərəf əyildi və iyrənc səsle bağırdı.

– Dayan!.. Oğlanı öldürməyin!.. Qoy sözünü deyib qurtarsın, sonra öldürərik!..

Petkanı yerdən qaldırıb silkolədi:

– Danış!

Yer və qıraqları didik-didik olan topa buludlu göy Petkanın başına hərlənirdi. O bütün iradəsini toplayaraq dilləndi:

– Öldürün!.. Gec-tez öləcəyəm!..

Arxadan qışqırdılar:

– Bərkdən də... Heç bir şey eşidilmir!

Petka gıcğahından axan qanı qolu ilə silərək, səsinə ucalda-ucalda dedi:

– Yaxşı-yaxşı fikirləşin. Maxno sizi Rumıniyayadək aparıb, sonra başlı-başına buraxacaqdır!.. Kim qul olmaq istəyirsə, onunla gedəcək, qalanlarını Qızıl Ordu möhv edəcəkdir. Amma indi təslim olsaq, bizə heç bir şey olmaz...

Dərə rütubətlidir. Sükut çökmüşdür. Hamı çətin nəfəs alır, sanki hava çatışmır...

Külək buludları yerə tərəf, aşağı qovur... Sükut... Sükut... Pulemyotçu əli ilə alını silib dedi:

– Hə, uşaqlar, nə deyirsiniz?

Başlar aşağı sallanmışdır. Kənarda bölük komandiri Kiryuxa güllə dəymiş sinosində köynəyini parça-parça etdi, axırncı dəfə tək atıb sakitləşdi, arabir titrəyirdi.

– Kim təslim olursa, sağ tərəfə keçsin! Kim istəmirsə sol tərəfə! – deyərək Petka səsləndi.

Pulemyotçu əlini məyus bir halda silkələdi və sağ tərəfə addımladı. Onun dalınca tələsik və dəstə ilə keçdilər. Səkkiz nəfər yerində qaldı, bir qədər tərəddüddən sonra onlar da qalanlarına qoşuldular...

Baş dəqiqə sonra sıx cərgələrlə sovxozə sarı axışdılar. Qabaqda Petka və pulemyotçu Manjulo gedirdi. Petkanın əlindəki paslı süngüyə bayraq əvəzinə ağ köynək parçası keçirilmişdi.

Sovxozun darvazasından dəstə ilə çıxdılar. Tüfəngləri hazır saxlanmışdılar. Şübhə ilə baxırdılar.

Üç yüz addıma qədər qalmış bölük dayandı. Petka və Manjulo ayrıldılar, sovxozə silahsız yönəldilər. Sovxozdan iki nəfər onların qarşısına çıxdı. Yarı yolda üz-üzə gəldilər. Bir qədər danışdılar. Sovxozun nümayəndəsi olan saqqallı kişi Petkanı qucaqladı. Manjulo bığlarını silərək o biri nəfərlə iki dəfə öpüşdü.

Hər iki tərəfdən təqdir səsləri ucaldı. Bölük, tüfəngləri saqqıltı ilə bir yerə qalaqladı və bir-bir, iki-iki, dəstə ilə sovxozun taybatay açılmış darvazasından içəri keçdi.

Mahaldan sovxozə fəvqoladə komissiyanın müvəkkili gəldi. Petkanı dindirdi, onun ifadəsini dəftərə yazdı və hər iki əlini sıxıb getdi.

Maxnoçuların bir hissəsi Qızıl Ordunun Maxnonu təqib edən süvari polkuna daxil oldu, qalanları mahala, hərbi komissarlığa getdi. Petka sovxozda qaldı.

Bu qədər məşəqqətlərdən sonra taxtın üstündə uzanmaq nə xoşdur. Sanki boş göz çuxurunda şiddətli ağrı azalır. Sanki heç kəs Petkanı kəməndləyib sürüməmişdir, ax qala ölməyə döyməmişdir... Petka olub keçənləri xatırlamaq istəmir.

Lakin sovxoz klubunda çatlamış güzgünün yanından keçərkən bozarmış, eybəcər olmuş üzünü ötürü gördükdə kədərdən dodaqları büzüldü, nəfəsi tənəşir...

Çərşənbə axşamı axşamüstü sovxoz özəyinin katibi Petkanın otağına gəldi. Taxtın üstündə Petka ilə yanaşı oturdu, ovçu çökmələri içindəki uzun ayaqlarını yığırdı və öskürüb dedi:

– Bir saatdan sonra klubə, ümumi yığıncağa gəl.

– Yaxşı, gələm.

Katib bir qədər oturub getdi. Bir saatdan sonra Petka klubda idi. Sovxoz sədrinin, aqronomun, kəpəc zavodu müdirinin, baytarın məruzələrini dinlədi.

Hesabat rəqəmlərində ifadə olunan qaydaya salınmış, saat kimi muntəzəm irəliləyən həyat Petkanın gözü qarşısından ötür keçdi.

Protokol oxundu. Qətnamə hazırlandı. Arzular ifadə edildi. Cari məsələlərdə özək katibi söz istədi.

– Yoldaşlar, bizim sovxozda komsomolçu Kremnyov Pyotr yaşayır. Siz bilirsiniz ki, sovxozu dağıdılmaqdan qoruya bildiyimiz üçün biz ona minnətdar. Özək təklif edir ki, Kremnyov müalicə üçün mahala göndərilsin, sonra isə zavodumuzda boşalan yerə təyin edilsin. Gəlin səsə qoyaq. Kim buna tərəfdardır?

Bir səslə. Bitərəf qalan yoxdur. Lakin Petka skamyadan qalxdı. Onun boş göz çuxurundan yanağına bulanmış göz yaşı axdı. Petkanın dodaqları titrəyirdi. O, bir qədər dayandı, itaət etmək istəməyən dilini zorla tərpədə-tərpədə dedi:

– Sağ olun, ancaq mən sizin yanınızda qala bilmərəm... Mən sizinlə işləməyə şad olardım... Amma məsələ belədir: burda həyat

öz qaydasında gedir, orada... stanitsada, mənim doğulduğum yerdə işə həyat axsayır, işi zorla yoluna qoymuşdular, özək təşkil etmişdilər, indi işə, ola bilsin, çoxları yoxdur... Məxnoçular özək üzvlərini doğramışlar... odur ki, mən ora getmək istəyirəm... orada işçilərə ehtiyac çoxdur...

Hamı susmuşdur. Hamı razıdır. Kluba sükut çökmüşdür.

X

Sovxozdakıların az qala hamısı Petkanı yola salmağa getdi. Petka vidalaşmış, dağa qalxana kimi şər qarışdı. Yola, teleqraf dirəklərinin səssiz cərgələri üzərinə qaranlıq çökdü.

Getman yolu Don boyunca, iri çıxıntılı, dumanlı dağlardan yüksəklərə qalxır. Petka dinnməzəcə addımlayırdı.

Qatı zülmət içində, yatan gecənin boş sükutunda addımlar aydın səslənir. Ayaqların altında qırov xırıldayır. At dırmaqlarının əmələ gətirdiyi çuxurlar nazik buz bağlamışdı. Buz qırıqlara şıqqıldayır, donan su şappıldayır.

Yola keşik çəkən təpənin arxasından girdə, qırmızı ay çıxdı. Bərabər olmayan, üzən əyri kölgələr çölə yayıldı. Yol gümüşü rəngə boyandı, buz mavi rəng aldı.

Petka dinnməzəcə addımlayır, açıq ağzı ilə havanı acgözlüklə udur. Solmaqda olan yovşan acı ot, acı tər qoxusu verir...

Yol hey burulur, lakin Petka möhkəm addımlarla addımlayır. Göyün mavi çadırından beşguşəli yaşılımtıl ulduz ona göz vurur.

İNSANIN TALEYİ

*1903-cü ildən Sov.İKP üzvü Yevgeniya
Qriqoryevna Levitskaya*

Yuxarı Donda müharibədən sonra gələn yaz çox az-az görünən və tez düşən yazlardan idi. Martın sonunda Priazovyedən isti küləklər əsdi, iki gündən sonra Donun sol sahilindəki qumsallığın qarı tamam əridi, qar basmış dərələr və qobular su ilə doldu, buzu sınımış kiçik çaylar aşıb-daşdı, yollarda gediş-gəliş son dərəcə çətinləşdi.

Yolların belə pis vaxtında mən Bukanovskaya stanitsasına getməli oldum. Stanitsa çox da clə uzaqda deyildi, ora təxminən altmış kilometr yol olardı; ancaq bu yolu çox çətinliklə başa çatdırdıq. Yoldaşım ilə bərabər gün çıxmamışdan yola düşdük. Bir cüt harın at, yan qayıqları sim kimi darta-darta briçkanı güclə çəkib aparırdı. Çarxlar topuna qədər qara və buza qarışmış yaş quma batırdı. Bir saatdan sonra atların böyründə, sağrısında, nazik döş qayıqları altında sabun köpüyü kimi ağ köpüklər göründü; səhərin təmiz havasında at tərinin, atların qayış-quşqununa bol-bol sürtülmüş qatranın məstedici tünd qoxusu duyuldu.

Atlar lap çətinlik çəkəndə briçkadan düşüb piyada gedirdik. Ərnək qar uzunboğaz çəkməmizin altında şappıldayırdı. Yerimək çox çətindi, lakin yolun qırağında, gün işığında büllur kimi parılda-yan nazik buz hələ əriməmişdi, oradan getmək daha çətindi. Biz altı saatdan sonra yolu ancaq yarı cləyə bildik, gəlib kiçik Yelanka çayının bərəsinə çatdıq.

Bu çayın bəzi yeri yayda quruyur; indi o daşaraq, Moxovski xutoru qabağında, bolluca qızılağac bitmiş subasarda bir kilometr ətrafa yayılmışdı. Çayı, ancaq üç adam götürə bilən, çox köhnə, yastı bir qayıqla keçməli idik. Briçkanı geri qaytardıq. Çayın o tayında, kolxoz anbarında, hələ qışdan atılıb qalmış köhnə bir "villis" vardı; biz ona minib gedəcəkdik. Şoferlə mən qorxa-qorxa bu köhnə qayığa mindik. Yoldaşım çayın qırağında, şeylərin yanında qaldı. Biz sahildən uzaqlaşan kimi, qayığın çürümüş dib taxtaların-

dan xırdaxırda fəvvarələr vurmağa başladı. Sahilə çatana qədər qayıqın dişlilərini tıxadıq, içinə dolan suyu atdıq. Bir saatdan sonra çayın o tayına çatdıq. Şofer gedib xutordan maşını getirdi, sonra qayığa yaxınlaşıb avaradan yapışaraq dedi:

– Bu andır suda parçalanıb dağılıbmış, iki saatdan sonra qayıdıb gələrək, bizi bundan tez gözləməyin.

Xutor xeyli kənarda idi; qayıq yan aldığı sahə çox sakitlikdi. Belə sakitlik ancaq payızda, bir də yazın lap başlanğıcında insan yaşamayan yerlərdə olur. Sudan rütubət, qızıllağac çürüntüsünün tünd və acı qoxusu gəlirdi; xəfif külək, yəsmən rəngli çən bürümüş uzaq Xoperətrafi çöllərindən, qar altından yeni çıxmış torpağın güclə duyulan və həmişə tərəvətili olan ətrini gətirirdi.

Bir az kənarda, sahil qumları üstündə aşib yərə sərilmiş hörmə çəpər vardı. Çəpərin üstündə oturub papiros çəkmək istədim; əlimi sırtqlının sağ cibinə salanda gördüm ki, “Belomor” tamam islanıb, qanım qaraldı. Çayı keçəndə ləpə vurub suyu qayığa tökmüş, bulanıq su məni qurşağa qədər islatmışdı. Onda papirosun fikrini çəkməyə macal yox idi, qayığın batmaması üçün avarları buraxıb, suyu tez-tez qayıqdan kənara atmaq lazımdı. Bu cür diqqətsizliyimə indi çox peşman olmuşdum; islanmış papiros qutusu suşulla cibimdən çıxarıb çöməltdim, bozarmış, yaş papirosları çəpərin üstünə düzdüm.

Günorta olmuşdu. Hava elə isti idi ki, elə bil may ayı idi. Mən papirosların tez quruyacağı ümidində idim. Hava isti olduğundan, pambıqlı soldat şalvarı və sırtqlı geydiyimə peşman oldum. Qışdan sonra birinci gün idi ki, hava belə isti idi. Adamın beləcə təkbaşına çəpər üstündə oturub, bütün varlığı ilə sükuta və tənhalığa dalması, köhnə, qulaqlı soldat papağını çıxarıb avar çəkməkdən tərləmiş saçını xəfif küləkdə qurutması, mavi göylərdə üzən iri, ağ buludları fikrə dalıb seyr etməsi nə qədər xoşdur!

Çox çəkmədi ki, xutorun kənarında olan həyətlərdən bir kişinin yola çıxdığını gördüm. O, balaca bir uşağın ölindən tutub gətirirdi; uşağın boynuna baxanda ona beş, ya altı yaş vermək olardı. Onlar yorğun-yorğun bərəyə sarı gedirdilər, ancaq maşını görüb mənə sarı döndülər. Ucaboylu, donqar kişi lap yaxına gəlib, tutqun, yoğun səslə dedi:

– Xoş gördük, qardaş!
– Xoş gördük. – Mənə sarı uzanan iri, kobud əli sıxdım.

O, uşağa sarı əyilib dedi:

– Oğul, əmi ilə görüş. O da, görünür, sənədən kimi şoferdir. Ancaq bir yük maşını sürürdük, o, bu balaca maşınını sürür.

Uşaq açıq-mavi gözlərini düz gözlerimin içinə zilləyib azca gülümsədi, qızarmış, soyuq əlini cəsarətlə mənə uzatdı, mən onun xırdaca əlini bir balaca silkeləyib, soruşdum:

– Sənin əlin niyə belə soyuqdur, qoca? Hava istidir, amma sən üşüyürsən!?

O, xoş bir uşaq məsumluğu ilə dizlərimə sıxılıb, sarışın qaşlarını təəccüblə qaldırdı:

– Mən haradan qoca oldum, əmi? Mən uşağam, özüm də heç üşümürəm, əllərim də ona görə soyuqdur ki, qar yumalayırdım.

Uşağın atası, içində az şey olan əşya çantasını dalından aldı, yorğun halda yanımda oturub dedi:

– Bu sənişin məni lap bir təhər eləyib! Onun ucbatından mən də əldən düşmüşəm. Addımı iri atıram, o yüyürməyə başlayır, – di gəl onunla ayaqlaş görüm necə ayaqlaşırısan? O yerdə ki mən görək bir addım atım, – üç addım atıram. Yerişimizi bir-birinə heç uyğunlaşdırma bilmirik, elə bil atla tısbığa gedir. Onu heç gözəldən də qoymaq olmur! Bir balaca üzümü çevirdimmi – bir də görürəm ya özünü gölməçənin içinə verib, ya da buzu qırıb konfet kimi sorur. Yox, belə yol yoldaşı ilə səfərə çıxmaq kişi işi deyil, özü də piyada! – Bir az susduqdan sonra soruşdu: – Sən necə, qardaş, olmaya böyüyünü gözləyirson?

Ona şofer olmadığımı demək yaxşı düşməzd; belə cavab verdim:

– Görək gözləyək də.

– O biri taydan gələcək?

– Bəli.

– Bəlkə biləsən: qayıq tez gələcək?

– İki saatdan sonra.

– Xeyli çəkəcək. Neyləyək, bir az dincəlik, tələsməli bir işim də yoxdur. Buradan keçəndə gördüm ki, bir şofer qardaşım özünü günə verir. Dedim qoy gedim yanına, bir yerdə papiros çəkək, – adam nə tək ölmək istəyir, nə də tək papiros çəkmək. Sən varlı adama oxşayırsan, – papiros çəkirson. Deyəsən papirosun islanıb? Qardaş, at oldu ças, tənəki oldu yaş – at getsin! Yaxşısı budur, gəl mənə tənəkimdən çəkək.

O, nazik, xaki şalvarının cibindən ağzı büzməli, moruq rəngli köhnə ipək kisəsini çıxartdı. Kiseni açanda, mən onun qırağında sapla tikilmiş bu sözləri oxuya bildim: "Əziz döyüşçüyə. Lebed-yanskaya orta məktəbinin 6-cı sinif şagirdindən".

Biz evdə hazırlanmış tünd tənəkədən çəmə-çəmə xeyli susduq. Mən ondan soruşmaq istəyirdim ki, sən bu uşaqla hara gedirson, yolların belə pis vaxtında səni evdən çıxmağa məcbur edən nədir, ancaq o məni belə bir sualla qabaqladı:

– Sən də dava vaxtı həmişə maşın sürməsən?

– Elə hesab elə ki, həmişə.

– Cəhəddə?

– Bəli.

– Qardaş, mənim də orada o ki var başım bəlalər çəkib.

O, iri, qara əllərini dizləri üstə qoyub belini əydi. Mən yandan ona baxdım, ürəyimdə dərin bir sızultı duydum... Siz heç ömrünüzdə sanki kül tökülmüş, ağır kəder çökmüş gözlər görmüsünüz mü? Elə gözlər ki, adam onlara baxa bilmir... Təsəffüfən rast gəldiyim bu adamın da gözləri belə idi.

O, çəpərdən əyri, quru bir çubuq sındırıb götürdü, bir dəqiqəliyi susaraq, bu çubuqla qumun üzərində qərribə şəkillər çəkib dedi:

– Hərdən elə olur ki, gecə yata bilmirəm, gözümü döyə-döyə qaranlığa baxıb fikirləşirəm, öz-özümə soruşuram: "Ey həyat, sən niyə mənim başıma bu müsibəti gətirdin? Niyə mənə bu qədər əzab verdin?" Heç kəs mənə cavab vermir, heç kəs – nə qaranlıqda, nə aydın gün işığında... Heç kəs də cavab verməyəcək! – O birdən oğlunu görüb susdu, onu yavaşca itələyə-itələyə məhribanlıqla dedi: – Get, bala, suyun qırağında oyna, daşqın sulara uşaqlar özünə həmişə bir şey tapa bilər. Ancaq özünü gözəl, ayaqlarını islatma.

Biz hələ kirimişçə papiros çəkəndə, mən gizlin-gizlin həm ona, həm də onun oğluna baxıb bir şeyə təəccüb etdim: uşağın geyimi sadə olsa da, yaxşı idi, amma atasının ki elə deyildi, – bu, mənə qərribə göründü. Uşağın uzun kurtkasının içinə köhnə, nazik tumac çəkilmişdi; kiçik uzunboğaz çəkəməsi də elə tikilmişdi ki, yun corabla geyə bilsin; qolunun cırığı çox məharətlə tikilmişdi, – bunlar hamısı bacarıqlı bir qadının, bir ananın onun qeydinə qaldığını göstərirdi. Atasının geyimi isə tamam başqa cür idi: bir neçə yerdən yanmış sıırıqlısı başdansovma, kobud halda közərmişdi, köhnə, xaki

şalvarının yırtığı yaxşı yamanamamışdı, elə bil ki, yamaq qoyulub, kişi əli ilə iri-iri sürünmüşdü; ayağındakı soldat çəkəməsi təzə idi, çox az geyilmişdi, amma qalın yun corabını güvə dağıtmışdı, bu coraba qadın əli dəyməmişdi... Onda mən düşündüm: "Ya bu kişi duldur, ya da arvadı ilə yola getmir".

O, suya sarı gedən oğlunun dalınca baxaraq, boğuş-boğuş öskürdü, yenə də danışmağa başladı; mənim bütün diqqətim onda idi:

– Əvvəllər güzəranım pis keçmirdi. Mən özüm Voronej vilayətindənəm, min doqquz yüzüncü ildə anadan olmuşam. Vətəndaş müharibəsində Qızıl Orduda, Kikvidzenin diviziyasında idim. İyirmi ikinci ildə aclıq olanda Kubana gəlib qolçomaqlara eşşək kimi işlədim, ona görə də sağ qaldım. Atam, anam, balaca bacım evdə acından öldü. Mən tək qaldım. Qohum-əqrəbadan heç kəsım yox idi, heç kəsım, tək idim. Bir ildən sonra Kubandan qayıtdım, daxmamı satıb Voronejə getdim. Əvvəl dülqorlar artelində işlədim, sonra zavoda işə girdim, çilingərlik sənətini öyrəndim. Çox keçmədi ki, evləndim. Arvadım uşağ evində torbiyə almışdı. Yetimdi. Çox yaxşı qızdı. Güllü-danışan, mülayim, üzüyola, ağıllı, mənim tayım deyildi. O, lap uşaqlıqdan pis günün acısını dadmışdı, bəlkə də buna görə onun xasiyyəti belə idi. Kənardan baxanda adama çox da elə qəşəng görünmürdü; mən axı ona kənardan baxmırdım – o, mənim canımı ciyərirdi! Dünyada mənim üçün ondan gözəl, ondan sevimli bir insan yox idi, olmayacaq da!

Görərdin ki, işdən yorğun gəlmişəm, hərdən də yaman acıqlı olardım. Kobudluq eləseydim də, o mənə kobud cavab verməzdi, yenə də məhriban, mülayim olardı, bilməzdi mənə harada otursun. Evdə elə bir şey olmasa da, çalışardı ki, mənə ləzzətli yemək hazırlasın. Ona baxıb ürəyim dincəlirdi. Bir az sonra onu qucaqlayıb deyirdim: "İrina, əzizim, mənə bağışla, kobudluq elədim. Bilirsen, bu gün işim düz gətirmədi!" Yenə də barışardıq, mən də sakit olardım. Bilirsen, qardaş, işdən ötürü bu nə deməkdir?! Səhər xududan lap gümrah durardım, elə bil bizim aramızda heç bir şey olmamışdı. Zavoda gedərdim, necə iş olsaydı, həvəslə görərdim! Bax, adamın ağıllı, yaxşı arvadı olması bu deməkdir.

Hərdən elə olardı ki, maaş alanda gedib yoldaşlarla içərdim. Bəzən də elə içərdim ki, evə gələndə qıclarım bir-birinə dolaşırdı, elə yerişirdim ki, yəqin kənardan baxanları dəhşət alardı. Küçələr mənə darlıq elərdi, hələ dalanları demiəm... Onda mən pəhləvan

kimi güclü idim, sağlamdım, çox da içə bilərdim, ancaq evə həmişə öz ayağımla gəlirdim. Hər də gördün ki, yolun qalanını lap sürətlə, yonı iməkləyə-iməkləyə gəlmişəm, hər halda özümü evə yetirərdim. İrinka yenə də məni nə məzəmmət elərdi, nə üstümə çıxırdı, nə də dava salardı. Ancaq gülərdi, özü də elə gülərdi ki, mən bundan inciməyim. Ayaqqabılarımı çıxarıb, yavaşca deyərdi: “Andryuşa, sən divar tərəfdə yat, birdən yuxulu-yuxulu çarpayıdan yuxılarsan”. Mən də, bir torba çovdar kimi çul düşərdim, hər şey gözümlün qabağında ala-bula çalardı. Ancaq yuxuda duyurdum ki, İrinka əli ilə üsulluca mənim başımı tumarlayır, mehriban səsle nəşə pıçıldayır, deməli, mənə ürəyi yanır...

Səhər işə iki saat qalmış məni yuxudan oyadırdı, ayağa qaldırırdı ki, özümə gəl. Bilirdi ki, mən dem olanda heç bir şey yemirəm. Gedib bir duzlu xiyar, ya ayrı bir şey götürərdi, balaca bir tərəş stəkana araq töküb deyərdi: “Andryuşa, iç, cynin açılısın, ancaq, əzizim, daha belə eləmə!” Onun bu yaxşılığından çıxmaq olardı mı? Arağı içib, sözlə yox, gözlərimlə ona təşəkkür elərdim, onu öpüb, dinməz-söyləməz işə gedərdim. Amma bu dəmlə vaxtımda mənə acıqlı bir söz desəydi, üstümə çıxırsaydı, ya məni danlasaydı, yəqin ki, elə o gün yenə də içib lülqənəbər olardım. Bəzi ailələrdə belə olur: o ailədə ki, arvad axmaqdır. Mən belə sarsaqlarını da çox görmüşəm, bilərəm.

Çox keçmədi ki, bizim uşaqlarımız oldu: əvvəl bir oğlumuz, sonralar da iki qızımız... Onda mən yoldaşlarımdan uzaqlaşdım. Bütün məaşımı evə götürürdüm: ailə böyümüşdü, daha içməyə imkan yox idi. İstirahət günləri bir parç pivo içirdim, bununla da məsələ qurtarırdı.

İyirmi doqquzuncu ildə maşın sürmək həvəsinə düşdüm. Avtomobil işini öyrəndim, yük maşını sürməyə başladım. Bu iş məni elə həvəsləndirdi ki, daha zavoda qayıtmaq istəmədim. Maşın sürmək daha artıq ürəyimi açdı. On il bu sayaq dolandığ. Bu illərin necə gəlib-keçdiyini heç özüm də bilmədim. Elə bil bir yuxu idi. On il nədi axı! Hansı bir ahıldan istəyirsən soruş, soruş gör o öz ömrünün necə gəlib keçdiyini bilibmi? O, heç bir şey bilməyib! Keçmiş, bax, o çən içində görünən çöl kimidir! Səhər mən oradan gəlirdim, o yerlərdə nə çən vardı, nə duman; amma iyirmi kilometr gedəndən sonra o yerləri çən bürümüşdü, buradan baxanda meşə ilə alaqlotunu, tarla ilə biçənəyi bir-birindən seçmək olmur...

Bu on ili mən gecə-gündüz işlədim. Yaxşı da pul alırdım. Başqalarından pis yaşamırdıq. Uşaqlar da könlümüzü açdı: üçü də ələ oxuyurdu. Anatolinin riyaziyyata elə bir qabiliyyəti vardı ki, onun barəsində lap mərkəzi qəzetdə yazdılar. Onda bu elmə belə böyük istedad hardandı, qardaş, bunu özüm də bilmirdim. Ancaq bu məni çox fəhələndirirdi, onunla fəxr edirdim, özü də necə fəxr edirdim!

Bu on ildə biz bir az pul yığmışdıq, müharibədən əvvəl özümü-zə ikiotaqlı bir ev tikdik. Evin günlüyü də vardı, kiçik bir dəhlizi də. İrina iki keçi aldı. Bundan artıq nə lazımdı? Uşaqlar südlü aşı yeyə bilirdi, yaşamağa evimiz vardı, əyin-başımız da pis deyildi; təməli, hər şey yerli-yerində idi. Ancaq evimin yeri yaxşı deyildi: döyərə zavodundan bir qədər kənarda mənə altı sot yer vermişdilər. Evim ayrı yerdə olsaydı, bəlkə də güzəranım başqa cür olardı...

Bu arada müharibə başladı. Bir gün sonra hərbi komissariatdan çağırış verəyik aldım, ertəsi gün qatara mindik. Bütün ailə məni ötürməyə gəlmişdi. İrina, Anatoli, iki də qızım: Nastenka, bir də Olyuşka. Uşaqların hamısı özünü ələ almışdı. Qızlarımla gözəl yaşardı, — bunsuz olmaz ki! Anatolinin ancaq çiyinləri tərpenirdi, elə bil üşüyürdü. Onda oğlum on yeddi yaşına girmişdi. Amma İrina... On yeddi ildə biz bir yerdə yaşayırdıq, mən onu indiyə kimi belə görməmişdim... Gecə mənim köynəyimin çiyini, döş tərəfi onun göz yaşından ıslanmışdı, səhər də elə... Vağzala gəldik. İrinaya elə yazığım gəlirdi ki, heç üzünə baxa bilmirdim: dodaqları ağlamaqdan şişmişdi, saçı yaylığının altından çıxmışdı, gözləri bulanıqdı, baxışlarında bir mənasızlıq vardı; onlar — ağı yerindən oynamış adamın baxışına oxşayırdı. Komandirlər xəbərdarlıq elədilər ki, vaqona minək. İrina başımı mənim sinəmə qoydu, boynumu qucaqladı. O, kəsilmiş ağac kimi əsirdi... Uşaqlar da onu ovundururdu, mən də, ancaq bunun heç köməyi olmurdu. Başqa arvadlar ərləri ilə, oğulları ilə söhbət edirdi, amma mənim İrinam, yarpaq budağı sıxılan kim, mənə sıxılıb durmuşdu, bütün bədəni titrəyirdi, birçə kəlmə də danışa bilmirdi. Ona dedim ki: “Mənim əzizim, İrina, özünü ələ al! Bu ayrılıq çağında birçə kəlmə də olsa mənə söz de!” O hər sözü içini çəke-çəke deyirdi: “Mənim canım... ciyər... Andryuşa... biz... bir daha... bu dünyada... bir-birimizi... gəlməyəcəyik...”

Bir yandan mənim ona elə yazığım gəlirdi ki, ürəyim parçalanırdı, bir yandan da o belə sözlər deyirdi... O başa düşməli idi ki,

onlardan ayrılmaq mənim üçün də asan deyil, mən axı kəfə getmirdim! Onun bu hərəkətinə acıgım tutdu! İrınanın əllərini zorla boyunmdan ayırdım, onu yavaşca çiyindən itələdim. Onu yavaş itələsəm də, mən yamanca güclü idim: o üç addım geri getdi, sonra yenə də kiçik addımlarla üstümə gəldi, əllərini mənə sarı uzatdı. Mən çığırıp ona dedim: "Belə də ayrılmaq olar? Niyə sən məni vaxtından əvvəl diri-diri basdırırsan?" Yenə onu qucaqladım, gördüm ki, halı özündə deyil...

O, birdən sözünü kəsdi, araya çöken sükut içində mən onun boğazında nəyinsə qaynadığını, qəhərləndiyini eşitdim. Onun həyəcanı mənə də keçdi. Mən ona çəpinə baxdım, lakin onun ölgün, sönük gözlərində birçə damla da yaş görmədim. O, dördli-dördli başını aşağı dikib oturmuşdu, onun qeyri-ixtiyari olaraq aşağı sallanmış iri əlləri yavaşca titrəyirdi; çənəsi də, qətiyyət ifadə olunan dodaqları da titrəyirdi...

Mən astadan dedim:

– Əzizim, bunları yadına salma. – Görünür, o, mənim sözümlü eşitmədi, böyük bir iradə ilə həyəcanını boğaraq, xırıltılı səsle dedi:

– Onu itələdiyimi lap öləne kimi, lap axır nəfəsimə kimi özümə başlamayacağam!..

Yenə də susdu; xeyli danışmadı. İstədi papiros eşsin, qəzet əlində cırıldı, tənəki dizləri üstə töküldü. Axırda o, birtəhər papirosunu eşib yandırdı, bir neçə dəfə dərinədən qullab vurdu, öskürək sözünə davam elədi:

– Mən İrınadan aralandım, onun üzünü əllərimin içinə alıb öpdüm, dodaqları buz kimi idi. Uşaqlarla da görüşüb ayrıldım, vaqona sarı yüyürdüm. Qatar yola düşmüşdü, atılıb vaqonun pilləkəsinə mindim. Qatar lap yavaş-yavaş gedirdi. Dönüb baxdım: yetim uşaqlarım bir araya yığılmışdılar, əllərini yelləyirdilər, məni yola salırdılar, gülümsəmək istəyirdilər, ancaq gülümsəyə bilmirdilər. İrina əllərini döşünə sıxmışdı, dodaqları kağız kimi ağarmışdı, nəsə pıçıldayıb deyirdi, mənə baxırdı, gözlərini qırpmırdı, özünü elə hey qabağa verirdi, elə bil ki, bərk əsən küləyə sarı yerimək istəyirdi... O, bu cür də həmişəlik mənim xəyalımda qalıb: əlləri döşünə sıxılmış, dodaqları ağarmış, yaşla dolu gözləri geniş açılmışdır... Çox vaxt onu yuxuda da belə görürəm... Axı onda niyə mən onu itələdim? Bu indi də yadıma düşəndə elə bil ürəyimi küt bıçaqla doğrayırlar...

Bizi Ukraynada, Belaya Serkov ətrafında hissələrə ayırdılar. Mənə bir "ZİS-5" maşın verdilər. Elə bu maşında da cəbhəyə getdim. Mühəribə haqqında sona nə danışım axı: özün görməsən, özün bilirsən ki, o, övvəl necə idi. Evdən tez-tez kağız alırdım, amma gec-gec cavab yazırdım. Görürdün, yazırdım ki, hər şey öz qaydasında gedir, yavaş-yavaş vuruşuruq, indi geri çəkilsək də, bu yaxınlarda qüvvəmizi toplayıb frislərin burnuna duzlu su qoyacağıq. Bundan başqa daha nə yazmaq olardı?! Pis vaxt idi, heç kağız yazmaq yada düşmürdü. Bir də ki, lap boynuma alıram: mən özüm də qəm-qüssə gətirən şeylər yazmaq istəmirdim. O zar-zar zarlıdayan adamlar ki, vardı, yeri gəldi-gəlmədi, hər gün arvadlarına, sevdəyi qızlara kağız yazırdılar, burunlarının suyunu yazdıqları kağıza tökürdülər, mənim onlardan zəhləm gedirdi. Onlar nə yazırdılar? Yazırdılar ki, "çox çətinə düşmüşük, ağır günlər keçiririk, yəqin ki, bizi öldürəcəklər..." Həmin bu adamlar, bu şalvar geymiş qancıqlar öz hallarından şikayət edirdilər, istəyirdilər ki, başqalarının onlara yazdığı gəlsin, amma başa düşmürdülər ki, evdə qalan o bədbəxt arvadlar, uşaqlar heç onlardan az əziyyət çəkmirlər. Bütün dövlet onlara arxalanır! Belə bir yükün altında dayanıb durmaq üçün gör bizim arvadlarda, uşaqlarda necə bir qüvvət olmalı idi?! Bəli, onlar dayanıb durdular, öyilmədilər! Amma belə bir əclaf, belə bir misikin qəmli-şikayətli bir kağız yazdımı, elə bil işləyən arvadın çıxına səlbə vurdular! Belə bir kağızdan sonra o qaragün arvadın qol-qanadı qırılacaq, övvəlki kimi işləyə bilməyəcək. Yox, belə olmaz! Ehtiyac olan yerdə son görək hər şeyə dözsən, hər şeyə qatlaşsan, elə ona görə də son kişisən, ona görə də son əsgərsən! Yox, əgər səndə kişilikdən çox arvad xasiyyəti varsa, onda get qırqınlı tuman gey, qoy bu qırqınlar sənə arıq dalını kök göstərsin, heç olmasa daldan da olsa arvad oxşayasan, sonra da get çugundur alağı elə, ya da inək sağ, belə bir adam cəbhəyə lazım deyil, sonsuz də cəbhədə üfunət çoxdur!

Ancaq mənə birçə il də vuruşmaq qismət olmadı... Bu az vaxtda iki dəfə yaralandım, ancaq yaram yüngül oldu: əvvəl qolumun oindən, sonra da qıçımdan yaralandım. Birinci dəfə mənə təyyarədən atılan güllə, ikinci dəfə də top gülləsi qəlpəsi dəymişdi. Almanlar mənim məşinimi yuxarıdan da, yanlardan da dəlik-dəşik etmişdilər, amma, qardaş, əvvəl günlər mənimki gətirirdi... Gətirdi... Axırda işin içindən öngəl çıxdı... Qırx ikinci ilin may ayında Lazovenko

tərəfdə əsir düşdüm. Əsir düşməyim də belə oldu. Onda almanlar yaman hücum edərdilər, bizim yüz iyirmi iki millimetrlı haubitsa batareyasının gülləsi az qalardı qurtarsın. İşin lap qızgın çağında mənim maşınma top gülləsi yüklədilər, güllələri maşına yığanda özüm də bərk işlədim; elə tərləmişdim ki, gimnastyorkam küreyimə yapışmışdı. Top güllələrini yerinə çox tez çatdırmaq lazımdı, çünki vuruşma bizə yaxınlaşırdı: sol tərəfdə kiminsə tankları güruldayırdı, sağ tərəfdə atışma gedirdi, qabaq tərəfdə də meydan yaman qızırdı...

Bizim avtomobil rotasının komandiri məndən soruşdu: “Sokolov, bu odun içindən keçə bilərəmni?” Bunu heç soruşmaq lazım deyildi! Orada mənim yoldaşlarım bəlkə də məhv olurdur, mən burada durub nəm-nüm olayacağkım? Dedim ki: “Buna söz ola bilməz! Mən görək bu odun içindən keçib gedəm, vəssalam” – “Yaxşı da, onda daha durma! Var qüvvənlə sür getsin!”

Mən də var qüvvəmlə sürüb getdim. Heç ömrümdə belə maşın sürməmişdim! Bilirdim ki, apardığım kartof deyil. Bilirdim ki, bu yük ilə maşını ehtiyatlı sürmək lazımdır. Ancaq burada nə ehtiyat! Yoldaşlarım orada boş əl ilə vuruşurdular, düşmən bütün yolu hər tərəfdən topa tutmuşdu. Maşını altı kilometrə qədər bərk sürdüm, kənd yoluna keçməyə az qalmışdı, görək özümü dərəyə yetirəydin, batareyaya orada idi. Bir də nə gördüm: vay dədəm vay! – Bizim piyada hissələrimiz çölə, yolun sağına, soluna töküülüşürlər, atılan minalar onların arasında partlayır. İndi axı mən nə edəydim? Geriyəmi döndüyüm? Yox! Maşına o ki lazımdı güc verdim! Batareyaya vur-tut bircə kilometr yol qalmışdı. Maşını kənd yoluna döndərmişdim, ancaq, qardaş, özümü yoldaşlarıma yetirə bilmədim... Görünür, düşmənin uzaqvratan topunun gülləsi maşınının yanına düşübmiş. Mən heç bir partlayış səsi eşitmədim, ancaq elə bil başımda nəşə partladı, ayrı heç bir şey bilmədim. Onda necə sağ qaldım, bilmirəm. Xəndəkdən səkkiz metr kənarda nə qədər yığılıb qalmışdım, bu da mənə məlum deyildi. Ayılanda ayağa qalxmıq istədim. Qalxa bilmədim: başım dartınır, bütün bədənim əsirdi, elə bil ki, titrətdirdim, gözlərim qaranlıq gətirirdi; sol çiyinimdə nəşə şıqqıldayırdı, xırıldaıydı, bütün bədənimdə elə bir ağrı vardı ki, deynən mənə iki gün elə hey döymüşdülər, əllərinə keçəni mənə vurmuşdular. Qarnı üstə xeyli süründüm, axırda bir təhər ayağa qalxdım. Yenə də heç bir şey başa düşə bilmirdim, bilmirdim ki,

haradayam, başıma nə iş gəlir. Yaddaşım tamam korlanmışdı. Təzədən yerə uzanmağa da qorxurdum, qorxurdum ki, uzansam daha qalxa bilməyöm, ölüm. Ayaq üstə durub yırğalanırdım: tufanda qovaq yırğalanan kimi.

Haçandan-haçana özümə gəldim, fikrimi topladım, yan-yörəmə baxdım. Elə bil ki, bir adam ürəyimi mongonəyə alıb sıxdı: apardığım top güllələri ətrafa səpələnmişdi, bir az kənarda maşının arxası üstə düşüb qalmışdı, özü də qırıq-qırıq olmuşdu, amma vuruşma arxa tərəfdə gedirdi, mənim gəldiyim yerdə... Bu necə olan şeydi?..

Niyə sizdən gizlədim; elə bu zaman qıclarım girdən düşdü, kəsilmiş ağac kimi yerə sərilim: başa düşdüm ki, mən indi mühasirədəyəm, lap düzünü desək, faşistlərə əsir düşmüşdüm. Bəli, müharibədə belə şeylər də olur...

Eh, qardaş, görürsən ki, adam heç özü istəmədiyi halda əsir düşür, bunu başa düşmək asan deyil. Kim ki, bunu özü görməyib, özü bu işə düşməyib – bunu ona qandırmaq, onu bir insan kimi başa salmaq çətin şeydir.

Bəli, deməli, yığılıb qalmışam yerdə, eşidirəm ki, tanklar güruldayır. Dörd orta alman tankı sürətlə yanımdan ötüb keçdi, mənim top gülləsi götürdüyüm yərə yönəldi... Bunu görəndə adam nə hala düşə bilər? Sonra toplar ötüb keçdi, onun da ardınca səfər mətbəxi göründü, daha sonra piyada hissə gəlib keçdi, – bu da elə çox deyildi, vuruşmada əzilmiş bir rotadan artıq olmazdı. Gözucu onlara baxdım, sonra yenə də üzümü yərə qoyub, gözlərimi yumdum; onlara baxa bilmirdim, onlardan zəhləm gedirdi, ürəyim nifrətlə dolu idi...

Elə bildim ki, hamısı keçib getdi, başımı azca qaldırdım, gördüm ki, altı nəfər avtomatçı gəlir, məndən yüz metrə qədər uzaqda olardılar. Onlar yoldan çıxıb düz mənim üstümə yönəldilər; dinib-dinibdirlər. Öz-özümə dedim: “Budur, ölüm yaxınlaşır”. Qalxıb oturdum, uzanmış halda ölmək istəmədim. Sonra ayağa qalxdım. Onlardan biri, bir neçə addım qalmış, çiyini əyib avtomatını çıxartdı. İnsan çox qərribə yaranıb: bu zaman mən heç vahiməyə düşmədim, ürəyimdə zərrə qədər qorxu duymadım. Ancaq avtomatçıya baxıb fikirləşirdim: “Bu saat o, mənə avtomatla vuracaq, ancaq haramdan vuracaq? Başımdan ya sinəmdən?” O, mənim bədənimin harasını dəlik-deşik edəcəkdı, – elə bil ki, mənim üçün bunun bir təfəvvütu vardı!

O, cavan bir oğlandı, sir-sifətdən pis deyildi, qarayanızdı, dodaqları nazıkdı, gözləri balaca qıyılımsdı. Öz-özümə fikirləşib dedim: "Bu heç ağına-bozuna baxmadan məni öldürər". Elədi ki, var: avtomatını üstümə uşladı, mən də onun düz gözlərinin içinə baxdım, susub durdum. Onlardan biri, deyəsən, yefreytor idi, qarayanız oğlandan yaşlı idi, ahıl bir adamdı; çığırib yoldaşını kənara çəkdi, mənə yaxınlaşıb öz dilində nəse dedi, sağ qolumu dirsəkdən bükdü, demək, gücümü yoxlayırdı; "Ba-a" deyib, gün batan tərəfi göstərdi. Bununla demək istəyirdi ki: "Yeri, heyvan, get bizim rayx üçün işlə!" İt oğlu, yerə sahib çıxmışdı!..

Qarayanız avtomatçı mənim uzunboğaz çəkməmə baxdı, çəkməm yaxşı idi. Əli ilə çəkməmi göstərib dedi: "Çıxart". Yerdə oturmam çəkmələri çıxartdım, ona verdim. Çəkməni əlimdən lap tərəfə aldı, patavanı da açıb ona sarı uzatdım, özüm də altıdan yuxarı ona baxdım. O, bərkdən çığırdı, öz dilində məni söydü, yenə də avtomatına əl atdı. O birilər qəhqəhə ilə güldülər. Bununla da məndən əl çəkdi. Ancaq o qarayanız avtomatçı yola çıxana kimi üç dəfə dönüb mənə baxdı, gözləri qurd balasının gözü kimi parıldaırdı: mənə acığı tutmuşdu, niyə?! Elə bil çəkməni o mənim ayağımdan deyil, mən onun ayağından çıxartmışdım.

Neynim, qardaş, ayrı ələcim yox idi. Yola çıxdım. Voronejililər kimi yeddimərtəbə ana söyüşü söyüb, qərbə sarı, əsirliyə getdim!.. Onda mən çox pis yeriyirdim, saatda bir kilometrdən artıq yol gedə bilmirdim. İstəyirdim addımı qabağa atam, amma kəfli adam kimi sındırılayırdım, yolu eninə-uzununa gədirdim. Bir az getmişdim ki, bizim əsgərlərdən bir dəstə gəlib mənə çatdı. Onlar mənim olduğum diviziyadandı. On nəfər alman avtomatçı əsirləri qabağına qatıb aparırdı. Dəstənin qabağında gedən avtomatçı mənə yaxınlaşıb, heç bir pis söz demədi, ancaq qolaylanıb avtomatın qundağını başıma vurdu. Yıxılacaqdım ki, yoldaşlarım məni tutub dəstənin içinə itələdilər, yarım saata kimi qoluma girib apardılar, yıxılsaydım, avtomatçı məni elə oradaca öldürəcəkdı. Özümə gələndə, qoluma girən əsirlərdən biri pıçıldadı: "Allah eləməsin ki, yıxılasan! Nə qədər gücün var, canını dişinə tut, yeri, yıxıldın, öldürəcəklər". Mən də, nə qədər gücüm vardı, canımı dişimə tutub yeriyirdim.

Gün batan kimi almanlar keşikçilərin sayını artırırdı: yük maşınında iyimiyə qədər avtomatçı gəldi, bizi yeyin-yeyin getməyə məcbur elədi. Bərk yaralıları özlərini o birilərə yetirə bilmirdilər;

onları elə yolda güllələyirdilər. İki nəfər qaçmaq istədi, daha bunu hesaba almamışdılar ki, ayıl gecədə, düzənliyin ortasında qaçıb qurtarmaq asan deyil: əlbəttə, onları da vurub öldürdülər. Gecə yarı olmuşdu, gəlib bir kəndə çatdıq, kəndin gəncəsi yanımsdı. Bizi qübbəsi dağılmış bir kilsəyə doldurdular, gecəni orada qalacaqdıq. Kilsənin daş döşəməsi üstündə birçə saman çöpü də yox idi, hamı şinəlsizdi, birçə gimnastyorkada, şalvarda yıxılıb yatdıq. Altımıza salmağa heç bir şey yox idi. Kimisinin heç gimnastyorkası da yox idi, əyinlərində birçə bez köynək vardı. Bunların çoxu kiçik komandirlərdi. Onlar kitellərini, gimnastyorkalarını çıxarıb atmışdılar ki, adi əsgərdən seçilməsinlər. Topçular da gimnastyorkasız idilər, toplanın yanında əlləşəndə necə idilərsə, elə də əsir düşmüşdülər.

Gecə bərk yağış yağdı, birçə hamımız təpədən-dırnağa kimi islandıq. Kilsənin qübbəsini ya iri top gülləsi, ya da təyyarədən atılan bomba dağıtmışdı, damını da bomba qolpələri dəlik-deşik etmişdi: mehrabın özündə də quru yer tapmaq olmurdu. Bütün gecəni birtəhər kilsədə keçirdik – qoyun sürüsü qaranlıq ağılda keçirən kimi... Gecənin bir yarısında gördüm ki, kim isə qoluma toxunub soruşdu: "Yoldaş, sən yaralı deyilsən?" Dedim: "Qardaş, sənə nə – yarılaysam ya yox?" Dedi: "Mən hərbi həkiməm, bəlkə sənə köməyim dəydi". Dedim ki: "Mənim sol çiyinim xırçıldayıb, özü də şişir, yaman da ağrıyır". O qəti bir səslə dedi: "Gimnastyorkanı, alt köynəyini çıxart". Mən də çıxartdım. Başladı nazik barmaqları ilə çiyinimi əlləşdirməyə, elə də əlləşdirirdi ki, gözlərim qaranlıq gətirirdi. Dişimi dişimə sıxıb dedim: "Görünür, sən məl həkimisən, adam həkimi deyilsən: ağrıyan yeri elə niyə sıxırsan, ay insafsız?" Amma o, çiyinimi elə hey əlləşdirirdi, sonra acıqlı-acıqlı dedi: "Sənin işin susmaqdır! Bu danışıq nədir? Möhkəm dur, bu saat daha bərk ağrıyacaq". Bunu deyib qolumu elə dartdı ki, gözüm-dən od çıxdı. Özümə gələndə dedim: "Sən nə qayırırsan, ay faşistin biri faşist! Qolum qırq-qırq olub, sən də onu elə dartırsan!" O astadan gülüb dedi: "Elə bilirdim, sən məni sağ əlinlə vuracaqsan, heç demə, dinc adamsanmış! Sənin qolumu sənə sındırmışdı, çıxmışdı, yerinə saldım. İndi necədir, ağrısı yüngülləşdimi?" Doğrudan da, gördüm ki, ağrı yavaş-yavaş yüngülləşir. Ona lap ürəkdən təşəkkür elədim. O da qaranlıqda məndən uzaqlaşdı, gedə-gedə soruşurdu: "Yaralı olan varmı?" Bax, əsil həkim buna deyirlər! Əsir də düşsə, lap qaranlıqda da öz borcunu yerinə yetirirdi.

Uu. O gecə çox pis gecə idi. Baş keşikçi bizi iki-iki kilsəyə salanda xəbərdarlıq etmişdi ki, gecə sizi çölə çıxmağa qoymayacaqlar. Tərs kimi əsirlərdən biri çölə çıxmağı istədi, heç demə, o, mömin adammış. Özünü xeyli saxladı, axırda ağladı. Dedi ki: "Mən bu müqəddəs kilisəni murdarlaya bilmərəm! Axı mən Allaha inanıram, mən xristianam! Mən necliyim, qardaşlar? Bizim də camaata bələdsən də! Bir parası güldüdü, bir parası söyüş söyürdü, bir parası da ona cürbəcür zarafatyana məsləhətlər verirdi. O bizim hamımızı güldürdü, amma işin axırı çox pis oldu. O, başladı qapını döyüb yalvarmağa ki, mənə çölə buraxın. Yaman da buraxdılar: faşist qapının dalından avtomatını işə saldı, atılan güllələr qapını eninə dəşik-dəşik elədi: bu mömin də öldü, bundan başqa üç adam da; biri də bərk yaralandı, o, səhərə yaxın öldü.

Ölənlərin hamısını bir yerdə yığdıq, hamı kirimişcə oturub fikrə getdi: iş indidən yaxşı götürmirdi... Bir azdan sonra astadan, piçilti ilə danışmağa başladıq. Hamı bir-birindən soruşurdu: sən haralısan, hansı mahnıdansa, necə olub ki, əsir düşmüşsən? Bir vızvoddan ya rotadan olan dostlar, tanışlar qaranlıqda bir-birini itirmişdilər, onlar yavaşca bir-birini səsəlməyə başladılar. Yanımda iki adam astadan danışdı. Onlardan biri deyirdi: "Sabah bizi qabaqlarına qatıb aparmışdın əvvəl sıraya düzsəldi, sonra da desəldi ki, kim komissarsa, kommunistə, yəhudisə qabağa çıxsın, onda bax, sən vızvod komandiri olduğunu gizlətmə ha! Bununla canını qurtara bilməyəcəksən. Gimnastyorkanı çıxartmaqla elə bilirsən adi əsgər olub getdin? Xeyr, bu firıldaq baş tutmayacaq! Mən sənə yerinə cavab vermək fikrində deyiləm. Hamıdan əvvəl mən sənə göstərəcəyəm! Mən bilirəm ki, sən kommunistə, mənə də partiya girməyə təbliğ eləyirdin, indi öz gördüyün işin cavabını ver". Bunu mənəm lap yanımda, sol tərəfimdə oturan adam deyirdi. Ondan o yanda oturan cavan bir oğlanın səsi eşidilirdi: "Krişnyov, mən hamışa hiss eləyirdim ki, sən savadsız olduğunu bəhanə eləyib partiya girmədin. Amma sənə xain olacağını mən heç ağlıma gətirmirdim. Sən ki, yeddillik məktəbi qurtarmışsan?" Krişnyov deyilən adam tənbel-tənbel ona belə cavab verdi: "Yaxşı da, qurtarmışam, nə olsun ki?" Onlar xeyli susdular. Sonra vızvod komandiri yavaşca dedi: "Yoldaş Krişnyov, mənə elə vermə!" O biri astadan gülüb dedi: "Yoldaşlar cəbhənin o tayında qaldı, mən sənə yoldaşın-zadənin deyiləm. Sən də heç mənədən xahiş etmə, mən hər necə olsa sənəin kimi olduğunu deyəcəyəm. Hər kəsin canı özünə şirindir!"

Onlar susdular. Krişnyovun bu alçaqlığı mənə elə təsir elədi ki, bütün bədənim titrəmə tutdu. Öz-özüm dedim: "Yox, köpək oğlu, mən qoymayacağam sən öz komandirini ələ verənsən. Sən bu kilsədən öz ayağınla çıxmayacağınsan, səni bir leş kimi buradan sürüyə-sürüyə çıxardacaqlar!" Hava təzəcə işıqlanırdı, gördüm ki, mənəm yanımda yekəsifət bir oğlan qollarını başının altına qoyub, arxası üstə yatır, onun yanında arıq, natıq burun, cavan bir oğlan alt köynəkdə oturub dizlərinə qucaqlayıb, rəngi də yaman ağarıb. Fikirləşdim ki: "Belə cavan oğlan belə yoğun bir yekəpərin öhdəsindən gələ bilməz. Gərək özüm onun işini bitirəm".

Əlimi cavan oğlana toxundurub, yavaşca soruşdum: "Sən vızvod komandirisən?" O bir söz demədi, ancaq başını tərpətdi. Arxası üstə yatan oğlanı göstərərək dedim: "Bu səni ələ vermək istəyir?" O yenə də başını tərpətdi. Dedim ki: "Onda sən onun qıclarından tut ki, çapalamasın! Cəld ol!" Özümü onun üstünə yıxıb, barmaqlarımı boğazına ilişdirdim. O heç cıncıqını da çıxara bilmədi. Bir neçə dəqiqə onun boğazını buraxmadım, sonra ayağa qalxdım. Xain murdar olmuşdu, dili də bayıra çıxmışdı.

Onu boğandan sonra özümü çox pis hiss elədim. Əllərimi yumaq istəyirdim, elə bil adam deyil, sürünən bir həşərat öldürmüşdüm... Ömrümdə birinci dəfə idi ki, adam öldürürdüm, o da özümüzlükülərdən oldu... O, haradan özümüzlükülərdən? O, yaddan da pis idi, o, satqın, xaindir! Ayağa qalxıb vızvod komandirinə dedim: "Yoldaş, gedək buradan, kilə böyükdür".

Elə Krişnyov deyən kimi də oldu. Səhər bizim hamımızı kilsənin qabağına sıraya düzdülər. Avtomatçılar bizi dövrəyə aldılar. Üç eses zabiti zərərli hesab etdikləri adamları seçməyə başladı. Kimin kommunist, kimin komandir, kimin komissar olduğunu soruşdular, heç kəsənsə söz çıxmıdı. Belələrinə ələ verən bir əclaf da tapılmadı. Əsirlərin az qala yarısı kommunistdi, komandirlər də vardı, məlum şeydir ki, komissarlar da! Burada iki yüzdən artıq adam vardı, onlardan ancaq dördünü seçib ayırdılar: bunun biri yəhudi, üçü də rus əsgəri idi. Ruslar ona görə beləyə düşdülər ki, qarayanzı idilər, saçları da qıvrımdı! Esesçi bir-bir onlara yaxınlaşıb soruşurdu: "Cuhudsan?" Onlar deyirdi: "Yox, rusam". Onların sözlünə fikir verən kim idi?! "Qabağa çıx!", vossalam.

O yazıqları güllələdilər, bizi də qabaqlarına qatıb apardılar. O vızvod komandiri ki vardı, onunla xaini boğub öldürmüşdük,

– Poznana qədər məndən ayrılmadı. Elə gedə-gedə tez-tez mənim əlimi sıxırdı. Poznanda bizi ayırdılar. Bunun belə bir səbəbi oldu.

Bilirsən, qardaş, nə oldu: elə ilk gündən mən özümükülərin yanına qaçmaq fikrinə düşdüm. Ancaq elə qaçmaq istəyirdim ki, ələ keçməyəm. Poznana qədər bu mümkün olmadı. Poznada işi əsil düşərgəyə saldılar. Burada əlimə fürsət düşdü. Mayın axırında bizi düşərgənin qabağında olan kiçik bir meşəyə qəbir qazmağa göndərdilər, – ölən hərbi əsirləri orada basdıracaqdılar. Onda bizim adamlar ishaldan yaman qırıldı. Mən Poznan torpağını qaza-qaza ətrafıma baxırdım; gördüm ki, bizim keşiyimizi çəkməklərdən ikisi çörək yeməyə oturdu, biri də günün altında yuxuya getdi. Belə atıb, yavaşca kolun dalına keçdim. Sonra da düz güncixana sarı qaçmağa başladım.

Görünür, keşikçilər gec duyuyq düşmüşdülər. Mən bir gündə qırx kilometr qədər yol getdim. Mənim kimi arıq, əldən düşmüş adamda bu qədər güc haradandı? Bunu heç özüm də bilmirəm. Ancaq mənim qaçmağımdan bir şey çıxmadı; dördüncü gün mənə tutdular. Onda mən o viranə qalmış düşərgədən xeyli uzaqda idim. Xəfiyyə itlərini izimə salıblarmış, itlər gəlib mənə biçilməmiş yulaf zəmisinin içində tapdılar.

Səhər açılarda düzənliklə getməyə qorxdum; meşəyə də azı üç kilometr yol vardı, buna görə də gündüzü keçirmək üçün yulaf zəmisində gizləndim. Sünbülləri ovçunun içində əzişdirib dən elədim, bir az yedim, bir qədər də ehtiyat üçün ciblərimə doldurdum. Bir də gördüm ki, haradasa it hürür, motosikl səsi gəlir. Üroyim qopdu, çünki itlər getdikcə mənə yaxınlaşırdı. Üzü üstə yərə yatdım, əllərimlə üzümü örtüdüm ki, heç olmasa sifətimi didib-dağıtmınsınlar. İtlər gəlib mənim üstümə aldılar, birçə dəqiqədə əynimdəki cır-cındırı parçalayıb çıxartdılar. Qaldım anadangəlmə lüt-üryan. İtlər mənə yulafın içində istedikləri kimi o yan-bu yana sürüyürdülər. Axırda bir köpək qabaq ayaqlarını sinəmə qoydu, dişlərini qıcıyıb gözələrini boğazıma zillədi, ancaq hələ dəymirdi.

Bu zaman iki motosikl gəldi. Almanlar əvvəl mənə könülləri istədiyi qədər döydülər, sonra itləri üstümə qışqırdılar. İtlər mənə didib-dağıdırdı, ətimi parça-parça qoparırdı. Almanlar mənə çılçılpaq, bütün qan içində düşərgəyə aparıldı. Bir ay mənə karsəro saldılar, yenə də sağ qaldım... Ölmədim!..

Qardaş, əsirlikdə başıma gələn müsibətləri yada salmaq mənim üçün əzabdır, amma onları danışmaq daha artıq əzabdır!.. Almaniyada bizim adamların çəkdiyi müsibətləri, insan ağılına sığmayan zülmələri yada salanda, düşərgələrdə əzab içində tələf olan yoldaşlarımızı, dostlarımızı xatırlayanda üroyim parçalanır, nəfəsim tutulur...

İkiliik əsarətdə mənə haralara aparmadılar! Almaniyanın yarısını gözdüm: Saksoniyada oldum, silikat zavodunda işlədim, Rur vilayətində daş kömür çıxartdım, Bavariyada torpaq işində işləməkdən belim бүküldü. Türingiyada oldum. Alman torpağında ayaqlamadığım yer qalmadı. Oranın təbiəti cürbəcürdür, qardaş. Amma bizi hər yerdə bir qayda ilə döydürdülər, öldürdülər. Özləri də, bu lənətə gəlmiş həşəratlar, bu mələnlər eyni döydürdülər ki, bizdə heç heyvanı da elə döymürlər! Yumruqla da döydürdülər, rezin dəyənəklə də, əllərinə keçən hər cür dəmirə də. Ayaqlarının altına salıb tapdalayırdılar... Hələ mən tüfəng qundağını, ağacı demirəm!

Ona görə döydürdülər ki, biz rusuq; ona görə döydürdülər ki, biz hələ sağıq, hələ dünya işığına baxa bilirik; ona görə döydürdülər ki, onlar üçün, o əclafılar üçün işləyirdik. Bir də ona görə döydürdülər ki, nə bilim, ay belə baxmadın, addımını elə atmadın, elə dönmədin... Bir də ki, kefləri istədiyi üçün döydürdülər; döydürdülər ki, səni şil-küt eləsinlər, sən öz qanında boğulasan, döyülə-döyülə gəbərsən... Bizim hamımıza, yaqın ki, Almaniyaadakı sobalar azlıq elərdi...

Hər yerdə də bir cür yemək verirdilər: yüz əlli qram çörək, bunun da yarısı ağac ovuntusu; bir qab da şalgam suyu. Bəzi yerdə qaynar su verirdilər, bəzi yerdə yox. Daha sənə nə deyim axı, bir özü fikirləş: davadan qabaq səksən altı kiloqram idim, amma püyzdə əlli kilodan artıq gəlmirdim. Bir dəri, bir sümük qalmışdım, sümük-lərimi də güclə çəkib aparırdım. Amma işləməyinə işlədirdilər, birçə kəlmə də söz deməyə ixtiyarın yox idi. Elə işlədirdilər ki, heç yük atı da buna tab gətirə bilməzdi!

Sentyabrın əvvəllərində bizi, yüz qırx sovet hərbi əsgərini, Kyustrin şəhəri ətrafındakı düşərgədən Drezdenin yaxınlığındakı B-14 düşərgəsinə apardılar. Həmin düşərgədə iki minə qədər bizim əsgərlərdən vardı. Hamısı da daş karxanalarında işləyirdi. Bütün işlər əl ilə görüldü: daşı çıxardıq, kəsirdik, əzirdik. Gündə hər adam görək dörd kubmetr daş verəydi. Onu da bilin ki, bu adamlar elə hala düşmüşdülər ki, burunlarından tutsaydın, canları

çıxardı. Elə oldu ki, iki aydan sonra bura gələn yüz qırx adamdan əlli yeddisi qaldı. Fikir verirsən də, qardaş! Yamanca müsibətdi! Önləri basdırmağa macal tapmırdıq. O yandan da düşərgəyə ses yayılmışdı ki, almanlar Stalinqradi tutublar, Sibire tərəf irəliləyirlər. Dörd dörd üstündən bizi çulgalayırdı, belimizi sındırırdı, gözümüzü yerdən ayıra bilmirdik, elə bil ki, biz də bu yad yerə, alman torpağından altına can atırdıq. Bir yandan da düşərgə keşikçiləri hər gün içirdilər, ucadan nəğmə oxuyurdular, sevinirdilər, şənlik edirdilər.

Bir gün işdən baraklara qayıtmışdıq. Bütün günü yağış yağmışdı, əynimizdəki cır-cındır islanıb suya dönmüşdü, əsən soyuq küləkdən it kimi tir-tir əsirdik, dişimiz-dişimizə deyirdi. Paltarımızı qurutmağa yer yox idi, qızınmağa da elə. Acından ölürdük, bu, ölüm deyildi, bu, ölümdən də bətərdi! Axşam bizə yemək də vermirdilər.

Mən yaş cır-cındırı əynimdən çıxartdım, taxtın üstünə atıb dedim: "Hər adam görək gündə dörd kubmetr daş versin, amma bizim hər birimizin qəbrinə bir kubmetr daş lap bolluğuna çatır". Mən ancaq bunu dedim, heç demə bizim içimizdə özümüzkülərdən əclaf varmış, gedib mənim ürək yangısı ilə dediyim bu sözləri düşərgənin komendantına xəbər verir.

Düşərgənin komendantı, onların dilincə lager-fürer, Müller adlı bir almandı. Orta boylu, möhkəm bədənli, özü də bütün ağdı: saçları da, qamışı da, kirpiyi də, hotta gözlləri də ağdı; dombərəgə bir şeydi. Rusca elə danışdı ki, sənə mən danışan kimi, özü də "o" hərfini bərk deyirdi, elə bil ki, lap Volqa ətrafında böyümüşdü. Ana söyüşü söyməkdə də yamanca usta idi. Həç bilmək olmurdu ki, bu məlun bu söyüşü hardan öyrənmişdi. Gördün ki, bizi blokun qabağında sıraya düzdü (baraka onlar blok deyirlər), öz əsas dəstəsi ilə, köpək sürüsü kimi sıranın qabağından keçməyə başladı; sağ əlini də yuxarıda hazır tutardı. Bu əlinə meşin əlcək taxardı, əlcəyin də içinə qurğuşun parçası qoyardı ki, vuranda əli əzilməsin. Yerdikcə bir adamı ötürər, o birinin burnuna vurub "qan alardı", buna da "qripdən qoruma" deyirdi. Hər gün də bunu elərdi. Düşərgədə dörd blok vardı. Bu cür "qripdən qorumağı" bir gün bir blok üçün eləyirdi, o biri gün o biri blok üçün, üçüncü, dördüncü blokları da o biri günlər... Məlun yamanca səliqəli idi. İstirahət günləri də işləyirdi. Ancaq o axmaq bir şeyi anlaya bilmirdi: adamların burnundan

qan "almamışdan" övvəl, özünü açıqlandırmaq üçün, on dəqiqə sıranın qabağında durub bizi söyləyirdi: ana söyüşlərini nəhaq yerə bizim üstümüze yağdırardı, amma biz bundan yüngüllük duyurdıq: axı bunlar bizim sözlərdi, bu sözləri çsidəndə elə bil ki, ana yurdundan balaca bir meh əsirdi... O Müller deyilən bilsəydi ki, onun söyüşü bizə ancaq ləzzət verir, bizi rus dilində söyməzdi, öz dilində söyləyirdi. Mənim bir moskvalı dostum vardı, ancaq onun Müllərə bərk acığı tuturdu. Deyirdi ki: "Müller bizi söyəndə gözllərini yumuram, mənə elə gəlir ki, Moskvada, Zetsepdəym, pivəxanada oturub pivə içirəm: könümə elə pivə düşür ki, lap başım gicollənir".

Bəli, həmin bu komendant, daş barəsində ki söz demişdim, onun ertəsi günü məni öz yanına çağırırdı. Baraka axşam bir dilmanc, iki də keşikçi gəldi. Soruşdu ki: "Sokolov Andrey kimdir?" Dedim ki, mənəm. "Dalımızca gəl, son herr lager-fürer özü tələb edir!" Məlum şeydir ki, niyə tələb edir: öldürməyə! Yoldaşlarımla vidalaşıb ayrıldım, hamı bilirdi ki, ölümə gedirəm. Ah çəkib yola düşdüm. Düşərgənin həyatından gedirdim, ulduzlara baxırdım, onlarla da vidalaşırdım, fikirləşib öz-özümə deyirdim: "Budur, Andrey Sokolov, sənin əzablı günlərin qurtardı, yəni düşərgə dili ilə desək, üç yüz otuz birinci nömrə öldü". İrinskaya, uşaqlara yazı-gim gəldi. Sonra bu ürək sızılması keçib getdi. Özümü elə aldım; ona görə elə aldım ki, bir əsgər kimi tapançanın lüləsinə cəsərlə baxım, düşmənlər görməsin ki, ömrümün son dəqiqəsində həyatdan ayrılmaq hər necə olsa mənim üçün çətindir...

Komendantın otağı, bizim yaxşı kənd klubu kimi, tərtemizdi. Pəncərələrə gül dibçəkləri qoyulmuşdu. Düşərgənin bütün böyük-ləri stolun ətrafında oturmuşdu. Onlar beş nəfərdi; şnaps içir, üstündən də donuz piyi yeyirdilər. Stolun üstündə təzə açılmış yekə bir şnaps şüşəsi, çörək, donuz piyi, islanmış alma, ağzıaçıq cürbəcür konserv qutuları vardı. Mən bir anda bu yeməli şeyləri gözədən keçirdim, desəm inanmazsan, – başım elə hərləndi ki, az qaldı qusam. Axı mən ac qurd kimi idim, insan yeyən yeməklərdən yadırgamışdım, amma burada, gözümün qabağında gör nə qədər yeməli şey vardı! Birtəhər özümü saxladım ki, qusmayım, amma gözümü süfrədən güclə ayırdım.

Müller düz mənim qabağımda oturmuşdu; bir az kefli idi, tapançanı bir əlindən o biri əlinə ata-ata oynadırdı, özü də düz mənə baxırdı, gözllərini də ilan kimi qırpmırdı. Mən, əlbəttə, hərbə qayda

ilə əllərimi yanıma salıb, çəkmələrimin yeyilmiş dabanlarını şaq-qıltı ilə bir-birinə vurub bərkənd dedim: "Herr komendant, hərbi əsir Andrey Sokolov sizin əminizə görə gəlmişdir!" O da mənə belə dedi: "Adə, russ İvan, demək dörd kubmetr daş hazırlamaq çoxdur?" Dedim: "Bəli, herr komendant, çoxdur". – "Bəs onda bir kubmetr sənin qəbrinə çatarmı?" "Bəli, herr komendant, çatır da, hələ artıq da qalar".

O, yerindən qalxıb dedi: "Mən sənə indi böyük bir yaxşılıq edəcəyəm: bu sözə görə bu saat səni özüm öz əlimlə güllələyəcəyəm. Ancaq burada yaxşı deyil, həyəət gedək, orada məsələni həll edərək". Dedim: "İxtiyar sizindir". O, bir az dayanıb fikirləşdi, sonra tapançanı stolun üstünə atdı, bir dolu stəkan şnaps tökdü, bir parça çörək götürüb üstünə bir tükə donuz piyi qoydu, bunları mənə verib dedi: "Russ İvan, ölməmişdən qabaq bu şnapsı alman silahının qalıbiyyəti şərafinə iç".

Mən şnaps dolu stəkanı da, üstünə donuz piyi qoyulmuş çörəyi də əlimə almışdım, ancaq bu sözləri eşidəndə elə bil ki, üstümə od tökdülər! Fikirləşib öz-özümə dedim: "Mən rus əsgəri alman silahının qalıbiyyəti şərafinə içim, – elə şey olar?! Herr komendant, sən daha ayrı şey istəmirsən ki? Mən onsuz da öləcəyəm, cəhənnəm ol sən öz arəğınla!"

Stəkanı, çörəyi süfrəyə qoyub dedim: "Məni qonaq edtiniz üçün təşəkkür edirəm, ancaq içən deyiləm". O gülümseyib dedi: "Bizim qalıbiyyətimiz üçün içmək istəmirsən?" Dedim: "Öz ölümüm üçün, çəkdiyim əzabdan qurtarmağım üçün içərim!" Bunu deyib stəkanı götürdüm, arəğı iki qurtuma içib, stəkanı yərə qoydum, çörəyə heç əl vurmamış, ağzımı ədəblə silib dedim: "Məni qonaq edtiniz üçün təşəkkür edirəm, herr komendant, mən hazıram, gedək məsələni həll edin".

O, diqqətlə mənə baxıb dedi: "Heç olmasa ölməmişdən qabaq şnapsı üstündən bir parça çörək ye". Mən ona belə cavab verdim: "Mən birinci stəkandan sonra çörək yemirəm". Stəkanı yenə də doldurub mənə verdi. Mən bunu da içdim. Çörəyə yenə də əl vurmamış, özümü qocaqlığa vurub fikirləşdim: "Heç olmasa həyəət çıxmamışdan, ölməmişdən qabaq bir içim!" Komendant ağımtıl qaşlarını qalxızıb soruşdu: "Russ İvan, sən niyə çörək yemirsen? Utanma, ye!" Mən yenə də öz sözümün üstündə durdum: "Bağışlayın, herr komendant, mən ikinci stəkanın da üstündən çörək

yeməyə vərmiş olməmişəm". Komendant ovurdularını şişirdib fin-xırdı, qəhqəhə ilə güldü, gülə-gülə yoldaşlarına almanca nəse dedi, görünür, mənim sözlərimi onlara tərcümə edirdi. Onlar da güldülər, stullarını tərpətib, sifətlərini mənə sarı döndərdilər, gördüm ki, deyəsən, indi bir az yumşalıblar.

Komendant stəkanı bir də doldurdu: onun əlləri gülməkdən əsirdi. Bu stəkanı da başıma çəkdim, ancaq iki qurtuma deyil, yavaş-yavaş içdim; çörəkdən bir tükə dişlədim, qalanını süfrəyə qoydum. İstədim o mənlunlara göstərəm ki, mən acından ölsəm də, onların sədəqsinə göz dikmiyəm, mənə rus ləyaqəti, rus qüruru var, onlar nə qədər çalışsa da, məni heyvana döndərə bilmədilər!

Komendant üzdən ciddiləşdi, döşündəki iki dəmir xaçı düzəltməyə stolun dalından silahsız çıxıb dedi: "Sokolov, sən xalis rus əsgərisən. Sən qocaq əsgərsən. Mən də əsgərom, mən ləyaqətli düşməməyə hörmət edirəm. Mən səni öldürməyəcəyəm. Bir də ki, bu gün bizim şanlı qoşunlarımız Volqanın sahilinə çatmışdır. Stalin qradı tamam tutmuşlar. Bu bizim üçün böyük sevincdir, buna görə də mən böyük bir alicənablıqla sənin ömrünü sənə bağışlayıram. Öz blokuna get. Bunu da göstərdiyin cəsarət üçün sənə verirəm". Süfrədən bir kəmbə çörək, bir parça da donuz piyi götürüb verdi.

Çörəyi var gücümə özüme çıxıdım, piyi sol əlimdə tutdum, işin belə qurtaracağını heç gözləmədim, özümü də itirmişdim ki, heç sağ ol da demədim, nizamla dönüb, qapıya sarı getdik. Gedə-gedə fikirləşirdim: "İndi o mənim küroyimi odlayacaq, bu şeyləri uşaqlara yetirə bilməyəcəyəm". Yox, zaval ötmüşdü. Bu dəfə də ölüm mənim yanımdan keçib getdi, onun ancaq soyuq nəfəsi mənə toxundu...

Komendantın otağından çıxanda ayaq üstə möhkəm dururdum, amma həyətdə işim xarablaşdı. Özümü birtəhər baraka salıb, sement döşəməyə yıxıldım; huşumu itirdim. Hələ səhər açılmamışdı, yoldaşlarım məni ayılıb soruşdular: "Danış görək nə olmuşdu?". Komendant otağında olan əhvalatı yadıma salıb onlara danışdım. Taxtada, mənim yanımda yatan yoldaşım soruşdu: "Bu yeməyi necə bölüşdürəcəyik?" Bunu soruşanda onun səsi əsirdi. Dedim: "Hamıya bir təndəl!" Səhər açılana kimi gözlədik. Səhər açılana çörəyi, piyi bərk sapla kəsdik. Hərəyə kibrit qutusu boyda çörək düşdü, çörəyin hər qırıntısını hesaba alırdıq, piy də, özün başa düşürsən, elə oldu ki, hərə öz payına düşənə ancaq dodağını yağlaya bilərdi. Amma elə bölüşdürdük ki, heç kəs incimədi.

Çox keçmədi, əsirlərdən üç yüz nəfər ön sağlamlarını bataqlıq qurutmağa göndərdilər, oradan da Rur vilayətində kömür mədənlərində işləməyə apardılar. Mən qırx dördüncü ilə kimi orada qaldım. Bu zaman bizimkilər Almanıyanın engini əzmışdilər, faşistlər indi əsirlərə ayrı cür baxırdılar. Bir gün gündüz işləyən əsirlərin hamısını sıraya düzdülər, bir nəfər ober-leytenant gəlmişdi, o, dilmancıla bizə belə dedi: "Kim ki, orduda, ya da davadan qabaq şofer olub bir addım qabağa çıxsın". Yeddi nəfər qabağa çıxdı. Bizə köhnə şofer paltarları verdilər, özümüzü də keşikçi dəstəsi ilə Potsdam şəhərinə apardılar. Orada bizim hamımızı bir-birimizdən ayırdılar. Məni "Todd"da işləməyə göndərdilər: almanların yol çəkmək və müdafiə istehkamı qurmaq üçün bir üzde-nirəq idarəsi vardı, ona "Todd" deyirdilər.

Mən "oppel-admiral" məsinində, mayor rütbəsində olan bir mühəndisi gözdürirdim. Pah, bu yamanca kök faşistdi! Boy balaca, qarın yekə, eni-uzunu bir boyda; daldan enli – iri sağrılı arvad kimi! Qabaq tərəfdən, mundirinin yaxasından, bir-birinin üstündən üç yekə lət buxaq sallanmışdı, dal tərəfdən də, boynunun arxasında bir-birinin üstə üç qalın qırışqı vardı. Mənə elə gəlirdi ki, onun bədəninə üç pud xalis piy var. Yeri-yəndə parovoz kimi fis-fis fısıldayırdı, yeməyə oturanda o qədər yeyirdi ki, adam lap məəttəl qalırdı! Bütün günü gövsəyirdi, matradan konyak içirdi. Onun yediyindən mənə də hardən bir şey düşürdü: bir də görürdün yolda maşını saxlatdırdı, kolbasa, pendir kəsib yeməyə başladı, yedikcə də konyak içirdi, kefi gələndə mənim də qabağıma bir parça şey atırdı, – it qabağına atan kimi! Bu şeyləri heç vaxt əlimə verməzdi, bunu özü üçün əskiklik hesab elərdi. Hər necə olsa, mənim indiki halımı düşərgədəki halımla heç tutuşdurmaq olmazdı. Buna görə də yavaş-yavaş adama oxşamağa, az da olsa əmələ gəlməyə başladım.

Mən bu mayoru iki həftə Potsdamdan Berlinə, Berlindən Potsdama apardım. Sonra onu cəbhə boyunda müdafiə istehkamları qurmağa göndərdilər. Burada yuxum da tamam qaçdı: gecələr sabaha kimi fikirləşirdim ki, vətənə necə qaçım...

Biz Polotsk şəhərinə gəldik. Dan yeri ağarırdı; mən bu iki ildə bizim topların gurultusunu birinci dəfə eşitdim. Bunu eşidəndə, bilirsən, qardaş, ürəyim necə çırpındı! Hələ subay olanda, İrina ilə görüşə gedəndə də ürəyim belə çırpınmamışdı! Vuruşma Polotskinin şərq tərəfində, şəhərin on səkkiz kilometrliyində gedirdi. Almanlar şəhərdə yaman acıqlı, əsəbi olmuşdular. Mənim gözdür-

diyim kök mayor da tez-tez içməyə başlamışdı. Gündüzlər mən onu maşında şəhərin kənarına aparırdım. O, istehkam qurmaq üçün sərəncam verirdi, gecə isə təkbəşinə oturub içirdi. O, başdan-ayağa şişmişdi, gözlərinin altı torbalanmışdı...

Fikirləşib öz-özümə dedim: "Daha gözlemək olmaz! Mənim vaxtım gəlib çatıb! Özü də görək tək qaçmayam, bu kök mayoru da özümə aparam, orada bizimkilərə lazım olar!"

Xarabalıqdan iki kiloqramlıq bir çəki daşı tapdım. Onu silgi cırcıdırına büktdüm ki, mayoru vurmali olsam, qan çıxmasın. Yolda bir qırıq telefon məftili gördüm, onu da götürtdüm. Nə lazımsa hamısını diqqətlə hazırladım, qabaq oturaçağın altında gizlətdim. Almanlarla vidalaşmağa iki gün qalmışdı. Axşamdı. Benzin götürüb qayıdırırdım, gördüm ki, bir alman zabiti divardan yapışa-yapışa gəlir, bərk keflidir, üst-başı da tamam toz-torpağa batıb. Maşını saxladım, onu uçmuş evlərin içinə çəkdim, mundirini dartıb əynindən çıxartdım, pilotkasını başından götürtdüm, bunları da götürüb oturaçağın altına qoydum.

İyunun iyirmi doqquzunda mayor ömrü etdi ki, onu şəhərin qırağına, Trosnitsa tərəfə apardım. Orada qurulan istehkamlara o başçılıq edirdi. Yola düşdük. Mayor dal tərəfdə oturub sakitcə mürgüleyirdi, mənim də ürəyim elə döyünürdü ki, az qalırdı ağzımdan çıxsın. Maşını bərk sürürdüm, şəhərin kənarına çatanda sürəti azaltırdım; sonra maşını saxladım. Düşüb ətrafa baxdım: uzaqdan, arxa tərəfdən iki yük maşını gəlirdi. Çəki daşını çıxartdım, maşının qapısını açdım. Kök mayor özünü oturaçağın arxasına verib xoruldayırdı, elə bil ki, arvadının yanında yatırdı. Çəki daşını onun sol gicəhəna vurdum; başı sallandı; daşı bir də gicəhəna vurdum, mayorun özündən gətirdiyini yəqin bilmək istəyirdim, öldürmək istəməyirdim, onu diri aparmaq fikrində idim, bizim adamlara o, görək çox şeylər danışaydı... "Parabellumunu qoburundan çıxarıb cibimə qoydum: mantirovkayı dal oturaçağın arxasına vurdum, telefon məftilini mayorun boynuna keçirdim, o biri ucunu aparıb mantirovkaya bağladım. Bunu ona görə elədim ki, maşını bərk sürəndə mayor böyrü üstə yıxılmasın. Alman mundirini tez əynimə geydim, pilotkanı başıma qoydum, maşını birbaşa o yerə sürdüm ki, orada yer uğuldayırdı, vuruşma gəldirdi...

Almanların qabaq xəttini – iki üstüörtülü səngər arasından keçdim. Blindajdan bir neçə avtomatçı çıxdı, mən qəsdən sürəti

azaltdım ki, mayoru görsünlər. Onlar hay-küy qaldırdılar, əllərini yellədilər, demək istəyirdilər ki, o yana getmək olmaz, mən də guya onların nə demək istədiyini başa düşmürdüm. Maşını sürətlə sürdüm: saatda səksən kilometr! Onlar duyuq düşüb maşını pulemyota tutanda mən özümü ara zonaya yetirmişdim, top güllələrinin, bombaların açdığı çuxurlar arasında maşını o yan-bu yana burabura elə qaçırdım ki, heç dovşan da belə qaça bilməzdi.

Almanlar dal tərəfdən maşını gülləyə basmışdı, bizimkilər də qabaq tərəfdən zəhləmi tökdürdülər: avtomatdan güllə açırdılar. Maşının qabaq şüşəsini dörd yerdən düşdilər, radiatora bir neçə güllə dəydi... Bir təhər özümü gəl qırağındakı kiçik meşəyə yetirdim. Bizimkilər maşına sarı yüyürdülər: mən cold maşından çıxıb özümü meşəyə atdım, yerə yığılıb torpağı öpməyə başladım; nöfəsim tutulurdu...

Hamıdan tez cavan bir oğlan yüyürüb gəldi, onun gimnastyorkasında xaki rəngli poqon vardı, – mən indiyə kimi belə şey görməmişdim. O, dişini qıcaayıb dedi: “Hə, məlun fris, yol azmısan?” Mən o saat əynimdəki alman mundirini çıxartdım, pilotkanı ayağımın altına atıb dedim: “Ay səfeh, ay mənim əzizim! Oğul, başına dönüm! Mən fris hardan oldum, mən xalis voronejliyəm. Əsir düşmüşdüm, bildinmi? Siz o qabanı oradan açın – o maşında oturani; onun portfeli götürün, məni komandirinizin yanına aparın”. Tapançamı onlara verdim. Onlar məni aparıb bir-birinə təhvil verdilər. Axşamüstü polkovnikin yanına çatdım. O, diviziya komandiri idi. Diviziya komandirinin yanına çatana kimi məni yaxşıca yedirdilər, hamama apardılar, sorğu-sual edib danışdırdılar, mənə pal-paltar verdilər, belə ki, blindaja, polkovnikin yanına lap qayda ilə gəldim; həm bədəncə, həm ruhca tərtəmiz, özü də hərbi geyimdə! Polkovnik stolun dalından durub mənim qabağıma gəldi. Bütün zabitlərin yanında məni qucaqlayıb dedi: “Sağ ol, əsgər, almanlardan gətirdiyin bu qiymətli hədiyyə üçün sağ ol! Sənin o portfelli mayorun, tutulub gətirilən iyirmi “dildən” də qiymətlidir! Komandanlıqdan xahiş edəçəyəm, səni dövlət müqafatına təqdim etsinlər”. Onun bu sözündən, mənə göstərdiyi bu hörmətdən yaman həyəcanlandım, dodaqlarım əsdi, ancaq bu sözləri deyə bildim: “Yoldaş polkovnik, xahiş edəirəm, məni atıcı hissəyə göndərsiniz!”

Polkovnik güldü, əlini çiyənimə vurub dedi: “Sən güclə ayaq üstə durursan, səndən nə dəyəcək. Elə bu gün səni hərbi xəstəxana-

naya göndərirəm. Orada səni müalicə edərlər, yaxşı yedirdərlər, əmələ gəlsən, sonra da bir aylığa evinizə, məzuniyyətə gedərsən, geri qayıdanda, baxarın, görək səni hansı hissəyə göndərmək olar”.

Polkovnik də, onun yanında olan zabitlər də lap ürəkdən əlimi sıxdılar, mənimlə vidalaşdılar. Blindajdan çıxanda böyük həyəcan içində idim, çünki bu iki ildə mənimlə bir insan kimi rəftar edilməmişdi, mən bundan yadırgamışdım. Qardaş, onu da deyim ki, hələ uzun zaman məndə bir şey adət olub qaldı: rəislərlə danışanda istər-istəməz boynumu qısırdım, elə bil qorxurdum ki, məni vuraçaqlar. Bax, faşist düşmənlərdə bizi bu kökə salmışdılar!..

Xəstəxanaya gədən kimi İrinaya kağız göndərdim. Başına gələn əhvalatı, əsir düşdüyümü, əsirlikdən qaçdığımı, özümə bir alman mayoru gətirdiyimi qısaca yazdım. Özümü saxlaya bilməyib, bunu da yazdım ki, polkovnik məni mükafata təqdim etməyə söz vermişdir, ancaq heç bilmirəm bu uşaqqasına lovgalıq haradan mənim ağılıma gəlmişdi...

İki həftə yeyib yatdım. Mənə az-az, amma tez-tez yemək verirdilər, həkim deyirdi ki, bərdən çoxlu yemək verilsə, səni xarab elər. Yavaş-yavaş lap əmələ gəldim. Amma iki həftədən sonra heç bir şey yeyə bilmədim, – evdən cavab gəlmirdi, mən də, boynuma alıram, yaman darıxırdım. Yemək heç yadıma düşmürdü, gözüme yuxu gətmirdi, fikrimə pis-pis şeylər gəlirdi... Üçüncü həftədə Voronejdən bir kağız aldım. Kağızı İrina deyil, qonşumuz dülgər İvan Timofeyeviç yazırdı. Heç kəsə rəva görmürəm ki, belə bir məktub alsın! İvan Timofeyeviç yazırdı ki, qırx ikinci ilin iyun ayında almanlar təyyarə zavodunu bombaladılar, onda ağır bombalardan biri düz sizin evinizin üstünə düşdü. Bu zaman İrina qızları ilə evdə imiş. Yazırdı ki, onların heç izini də tapmadıq, evin yerində dörin bir çuxur əmələ gəlmişdi... Kağızı axıra kimi oxuya bilmədim: gözlərim qaraldı, ürəyim yumaq kimi sıxıldı. Çarpayıda uzandım; bir azdan sonra kağızı axıra kimi oxudum. Qonşumuz yazırdı ki, almanlar oranı bombalayanda oğlun Anatoli şəhərdə idi. Axşam qəsəbəyə qayıtdı, gedib evlərinin yerində əmələ gələn çuxura baxdı, yenə də şəhərə gətdi. Qonşusuna deyibmiş ki, gedib xahiş edəçəyəm, məni könüllü cəbhəyə göndərsinlər. Məktub bununla qurtarırdı.

Ürəyim sakit olanda, qulaqlarımda qanın uğultusunu duyanda İrina ilə vəğzalda ayrılmağım yadıma düşdü: o məndən nə çətinliklə

aynılmışdı! Deməli, hələ onda İrinanın ürəyinə damıbmış ki, biz bir daha bu dünyada görüşməyəcəyik... Onda mən İrinanı itələdim... Mənim ailəm vardı, evim vardı; bunu mən illərlə qurub döşəltmişdim; bir anda bunlar hamısı məhv olub getdi, mən tək qaldım, fikirləşib öz-özümə dedim: Bəlkə mənim bu məşəqqətli həyatım bir yuxu imiş! Axı əsir olanda mən çox vaxt gecələr xəyalımda İrina ilə, uşaqlarla danışdım, onlara ürək verirdim, deyirdim ki, İrina, mənim balalarım, dörd çəkməyin, mənim canım bərkdir, hər şeyə dözəcəyəm, yenə də qayıdacağam, biz yenə də bir yerdə yaşayacağıq... Deməli, mən iki il ölürlə danışmışam!..

Sokolov bir az susdu, sonra astadan, qırıq-qırıq dedi:

– Qardaş, elə bil ki, boğuluram, gəl bir papiros çəkək...

Papiros çökdük. Su basmış məşədə ağacdələnlər ağacı dimdiyi ilə bərkədən tıqqıldadırdı. Yenə əvvəlki kimi isti külək qızılağac sığır-cıqlarını ağır-ağır tərpedirdi; yenə əvvəlki kimi ağ buludlar göyün mavi dərinliklərində ağ yelkənli qayıq kimi üzürdü. Lakin bu kədərli sükut anlarında bu ucsuz-bucaqsız dünya mənə başqa cür görünürdü – o dünya ki, öz baharı ilə böyük bir dəyişikliyə, canlıların həyatda həmişəlik bərqərar olmasına hazırlaşdı...

Susmaq mənə əzab verirdi; soruşdum ki:

– Sonra nə oldu?

O, könülsüz halda dedi:

– Sonra? Sonra polkovnik mənə bir aylıq məzuniyyət verdi. Bir həftədən sonra özümü Voronejə yetirdim. Vaxtilə ailəm yaşadığı yerə piyada getdim. Orada nə gördüm: çirkləşən su ilə dolmuş dərin bir çuxur, çuxurun da ətrafında qurşağa kimi alaəotu... Boş, kimsəsiz bir yer, qəbir sükutu... Ah, qardaş, bilirəm onda mən nə əzab çökdüm!.. Xeyli dayanıb durdum, ürəyim od tutub yandı, sonra yenə də vəğzala getdim. Orada birçox saat də qala bilmədim: elə o gün diviziyaya qayıtdım.

Üç aydan sonra mənim də ürəyim açıldı, elə bil ki, bulud altından gün çıxdı. Anadoliden xəbər gəldi. Mənə məktub yazmışdı: görünür, məktubu başqa bir cəbhədən göndərmişdi. Ünvanımı qonşumuz İvan Timofeyevindən öyrənibmiş. Heç demə, əvvəl o, topçuluq məktəbində oxuyubmuş, riyaziyyata olan qabiliyyəti orada lazım olmuşdu. Məktəbi bir ildən sonra müvəffəqiyyətlə qurtarmış, cəbhəyə getmişdi. Yazırdı ki, "mənə kapitan rütbəsi vermişlər, "qırxbeşlər" deyilən batareyaya komandirlik edirəm, altı dənə orde-

nim, medalım var". Sözüün qısa, atasını hər barədə vurub ötmüşdü! Yenə də mən onunla yaman lovğalandım! Hər necə olsa, o mənim oğlumdur, özü də kapitanı, batareyaya komandiri idi, bu sənə zərərət gəlməsin! Gör nə qədər ordeni vardı! Amma onun atası "Studebeker" də top gülləsi, başqa hərbi şeylər daşıyırdı. Bunun cybi yoxdur: mən öz dövrənimi sürmüşəm, amma onun həyatı hələ qabaqda idi.

Bu məktubu alandan sonra, gecələr, qoca adam kimi, xəyalda daldım, öz-özümə deyirdim: elə ki, dava qurtardı, oğlumu evləndirəcəyəm, özüm də onların yanında yaşayacağam, dülgərlik eləyəcəyəm, həm də öz nəvələrimə bacacağam. Bəli, ağılma belə-belə qoçaqlığa xas olan fikirlər gəlirdi. Ancaq burada da əlim boş çıxdı. Qışda biz dayanmadan hücum edirdik, bir-birimizə tez-tez kağız yazmağa vaxt yox idi. Davanın qurtarmasına az qalmışdı. Berlinin lap yanında, şəhər çağı Anatoliyə balaca bir məktub göndərdim, ertəsi gün məktuba cavab gəldi. Burada mən başa düşdüm ki, bizim hər ikimiz, ata-oğul, ayrı-ayrı yollarla alman paytaxtına yaxınlaşmışıq, özümüz də bir-birimizdən uzaqda deyilik. Onu böyük intizarla gözləyirdim, ürəyim dözmürdü, deyirdim, görəsən haqqa görüşəcəyik... Bu da mənə nəşib olmadı... Düz mayın doqquzunda, şəhər çağı, Qələbə günü alman snayperi mənim Anatolimi vurub öldürdü...

Bundan bir gün sonra rota komandiri mənə öz yanına çağırırdı. Onun yanında mənim tanımadığım bir topçu podpolkovniki də oturmuşdu. Otağa girdim. O, yerindən qalxdı, elə bil ki, rütbəyə mənə ondan böyükdür. Rota komandiri dedi: "Sokolov, səni görmək istəyirlər". Özü isə pəncərəyə sarı döndü. Bu zaman elə bil mənə ildırım vurdu: pis bir xəbər eşidəcəyimi duymuşdum. Podpolkovnik mənə yaxınlaşıb yavaşca dedi: "Ata, özünü möhkəm tut. Sənin oğlun kapitan Sokolov bu gün batareyada həlak olmuşdur. Gedək!"

Mən səndələdim, amma özümü ayaqüstə saxlaya bildim. Hələ indi də podpolkovniklə bərabər yekə bir məşində getdiyimi, daş-torpaq tökülmüş küçələrdən keçdiyimi, sıraya düzülmüş soldatları, qırmızı məxmərə tutulmuş tabutu yuxu kimi xatırlayıram. Amma Anatolini, bax, səni görənlər kimi görürəm, qardaş. Tabuta yaxınlaşdım. Oğlum o tabutda idi: o həm mənim oğlumdur, həm də mənim deyildi. Mənim oğlum gülürlü, ensizkürekli, nazikboyunlu, arıqlığından xirtəyi çıxmış bir uşaqdı; amma tabutda yatan enlikürek,

cavan, qəşəng bir kişi idi. Onun gözləri azca açıqdı, elə bil ki, o mənə yox, mənə məlum olmayan uzaq-uzaq üfqlərə baxırdı. Yalnız mənim əvvəlki oğlumun, mənim tanıdığım Tolkanın kiçik bir təbəssümü dodaqlarının ucunda həmişəlik qalmışdı. Mən onu öpüb konara çəkildim. Podpolkovnik niq öylədi. Mənim Anatoli-min yoldaşları, dostları göz yaşlarını silirdilər, amma mənim gözümdən yaş çıxmırdı, görünür, mənim göz yaşım üreyimdə qurumuşdu... Bəlkə də ona görə üreyim belə ağrıyır?..

Mən son fərəhimi, son ümidimi yad bir ölkədə – alman torpağında dəfn etdim. Oğlumun batareyası atəş açdı, o öz komandirini uzaq-uzaq yollara yola salırdı. Mənim də qəlbimdə elə bil ki, bir şey qırıldı... Böyük müsibət içində öz hissəmə qayıtdım. Çox keçmədi, mənə ordudan buraxıldı. Fikirləşdim ki, hara gedim! Qorunəmi? Yox, dedim, ora getməyəm! Yadıma düşdü ki, Uryupinskə bir dostum var, yaralandığına görə hələ qışda ordudan buraxılmışdı, bir zaman o məni öz yanına çağırırdı. Bu yadıma düşdü. Uryupinskə gətdim.

Dostum arvadı ilə şəhərin kənarında yaşayırdı. Ev özünüki idi. Özləri də sonsuzdurlar. O, əlil olsa da, avtorotada şoferlik edirdi, mən də orada işə girdim. Onlar öz evlərində mənə yer verdilər. Biz rayonlara cürbəcür yük daşıyırdıq. Payızda taxıl daşımağa başladıq. Bu zaman mən bu təzə oğlumla tanış oldum, – indi, odur, qumda oynayır.

Maşınla işdən şəhərə qayıdanda, məlum şeydir, ən əvvəl çayxanaya girirdim ki, bir şey yeyim, yorğunluğum çıxsın deyə yüz qram da içirdim. Bunu da deyim ki, Mən bu zəhrimar araya yamanca öyrəşmişdim... Bir gün çayxananın qabağında bu uşağı gördüm. Ertəsi gün yenə gördüm. Üstü-başı cır-cındır, xırdaca bir uşaq. Üzü tamam qarpız suyuna bulaşmışdı, üstündən də toz qonmuşdu. Yamanca çirkli idi. Saçı darıxmamışdı, amma gözləri, gecə yağışından sonra çıxan ulduz kimi parıldıyırdı! Qərribə şeydir, o mənim elə xoşuma gəldi ki, onsuz darıxmağa başladım, tələsirdim ki, işdən tez qayıdıb onu görüm. O, çayxananın qabağında dolanırdı, kim nə versə onu yeyirdi.

Dördüncü gün taxıl yüklənmiş maşını sovxozdan birbaşa çayxananın qabağına sürdüm. Həmin uşaq artırmada oturub ayaqlarını yelləyirdi, aydın görünürdü ki, acdır. Başımı maşının pəncərəsindən çıxarıb onu çağırdım, dedim ki: “Adə, Vanyuşka! Tez ol maşına

min, səni elevatora aparım, qayıdıb gələndə burada nahar edərik”. O mənim səsimdən diksindi, tez artırmadan düşüb, bir təhər maşının pilləsinə qalxdı, sonra da yavaşca dedi: “Əmi, siz haradan bilirsiniz ki, mənim adım Vanyadır?” Özü də təəccüblə mənə baxırdı, gözəlçaydı ki, görsün mən də deyəcəyəm. Dedim ki, mən dünya görmüş adamam, hər şeyi bilirəm.

O düşüb sağ tərəfdən maşına yaxınlaşdı; mən maşının qapısını açdım, onu öz yanımda oturdum; yola düşdük. Çox diribaş uşaqdı. O birdən susdu, fikrə getdi. Ucları yuxarı qatlanmış kirpikləri altından arabir mənə baxıb ah çəkirdi. Özü körpəce tiffildi, amma ah çəkməyi öyrənmişdi. Onun nəsibi bumu olmalı idi? Soruşdum ki: “Vanya, sənin atan hardadır?” O pıçıldayıb dedi: “Cəbhədə ölüb”. – “Bəs anan hanı?” – “Biz gələndə bomba düşdü, anam vəqəonda öldü”. – “Siz hardan gəlirdiniz?” – “Bilmirəm, yadımda deyil”. – “Burada sənin heç bir qohum-əqrəbən yoxdur?” – “Heç kəsim yoxdur”. – “Gecə harda qalırsan?” – “Harda olsa”.

Bunu eşidəndə üreyim odlandı, gözlərim doldu, o saat belə bir qərar gəldim: – Yox, heç ola bilməz ki, biz ayrılıqda məhv olub gedək! Mən onu oğulluğa götürəcəyəm! Elə o saat üreyimdə bir yüngüllük hiss etdim, elə bil könlümə işıq düşdü. Ona sarı əyilib yavaşca dedim: “Vanyuşa, sən bilirsənmi mən kiməm?” O, yavaşca soruşdu: “Kimsiniz?” Mən yenə də yavaşca dedim: “Mən sənin atanam!”

Aman Allah, bu vaxt heç bilirsən nə oldu?! O, boynumu qucaqladı, üzümü, gözümlü, dodağımı, alnımı öpməyə başladı, özü də ardıcqısu kimi, elə nazik səslə çığırdı ki, kabinədə ayrı heç bir səs eşitmək olmadı. Dedi ki: “Atacan, əzizim! Mən bilirdim! Mən bilirdim ki, sən məni tapacaqsan! Hər necə olsa tapacaqsan! Mən səni çox gözledim, deyirdim, görsən sən məni haşaq tapacaqsan!” O, mənə sıxılmışdı, bütün bədənini titrəyirdi, əllərim əsirdi, gözələrimə elə bil duman çökmüşdü... Onda necə oldu ki, maşının sükanını əlimdən buraxdım, buna ancaq təəccüb etmək olar! Ancaq maşın su dolmuş xəndəyə girdi, onda motoru söndürdüm. Nə qədər ki, duman gözümdən çəkilməmişdi, maşını sürməyə qorxurdum, deyirdim, adam-zad basıb clərəm. Beş-altı dəqiqə dayanıb gözledim, oğlum var gücü ilə mənə sıxılırdı, susurdu, titrəyirdi. Mən onu sağ əlimlə qucaqladım, yavaşca özümə sıxdım, sol əlimlə maşını işə salıb, geri

döndüm, öz otağıma qayıtdım. Daha elevatora getmək nədi, onda heç elevator yadıma düşürdü?!

Maşını darvarzanın qabağında saxladım, təzə oğlumu qucağıma alıb, evə sarı getdim. O, xırdaca əlləri ilə boynumu qucaqlamışdı, üzünü qırılmamış üzümə bərk-bərk sıxmışdı, elə bil mənə yapışb qalmışdı. Bu cür də mən onu evə apardım. Dostum da, arvadı da evdə idilər – bu lap yerinə düşdü. İçəri giren kimi gözümlün ikisi ilə də göz vurub, gümrah səslə dedim: “Budur, mən öz Vanyuşkamı tapdım! Öziz dostlar, bizi qəbul edin!” Onların övladı olmurdu, o saat bildilər ki, mən nə demək istəyirəm, tez əl-ayağa düşdülər. Amma mən ha çalışırdım, oğlumu özümdən aralaya bilmirdim. Axırda birtəhər tovlayıb yola getirdim. Əllərini sabunla yuyub, stolun yanına oturdum. Dostumun arvadı boşqaba borş töküüb onun qabağına qoydu. Oğlum, görünür, çox ac imiş: arvad onun xəbəyi acgözlüklə yediyini görüb, özünü saxlaya bilmədi, gözündən yaş sel kimi axdı. Sobanın qabağında, döşlüyünü gözünə basıb ağlayırdı. Vanyuşka onun ağladığını görüb yanına yüyürdü, otəyindən çəkə-çəkə soruşdu: “Xala, siz niyə ağlayırsınız? Atam mənə çayxananın qabağında tapdı. Hamı görək buna sevinsin, siz ağlayırsınız!” Arvad bunu eşidəndə daha borkdən ağlamağa başladı; ağlamaqdan gözləri şişdi!

Nahardan sonra onu dəlləxanaya apardım, saçını qırıxdırdım, evdə özüm onu təknəyə qoyub yuyundurdum, təmiz bir döşəkağına büktdüm. O mənə qucaqladı, elə qucağımda da yuxuya getdi. Onu üsulluca çarpayıya qoydum, gedib maşına mindim, birtəhər elevatora sürdüm. Taxılı boşalttdım, maşını aparıb dayanacaqda qoydum, tez mağazalara döydim. Oğluma balaca bir mahud şalvar, bir üst köynəyi, bir cüt səndəl, bir dəne də lif kartuz aldım. Evə aparanda məlum oldu ki, bunlar hamısı uşağa çox böyükdür, mali da çox pisdir. Aldığım şalvardan ötrü dostumun arvadı mənə danladı da. Dedi ki: “Sənin ağlın çasib nədir? Belə istidə uşağa mahud şalvar geydirmək olar?” O saat tikisi maşınımı stolun üstünə qoydu, sandığı axtardı. Bir saata kimi mənim Vanyuşkama xırdaca bir sətın tuman, bir də qısa qollu ağ köynək tikdi. Axşam mən onu öz yanıma salıb yatırdım: bu uzun müddətdə birinci dəfə idi ki, mən rahat yata bilmişdim. Amma gecə dörd dəfə yuxudan oyandım. Ayılıb gördüm ki, o, mənim qoltuğuma sıxılıb, – sərgə öz yuvasına sıxılan kimi; özü də yavaş-yavaş fısıldayır. Elə sevinirdim ki, bunu söz ilə demək olmaz! Çalışdırdım ki, tərənməyim, onu yuxudan oyatmayım,

ancaq yenə səbrim çatmırdı, astaca durub kibriti yandırdım, ona fərhəlxə baxırdım...

Səhrə yaxın yuxudan ayıldım, elə bil ki, nəfəsim tutulurdu. Gördüm ki, oğlum döşəkağının arasından çıxıb, əl-qolunu atıb çəpinə yatıb, ayağını da boğazıma dirəyib. Onunla bir yerdə yatanda narahat olurdum, ancaq buna adət olmuşdum, onsuz da xırdırdım. Gecə yatanda gah baş-gözünü sıgallayırdım, gah saçını qoxulayırdım, onda ürəyim sakit olurdu, yumşalırdı. Axı dörd ölin-dən ürəyim daşa dönmüşdü...

İlk günlər onu maşına qoyub özümə aparırdım. Sonra gördüm ki, belə olmayacaq. Tək olanda mənim özümə nə lazımdı? Bir parça çörək, bir baş soğan, bir az da duz – bütün günü tox olurdum. Amma indi məsələ başqa cür olmuşdu: ona gah şüşə tapmaq, gah yumurta bişirmək lazımdı; bunlar olsa da yenə isti xəbərsiz iş keçmirdi. Bunu da eləyəndə işim tökülüb qalırdı. Canımı dişimə tutub, onu ev yiyəsinin arvadının yanında qoydum, özüm maşına minib getdim. O, axşama kimi göz yaşı tökmüşdü, axşam da qaçıb elevatara gəlmişdi ki, mənə görsün. Axşamdan xeyli keçənə kimi orada mənə gözləmişdi.

Əvvəl vaxtlar onu saxlamaqda çox çətinlik çəkirdim. Bir gün bərk yorulmuşdum. Hava heç qaralmamışdı ki, yerimə girdim. Oğlum həmişə sərgə kimi cıvıldaıyır, bir şey danışardı, amma indi susurdu. Soruşdum ki: “Oğul, nə fikirləşirən?” O, tavana baxıb məndən soruşdu: “Ata, sən məşin paltonu neylədin?” Mənim heç ömrümdə məşin paltonu olmamışdı! İşin içində çıxmaq üçün dedim: “Voronejdə qalıb”. – “Bəs sən mənə niyə bu qədər çox axtardın?” Dedi ki: “Oğul, mən səni Almaniyada da axtarmışam, Polşada da, bütün Belorusiyanı gözib dolanmışam, gah piyada, gah maşında, heç demə səni Uryupinskə imişsən...” – “Uryupinsk Almaniyaya yaxındır! Polşa bizim evimizdən çox uzaqdadır?” Ta yatana kimi biz belə söhbət edirdik.

Qardaş, sən elə bilirsən məşin paltonu o nəhaq yerə soruşurdun? Xeyr, bunu heç də nəhaq yerə soruşmurdu. Görünür, onun əsl atası bir vaxtlar məşin palto geyirmiş, bu da onun yadında qalmışdır. Uşaq yaddaşı yayda çaxan ildırım kimidir, bir anda parıldayır, hər yeri işıqlandırır, yenə də sönür. Onun da yaddaşı ildırım kimi çaxıb sönürdü.

Biz bəlkə bir il də Uryupinskə yaşardıq, ancaq noyabr ayında başıma qəziyə gəldi. Bir gün maşını sürürdüm, yer pəlçiqdi, bir xutorun içindən keçəndə maşın baş alıb getdi, saxlaya bilmədim. Elə bu zaman haradansa bir inək çıxdı, maşın ona toxundu, inək yıxıldı. Elə o saat arvadlar hay-küy saldılar, camaat yığışdı, avtomobil müfəttişi də dərhal hazır oldu. Nə qədər yalvardım ki, mənə rəhmi gəlsin, olmadı, şoferlik vəsiqəmi alıb apardı. İnək yerindən qalxdı, quyruğunu belinə qoyub, küçə ilə qaça-qaça getdi, mən də şoferlik vəsiqəsindən məhrum oldum. Qışı dülgər işlədim. Mənim bir dostum var, orduda bir yerdə qulluq eləmişik. O sizin vilayətdə, Kaşar rayonunda şoferlik edir. Onunla məktublaşdım; o mənə öz yanına çağırırdı. Yazdı ki, beş-altı ay dülgər işlərsən, sonra bizim vilayətdə sənə təzə şoferlik vəsiqəsi verərlər. İndi mən də öz oğlumla səfərə çıxıb Kaşara gedirəm.

Bir də ki, bu qəziyə mənim başıma gəlməseydi də, Uryupinsk-dən çıxıb gedəcəkdim. Qəm-qüssə mənə uzun zaman bir yerdə yaşamağa qoymur. Elə ki Vanyuşka böyüdü, onu məktəbə qoydum – bəlkə ondan sonra sakitləşib, bir yerdə yaşaya bildim. İndisə hələlik oğlumla rus torpağını gəzib dolanıram.

Dedi ki:

– Yol getmək onun üçün çətin olar.

– O öz ayağı ilə çox az yeriyir, çiynimə alıb aparıram. Könlü gəzmək istəyəndə çiynimdən düşür, yolun qırağı ilə çəpiş kimi tullana-tullana gedir. Qardaş, bunlar hamısı keçib gedərdi, biz birtəhər yaşardıq, ancaq ürəyim axır vaxtlar sözümə baxmır, qapaqlarını dəyişmək lazımdır. Hərdən elə sıxılır, elə ağrıyır ki, gözüm qaranlıq gətirir. Qorxuram ki, bir gün yuxuda öləm, oğlumu qorxudam. Bundan başqa bir müsibət də mənə üz verib: öz əziz arvadımı, uşaqlarımı çox vaxt yuxuda görürəm. Çox vaxt da belə görürəm: mən tikanlı məftil çəpər içindəyəm, onlar da çəpərin bayırında... İrina ilə, uşaqlarla söhbət eləyirəm; ancaq məftilləri əlimlə aralamaq istəyəndə, onlar çıxıb gedirlər, elə bil ki, yox olurlar... Bir şey də çox qəribədir: gündüzlər özümü çox möhkəm tuturam, bircə “ah-vay” da eləmirəm, amma gecə yuxudan ayılanda görürəm, balıq göz yaşından tamam ıslanıb...

Məşədən yoldaşımın və suya dəyən avarların səsi eşidildi.

İndi mənə yaxın olan buy ad adam yerindən qalxdı, ağac kimi bərk, iri əlini mənə sarı uzadaraq dedi:

– Sağlıqla qal, qardaş! Yaxşı yol!

– Sən də sağlıqla qal! Uğur olsun!

– Təşəkkür edirəm! Adə, oğul, gəl minək qayığa.

Uşaq atasına sarı yüyürdü, onun sağ tərəfinə keçib sırtqlısının otəyindən tutdu, ayaqlarını xırda-xırda ataraq, iri addımlarla gedən atasının yanı ilə tez-tez yeriməyə başladı.

Budur, misli-bərabəri görünməmiş döşətli bir hərbi qasırğa ilə qürbət ellərə atılmış iki xırdaca qum zərrəsi, yetim qalmış iki insan!.. Qarşıda onları nə gözləyirdi? Adam düşünmək istəyir ki, bu rus, yenilməz iradəyə malik olan bu insan ağır vəziyyətdən çıxacaq, onun qanadı altında böyüyən bu uşaqdan elə bir insan yetişəcək ki, Vətən tələb edərsə, o hər şeyə dözəcək, qarşısına çıxan maneələri dəf edəcəkdir!

Mən ağır bir kədərlə onların ardınca baxırdım... Bəlkə də bizim bu ayrılığımız elə bununla da bitib gedəcəkdə, lakin belə olmadı: Vanyuşka, xırdaça ayaqları bir-birinə dolaşa-dolaşa, bir neçə addım getdikdən sonra, dayanmadan dönüb mənə baxdı, kiçik, çəhray əlini yellədi. Birdən sanki yumşaq, lakin caynaqlı bir pəncə ürəyimi sıxdı, tez üzümü yana çevirdim. Bəli, yaşa dolmuş, müharibə illərində saç ağarmış kişilər ancaq yuxuda ağlamırlar, onlar oyaq da olanda ağlayırlar. Burada əsas məsələ uşağın qəlbini yaralamaqdır: o görək sənənin yanaqlarından axan bir neçə damla göz yaşını görməsin, kişilərin axıdığı odlu göz yaşını...

BURULĞAN

I

Gün batanda İqnat stanitsadan qayıtdı. Cırıpdan qayrılmış darvaza ilə şiş başlı qar yığınıni dağıtdı, üstünə qırov çökmüş atı hoyotə çəkdi və arabadan açmamış artırmaya qaçdı. Dəhlizdə donmuş döşəmə taxtalarının necə cırlıdacağı və keçə çökmədən qarı təmizləyən süpürgeyin necə xışıldadığı eşidildi. Peçin üstündə baltanın dəstəsini yonan Paxomıç dizlərinin üstündən yonqarı təmizlədi, kiçik oğlu Qriqoriyə dedi:

– Get madyanı aç, tövlədə ot hazırlamışam.

İqnat qapını geniş açaraq, içəri girdi, salamlaşdı və donmuş barmaqları ilə xeyli əlləşib başlığı açdı. Üz-gözünü turşudub, əriyən buz salxımlarını bığlarından qopartdı və gülümseyərək, sevincini gizlətmədən dedi:

– Şayiə var ki, Qızıl qvardiyaçılar mahala gəlirlər...

Paxomıç ayaqlarını peçdən sallayıb, təmkin və maraqla soruşdu:

– Mühəribə ilə gəlirlər, yoxsa clə-bele?

– Hərə bir cür deyir... Ancaq stanitsa təşviş içindədir, camaat çaxnaşır, stanitsa idarəsində adamın sayı-hesabı yoxdur.

– Torpaq barəsində bir şey eşitməmişən ki?

– Deyirlər ki, bolşeviklər mülkədar torpaqlarını ucdantutma zəbt edirlər.

– Be-clə, – Paxomıç niqıldadı, peçdən cavansayağı sıçrayıb düşdü.

Peçin qabağında qarı qaşıqları şaqıldatdı; şorbanı kasaya tökə-tökə dedi:

– Qrişanı şama səsəyin.

Bayırdı qaş qaralırdı. Qar yağırdı, gecə qaşqabağını sallayırdı. Paxomıç qaşığı kənara qoydu, paltarının tikmə qolu ilə saqqalını silə-silə soruşdu:

– Buxar dəyirmanı barədə bir şey öyrəndin? Nə vaxt işə salaçaqlar?

– Dəyirman üyüdür, aparmaq olar.

– Di yaxşı, şamı qurtar, anbara gedək. Taxılı bir də sovurmaq lazımdır, sabah hava açılan kimi, sübhədən döyməyə aparacağam. Yol necə, xarəbdirmi?

– Yol boş qalmır, gecə və gündüz gedib-gəlirlər, ancaq üz-üzə gələndə bir az çətindir. Yolu qırağında qar qurşaqdan yuxarıdır.

II

Qriqori yola salmaq üçün darvazadan çıxdı.

Paxomıç qollarını çırmalayıb, qozlada özünə yer clədi.

– Gözün inəyin üstündə olsun, Qrişa, yelini dolub, tezliklə doğacaq...

– Yaxşı, ata, torpot!

Xizəyin sürüşkən yanları qarın ərimiş örtüyünü xırçılıq ilə parçalayır. Paxomıç üklü cilovları torpədir, küçəyə dağılmış külün yanından keçir. Qarsız quru torpağa da rast gəlir, onda xizəyin dəmirləri yerə yapışır. Atlar bellərini gərərək xizəyi zorla çəkirlər. Yaraqlar saz, atlar toxdurularsa da, Paxomıç niqıldaya-niqıldaya hey xizəkdən düşür – xizəyə olduqca çox kışə yükləyiblər.

Dağa çıxdı, tərləmiş atlara dincəlməyə imkan verdi və onları iti löhrəm yerləşlə torpətdi. Gün dəyən yerdə isti qarı əriltmiş, yol kələ-kötürdür, çala-çuxurlaşmışdır. Hava istidir. Qar əriyir. Günortadır.

Paxomıç meşənin yanından dolanıb keçmək istəyirdi ki, qarşidan üçatlı xizək çıxdı. Meşənin yanında da qar dağı ucalmışdı. Bir sajnı hündürlükdə qar yığını içindən dar yol açmışdılar, bir-birino yol vermək mümkün deyildi.

– Sən bir tərsliyə bax ha!.. Durr!..

Paxomıç atları dayandırdı, yerə düşdü və papağını ona görə çıxartdı ki, qarşidan gələn üçatlı xizəkdə oturmuş polkovnik Çernoyarov Boris Aleksandroviçi tanıdı. Polkovnikdən o, dalbadal səkkiz il torpaq icarəyə götürmüşdü.

Üçatlı xizək yaxınlaşırdı. Zınqırovlar öz aralarında pıçıldayırdılar. Yan atlarının ağzından köpüyün necə sıçradığı, ara atının necə ağır-ağır nəfəs aldığı görünürdü. Faytonçu ayağa qalxdı və qamçısını yellətməyə başladı.

– Geri qaytar, boz qarğa!.. Yolu niyə kəsmisən?!

Tənleşdi, atları geri oturtdu. Paxomıç ayaqları yarımkürkün ətək-lərinə dolaşa-dolaşa, başı açıq halda xizəyin yanına qaçdı. Belini büküb, təzim elədi.

Ayı dərisindən üz çəkilməmiş xizəkədən qırılmayan iki göz borəl-di. Çatıq-çatıq, göyərənədek didilmiş dodaqlar büzüldü.

– Ey, qanmazın biği qanmaz, niyə yo-l-l-veğmişən? Bolşevik azadlığının iyi buğnuna deyib? Hüquq bağəbağlıyidi?

– Zati-aliləri!.. Allah xatirinə, siz yandan keçin, sizin xizək boşdur, mənimkində isə yük var... Mən yoldan çıxxsam, batub qalaram.

– Sənə göğə mən cins atlağı qağda bağcağam? Ay əclaf! Zabit poqonlağına höğmət etməyi və yol veğməyi mən sənə öyğədə-gəm!..

Bunu deyib, xalçanı dizinin üstündən atdı, dəri olcəyi oturaçağa tulladı.

– Ağ-tyom, şallağı buğa veğ!

Polkovnik Çernoyarov xizəkədən düşdü və şallağı qaldırıb, Paxomıçın gözələrinin arasından çəkdi.

Qoca ufuldadı, səndələdi, əlləri ilə üzünü örtüdü, barmaqlarının arasından qan axmağa başladı.

– Al payını, əclaf, al!..

Paxomıç çal saqqalını dartdı, xırıldadı, ağzından tüpürcök siç-ratdı...

– Mən sizin qızıl qvağdıyaçı canınızı alağam!.. Yadında saxla, qanmaz, polkovnik, Çeğ-noyağ-ovu! Yadında saxla!..

Qarın ərیمیş örtüyü altında uzaqdan mavi qövs görünür. Zıncı-rovlar anlaşılmaz pıclı ilə danışırlar... Yolun qırağında Paxomıçın atları yan qayıqlarını qıraraq dartinirlər, üzüqoyulu çevrilməmiş, dişlosi qırılmış xizək itaətkarlıqla və acizənə yuxulub qalıb, Paxomıç isə qırılmayan gözləri ilə üçatlı xizəyi müşayiət edir. Xizəyin qu quşu boynu kimi öyilmiş dal hissəsi gözədən itənədek müşayiət edə-cəkdir.

Paxomıç polkovnik Çernoyarov Boris Aleksandroviçi ömrü boyu unutmayacaqdır.

III

Paxomıçın qarısı vedrələrlə bulaqdan gəlir. Lüt olmuş bədmüşk ağaclarının üstündə dolaşalar çıxırırlar. Həyətlərin dalında, təcədə, qırmızı damlı yeldəyirmanının qanadları arasında günəş gecələyir. Qanovlarda su zərbə saqqıldayır, çəpərlər yırgalanır. Səma isə solmaqda olan albalı çiçəyini andırır.

Qarı həyətə yaxınlaşır, qapıda araba dayanmışdır. Atlar quyruq-ları yarıyacan hörülmüş poçt atlarıdır, onların palçığa batmış, üşü-yən ayaqları yanında toyuqlar buğlanan peyini dimdikləyirlər. Üstörtülü minik arabasından zabit şinelinin ətəklərini yığa-yığa ucaboy, anq bir oğlan düşür. Onun başında qaragül dərisindən papaq var. O, şaxtadan donmuş üzünü qarıya tərəf çevirir.

– Mışa can!.. Oğlum... Səni heç gözləmədim!..

Vedrələrlə çiyni ağacını tulladı, oğlunun boynunu qucaqladı, qurumuş dodaqları oğlunun dodaqlarına çatmadı, onun sinəsində çırpındı, parıldayan düymələrini, boz mahudu öpdü.

Ananın cırıq koftasından inək peyininin qoxusu gəlir. Oğlan azacıq geri çəkildi, gülümsədi və anasının üzünə elə bil qaynar su çilədi:

– Kükədə yaxşı deyil, ana can... Siz yer göstərin atları hara çək-sinlər və mənim çamadanımı otağa aparın... Ey, faytonçu həyətə sür, eşidirsənmi?

IV

Xorunji. Lap təzə poqonlar. Qırılmış seyrək saçlar. Öz canı-ciyəridir, ancaq Paxomıç, yad adam kimi, ondan utanır.

– Çoxmu qalacaqsan, oğlum?

Mixail pəncərə yanında oturub, solğun, iş nə olduğunu bilməyən barmaqları ilə stolu tuqqıldadır.

– Mən Novoçerkasskdan qoşun atamanının xüsusi tapşırığı ilə ezam edilmişəm. Görünür, qalacağam... Ana can! Baxın, stolun üstünə süd calanıb, bu nə səliqəsizlikdir... Burada iki ay qalacağam.

İqnat mal-qara həyətdən gəldi, palçıqlı çəkmələrlə otağa girdi.

– Salam, qardaşım!.. Xoş gəlmisən.

– Salam.

İqnat olını uzatdı, qucaqlaşmaq istədi, ancaq nə isə, aralandılar, barmaqlar ikrah hissi ilə, çox soyuq qovuşdu.

İqnat zorla gülümsəyərək dedi:

– Sən, qardaş, hələ poqon gəzdürsən, bizdə isə onları çoxdan rədd edəyiblər.

Mixail qasqabağını tökdü.

– Mən hələ kazaklıq şərəfini satmamışam.

Cansızıcı bir sükut çökdü.

– Necə yaşayırsınız? – deyə Mixail çəkmələrini çıxarmaq üçün əylərək soruşdu.

Paxomix skamyadan özünü oğlunun üstünə atdı.

– Ver, mən çıxardım, Mişa, sən əllərini batırsan, – Paxomix dizi üstə çökdü, çəkməni asta-asta çıxararaq cavab verdi: – Birtəhər yaşayırıq. Bizim yaşayışımız bəllidir. Sizlərdə, şəhərdə təzə nə xəbər var?

– Qızıl qvardiyanı dəf etmək üçün kazakları təşkil edirik.

İqnat gözlərini torpaq döşəməyə zilləyərək soruşdu:

– Nə vacib olub ki, onları dəf etmək istəyirsiniz?

Mixail əyri-əyri güldü:

– Sən bilmirsen? Bolşeviklər bizi kazaklıqdan məhrum edirlər və kommuna qurmaq istəyirlər ki, hər şey – torpaq da, arvadlar da ellik olsun...

– Arvad uydurmaları danışsən!.. Bolşeviklər bizim xətti yeridirlər.

– Sizin hansı xəttinizi?

– Torpağı panlardan alıb, xalqa verirlər, bax gör xətt hansı tərəfə əyilir...

– Yoxsa sən bolşeviklərin tərəfindəsen, İqnat?

– Bəs sən kimin?

Mixail susdu. Tərləmiş pəncərəyə tərəf çevrilib, gülümsəyə-gülümsəyə şüşədə xırda naxışlar çəkdi.

V

Xəndəyin o tərəfində, cavan palıd ağaclarının zirvələri arxasında, Getman yolu üstündə iri bir qəbir təpəsi var.

Təpə üstündə əsrlərin gəmirdiyi, göz-göz olmuş daş qadın heykəli qoyulub, onun yaşıl mamır basmış üzərindən günəş səhərlər aşıb yuxarı dırmaşır və toz pərdəsi arasından qayğıkeçliklə, it öz küçüklərini yalayan kimi, çözü, bağları, evlərin kirəmit damlarını qızmar şüaları ilə yalayır.

Dan yeri söküləndə Paxomix kotanla yoldan keçdi. Qocalıqdan titrəyən ayaqları ilə dörd desyatin ölçdü, kürən-qonur buğaları qırmancla şapıldatdı və qaratorpağı kotanla yarmağa başladı.

Qrişka tutacağa zor verir, torpağı az qala dizədən qazıb çevirir, Paxomix isə parıldayan sırimla ayaqlarını sürüyə-sürüyə yeriyyir, qırmançı yellədir və oğluna baxıb fərəhlənir: oğlan on doqquz yaşına keçsə də, işdə istədiyin kazaka üstün gələr.

Bir desyatin yarım gedib dayandılar. Gün çıxırdı. Torpağa yapışmış daş qadın görməyən gözləri ilə təpədən cütçülərə baxır, özü isə günəş şüalarından qızır: sanki oda bürünmüşdür. Yolda külək yüngül tozu bura-bura sütun kimi göyə qaldırır. Qrişka baxdı, gördü ki, atlı çapır.

– Ata, yoxsa bizim Mixaylodur at belində çapır? – Deyəsən odur...

Mixail çaparaq gəldi, köpüklənmiş atı düşərgənin yanında buraxıb, bürəyə-bürəyə cütçülərə sarı qaçdı. Onlarla tənləşdi – nəfəsini zorla dəridi. Zərbə salınmış at kimi nəfəs alırdı.

– Kimin yerini şumlayırsınız?

– Özümüzün!

– Axı bu torpaq polkovnik Çernoyarovundur!

Paxomix kətan köynəyinin tətəyi ilə burnunu silib, inamla və asta-asta dedi:

– Qabaqlar onun idi, indi isə, oğlum, bizimkidir, xalqındır.

Mixail ağappaq ağararaq qışqırdı:

– Ata, mən biliəm bu kimin işidir!.. Qrişka ilə İqnat səni pis yola aparırlar!.. Sən özge mülkiyyətinə yiyələndiyin üçün cavab verməli olacaqsan!

Paxomix inadla başını silkələyib:

– Torpaq indi bizimdir! – dedi. – Mən desyatindən artıq torpağa sahib olmağa qanun daha yol vermir... Qurtardı! Həqiq bərabərliyi!

– Özgonin torpağını şumlamağa sənin haqqın yoxdur.
– Çölə sahib olmağa ona da ixtiyar verilməyib. Biz şoranlıqda əkirik, o isə qaratorpağı tutub, torpaq da üç ildir ki, boş qalır. Buna ixtiyar var?
– Boşla şumlamağı, ata, yoxsa atamana deyərəm sənə həbs eləsin...

Paxomiç birdən geri döndü, qıpqırmızı qızardı və başını əsəbi halda tərpədənək qışqırdı:

– Öz alın tərimlə oxutdurdum... tərbiyə verdim!.. Sən əclafsan, köpək oğlu!..

Gömgöy göyərmiş Mixail dişlərini qıcadı:

– Mən sənə, qoca... – deyə yumruğunu sıxaraq atasına tərəf addımladı, lakin Qrişkanın boyunduruq domirini götürüb, şumlanmış torpağın üstü ilə atıla-atıla ona sarı qaçdığını görəndə başını çiyinlərinə çəkib, dala baxmadan xutora getdi.

VI

Paxomiçin daxması samanla hörülmüşdür. Bağın ətrafındakı payalardan çəkilmiş çöpər at skeletin qabırğaları kimi dik qalxmışdır.

Qriqori atası ilə tarladan qayıtdı. İqnat pəyonin ətrafına çırpıdan hasar çəkirdi. Onlara yaxınlaşdı; əllərindən xoş, solmuş yarpaq qoxusu gəlirdi.

– Qriqori, bizi idarəyə çağırırlar. Meydanda xutor yığıncağı keçirilir.

– Nə üçün?

– Deyirlər səfərbərlikdir... Qızıl qvardiyaçılar Kalinov xutorunu tutublar.

Xırman talvarının dalında axşam şəfəqi sönmürdü. Xırmanda sarı saman qalağı içində günəş şüası yaddan çıxıb qalmışdı, şərqdən əsən külək samanı tərpətdi, şüa yox oldu.

Qrişka atı təmizlədi, ona yem verdi. Əyri artırmada dul İqnat altı yaşlı oğlu ilə əlləşirdi. Qrişka qardaşının gülməkdən qıyılmış gözələrinə öləri baxdı və pıçıldadı:

– Gecə Kalinova getmək lazımdır, yoxsa burada səfərbərliyə alarlar!..

Dohlizdən düynəni qovan anasına dedi:

– Anacan, İqnatla mənim üçün alt paltarı çıxart, torbaya suxarı tök...

– Siz yaramazlar hara gedirsiniz?..

– Hara çölünə!

Gecədən xeyli keçənəndək xutor meydanında səslərin uğultusu eşidilirdi. Paxomiç hava qaranlıqlaşanda oradan gəldi. Qrişkanın yatdığı anbarın qapısı yanında dayandı. Bir qədər durub, gücdən düşmüş halda daş skamyanın üstə oturdu. Onu öyümə tutdu, ürəyi zəif-zəif çırpındı, qulaqlarına isə ağır və yeknəsoq cingiltili səs düşdü. O, ayın donmuş gölməçədə ilişib qalan solğun əksinə tüpürdü və ürək ağrısı ilə hiss etdi ki, qaydaya düşmüş adi həyat baxmadan uzaqlaşır və çətin ki, bir də geri qayıtsın.

Haradasa, Donun yaxınlığında, bostanların yanında itlər boğaz yırtır, çəmənə bildirçin solis və aydın səslə quruldayırdı. Gecə qanadlarını çölün üzərinə sordi və həyətləri süd rəngli dumanla bürüdü. Paxomiç niqqıldadı, qapını cırıltadı.

– Qrişka, yatmısan?

Anbarı sükut bürümüşdü, oradan köhnə taxıl qoxusu gəlirdi. Paxomiç içəri addımladı, qoyun dərindən tikilmiş kürkü oli ilə yoxladı.

– Yatmısan, Qrişka?

– Yox.

Qoca kürkün qırağında oturdu. Qrişka atasının əllərinin yavaş-yavaş necə titrədiyini hiss etdi. Paxomiç astadan dedi:

– Mən də sizinlə gedirəm... Bolşevikliyo... qulluq eləməyo...

– Sən nə danışırısan, ata?.. Bəs ev necə olsun? Bir də ki, sən qocasan...

– Nə olsun ki, qocayam? Arabalara baxaram, olmasa, at üstündə də otura bilərəm... Evi isə qoy Mixaylo idarə eləsin. Biz ona yadıq, torpaq da yaddır... Qoy yaşasın, Allah onun hakimi olsun, biz isə ana torpağı geri almağa gedək!

İlk xoruzlar müxtəlif səslərlə banladılar. Don üzərində, meşənin əyri-üyrü zolaqları arxasında şəfəq qızarırdı. Əriyən kölgələr qorxa-qorxa və ehtiyatla sürünürdü.

Paxomiç tövlədən üç at çıxartdı, suladı, yohəraltını səliqə ilə hamarladı, atları yohərlədi. Paxomiçin qarısının hiçqurtusu ilə birlikdə xırman qapıları cırıltadı, at nalları şoranlıqda ahənglə taq-qıldadı.

– Yay yolu ilə getmək lazımdır, ata, yoxsa yolda rast gələ bilirlər, – deyər İqnat pıclıdadı.

Göyün üzü soldu. Ot otirli və soyuq şəhərdən tərledir. Donun o tayından sarı, yumşaq qumun üstü ilə sübh addımlayırdı.

VII

Polkovnik Çernoyarovun xaki rəngli kitəlinə ulduzlar kimyəvi karandaşla həkk edilmişdir. Polkovnikin otli yanaqlarından göy damarları görünür. “R” səsinə tələffüz edə bilməyən dvoryan baritonu xutor meydanının hörümçək toru basmış divarlarına dəyib geri qayıdır. Onun çəhrayı, totuq, zərif barmaqları var. Əllərini təmkinlə və ədəblə yellədir.

Ətrafda isə tərli adamlar dövrə vurmuşlar, ağızlarından tənəbəkə və turşumuş buğda çörəyinin iyi gəlir. Papaqlarının üstü qırmızı, saqqalları olmandır. Açıq ağızlar deyilən sözləri şövqlə udur. “R” səsinə tələffüz etməyən iyirənc, pis xəstəlikdən didilmiş dodaqlardan qopan bariton isə davam edir:

– Əziz stanitsalıq!... Siz qədim zamandan bəgi atamız çağın və vətənin dayağı olmusunuz. İndi, bu böyük iğtişaş ilində, bütün Çusiya sizə baxıq... Bolşevikləg təgəfindən tohqiğ olunmuş Çusiyanı xilas edin!... Öz əmlakinizi, ağıvadələrinizi və qızlağınızı xilas edin... Sizin həmxütoğlunuz xo-oglundı Mixail Kğamskov vətəndaşlıq boğcunu yeginə yetirməkdə nümunə ola biləq; o, biğinci olağaq bizə xobəg vəğdi ki, onun atası və iki qağdaşı bolşevikləğin təgəfinə keçmişləg və o, biğinci olağaq, Sakit Donun əsil oğlu kimi, onun müdafiəsinə qalxıq!...

Qərara aldılar:

Bizim xutorun kazakları Kramskov Pyotr Paxomıç və onun oğulları İqnat və Qriqori Kramskovlar, Sakit Donun düşmənlərinin tərəfinə keçdikləri üçün kazak adından, habelə bütün torpaq payından və başqa paylardan məhrum edilsinlər, tutulduqda isə Veşenski yurtasının hərbi-səhra məhkəməsinə verilsinlər.

VIII

Dəstə atlara yem vermək üçün keçənlik ot tayasının yanında dayandı. Xutorun yaxınlığında, xırman çəpəri payasının dalında pulemyot şaqıldayırdı. Üzünü güllə deşmiş komissar qan-tor içində olan ağzı köpüklənmiş aygırın üstündə taçankaya tərəf çaparaq, qırıq, tın-tın səslə qışqırdı:

– Ümidsiz işdir!.. Görünür, bizi özışdircəklər!..

Qırmıqla aygırın qulaqları arasından vurdu və boğazına dolan qara qan laxtasından boğula-boğula dəstə komandirinin qulağına fısıltı ilə dedi:

– Dona yol açə bilməsək, məhv ola bilərik. Kazaklar bizi doğrayıb həftəbecər düzəldərlər... Səslə, hücuma keçsinlər!..

Komandir – çuquntökmə zavodunun keçmiş maşinisti, nazım-çarxin ilk hərəkəti kimi ləng torponən kişi çubuğu ağzından çıxartmadan, qırılmış başını yuxarı qaldırıb əmr etdi:

– Atlara!..

Komissar üç sajin qədər gedib, geri dönərək soruşdu:

– Necə bilirsən, bizi məhv edərlər?.. – Cavab gözləmədən çapdı.

At dirəqlərinin altından güllələr narın toz qoparıb, ot tayasını deşərək fışıldayıb; bir güllə taçankadan qatranlı taxtanı qopartdı və keçib pulemyotçuya sürtündü. Pulemyotçu qatrana bulanmış patavanı əlindən buraxdı, başını quş tok əyərək, çömölə qaldı və eləcə də öldü – bir ayağı çəkməli, o birisi çəkməzdi. Dəmiryoldan külək parovozun səsinə çəkib gətirdi. “Kornilov № 8” zirehli qatarı dik, açıq ağzını platformadan çölə, ot tayasına, yorulub əldən düşmüş adamlar dəstəsinə tərəf çevirdi, tūpürdü və cingildəyə-cingildəyə yenidən tərəfə, tūpürək isə ot tayasının sağ tərəfinə düşdü. Qırtı ilə qatran tūstüsünü havaya qaldırdı, keçənlik məhsuldan qalmış dolaşq qarpız tağlarını alt-üst elədi.

Pas atmış relslər həddən artıq ağırlıq altında hələ xeyli vaxt zərirdi, şpallar cırıldayaraq şikayətləndi, çöldə ot tayasının yanında isə Paxomıçın balalamış və ayaqlarını şrapnel şikəst etmiş madyanı ayağa qalxmaq üçün xeyli əlləşdi: başını xırıltı ilə qaldırdı, yarırsürülmüş nallarını parılatdı. Qumsallıq çəhrayı köpüyü və qanı ağcözlüklə içirdi:

– Cins madyandır... Eh, bilsəydim, onu götürməzdim!..

İqnat atını çapa-çapa qışqırdı:

– Sarsaqlıq edirsən, ata!.. Gət, arabada otur, görürsən ki, hücuma keçirik!..

Oca laqeyd halda onun dalınca baxdı.

Pulemyot şıqqılısı sanki kətan parçasını cırırdı. Paxomiç patron yeşiklərinin üstündə uzanıb, ağzındaki ürokbulandırان acı tüpür-cəyi tüpürürdü. Yaz yağışlarından, günəşdən, keklikotu, yovşan qoxusu verən çöl küləyindən ləmsimmiş torpaq üzərində şırmaqla axan boz dumanla pas göbləyinin şirin qoxusu, dibdən çürümüş keçənlik otların burunu cıçıqlandırان ötri ətrafa yayılırdı.

Məşənin diş-diş mavi haşiyəsi üfünqün üzərində titrəyir, yuxarıdan, çöl üzərinə sərilmiş tozun qızılı zolağı içərisindən torağay pulemyotlara titrək səslə züylə tuturdu. Qırıqori patron dalınca çapdı.

– Qəm cləmə, ata! Madyan tapılan şeydir!..

Qırıkanın dodaqları istidən çatlamış, yuxusuzluqdan göz qapaqları şişmişdi.

İki yeşiyi qucağına aldı və tər içində, gülümsəyə-gülümsəyə qaçdı.

Axşamçağı Dona yaxınlaşdılar. Qaş qaralanadək oradan batərəya atəş açdı; tərəkərdə kazak dəstələri görünürdü. Gecə projektorun sarı, iti gözü göyüm kolluğunu axtardı, at bağlanan dirokləri, çadırları, adamları yoxladı. Bir deqiqə onlardan bərk yapışdı, onları cansız işığa qərqlətdi və söndü.

İşıqlaşanda tərəkərdən sıx, dalğa kimi, sıra xətti ilə kazaklar hücuma başladılar. Cıqqalı göyməlikdən nişan ala-ala və amla yayılın atəşi açmağa başladılar. Günortaçağı dəstə komandiri çubuğunu yamaqlı çəkmesinin altına vuraraq, laqeyd, ağır nozərlə hamını gözədən keçirtirdi:

– Belə çıxır ki, davam gətirə bilmədik, yoldaşlar!.. Çayı üzüb keçin, on verstlikdə Qromov xutoru yerləşir, – deyər yorğun halda sözlərini qurtardı. – Bizimkilər oradadırlar...

Qırıka atı yəhərleyə-yəhərleyə atasına dedi:

– Bəs nə oldun?!

– Axmaqlıqdır!.. – deyər Paxomiç ciddi cavab verdi, alt çənəsi titrədi. – Üz, Qırıka!.. Atı başlı-başına burax... Mən isə o söz... daha qocalmışam...

– Əlvida, ata!..

– Allah amanatı, oğlum!..

– Di yeri, keçəl! Hə, nə oldu, şeytan, qorxdun?..

Qırıka belinədək, döşünədək suya girdi, budur, gömgöy suda onun yalnız qaşqabaqlı üzü və atın şəkəlməmiş qulaqları görünür.

Paxomiç yastı barmağı ilə darağı taxdı, qaçışmaqda olan adamları nişan aldı, sonra axırıncı tüstülü gilizi tulladı və tükü ollerini qaldırdı:

– Məhv oluruq, İqnat!..

İqnat düz atın sifətinə atəş açdı, ayaqlarını geniş açaraq oturdu, yaş, dalğaların öpdüyü çay daşına tüpürdü və xaki rəngli köynəyinin yaxasını kəmərinədək cırdı.

IX

Səhər yeməyi zamanı Mixail özündən məmnun halda kürən, ətirli yağla hamarlanmış bığlarını bururdu.

– İndi, anacan, bolşevizmi kökündən kəsdiyim üçün məni yüzbaşı rütbəsinə qaldırıblar. Mənimlə zarafət cləmək olmaz, bir şey olan kimi divara dirəyərəm!

Anası ah çəkdi:

– Bəs bizimkilər necə olacaqlar, Mişa? Birdən gəlsələr, onda...

– Mən, anacan, bir zabıt və Sakit Donun sədiq oğlu kimi, heç bir qohumluq əlaqəsi ilə hesablaşmamalıyam. İstər atam, istər doğma qardaşım olsun, fərqi yoxdur, məhkəməyə verərəm...

– Oğlum!.. Mışacan!.. Bəs mən necə olaram?.. Hamınıza bir döşdən süd vermişəm, hamınıza bir bərabərdə yazığım gəlir.

– Yazığın gəlməməlidir!.. – Ciddi nəzərlə İqnatın oğlunu süzdü: – Bu küçüyü isə stolun başından götürün, yoxsa, bu kommunist tərəkəsinin başını üzərəm!.. Bir gör canavar balası kimi necə baxır... İlan balası, böyüyəndə atası kimi bolşevik olacaq!..

X

Donun yaxınlığındakı bostandan daşqın suyunun və tumurcuqları şişən qovaq ağacının iyi gəlir. Diş-diş dalğalar vəhşi ördəkləri yırgalayır, bostanın çəpərlərini yalayır, sorur.

Paxomiçin qarısı kartof ekir, çalaların arası ilə güclə yeriyir. Əyilən kimi qan başına vurur, ürəyi bulanır, başı gicəllənir. Dayanır,

oturur. Əllərində qarışıq düşünlərlə dolaşmış qara damarlara dinməz baxır. Batıq dodaqları sossizcə nə isə pıçıldayır.

Çəpərin dalında İqnatın oğlu qum içində oynayır.

– Nənəcan!

– Nə var, nəvəcan?

– Nənəcan, bir bax gör, su nə gətirib.

– Nə gətirib, əzizim?

Qarı ayağa qalxdı, beli tələsmədən yerə sancdı, qapını cırılatdı. Dayazlıqda yerə sərilmiş ölü at suda parıldayırdı, qarı çəpəne partlamışdı, külək də cəmdək qoxusunu ətrafa yayırdı.

Qarı yaxın gəldi.

Ölü insan əlləri atın boynunu bərk-bərk qucaqlamış, sol ələ yüyən möhkəm dolanmışdı, baş geri sallanmış, saçlar da gözünün üstünə tökülmüşdü. Qarı gözlerini qırpmadan baxdı. Balığın gəmir-diyi dodaqların necə güldüyünü, ölü dişlərin necə ağardığını gördü və yıxıldı...

Ağsaçlı başını yırğalaya-yırğalaya, iməkləyib suya girdi, qara başı qucaqladı, qışqırdı:

– Qri-şa!.. Oğ-lu-um!..

“186 nömrəli əmrdən çıxariş:

Yuxarı Don mahalı daxilində bolşevizmin kökünü kəsmək uğrunda fəda-karcasına və yorulmadan apardığı iş üçün yüzbaşı Kramskov Mixailə podyesual¹ rütəbi verilir və o, N. horbi sohra məhkəməsi nəzdində komendant təyin edilir.

Şimal cəbhəsinin komandanı
general-mayor M. İvanov
Adyutant (imza aydın deyil)”

XI

Yol kömürə dönmüşdür. Altı mühafizəçilər və iki nəfər dustaq. Ayaqlarının altı irinli yara içindədir. Əyinlərində qana bulaşmış alt paltarlarının başqa bir şey yoxdur. Çarpaz kətək altında xutorların adamla dolu küçələrindən keçdilər. Ertəsi gün axşam doğma xutora

¹ Çar ordusunun kazak hissələrində ştab-kapitana bərabər horbi rütə (tərc)

çatdılar. Don və tabaşir dağların göy rəngə çalan silsiləsi sanki bir yerə toplanmış qoyun sürüsüdür. Paxomiy eyildi və bir xuşma sütlü buğda qoparıb, dodaqlarını çətinliklə tərpedə-tərpedə dedi:

– Duyursanmı, İqnat?.. Bizim torpaqdır... Qrişa ilə şumlamışdıq...

Arxadan hörmə qırmancın vıyılması.

– Danışmaq olma-asın!..

Dinməz, başlarını aşağı dikib xutordan keçirlər. Ayaqlar qurğuşunlaşır. Çəpərin yanından, samanlı kərpicdən tikilmiş daxmanın yanından keçdilər. Paxomiy saçaqlı qanqal basmış həyəətə baxdı və üyünün bərk-bərk döyündüyü yerdə düşünü ovuşdurdu.

– Ata! Anam odur, xırmandadır...

– Görmür!..

Arxadan:

– Susun, əclaflar!..

Qıvrım saçaqlı ot basmış meydança. Şəhər idarəsi. Artırmanın yanında yığnaq.

– Salam, Paxomiy!.. Yoxsa, torpağı geri almağa getmişdin?

– O, qəbiristanda bir sajn geri alıb.

– Qoca köpəyə dərs olar!

Paxomiy tısqanının çanağı kimi şişkin dırnaqlı barmağını qaldırdı, əsəbi halda nəfəsini dərərək dedi:

– Yox, ha, filan-filan şüdələr... Biz möhv olsaq da, heç olmazsa yaxşıqla öləcəyik, sizi isə... asacaqlar... həqiqət sizin tərəfinizdə deyil!

Paxomiyin qonşusu Anisim Makeyev yanakı ona yaxınlaşdı, qolaylandı və dinməz, kürən saqqalı arasından dişlərini ağarda-raq, Paxomiyin başından vurdu.

Arxadan səs eşidildi:

– Vurun onları!!!

Səssiz insan dalgası vəhşi heyvan fısıltısı ilə sıxlaşdı, təpəsi qırmızı papaqlılar qaynaşdı, quduzcasına vurmuxaraq bir yerə toplaşdılar. Zərbələr müntəzəm tappılı ilə bərk-bərk döşənirdi... Lakin idarənin artırmasından Mikişara çalağan kimi qopdu, dalğalanan izdihamı yarıdı. Əynində cırılmış ağ köynək, özünü irəli atdı və qəzəblə bağrdı:

– Qardaşlar!.. Cəbhəçilər!.. Öldürməyə qoymayın!.. – Qılıncını qınından çıxartdı, parıldayan poladı başı üstündə yelpik kimi yellətdi. – Onlar cəbhəyə getmirlər, filan-filan olmuşlar... Amma burada adam öldürə bilirlər?!

– Vuran Mikişaranı!... Bolşeviklərə satılıb!..

Mikişara və məzuniyyətə gəlmiş səkkiz cəbhəçi qalın divar kimi durub, Paxomiçı və İqnati izdihamdan ayırdılar.

Qocalar bir az dayanıb, gürultu qopartdılar və dəstə ilə meydandan dağılışdılar. Hava qaralırdı...

– Sizin həlledici sözlünüzü eşitmək istəyirdim, podyasovul. Söz yox ki, biz onlağı güllələməliyik, ancaq necə olsa onlağ sizin atanız və qağdaşınızdı... Bəlkə siz zəhmət çəkib, qoşun atamanının vəzi-fəsini ifa edən qağışısında onlağın başəsində təmənnada olasınız?..

– Mən, zati-aliləri, çara və Böyük Don qoşununa etiqad və sə-daqətlə qulluq etmişəm və edəcəyəm...
Faciəno bir hərəkətlə:

– Siz, podyasovul, nəcib bir qəlbə maliksiniz, sizdə mögd ügək vardı. Gəlin sizi tac-taxta və doğma xalqa fədakağcasına qulluq etdiyinizə göğə şus adətincə öpüm!..

Üç dəfə öpüşdükdən sonra fasilə.

– Necə bilirsiniz, əzizim podyasovul, onlağı güllələməklə biz kazaklağın ən kasib təbəğəsi içəğisində qəzəb oyatmağı ki?

Podyasovul Kramskov Mixail keyli susdu, sonra başını qaldır-madan, alçaq səslə dedi:

– Mühafizə komandasında etibarlı oğlanlar vardır... Onlarla Novoçerkassk həbsxanasına göndərmək olar... Oğlanlar ağzılarından söz qaçırmazlar... Dustaqlar isə bəzən qaçmağa cəhd edirlər...

– Mən sizi başa düşügəm, podyasovul... Yesaul gütbəsi alaca-ğınızda ümid edə biləğsiniz. Veğin əlinizi sıxım!..

XII

Hərbi əsirlər üçün ayrılmış anbar hörümçək toru kimi tikanlı məftilə bürünmüşdür. O tayda üzrləri şişib göyərmiş İqnatla Paxo-miç dayanmışlar; küçədə İqnatin oğlu, başında atasının papağı, durub baxır. Paxomiçin qarısı hərəkətsiz əlləri ilə kədər içində məftildən yapışmışdır; qan sağılmış göz qapaqlarını qırpır, onun ağzı öyilib, gözündə isə yaş yoxdur, qurumuşdur.

Paxomiç əzilmiş dilini zorla torpədi:

– Qoy buğdanı Lukič biçsin, bildirki düynəni ona muzd verərsən.

Dodaqlarını çeynəyib quru-quru öskürdü:

– Bizim fikrimizi cləmə, qarı... Yaşadıq... hamımızın axır yeri oradadır. Sonra yas tutarsan. Rəhmət duası oxutdursan, “Qızıl qvar-diyaci Pyotr” yazma, açıq yaz: “Öldürülmüş əsgərlər Pyotr, İqnat, Qriqori”!.. Yaşa, nəvəni qoru. İncitmişəmsə, halal clə...

İqnat oğlunu qucağına aldı: keşikçi sanki görmədi, üzünü çevirdi. Titrəyən əlləri ilə İqnat oğluna qamışdan dəyirman qayıırırdı.

– Atacan, başındakı qan nədir?

– Yıxılmışam, oğlum.

– Bəs sən anbardan çıxanda o əmi səni tufənglə niyə vurdu?

– Qərribə oğlansan!.. O clə-bələ, zarafatla vurdu.

Susdular. İqnatin ayaqları altında qamış parçaları səsləndi.

– Gedək evə, atacan! Sən mənə dəyirmanı evdə qayırsan.

– Sən nəonclə get, oğlum... – İqnatin dodaqları əsdi, o öyildi.

– Mən də sonra gələm...

İqnat həyətdə bağlı canavar kimi gəzir, tufəng qundağı ilə əzil-miş ayağını sürüyür və balaca zəif bədoni hey sinəsinə sıxır, sıxır.

– Atacan, niyə gözlərin yaşdır?

İqnat susur.

Qaş qaraldı. Çəmənlikdən, ərəmə bataqlıqlarından, qızılağac və cökə cəngəlliklərindən duman ağ-gümüşü şəhə çevrilib bağlara yatdı. Otu soyuq, yaş yerə sərdi.

Anbardan dəstə ilə çıxdılar. Podyasovul rütbəli, başında qaragül dərisindən papaq olan, hündürboy, nazik zabıt ağzından araq qoxu-su gələ-gələ, pıçılı ilə dedi:

– Uzağa aparmayın!.. Xutorun dalına, çırpılığa!..

Sakitlikdə ehtiyatla atılan və aydın çəkilən addım səsləri və tufəng sürgüsünün cingiltisi.

Canavarların ova çıxdığı ulduzsuz bir gecə. Donun o tayında bonövşəyi çöl qaralırdı. Təpədə, sıx buğda cücətilərinin dalında, bahar sularının yuduğu sıldırım sahilə, tufandan yıxılmış ağacların arasında, köhnə yarpaqların məstədici qoxusu içərisində gecə canavar balalayırdı: o, doğan qadınlar tok zarıyır, altındakı qana bulanmış qumu gəmirir və ilk yaş, tüklü balasını yalayırdı. Birdən yaxınlıqda, dərədə, çırpıların arasında iki boğuc tufəng səsi və insan çığırtısı eşidirdi.

Canavar ehtiyatla qulaq asdı və qısa, iniltili çığırtıya cavab olaraq, xırıltılı səslə yanıqlı-yanıqlı uladı.

RESPUBLİKA İNQİLABİ-HƏRBİ SOVETİNİN SƏDRİ

Bizim respublikamız çox da böyük deyil, cəmi yüz evdir və stan-
nısanın qırx verstliyində, Topka dairəsində yerləşir.

O, respublikaya bu qayda ilə çevrilib: yazda mən Budyonni yol-
daşın ordusundan doğma mənzilimizə qayıdırdım; iki Qırmızı Bay-
raq ordenini olduğuna görə vətəndaşlar mənə xutorun sədri seçdilər.
Bu ordenləri isə Vrangelə qarşı müharibədə göstərdiyim igidlik və
qəhrəmanlığa görə Budyonni yoldaş şəxsən özü düşməndən asmış
və elimi çox hörmətlə sıxmışdı.

Mən bu vəzifədə işləməyə başladım və biz xutorda bütün
camaat kimi, əmin-amanlıq şəraitində yaşayırdıq, ancaq çox keç-
mədən bizim yerlərdə banda zahir oldu və xutorumuzu tamam var-
yoxdan çıxartdı. Gah gəlib atları alır, əvəzinə sınıq-sökük şkafları
gətir, gah da son taxılı öz atlarına yedirdilər.

Xutorun ətrafındakı camaat rəzil camaatdır; bandaya hörmət
edir, onu düz-cövrəklə qarşılayırdı. Qonşu xutorların banda ilə bu cür
rəftarını görəndə mən öz xutorumda vətəndaşları yığib onlara dedim:

– Məni siz sədr etmisiniz?..

– Biz etmişik.

– Belə isə mən xutordakı bütün proletariatlar adından sizdən
xahiş edirəm öz muxtariyyətinizi gözləyin və qonşu xutorlara
gediş-gəlişi dayandırın, çünki onlar eksinqilabçılardır və onlarla bir
yolu tapdalamaq hətta bizim üçün ağırdır... Xutorumuz isə indi xutor
deyil, respublika adlandırılacaq, mən də sizin tərəfinizdən seçildiyim
üçün özümü respublikanın İnqilabi-Hərbi Sovetinin sədri təyin
edirəm və ətrafı mühasirə vəziyyətinə elan edirəm.

Necə düşüncəsizdirlər – susurdular; Qızıl Orduda olmuş cavan
kazaklar isə dedilər:

– Uğurlar olsun!.. Səse qoymaq lazım deyil!..

Bu yerdə mən onlara nitq söyləməyə başladım:

– Gəlin, yoldaşlar, Sovet hökumətimizə kömək edək və son
damla qanımız qalanadək banda ilə vuruşaq, çünki o, siyasi düş-
məndir və kökündən əclafdır, ümumi sosializmi gəmirir!...

Camaat dalında durmuş qocalar əvvəlcə müqavimət göstərdilər,
amma mən onları ana söyüşü ilə təbliğ etdim və hamı mənimlə
razılaşdı ki, Sovet hökuməti bizi bəsləyən anamızdır və biz görək
hamımız onun əleybindən bərk-bərk yapışaq.

Stanitsa icraiyyə komitəsinə yığıncaq adından məktub yazdıq
ki, biza tufəng və patron versinlər. Məni və katib Nikonu stanitsaya
göndərdilər.

Tezdən, gün çıxanda öz madyanıma qoşdum və yola düşdük. On
verst getdik, gen dərəyə girdik, bir də gördüm külək yolda tozu qal-
dırır, tozun dalında isə beş atlı bizə sarı çapır.

Bu yerdə mən qəhərləndim. Başa düşdüm ki, həmin bandadan
qəddar düşmənlər çapırlar.

Katiblə mən heç bir tədbir görə bilmədik və görmək də müm-
kün deyildi; çünki ətraf çöllük, tamam lüt-üryandı, burada sənin
üçün nə bir kol, nə bir dərə, nə bir təpə var, biz madyanı yolun orta-
sında dayandırdıq!..

Yanımızda silah yox idi və biz bələklənmiş uşaq kimi aciz idik,
atlılardan qaçmaq isə hətta çox axmaqlıq olardı.

Mənim katibim bu qəddar düşmənlərdən qorxduğu üçün əhvalı
pisləşdi. Gördüm arabadan tullanıb qaçmaq istəyir! Ancaq hara qaça-
cağını özü də bilmir. Mən ona dedim:

– Sən, Nikon, özünü yığışdır və dinc otur! Mən İnqilabi-Hərbi
Sovetin sədriyəm, sən isə mənim yanımda katibsən, madam ki,
bələdir, biz ölümü də bir yerdə qəbul etməliyik!..

Lakin o, düşüncəsiz olduğuna görə arabadan tullandı və çöldə
qaçmağa başladı. Elə bərk qaçdı ki, heç təzi da ona çata bilməzdi,
əslində isə atlılar çöldə şübhəli bir vətəndaşın bu cür qaçdığını
görmədən dalınca düşdülər və çox keçmədən kiçik təpənin yanında
ona çatdılar.

Mən mərdcəsinə arabadan düşdüm, bütün əlverişli olmayan
kağızları və sənədləri uddum, gözlədim ki, görüm sonra nə olacaq.
Ancaq gördüm onlar katiblə çox az danışdılar və bir yerə yığışıb,
onu qılıncla çarpaz doğramağa başladılar, Nikon yerə yığıldı, onlar
da onun ciblərini axtardılar, yanında vurnuxdular və atlara minib,
geri, mənim yanıma çapdılar.

Mən gördüm ki, zərəfat öz yerində, ancaq cırmaq vaxtıdır,
amma heç bir şey ələmək olmaz. Gözlədim. Çaparaq gəldilər.

Qabaqda onların atamanı Fomin gəlirdi. Üzünü kürən tük basıb, üst-başı toz içindədir, özü isə yirtıcı heyvana oxşayır və gözlerini bəzəldir.

– Sədr Boqatırov sənə?

– Mənəm.

– Sənə xəbər göndərməmişdimmi ki, sədrlikdən əl çək?

– Bu barədə çətinləşdim...

– Bəs niyə əl çəkmirsən?

O mənə bu cür alçaqcasına suallar verir, ancaq hirsələdiyini üzə vurmurdu.

Burada mən məyus oldum, çünki gördüm bu cür kompaniyadan başım salamat qurtarmayacaq.

– Ona görə ki, – deyə cavab verdim, – mən Sovet hökumətinin platformasında möhkəm dayanmışam, bütün proqramlarına inəliyində əməl edirəm və bu platformadan siz məni qəti səpdə bilməsiniz!..

O, mənə pis sözlərlə söydü və şallaqla başımdan vurdu. Alınmda arvadların toxumluq üçün saxladığı böyük xiyar boyda şiş əmələ gəldi və məni çox bərk itcidi!..

Mən o şiş barmaqlarının arasında ovxaladım və ona dedim:

– Öz şüursuzluğunuz üzündən çox pis vəhşilik edirsiniz, ancaq mən özüm vətəndaş müharibəsini başa vurmuşam, Vrangeli kimiləri amansızcasına məhv etmişəm. Sovet hökumətindən iki orđinim var, siz isə mənim üçün boş, heç bir əhəmiyyəti olmayan adamlarsınız və mən sizə bütünükcə nifrət edirəm!..

Bu yerdə o, üç dəfə mənim üstümə şığıdı, at ayaqları altında məni tapdalamaq istədi, qamçı ilə vurdu, amma mən bütün proletar hakimiyyətimizi kimi sarsılmaz qaldım, dediyimdən dönmədim, ancaq at təpiyi ilə dizimi sındırdı və bu cür çarpışmadan qulaqlarımda pis cingilti qaldı.

– Düş qabağa!..

Onlar məni təcəbiyə tərəf apardılar, həmin təcəbiyin yaxınlığında isə mənim Nikonum qan içində üzürdü. Atılardan biri atdan düşdü, onu dalı üstə çevirdi və mənə dedi:

– Bax, Sovet hakimiyyətindən üz döndərməsən, biz sənə də, katibin kimi, birdəfəlik axırna çıxacağıq. Nikonun şalvarı və tumanı aşağı çökəlmişdi. Tənəsül məsələsi tamam qılıncla doğranıb cybəcər hala salmışdı. Bu cür masqaraya baxmaq məni ağrıtdı, üzümü o tərəfə çevirdim, Fomin isə dişlərini ağartdı:

– Burnunu o tərəfə çevirmə! Səni də lap bu kökə salacağıq, islaholunmaz kommunist xutorunuza isə dörd tərəfdən od vuraacağıq.

Mən söz altında qalan deyiləm, buna dözə bilməyib, onlara çox sərtdim:

– Qoy mənə çayır–çəməndə ququ quşu yas tutsun, xutorumuza gəldikdə o, tək deyil, Rusiyada ondan başqa mindən çox belə xutor var!

Mən bütün kisəsini çıxartdım, çaxmaqdaşı ilə od yandırdım, papiros çəkdim, Fomin isə atın cilovunu tərətədi, yanıma gəlib dedi:

– Qardaş, mənə də bütün ver çökim! Sənin tütüncüyəzin var, biz isə ikinci həftədir kasıblaşmışıq, at təzəyi çəkirik. Bunun əvəzində səni edam etmərik, şərəfli müharibədə olduğu kimi doğrayırıq, ailənə də xəbər göndəririk, gəlib səni basdırırsınlar... Di təz ol, vaxtımız azdır!..

Mən bütün kisəsini əlimdə tutmuşdum və öz bostanımda yetişdirdiyim tütünü, Sovet torpağında əmələ gəlmiş ətirli xəşəmbülü bu cür qəddar tufeylilərin qəccəyi mənə çox ağır gəlirdi. Onlara baxdım, onlar isə bərk qorxudular ki, tütünü küləyə sovraram. Fomin atın üstündən əlini uzadıb bütün kisəsini almaq istədi; əli əsdi.

Mən isə elə də etdim, tütünü havaya sovrurdum və dedim:

– Öz aranızda necə məsləhət görəsəniz, elə də öldürün. Mən kazakların qılıncından ölüm qəbul edəcəyəm, siz isə, göyərçinlər, quyu mancanağından asılacaqsınız, heç təfəvütü yoxdur!..

Onlar məni çox soyuqqanlıqla doğramağa başladılar və mən yaş torpağın üstünə yığıldım. Fomin tapançadan iki dəfə atəş açdı, sinəmə və ayağıma güllə sıxdı, amma bu yerdə mən yoldan: “Part!.. Part!..” səsləri eşitdim.

Dövrərimdə güllələr vızıldadı, qanqallıqda fışıldadı. Mənim qatillərim dabanlarına tūpürdülər və əkilidilər. Gördüm yolu stanitsa milisi atəşə tutub. Mən isti-isti ayağa qalxdım, bir on beş sağı yüyürdüm, qan isə gözümə doldu və ayağımın altından yer qaçdı.

Yadımdadır, yışdırdım:

– Qardaşlar, yoldaşlar, məhv olmağa qoymayın! Sonra gözlərimdə işıq söndü!..

İki ay kötük kimi uzanıb qaldım, dilim tutulmuşdu, huşum getmişdi. Özümə gəldim, pah, sol ayağım yoxdur. Antonovun atəşi nəticəsində kəsilmişdir...

Mahal xəstəxanasından evə qayıtdım. Bir dəfə torpaq qalağının yanından qoltuq ağacları ilə axsaya-axsaya gedirdim, gördüm stanitsa hərbi komissarı heyətə girdi və salamsız-kələmsiz sorğuya başladı:

– Sən nə üçün özünü İnkilabi-Hərbi Sovetin sədri adlandırmısan və xutoru respublika elan etmişən? Sən bilmirsənmi ki, bizdə bir respublika vardır? Nə səbəbə görə muxtariyyət düzəltmişən?!

Ancaq mən ona çox yaxşı cavab verdim:

– Sizdən xahiş edirəm, yoldaş, burada yersiz ciddilik göstərməyin, respublika barəsində isə izah verə bilərəm: o, bandaya görə idi, əmin-amanlıq şəraitində isə o, Topçansk xutoru adlanır. Ancaq yadda saxlayın: Sovet hakimiyyətinə ağ düşmənlər və sair əclafılar təzədən basqın etsələr, onda biz hər bir xutoru qalaya, respublikaya çevirə bilirik, qocaları, cavanları atlara oturdarıq və mən bir ayağımı itirmişəmsə də, birinci olaraq qan tökməyə qətiyyətlə gedərəm.

Mənim sözlərimə qarşı o, heç bir söz deyə bilmədi və əlimi çox bərk sıxaraq, gəldiyi yolla da geri qayıtdı.

AİLƏLİ ADAM

Günəşin son şüaları stanitsanın qurtaracağındakı cılız kol-kosun içinə düşür. Stanitsadan Dona, bərəyə tərəf gedirəm. Ayağımın altındakı nəm qum çürüntü iyi, suda şişmiş ağac kimi, kif qoxusu verir. Yol dolaşq dovşan cıgırı tək kol-kosun arası ilə burulub gedir. Qürub günəşi can çəkə-çəkə stanitsa qəbiristanının dalında gözden itir və kol-kosun üstünə axşam toranı çökür.

Bərə körpüyə bağlanmışdır; bənövşəyi su onun altında quruldayır, avar yerində kürəklər atılıb-düşərək, yana əyilə-əyilə cırlıdayır.

Bərəçi çömçə ilə bərənin mamırlanmış dibini təmizləyir, suyu şırıltı ilə boşaldır. Başını qaldırıb, çöp, sarımtıl gözləri ilə mənə baxdı, həvəssiz-həvəssiz, dodaqaltı dedi:

– O taya gedirsən? İpi aç, bu saat gedək!

– Avarı ikimiz çəkəcəyik?

– Gərək çəkək. Gecə düşür, camaat da ya gedə, ya getməyə.

O, şalvarını çirmələyə-çirmələyə yenə mənə baxıb soruşdu:

– Görürəm, sən bizim adamlardan deyilsən, bizim yerlərdən deyilsən... haradan belə gəlirsən?

– Ordudan gəlib, evə gedirəm.

Bərəçi papağını çıxartdı, başının hərəkəti ilə burma Qafqaz gümüşünə bənəyən saçlarını geri atdı, mənə göz vuraraq, qurd yemiş dişlərini ağartdı:

– Necə gedirsən, məzuniyyətə, yoxsa gizli?

– Tərxis olunmuş. Mən yaşda olanları buraxıblar.

– Nə olar, sakit işdir...

Avarları əlimizə aldıq. Don oynaya-oynaya bizi sahil meşəsinin su altında qalmış cavan zoğlarına doğru çəkib apardı. Su bərənin kələ-kötür dibinə sürtünür. Bərəçinin yalın, göy damarlarla zolaq-zolaq olmuş ayaqlarında əzələlər şişmişdir. Göyormiş pəncələri sürüşkən taxtaya dirənib, yapışır. Onun əlləri uzun, sümüklüdür, barmaqları düyün-düyün, oynaqlıdır. O, uzunboy, sısqı bir kişidir; belini büküb, tutarsız avar çəkir, ancaq avar dalğının daraq-daraq kürəyinə itaətlə yataraq, suyu dərindən burur.

Mən onun sakit, aramla nəfəs aldığını eşidiyəm; toxunma yun köynəyindən acı tər, tütün və şirin su iyi gəlir. O, avarı atdı, üzünü mənə çevirib dedi:

– Belə görünür ki, bizi məşəyə dartıb aparacaq! Pis zarafatdır, ancaq çarə yoxdur, cavan oğlan!

Ortada axın güclüdür. Bərə dartındı, dalını harın at tək qaldırdı, böyrünü əyərək, məşəyə doğru yönəldi. Yarım saat sonra çay bizi suyun altında qalmış bədmüşk ağaclarına tərəf sıxışdırdı. Avarlar sındı. Onun qırıq parçası avar yerində o yan–bu yana tərpenirdi. Dəşikdən bərəyə şappıltı ilə su dolmağa başladı. Gecələmək üçün biz ağaca çıxdıq. Bərəçi ayağı ilə budağı çəkib, mənimlə yanaşı oturmuşdu, gildən qayrılmış çubuğunu dolduraraq, başımızın üstündə zil qaranlığı yaran qazların qanadlarının viyılıtsına qulaq asa–asa deyirdi:

– Eyə, ailənin yanına gedirsən... Yəqin anan gözləyir: oğlu, qazanc götürəni qayıdacaq, qoca vaxtında ona həyan olacaq, sən isə yəqin vecinə almırsan ki, o, gündüzlər sənin həsrətindən əriyir, gecələr də göz yaşı axıdır... Siz oğullar hamınız beləsiniz... Öz balanız olanadək ata–ana iztirabına üroyinizdə yer olmur. Amma gör hər ananın, atanın payına nə qədər əzab düşür!

Bəzi arvad, balığın qarnını yaranda öd kisəsini özir; balıq şorbasını qaşıqlayırsan, amma acılıqdan yeyə bilmirsən. Bax, mən də eləyəm; yaşayıram, qismətimə isə ən acı bir şey düşür. Hərdən dözürsən, dözürsən, sonra deyirsən: “Dünya, dünya sən nə vaxt düzələcəksən?...”

Sən bizlərdən deyilsən, yadsan, indi bir ağıllı–başlı fikirləş görürəm, mən başıma nə daş salım?

Mənim Nataşka adlı bir qızım var, bu il onun on yeddinci baharı çatır. Bax, o mənə deyir:

– Sizinlə bir stol başında oturmaqdan iyirənirəm, ata. Sizin əllərinizə baxan kimi dərhal yadıma düşür ki, qardaşlarımı bu əllərinizlə öldürmüşünüz, o saat üroyim qalxır...

Ancaq qancıq başa düşür ki, bütün bunlar kimin ucbatından olub. Axı hamısı onların, uşaqların ucbatından edilib!...

Mən cavan ikən evlənmisəm; bəxtimə çox doğan arvad çıxmışdı, səkkiz donə qarnıacıq balaladı, doqquzuncuda isə xəstələndi. Doğmağına doğdu, ancaq beşinci gün isitmədən qəbrə getdi... Cüllüt bataqlıqda tək qalan kimi mən də tək qaldım, Allaha nə

qədər yalvardımsa, uşaqlardan birini də aparmadı... Ən böyüyü İvan idi. Mənə oxşayırdı, qaraşın, üzəndə də göyçəkdi... Gözəl kazak idi, işi də vicdanla görürdü. Bir oğlum da var idi. İvandən dörd yaş kiçik idi. O, anasına oxşayırdı: boydan alçaq, otli, saçları sarı, gözləri qonur; mənim istəklim, ən əzizim o idi. Adı Danila idi... Qalan yeddisi qız və xırdaca oğlanlardı. İvanı elə öz xutorumuzda kürekenliyə verdim, çox keçmədən də uşağı oldu. Danilanı da evləndirməyə hazırlaşdım, bu vaxt igtışaş dövrü başladı. Bizim stanitsada Sovet hökumətim əleyhinə üsyan oldu! Ertəsi gün İvan qaçıb gəldi.

– Gəl, – dedi, – ata, qırmızıların tərəfinə keçək. Sizi Allaha and verirəm! Biz onların tərəfini saxlamalıyıq, çünki onların hakimiyyəti son dərəcə ədalətlidir.

Danila da bunda israr elədi. Onlar məni xeyli dilə tutdular, ancaq mən onlara dedim:

– Mən sizi məcbur eləmirəm, gedin, mən isə heç yərə getməyəcəyəm. Mənim sizdən savayı yeddi balam var və hər ağız bir parça çörək istəyir!

Bununla da onlar xutordan qaçıb gətdilər, stanitsamızın adamları isə əllərinə gələnlə silahlandılar, mənə də tutub cəbhəyə göndərdilər.

Yığıncaqda mən dedim:

– Cənab qocalar, sizin hamınıza məlumdur ki, mən ailəli adamam. Yeddi balaca balam var. Məni öldürsələr, ailəmə kim baxar?

Mən nə qədər dedimsə, olmadı!... Heç bir şeyi nəzərə almadan tutub cəbhəyə göndərdilər. Səngərlər lap bizim xutorun altında idi. Bir dəfə Pasxa bayramı ərəfəsində xutora doqquz nəfər əsir gətirdilər: mənim istəklə göyərçinim Daniluşka da onların içində idi. Onları meydandan kəçirib kazak polku komandirinin yanına apardılar. Kazaklar küçəyə tökülüşdülər, hay–küy saldılar.

– Bu əclafı ozmək lazımdır! İstintaqdan çıxaran kimi, var gücümüzlə əzək!...

Mən onların arasında dayanmışdım, ayaqlarım əsirdi, ancaq oğluma, Daniluşkaya yazığım gəldiyini bildirmirdim... Gözümlə çökən kimi görürdüm kazaklar pıçıldasır və başları ilə mənə göstərirlər... Vaxmistr Arkaşka mənim yanıma gəlib soruşdu:

– De görüm, Mikişara, kommunları özəcəksən?

– O filan–filanşudə caniləri özəcəyəm!...

– Yaxşı, onda al süngünü və artırmada dayan. – Bunu deyib süngünü mənə verdi, özü isə dişlərini ağartmağa başladı: – Biz sənə göz yetiririk, Mikişara... Gözlə ha, pis olar.

Mən astanada dayanıb fikirləşirdim: “Aman Allah, yoxsa mən öz oğlumu öldürəcəyəm?”

Polk komandirinin bağırmasını eşitdim. Əsirləri çıxartdılar, qabaqda isə mənim Danilam... Ona baxdım, ürəyim qana döndü... Onun başı şişib vedrəyə dönmüşdü, elə bil başının dərisi soyulmuşdu... Qan laxta-laxta yapışmışdı, pərqu olçəkləri başına tutmuşdu ki, çılpaq yere vurmasınlar... Ölçək qana bulaşmışdı tükrlərə yapışmışdı. Onları xutora gətirəndə yolda döymüşdülər... O, dəhlizdən keçəndə səndələyirdi. Mənə baxdı, əllərini uzatdı... Gülüsmək istədi, amma gözləri gömgöy qançır olmuşdu, birinə də qan sağılmışdı...

Bu yerdə mən başa düşdüm ki, onu vurmasam, lap elə öz xutorlarımızı mənə öldürəcəm, xırdaca uşaqlarım lap yetim qalacaq... O, mənimlə bərabər olmuşdu.

– Ata, – dedi, – özizim, olvida!..

Onun göz yaşları qanlı üzünə axırdı, mən isə... zorla əlimi qaldırdım... elə bil əlim sümüyə dönmüşdü... süncünü ovcuma sıxmışdım. Süngünün tüfəngə keçirilən tərəfi ilə onu vurdum. Bax, bu yerindən, qulağından bir az yuxarı vurdum... O, “vay” deyib qışqırdı, əlləri ilə üzünü tutub astanada yıxıldı... Kazaklar qəhqəhə çəkdiilər:

– İslat onları, Mikişara! Görünür, sənin öz Danilkana yazığın gəlir!.. Vur, yoxsa sən qanını tökürük!..

Polk komandiri artırmaya çıxdı; özü söyür, gözləri isə güldürdü... Əsirləri süngü ilə dəşməyə başlayanda, ürəyim qalxdı. Oradan çıxıb küçəyə qaçdım, geri baxanda gördüm mənim Daniluşkamı yerdə sürüyürlər. Vaxmistr süngünü onun boğazına sancdı, o da ancaq xırr elədi.

Aşağıda suyun təzyiqindən bərənin taxtaları şaqqıldadı, su şırıltısı eşidildi, bədmüşk ağacı isə titrədi və uzun-uzadı cırıldadı. Mikişara bərənin yuxarı qalxmış burnuna ayağı ilə toxunub, çubuğundan sarı qığılıcı yere səperək dedi:

– Bərəmiz batır, sabahı güntəyadək bədmüşk ağacından keçirməli olacağıq. Gör bir işimiz necə bəd gətirdi!..

Uzun zaman susdu, sonra alçaqdan, boğuq səslə dedi:

– Həmin iş üçün mənə baş uryadnik elədilər...

O vaxtdan bəri Dondan çox sular axıb gedir, amma indiyədək gecələr hərdən elə bil kiminsə xırıldadığını, boğulduğunu eşidirəm... O vaxt qaçanda Daniluşkanın xırıltısını eşitdiyim kimi... Bax, odur ki, vicdan mənə öldürür... Yazadək bir qırmızılarla vuruşduq, sonra general Sekretyov bizimlə birləşdi və qırmızılardan Donun o tayına, Saratov quberniyasına qovduq. Mən ailəli adam idim, amma qulluqda mənə heç bir imtiyaz vermədilər, çünki oğlanların bolşeviklərin tərəfində idi. Biz Balaşov şəhərinə çatdıq. Böyük oğlum İvandan xəbər-ötər yox idi. Allah bilir haradansa kazaklar öyrəndilər ki, İvan qırmızılardan qaçıb və otuz altıncı kazak batareyasında qulluq edir. Xutorlular hədələyirdilər: “Vanka harda ölümizə düşsə, canını alacağıq”.

Biz bir kəndi tutduq, otuz altıncı isə orada idi...

Mənim İvanımı tanıdılar, qollarını burub polk komandirinin yanına gətirdilər. Burada kazaklar onu bərk döydülər və mənə dedilər:

– Apar onu polkun qorargahına!

Qorargah bu kənddən on iki verst aralı idi. Polk komandiri kağızı mənə verib, gözümlərin içində baxmadan dedi:

– Al, Mikişara, kağızı. Oğlunu apar qorargaha: sənənlə göndərsən, arxayınçılıq olar, o, atasından qaçmaz!..

Bu zaman Allah mənim başıma ağır qoydu. Başa düşdüm: onlar mənə mühafizəçi təyin edirlər, elə fikirləşirlər ki, mən oğlumu azad eləmə, sonra onu tutarlar, mənə də öldürürlər...

Mən İvanın dustaq saxlandığı daxmaya gəldim, gözətçilərə dedim:

– Dustağı verin, mən onu qorargaha aparacağam.

– Apar, – dedilər, – bizim heyifimiz gəlmir! İvan şineli çiyinə saldı, papağını isə öləndə horlətdi və skamyanın üstünə atdı. Onunla biz kəndin qırağına çıxdıq, tərəyə qalxdıq, o susur, mən də susuram. Geri baxıram, istəyirəm görüm bizi izləyirlərmə? Yarı yola çatdıq, kilşeni keçdik, arxada isə heç kəs görünmürdü. Bu yerdə İvan mənə tərəf döndü və yazıq-yazıq dedi:

– Ata, onsuz da mənə qorargahda öldürəcəklər, sən mənə ölümə aparırsan! Doğrudanmı sən vicdanın belə yatıb?

– Yox, – dedim, – Vanya, vicdanım yatmayıb!

– Bəs mənə yazığın gəlmir?

– Yazığım gəlir, oğlum, ürəyim parçalanır...

– İndi ki, yazığın gəlir, burax mən... Bu dünyadan mən kam almamışam!

Yolun ortasında yıxıldı və üç dəfə mənə tozim etdi. Bu zaman mən ona dedim:

– Dərələrə çataq, oğlum, sən qaç, mən isə sənə dalınca yalandan bir-iki güllə ataram...

Hec balaca olanda ondan xoş bir söz eşitməzdim, amma indi özünü üstümə atıb əllərimi öpdü... Onunla iki verst yol getdik, o da susurdu, mən də. Dərələrə çatdıq, o dayandı.

– Hə, ata, gəl vidalasaq! Sağ qalsam, öləndək səni özizləyəcəyəm, məndən bir kəlmə kobud söz eşitməyəcəksən...

O, mənə qucaqladı, mənim ürəyim isə qana döndü. Ona dedim:

– Qaç, oğlum!

O, dərələrə tərəf qaçdı. Hey geriye baxır və əlini yelləyirdi.

Mən onu iyirmi sajn qabağa buraxdım, sonra tufəngi əlimə aldım, dizi üstə oturdum ki, əlim əsməsin və onun... dalını nişan aldım.

Mikişara tütün kisəsini çıxarmaq üçün xeyli əlləşib, çaxmaqdaşı ilə zor-güc od yandırdı, dodaqlarını marçıldada-marçıldada çubuq çəkdi. Bərəçinin ovcunda qov qızarırdı, üzündə isə almacıq sümüyü oynayırdı; şişmiş göz qapaqlarının altında çəp gözləri sört-sört baxır və onun tutduğu işdən pəşman olmadığı görünürdü.

– Hə... O, yuxarı qalxdı, isti-isti səkkiz sajinadək qaçdı, əlləri ilə qarnını tutdu, üzünə mənə çevirdi.

– Ata, nəyə görə?! – Bunu deyib yıxıldı, ayaqlarını tez-tez oynatdı.

Onun yanına qaçdım, əyildim, gözləri axmışdı, dodaqlarında qan köpüklənirdi. Mən elə bildim ölür, o isə birdən-birə qalxdı və əli ilə mənim əlimdən yapışdı dedim:

– Ata, axı mənim oğlum, arvadım var...

Başını yana əydi, yenə yıxıldı. Barmaqları ilə yarasını sıxır, amma nə olsun... Qan barmaqlarının arasından fışqırır... Xırıldadı, arxası üstə uzandı, mənə ciddi baxdı, dili isə artıq sümüyə dönmüşdü... Nə isə demək istəyirdi: “Ata...a...ta...a...ta”. Gözlərimdən yaş axdı, ona dedim:

– Mənim əvəzimə əzabı sən qəbul elə, Vanyuşka. Sənə arvadın və bir uşağın var, mənimsə yeddisi varımdır. Mən səni burax-

saydım, kazaklar mənə öldürərdilər, uşaqlar başsız qalıb, qapı-qapı dilənərdilər...

O, bir az qaldı və öldü, mənim əlimi isə əlində tutmuşdu... Mən onun şinelini, ayaqqabılarını çıxartdım, üzünü dəsmalla örttdüm və kəndə qayıtdım...

Bax, indi sən bizi mühakimə elə, xeyirxah adam! Mən uşaqlara görə, onlara görə nə qədər əzab-əziyyət çəkmişəm, başım tamam ağarıb. Onlara bir parça çörək qazanıram, nə gündüz, nə gecə dinclik görürəm, onlar isə... misal üçün qızım Nataşka deyir: “Sizinlə bir stol başında oturanda ürəyim bulanır, ata”.

İndi mən buna necə dözüəm?

Bərəçi Mikişara başını aşağı salıb, ağır, donuq nəzərlərlə mənə baxır: onun arxa tərəfində hava yavaş-yavaş işıqlanır. Sağ sahildə, dolaşq, qalın yarpaqlı qovaq ağaclarının içində ördək qığıltısı kal, yuxulu səssə qarışır:

– Mi-ki-şa-ra-a? Şc-cy-tan!.. Bə-rə-ni gə-ti-ir...

ƏYRİ YOL

Lap bu yaxınlaradək Nyurka yöndəmsiz, əl-ayağı iri bir qız idi. Ayaqlarını çöpəki qoyaraq taytıya-taytıya gedər, uzun əllərini kobud-kobud yellərdə; yadlara rast gələndə kənara çəkilər və şalın altından qara gözləri ilə heyrətlə və ürkə-ürkə baxardı. İndi isə Vaskanın yolu üstündən qədd-qamətli, iri döşlü bir qız keçdi: gedə-gedə təbəssümlə, düz baxdı, sanki Vaskanın üzünü isti yaz küləyi yaladı.

Vaska bir anlığa gözlərini qıydı, sonra onun dalınca baxdı, onu gözləri ilə döngəyədək müşayiət etdi, sonra atı löhrəm sürdü. Çay qırağında atın yüyənini çıxardarkən görüşü xatırlayıb gülümsədi. Nədənse, Nyurkanın əlvən rəngli çiyin ağacından və addımlarının ahənginə uyğun yırğalanan yaşıl vedrələrdən inam və məharətlə yapışmış əlləri gözünün qabağına gəldi. O vaxtdan bəri, o, Nyurka ilə görüşməyə can atırdı, çaya qəsdən qırağ küçə ilə, Nyurkanın atasının evi olan yerdən gedirdi və çəpərin dalında, ya pəncərənin arasından onu görəndə ürəyində səvinc hissi oyanırdı, yüyəni çəkərək, atın addımını yavaşıtmağa çalışırdı.

Keçən həftə cümə günü ota baxmaq üçün atla çəmənə getdi. Yağışdan sonra ot buğlanır və xoş çürüntü iyi verirdi. Avdeyevlərin dərzləri yanında Nyurkanı gördü. Nyurka yubkasının etəklərini yığışdırıb gedir, əlindəki çubuğu yellədi. Vaska ona yaxınlaşdı.

– Salam, gözəllər gözəli!

– Zərəfat eləmirsənə, salam, – deyər qız gülümsədi.

Vaska atdan yerə sıçradı, yüyəni buraxdı.

– Nə axtarırsan, Nyurka?

– Düyə itib, bir yerdə görməmişən ki?

– Mal-qara çoxdan stanitsaya keçdi, sizin düyəni isə görməmişəm.

Vaska bütün kisəsini çıxarıb, iri çşmə bükdü. Qəzet parçasını tüpürcəkləyə-tüpürcəkləyə soruşdu:

– Nə zamandan belə gözəlləşibsen, ay qız? Qumun üstündə oynadığın vaxtdan çoxmu keçib, indi isə bir gör...

Nyurkanın gözləri təbəssümdən qıyıldı. Belə cavab verdi:

– Bizdən asılı deyil, Vasili Trofimoviç. Bax, sən də deyəsən dünənə kimi çöldə şalvarsız qaçıb, sığırçın tuturdun, indi isə yeqin otaqda başın səqfə dəyir...

– Bəs niyə ərə getmirsen? – deyər Vaska kibrit yandırdı, papirosdan bərk bir qullab vurdu.

Nyurka zarafatla ah çəkib, əllərini kədərlə yellətdi:

– Adaxlı tapılmır!

– Mənim nəyim adaxlıdan əskikdir? – deyər Vaska gülümsəmək istədi, amma təbəssüm yaxşı çıxmadı və yersiz oldu. Aynadakı əksi yadına düşdü, çoxdankı çiçəkdən deşik-deşik olmuş üz, alınına tökülən quldursayağı qıvrım kəkil.

– Bir az çopurtəhərsən, yoxsa bir öyər-əskiyyin yoxdur...

– Üzümdən ki, su içməyəcəksən, – deyib, Vaska qıpqırmızı qızardı.

Nyurkanın dodağı qaçdı, əlindəki çubuğu yelləyərkən dedi:

– O da doğrudur!.. Nə olsun, madam ki, xoşuna gəlirəm, elçi göndər.

Bunu deyib geri döndü və stanitsaya getdi, Vaska isə dərzin kölgəsində xeyli oturub, çox tünd qoxusu olan qaranquşotu yarpağını ovcunda sürte-sürte fikirləşdi: “Görəsən nəcins istehza edir, yoxsa yox?” Çaydan, meşədən soyuq külək əsdi.

Duman aşağıdan sürünərək, biçilmiş otun üzərində burulur, koppuş, ağ caynaqları ilə tikanlı saplaqları tutur, buğlanan dərzlərin üstünü arvadşayağı örtürdü. Üç qovagın dalında, gecə günəşin batdığı yerdə səma itburnu rəngi almışdı, şahə qalxmış sıldırım buludlar solmuş gül ləçəklərini andırırdı.

Vaskanın ailəsi atasından və bacısından ibarətdir. Stanitsanın kənarında kiçik həyatlı daxması yerdə möhkəm və vüqarla dayanmışdır. Bir atla bir inəyi var – bütün əmlakı da bundan ibarətdir. Vaskanın atası kasıb idi.

Bax, buna görə də bazar günü anası güllü şalını başına örtəndə Vaskaya dedi:

– Mən, oğlum, bir söz demirəm. Nyurka çalışqan qızıdır, özü də ağıllıdır, ancaq biz kasıbıq, atası onu sənə verməz... Osipin xasiyyətinə bələdsənmi?

Vaska çəkmələrini geyir və susurdu, yalnız üzü qızarmışdı. Bu, ya zərbdən (çəkmələri çox dar idi), ya da başqa bir şeydən idi. Anası şalın ucu ilə quru, solğun dodaqlarını silib dedi:

– Mən, Vasya, Osipin yanına gedərəm, amma elçini artırmadan qovsalar, biabırçılıq olacaq. Stanitsada bizə güləcəklər... – O susdu, Vaskaya baxmadan pıçıldadı: – Yaxşı, mən getdim.

– Get, anacan, – deyə Vaska ayağa qalxdı və həvəssiz halda gülümsədi.

Vaskanın anası alının isti tərini qolu ilə silərək dedi:

– Sizdə, Osip Maksimoviç, mal, bizdə də alıcı... Bunun üçün gəlmişəm... Bu barədə fikriniz nədir?

Skamyada oturmuş Osip saqqalını burdu və skamyadan tozu üfürərək sözə başladı:

– Bilirsen nə var, Timofeyevna... mən belkə də etiraz etməzdim... Vasili bizim təsərrüfatımız üçün yarayan oğlandır. Ancaq biz öz qızımızı verməyəcəyik... onun üçün gəlin olmaq hələ tezdir... Uşaq doğmaq asan işdir!..

– Onda zəhmət verdiyim üçün bağışlayın!

Vaskanın anası dodaqlarını sıxaraq, sandığın üstündən qalxdı və baş əydi.

– Nə zəhmət... Niyə belə tələsirsən, Timofeyevna? Bəlkə bizimlə nahar edəsən?

– Yox, daha... evə tələsmək lazımdır... Salamət qalın, Osip Maksimoviç!..

Qapı örtüləndən sonra ev sahibi ayağa qalxmadan:

– Xoş gəldin, rədd ol! – deyə səsləndi.

Həyətdən Nyurkanın anası gəldi. Günəbaxan tumunu tavaya tökə-tökə soruşdu:

– Timofeyevna nə üçün gəlmişdi?

Osip söydü və tüpürdü:

– Öz çopur oğluna elçiliyə gəlmişdi... İylənmiş əclaf da özünü adamlara qatır!.. Qoy axtarsın öz tayını tapsın? Bir elçiyə bax, – deyə əlini yellətdi, – başabəla!..

Taxıl yığını qurtardı. Döyülməmiş tünd-sarı, saçaqlı taxıl taya-ları ilə dolu xırmanlar çəpərlərin dalından intizarla baxırdı. Onlar taxıldöyən maşınların yanından uzun-uzadı və xırıltılı səslə:

– Ver gəlsin... Ver gəlsin... Ve-cr- gə-əl-sin!.. – deyə bağışan sahibləri gözləyirdilər ki, əllərində yaba, işə girib, döyümə başlasınlar.

Payız yağışla, tutqun hava ilə başladı.

Səhərlər çöl, at qartmaq bağlayan kimi, dumana bürünürdü. Qara buludların dalından utana-utana baxan günəş zavallı və aciz görünürdü. Yalnız istidən yannmış meşələr özlərindən razı bir halda, yazda olduğu kimi, yaşıl və kövrək yarpaqlarını xışıldadırdı.

Kəşif dumanlı havada tez-tez, ara vermədən yağış yağırdı. Vəhşi qazlar nədənsə şərqdən qərbə uçurdular, anqlamış və qəhvəyi rəngə çalan çürüntü ilə örtülmüş tayalar isə naxos adamlara oxşayırdı.

Şumlanmamış torpaq payızqabağı mürgü döyürdü. Çəmənləri ot çalından sonra çıxan yaşıl otlar basmışdı, ancaq onların parlıtısı vərəmli xəstənin yanaqlarındakı qızartı kimi aldadıcı idi.

Yalnız Vaskanın sevinci qalın qanqal kimi çiçəklənirdi, ona görə ki, hər gün Nyurkanı görürdü: gah çayda, gah da axşam oyunlarında görüşürdülər. Cavan oğlan lap əqlını itirmişdi, tamam qurumuşdu, əli işə varmırdı...

Bax elə bu zaman, tutqun payız günü, bir axşamçağı, əvvəllər inildəyən və əsli-nəslə bilinməz kiçük kimi zingildəyən qarmon birdən şən-şən səsləndi, gülməkdən boğuldu...

Stanitsa komsomol özəyinin katibi Qrişka qaça-qaça həyəto, Vaskanın yanına gəldi. Onu gördü, əl clədi, təbəssüm isə üzünü tən yarı şırımladı.

– Dişlərini niyə ağardırsan, yoxsa dəmir parçası tapmısan, – deyə Vaska onu port etdi.

– Boşla, səfeh!.. Dəmir parçası nədir... – Nəfəs alıb tez-tez dedi: – Biz yaşda olanlar orduya getməlidirlər!.. Üç gündən sonra çağırış məntəqəsinə!..

Sanki kim isə Vaskanın başında paya sındırdı. Ağına gələn ilk şey bu oldu: “Bəs Nyurka necə olacaq?” Əlini alına sürtdü və alçaqdan soruşdu:

– Axı sən niyə belə sevinirsen?

Qrişka qaşlarını saçlarınadək qaldırdı:

– Bəs necə? Ay axmaq, orduya gedirik, işıqlı dünyanı görürük, burada isə peyindən başqa nə var?... Orada, orduda isə, qardaş, təlim, bilik var.

Vaska sərt döndü və başını aşağı salaraq, dala baxmadan xırma-
na getdi.

Gecə Osipin bağ çəpərinin yanında Vaska Nyurkanı gözləyirdi.
Nyurka gec gəldi. O uşuyurdu, atasının kaftanına bürünmüşdü.
Gecənin rütubətindən əsirdi.

Vaska onun gözlərinə baxdı, heç bir şey görmədi. Sanki gözləri
yox idi, təkcə boş göz çuxurları qaralırdı.

– Mən hərbi qulluğa getməliyəm, Nyura...

– Eşitməşəm.

– Bəs sən?.. Məni gözləyəcəksənmi, başqasına ərə getməyö-
cəksən ki?..

Nyura yavaşca güldü, onun səsi və gülüşü Vaskaya yad kimi gəldi.

– Mən sənə qabaqlar demişdim ki, atama, anama baxmaram, sənə
ərə gedərəm, gedərdim də... Amma indi getməyəm!.. İki il gözlə-
mək zərərli deyil!.. Sən orada bəlkə özünə bir səhəri qızı tapdın,
mən də burada qız qalacağam? İndi səfeh qız tapılmaz!.. Başqasın-
dan xəbəş elə, bəlkə eləsi tapıldı ki, gözlədi...

Vaska pəltəkləyö-pəltəkləyö və başını darta-darta xeyli danışdı.
Yalvardı, inandırdı, Allaha and içdi, amma Nyurka əlində quru budağı
şaqqıltı ilə qıraraq, Vaskaya birçə kəlmə ilə qəti, sərt cavab verirdi:

– Yox! Yox!

Nəhayət, Vaska hirsələnib, qırıq-qırıq nəfəs alaraq qışırırdı:

– Di yaxşı, əclaf!.. Mənə qismət olmayacaqsansa, özgəsinə heç
olmazsan! Başqasına ərə gətəsən, mənəm əlimdən qurtara bilməyö-
cəksən!

– Sənin əllərini gödəldərlər, əlin çatmaz!.. – deyö Nyurka qızıxdı.

– Bir təhər çatar!..

Vaska vidalaşmadan çöpəri aşib, yerə tökülmüş sarı yarpaqları
palçıqda tapdalaya-tapdalaya bağdan çıxıb getdi.

Səhər isə yarımkürkün cibinə bir parça çörək qoydu, anasından
gizlin torbaya bir qəder un tökdü və meşəbəyinin evinə sarı yollandı.
Yuxusuz keçirdiyi gecənin təsirindən başı ağır-ağır aşağı sallanırdı,
şişmiş gözləri yaşarırdı, bütün bədənini xoş bir ağrıdan sızıldayırdı.
Gölməçələrdən ehtiyatla keçib artırmaya çatdı. Meşəbəyi quyudan
su çəkirdi.

– Mənimmə yanına gəlmisən, Vasili?

– Sizin yanınıza, Semyon Mixayloviç... İstəyirəm hərbi qulluğa
getməmişdən qabaq axırncı dəvə ova çıxım...

Meşəbəyi sol böyrü üstə əyilə-əyilə vedrə ilə yaxınlaşdı və
gözlərini qıyaraq dedi:

– Bu bazar günü bir şey vura bildinmi?

– Bir balaca dovşan vurdum.

Daxmaya girdilər. Meşəbəyi vedrəni skamyanın üstünə qoydu
və köhnə qoşalıüləni mətbəxdən gətirdi. Vaska qaşqabaqlı halda
kündə baxa-baxa dedi:

– Mənə tüfəng lazımdır... Sennaya dərəsində bir tülkü görmüşəm.

– Tüfəng verə bilərəm, ancaq patronu yoxdur.

– Özümde vardır.

– Onda götür. Geri qayıdanda bura gəl. Öyün görək! Di yaxşı
yoll!.. – deyö meşəbəyi gülümsəyib, Vaskanın dalınca qışırırdı.

Stanitsanın dörd kilometrliyində, meşədə, bahar sularının yuyub
dağıtdığı yağın sıldırım pillələrlə şəxələndiyi yerdə, çevrilmiş qol-
budaqlı ağacın altında, qırmızı gilin içində Vaska yalnız canavar yer-
ləşə bilən bir mağara qazıdı. Dörd gün orada yaşadı.

Gündüz meşədə, yağının dibində isti meh, məstədicə və həvəs-
ləndirici qoxu olur: palıd yarpaqları çürüyərək iy verir. Gecə
zədələnmiş ayın əyri, rəqs edən şüaları altında dərə dibsiz görünür,
yuxarıda xışılta, budaqların şaqqıltısı, aydın olmayan, adamı qorxu-
dan səs eşidilir. Sanki kim isə dərənin kəmə-kötür haşiyəsi üstündən
aşağı baxa-baxa gizlincə yeriyir. Hər dənbir gecə yarısı canavar
balaları səsləşirlər.

Gündüzlər Vaska dərədən çıxır, ayaqlarını sürüyö-sürüyö sıx
tikanlı kolluqdan, çılpaq fındıq kollarının arasından, dərədən keçib,
narıncı yarpaqlarla örtülmüş oyuya girirdi. Hələ tökülməmiş yar-
paqların səyrək pərdəsi arasından çayın açıq yaşıl səthi və onun
o tayında, stanitsada ağardılmış dördkünc evlər göründüyü zaman
Vaska haradasa, üroyinin başında küt bir ağrı hiss edirdi. O, kol-
luqla örtülmüş sıldırım sahilə xeyli vaxt uzanıb qaldı, stanitsadan
ərvaqların çaya su gətirməyə getdiklərinə tamaşa etdi. İkinci gün öz
anasını gördü, sözləmək istədi, ancaq döngədən araba çıxdı; kazak
qamçını yellədir və çaya baxırdı.

Elə birinci gecə quru, xışıldayan yarpaqların üstünə uzananda
ışılqışıldadək gözlərini yummadı: Vaska fikirləşdi və başa düşdü ki,

düz yola yox, əyri yola düşmüşdür. Quldurlarla birlikdə bu cığırı tapdalamaq lazımdır. Vaska bir də başa düşdü ki, indi hamı onun öleyhinədir: Nyurka da, qarmonun xoş tərənləri altında orduya gedən həmyaşları da. Onlar qulluq edəcək və lazım olan dəqiqədə Sovetləri müdafiəyə qalxacaqlar, bəs o, Vaska kimi müdafiə edəcəkdir?..

O, çoban oğlu və kasıblar hakimiyyətinin doğma oğlu Vaska, tufandan dağılmış meşədə, mühasirəyə alınmış canavar kimi təqib olunaraq, öz stantsiyanın gülləsindən quduz it tək öləcəkdi.

Şərq bənövşəyi zolaqla yenidən işıqlanırdı ki, Vaska tüfəngi dərəcə atdı və yeyin addımlarla stantsiyaya getdi: "Gedib görünüm!.. Qoy tutsunlar. Mühakimə etsinlər, heç olmazsa, adamların arasında olaram... Özümzünkülərdən çəkərim!.." – deyərək fikirləşdi. Çayadək qaçıb, dayandı. Qumun dalında evlərin çəpərləri arxasında bacalar tüstülənir, mal-qara böyürdü. Qorxudan Vaskanın canına vicvicə düşdü, ayaqlarınadək yeridi. "Üç il iş verələr... Yox, getmiyəm!.."

Birdən döndü və anac tülkü tazılardan qaçan kimi, burula-burula və iz itirə-itirə meşəyə getdi.

Altıncı gün, evdən götürdüyü un və çörək qurtardı. Vaska gecəni gözlədi, tüfəngi çiyindən aşırı, yavaşca, cır-cırpını xışıldatmağa çalışaraq, gedib çaya çatdı. Keçidə düşdü. Dən-dən, yaş qumun üzərində təkər izləri görünürdü. Yavaş-yavaş keçib, evlərin dalı ilə Osipin xırmanına çatdı. Alma ağacının çılpaq budaqları arasından pəncərədə işıq görünürdü.

Vaska dayandı, Nyurkanı görməyi, gözünün içinə baxıb məzəmmət etməyi ürəkdən istəyirdi. Axı onun ucbatından fərarı olmuşdu, onun ucbatından meşədə çürüyürdü.

Çəpər payasından aşdı, bağ keçdi, qaçaraq artırmaya çıxdı, qapının sürgüsünü şaqıldatdı, – qapı bağlı deyildi. Dəhlizə keçdi, evin xoş havası üzünə vurdu və başını gicəllətdi. Nyurkanın anası piroq üçün xəmir yoğururdu. Qapının cırıltısına döndü, "ah" eləyib, tabağı əlindən saldı. Stolun yanında oturmaş Osip vaqıldadı, Nyurka isə birdən ciyildəyərək, cəld otağa qaçdı.

– Xoş gördük! Salamatsınız mı? – deyərək Vaska fısıldadı.

– Şü-kür Al-la-aha, – deyərək Osip dili tutula-tutula mızıldadı.

Vaska papağını çıxarmadan otağa keçdi. Nyurka sandığın üstündə oturmuşdu, dizləri yavaş-yavaş eşirdi.

– Deyəsən, sevinmirsən, Nyurka? Niyə susmusan? – Vaska sandığın üstündə oturdu, tüfəngi yanına qoydu.

– Nəyə sevinim? – deyərək Nyurka piçildadı və əllərini yellədi, göz yaşını zorla saxladı: – Allah xatirinə, buradan get!.. Rayondan milis gəlib: araq çəkənləri axtırırlar... Səni taparlar... Get, Vaska!.. Mənə yazığın gəlsin...

– Sənin necə, mənə yazığın gəldimi? He?

Vaska dalınca qapını örtən kimi Osip arvadına göz vurdu və otağa işarə elədi. Oradan Nyurkanın boğula-boğula piçildadığı eşidilirdi. Osip xırıltılı səsle dedi:

– Qaç Semyongilə!.. Milis onlarda qalır! Bu saat çağır!..

Nyurkanın anası qapını səssizcə açdı və qara kölgətək həyətdən keçib getdi.

Vaska tüpürçəyini çətinliklə udaraq xahiş etdi:

– Nyurka, bir parça piroq ver... Necə gündür heç bir şey yeməmişəm...

Nyurka ayağa qalxdı, ancaq mətbəxin qapısı birdən açıldı: Nyurkanın anası, əlində çıraq, qapının arasında dayanmışdı, şalı yana əyilmiş, tərəli saçları alına tökülmüşdü. O ciyildədi:

– Götürün bu it oğlunu yoldaş milis!.. Budur o!..

Onun çiyini üzərindən milisloner baxdı, mətbəxə girmək istədi, lakin Vaska tüfəngdən bərk-bərk yapışib, qolaylandı və tüfəngin qundağı ilə çırağı vurdu, bir sıcrayışla özünü pəncərənin yanına atdı, ayağı ilə çərçivəni sıdırdı və bağçaya atılaraq, yıxıldı.

Bir anlığa soyuq hava üzünü yandırdı. Daxmada ciyilti, səs-küy başladı, dəhlizin qapısı örtüldü.

Vaska hasardan asanlıqla aşdı və tüfəngini götürərək, sıcraya-sıcraya xırmana tərəf qaçdı. Arxadan kiminsə ayaqlarının tappılısı və qışqırın eşidildi.

– Dayan, Vaska!.. Dayan, yoxsa atəş açacağam!..

Vaska milisloner Proşini səsinə tanıdı, qaça-qaça tüfəngi çiyindən aşdı, geri dönüb nişan almadan atəş açdı. Arxadan tapança açıldı. Vaska xırman dirəyini aşarkən hiss etdi ki, sol çiyini nə isə yandırdı. Sanki kim isə isti ağacla onu bərk vurdu. Vaska ağrıya zor gələrək çaxmağı itələdi, atılan giliz şaqıldadı. Patronu lüləyə qoydu və alma ağaclarının arasından görünən ilk kölgəni nişan alaraq, çaxmağı çəkdi.

Güllə açılardan sonra cəstidi ki, Proşin zoif səslə:
– Əclaf... qarımdan... O-o-of... incidir... – dedi.

Vaska soyuq çay suyunu hiss etmədən, dayaz yerdən qaçdı. Daldan ikinci milisioner ayaqlarını yavaş-yavaş tappıldadaraq gəlirdi. Vaska geri dönərkən onun şinelinin küləkdən şişmiş ətləklərini və əlində sıxdığı tapançanı gördü. Yaxınlıqda güllələr vızıldayırdı...

Vaska sıldırım dərəyə çatanda çaydan qayidan milisionerin dalınca güllə atdı və köynəyinin yaxasını açaraq, dodaqlarını yaraya yapışdırdı. Duzlu və isti qanı xeyli sordu, sonra dişlərinin arasında xırçıldayan torpağı çeynədi, yarasının üstünə qoydu və boğazından gələn ixtiyarsız çığırtının gücləndiyini hiss edib, dişlərini bir-birinə sıxdı.

Ertəsi gün qaş qaralanda çaya çatdı və çırpıların içinə uzandı. Çiyini şişmiş, qançır olmuşdu, ağrı kütləşmiş, köynəyi yaraya yapışmışdı, yalnız sol əlini tərpedəndə incidirdi.

Arası kəsilmədən gələn tüpürcəyi tüpürə-tüpürə xeyli uzandı. Baş, bərk sərxoşluqdan sonra olduğu kimi, bomboş idi. Acından ürəyi bulanırdı, ağacın qabığını soyaraq, kökünü çeynəyirdi və tüpürərkən yaşıl tüpürcəyə baxırdı.

O taydan arvadlar çaya gəlib, vedrə ilə su götürür və yırgalana-yırgalana gedirdilər. Qaranlıq qovuşana yaxın döngədən bir arvad çıxıb çaya tərəf yönəldi. Vaska dirşəkləndi, gözlənilmədən çiyinini sancan ağrıdan ufuldadı və tufəngin soyuq lüləsini hirslə sıxdı.

Çaya gedən Nyurkanın anası idi. Pərqu şal lap gözünün üstünə salınmışdı. Görünür, tələsirdi. Vaska titrəyən əli ilə qoruyucunu tərpetdi. Gözlərini silib baxdı. “Hə, özüdür”. Stanitsada heç kəs Nyurkanın anası kimi sarı kofta geymir.

Vaska pərqu şallı başı ovçularsayağı nişan aldı.

– Al gəldi, qancıq, xəbərciliyin üçün!..

Güllə şaqqıldadı. Arvad vedrələri tulladı və çığırmadan həyətlərə tərəf qaçdı.

– Eh, zəhrimar!.. Yan keçdi!..

Sarı kofta yenidən nişan alındı. İkinci güllədən sonra Nyurkanın anası könülsüz halda qumun üstünə uzanıb, qıvrıldı. Vaska tələsmədən o taya keçdi və tufəngi əlində tutaraq, güllə ilə vurulanın yanına gəldi.

Öyildi. İsti qadın təri qoxusu gəlirdi. Vaska yaxası açılmış sarı koftanı və köynəyin parçalanmış yaxasını gördü. Deşikdən ağ döşün

çəhrayı giləsi, bir az aşağıda isə açıq yara və köynəyin üstündə çöl lələsini andıran qırmızı qan ləkəsi göründü.

Vaska arvadın alına çökülmüş şalın altına baxdı və gözlərinə Nyurkanın sönmüş gözləri göründü.

Nyurka anasının sarı koftasını geyib, suya gedirmiş. Vaska bunu başa düşəndə qışqırdı və qıvrılmış halda torpağın üzərində uzanan balaca, hərəkətsiz bədənin üstünə yıxılaraq, canavar kimi uzun-uzadı uladı. Stanitsadan isə artıq kazaklar, əllərində payaları yelləyeyelləyərək, qaçırdılar. Qabaqdakı kazakla yanaşı tüklü it qaçır, kazakın başına dolanır, zingildəyərək onun ətrafında atılıb-düşür və hey saqqalını yalamağa can atırdı.

SIRTIQCIĞAZ

Mişka yuxuda gördü ki, babası bağdan böyük bir zoğal çubuğu kəsib, ona tərəf gəlir, çubuğu yellədir və ciddi halda ona deyir:

– Bir bura gəl, Mixaylo Fomiç, mən sənin yanlarını, ayaqlarının bitdiyi yerləri döyəcləyim...

– Nə üçün, babacan? – deyə Mişka soruşur.

– Onun üçün ki, sən hində kökilli toyuğun yuvasından bütün yumurtaları oğurlayıbsan və aparıb yelləncəyə verib yellənmisən!..

– Babacan, bu il yelləncəkdə yellənməmişəm! – deyə Mişka qorxu içində qışqırır.

Lakin baba saqqalını ağır-ağır sığallayır və ayağını yerə elə döyür ki:

– Uzan, dəcəl və şalvarını sal aşağı!..

Mişka qışqırdı və yuxudan ayıldı. Ürəyi elə döyünürdü ki, elə bil doğrudan da çubuq yemişdi. Sol gözünü azca açdı, daxma işıq idi. Bayırda səhər şəfəqi zəif parıltı saçdı. Mişka başını bir az qaldırdı; dahlizdən səslər gəlirdi: anası cıvıldaıyır, nə isə danışır, gül-məkdən qəşş edir, baba öskürür, kiminsə yad səsi eşidilirdi: “Bu-bu-bu...”

Mişka gözlerini sildi və gördü: qapı açıdır, örtülür, baba otağa qaçır, atılıb-düşür, burnunun üstündə oynək tərpenir. Mişka əvvəlcə elə fikirləşdi ki, keşiş xoristlə bərabər gəlmişdir. (Pasxa bayramında o gəlirdi vaxt da baba beləcə vurnuxurdu). Babanın dalınca, yad, qara şinelli, başında lentli, ancaq günlüxsüz şapka olan bir soldat otağa soxulur, ana isə onun boynundan sallanıb, ulayır.

Daxmanın ortasında yad adam ananı boynundan uzaqlaşdırdı və elə bağrıdı ki:

– Bəs mənim nəslim hamı?

Mişka qorxub adyahn altına girdi.

– Minyuşka, oğlum, niyə yatarsan? Atan hərbi qulluqdan gəlib! – deyə ana qışqırdı.

Mişka gözünü qırpməğa macal tapmamış soldat onu qamarladı, göyə tulladı, sonra sinəsinə basdı və kürən bığlarını tikan kimi dodaqlarına, yanaqlarına, gözələrinə batırdı. Bığları nə isə yaş, duzlu bir şeyə batmışdı. Mişka dartınmaq istədi, ancaq bacarmadı.

– Bir görün necə bolşevik oğlum böyüyüb!.. Tezliklə atasından da hündür olacaq!.. Ho-ho-ho... – deyə atası qışqırır və Mişkanı nazlandırır – gah ovcunda oturdur, fırladır, gah da yenə lap səqfədək tullayır.

Mişka dözdü, dözdü, sonra qaşlarını babası kimi çatdı, özünü cıd-diləşdirdi və atasının bığlarından yapışdı:

– Burax, ata!

– Yox, buraxmayacağam!

– Burax! Mən daha böyük oğlanam, amma sən məni lap balaca uşaq kimi əzizləyirsən.

Atası Mişkanı dizi üstə oturtdu və gülümsəyərək soruşdu:

– Sənin nəçə yaşın var, tapança?

Mişka gözəlti baxaraq, burunaltı:

– Səkkizə girirəm, – dedi.

– Yadındamı, oğlum, inşil mən sənə necə gəmilər qayırırdım? Yadındamı, biz onları gölə necə buraxırıdın?

– Yadındadır! – deyə Mişka qışqırdı və ürək-ürək atasının boynunu qucaqladı.

Bu, daha böyük şadlığa səbəb oldu: atası Mişkanı boynuna min-dirib, ayaqlarından yapışdı və otaqda dövrə vurmağa başladı, sonra at kimi elə şıllaq atdı, elə kişnədi ki, Mişkanın sevincdən az qala bağı çatladı. Anası onun qolundan dartıb bağırırdı:

– Get həyətdə oynla!.. Sənə deyirlər get, dəcəl biri! – Sonra atasından xahiş elədi: – Onu burax, Foma Akimic! Xahiş edirəm, burax!.. O sənə bir yaxşı-yaxşı baxmağa da qoymaz. İki ildir görüş-məmişik, sən isə onunla məşğul olursan!

Atası Mişkanı döşəmənin üstünə endirdi və dedi:

– Get uşaqlarla oynla, sonra gələrsən, sənə boxşış verəcəyəm.

Mişka dalınca qapını örtüdü, əvvəlcə fikirləşdi ki, dahlizdə dayanıb, qulaq assın, görsün otaqda nə danışacaqlar, ancaq sonra yadına düşdü ki, atasının gəldiyini uşaqlardan hələ heç kəs bilmir. Odur ki, həyətdən, bostandan keçib, kartof çalalarını tapdalaya-tapdalaya gölə tərəf qaçdı.

Mişka çoxdan qalıb iylenmiş suda çimdi, qumda ağnadı, axırıncı dəfə suya baş vurdu, bir ayağı üstündə dayanıb, şalvarını geydi. Elə evə getməyə hazırlaşdı ki, keşişin oğlu Vitka ona yaxınlaşdı.

– Getmə, Mişka! Gəl çimək və gedək bizdə oynamağa. Bizə gəlməyə ki, anam sənə icazə verir.

Mişka sol oli ilə sürüşən şalvarını çəkdi, çiyində aşırmasını düzəltdi və həvəssiz dedi:

– Mən səninlə oynamaq istəmirəm. Sənin qulaqlarından yaman iy gəlir!..

Vitka sol gözünü istehza ilə qıydı, sümükləri çıxmış çiyinlərinə toxunma köynəyi çıxardıb dedi:

– Bu, xənazir xəstəliyindəndir, sən də mujiksən və səni anan hasar dibində doğub!..

– Sən gördün?

– Əspazımız anama danışanda eşitdim.

Mişka barmağının ucu ilə qummu eşələdi və Vitkaya altından yuxarı baxdı.

– Sənin anan yalan danışır! Bunun əvəzində mənim atam müharibədə vuruşub, sənin atan isə qanıqəndir, özgələrinin çörəyini yeyir!..

– Sırtıqçıqaz! – deyər keşişin oğlu dodaqlarını büzüb qışqırdı.

Mişka yerdən suda yuyulub itilənmiş bir çaydaşı götürdü, lakin keşiş oğlu göz yaşını saxlayıb, çox mehribancasına gülümsədi:

– Sən dalaşma, Mişa, hirsənmə! İstəyirsənmi mən dəmirdən qayırdığım xəncəri sənə bağışlayım?

Mişkanın gözləri sevincdən parladı, çaydaşını bir tərəfə atdı, amma atasını xatırlayıb iftixarla dedi:

– Mənə atam müharibədən sonrakından yaxşısını gətiribdir.

– Ya-alan deyirsən, – deyər Vitka şübhə ilə sözü uzatdı.

– Özün yalan deyirsən!.. Deyirəm ki, gətirib, deməli, gətirib!.. Həm də əsil tüfəng...
– Bah, nə yaman varlanmısan! – deyər Vitka həsədlə qınışdı.

– Onun bir də şapkası var, şapkasından qotazlar asılıb və qızilla sənin kitablarındakı kimi sözlər yazılıb.

Vitka uzun zaman fikirləşdi ki, Mitkanı nə ilə təəccübləndirsin; alınıb qınışdırdı, solğun qarnını qaşdı.

– Mənim atam isə tezliklə baş keşiş olacaq, sənin atan isə çoban idi. Aha, buna nə deyərsən?..

Mişka durmaqdan usandı, geri dönüb, bostana tərəf getdi. Keşiş oğlu onu səslədi:

– Mişa, Mişa, gör sənə nə deyəcəyəm!

– De.

– Mənə yaxın gəl!..

Mişka yaxın gəldi və ona şübhə ilə əyri-əyri baxdı.

– Hə, de!

Keşiş oğlu qumda nazik əyri çıxları üstündə oynadı, gülümsəyib, kinli-kinli qışqırdı:

– Sənin atan kommunistdir! Bax, sən ölənin kimi ruhun göyə uçacaq, Allah isə deyəcək: “Sənin atan kommunist olduğuna görə get cəhənnəmə!..” Orada da şeytanlar səni tavalarda qızardacaqlar!

– Elə bilirsən səni qızartmayacaqlar?!

– Mənim atam keşişdir!.. Axı sən axmaq nadansan, heç bir şey başa düşmərsən...

Mişkanın canına qorxu düşdü. O döndü və dinməzəcə evə qaçdı.

Bostan hasarının yanına dayanıb, keşiş oğlunu yumruğu ilə hədələyərək qışqırdı:

– Dayan bir babamdan soruşum. Yalan demiş olsan, bizim həyatın yanından keçmə!

Hasardan aşırıb evə qaçır, gözünə isə tava görünür, onun da içində Mişkanı qızardırırlar... Tava yandırır, dövrəsində də xama qaynayır və köpüklənib qabırır. Mişkanı vicvəcə tutur: kaş özünü tez babaya çatdırıb soruşa idi...

Qozadan çəpər qapısında donuz ilişib qalıb. Baş o tərəfdə, özü isə bu tərəfdə ayaqlarını yerə dirəyib, quyruğunu bulayır və bərkdən ciyildəyir. Mişka onun köməyinə gəldi: hasar qapısını açmaq istədi, donuz xırıldamağa başladı. Mişka onun belinə mindi, donuz gücəndi, qapını yerindən çıxartdı, çığırdı və xırmana tərəf qaçdı. Mişka dabanları ilə onu itələyir, elə çapır ki, külək saçlarını geri atır. Xırmanın yanında yerə sıçradı, geri baxdı, babası aturmada durub barmağı ilə onu çağırırdı:

– Yanıma gəl, mənim göyərçinim!

Mişa başa düşmədi ki, babası onu niyə çağırır, həm də bu anda cəhənnəm tava yadına düşdü və o, yel kimi babasının yanına cumdu.

– Babacığım, babacığım, göydə şeytanlar olurmu?

– Mən bu saat sənə şeytanları göstərəm!.. Bəzi yerlərinə tüpürüb, sonra çubuqla qurudaram!.. Ay ziyankar qəddar, o donuzu niyə incidirsen?..

Baba Mişkanın kəkilindən tutdu və otaqdan anasını çağırırdı:

– Gəl bir ağıllı balana baxıb fərohlən!

Ana özünü bayıra atdı.

– Onu nə üçün döyürsən?

– Necə yəni nə üçün? Bir də gördüm donuzu minib həyəti elə capır ki, toz asimana bülənd olur!..

– O, boğaz donuzu minmişdi? – deyə anası həyretləndi.

Mişka özünü təmizə çıxarmaq üçün ağzını açmağa macal tapmamış baba qayışı açdı, sol əli ilə Mişkanın şalvarını saxladı ki, düşməsin, sağ əli ilə də onun başını dizləri arasına soxdu. Kötəklədi və çox ciddi bir tərzdə dedi:

– Bir də donuzu minmə!.. Minmə!..

Mişka istədi hay–küy qopartsın, babası isə dedi:

– Deməli, sən köpək oğlu, atana rəhm eləmirsən? O, yol gəlib yorulub, uzanıb, yatmaq istəyir, sən də çıxırırsan?

Mişka susmalı oldu. İstədi babasını tənqidləsin, ayağı çatmadı. Anası Mişkanı tutub otağa itələdi.

– Burada otur, şeytan balası!.. Sənə özüm divan tutacağam, babasayağı yox, dərinə soyacağam!..

Baba mətbəxdə skamyanın üstündə oturub hərdənbir Mişkanın kürəyinə baxırdı.

Mişka babaya tərəf döndü, axırıncı göz yaşını yumruğu ilə üzünə yaydı və dalını qapıya söykəyib dedi:

– Yaxşı, babacığım... yadında saxla!

– Nə dedin, murdarın biri, babanı hədələyirsən?

Mişka gördü ki, baba qayıışı yenidən açır. Odur ki, qabaqcadan qapını azacıq araladı.

– Deməli, sən mənə hədələyirsən? – deyə baba bir də soruşdu.

Mişka qapının dalında yox oldu, qapının arasından baxaraq, babamın hər bir hərəkətini diqqətlə izlədi, sonra dedi:

– Dayan, bir dayan, babacığım!.. Dışlərin tökülər, mən də sənin üçün yemək çeynəməyəm!.. Onda xahiş etmə ha!

Baba artırmaya çıxdı və gördü ki, Mişkanın başı bostanda yaşıl, pırtlaşıq çətənənin arasından görünür, göy şalvarı yellənir. Baba qoltuq ağacı ilə onu xeyli hədələdi, özü isə dodaqaltı gülümsədi.

Atası üçün o, Minkadır. Anası üçün Minyuşka. Babası üçün xoş dəqiqlərdə dəcəl, qalan vaxtlarda babanın çal kiləkə qasları gözələrinin üstündən sallandığı zaman – “Ey, Mixaylo Fomiç, gəl bir sənin qulaqlarını burum!”

Bütün qalanları: dedi–qoduçu qonşular üçün, uşaqlar üçün, bütün stanitsa üçün Mişka “sırtıqçıgəz” idi. Onu anası qız vaxtı doğmuş–

du, ancaq üç ay sonra uşağın atası çoban Foma ilə nikahlanmışdı, lakin “sırtıqçıgəz” ləqəbi ömürlük Mişkaya yapışib qalmışdı.

Mişka cılız idi, yazda saçları çəkilən günəbaxan ləyəyini andırırdı, iyunda günəşin istisi onları yandırmış, ala kəkillər omələ gətirmişdi, sərxə yumurtasına oxşar yanaqlarını çil eybəcərləşdirmişdi, buru isə günəşdən və daim göldə çimməkdən çatlamış, qabıq bağlamışdı. Gödəkayaq Mişkada xoşagələn şey birçə gözləri idi. Çay buzunun ərilməmiş zorrələrinə andıran mavi və hiyləgər gözlər ensiz oyulardan adama baxırdı.

Bax, elə bu gözləri, həm də bir yerdə qərar tuta bilməməsi üçün atası Mişanı sevirdi. Qulluqdan o, oğluna köhnə, lap köhnə, qalıb qurumuş Vyazma qoğalı və azca geyilmiş çəkmə gətirmişdi. Çəkmələri anası dəsmala büküb sandığa qoydu, qoğalı isə Mişka ilə həmin axşam kəndərdə çəkilə ovub, sən qırıntısınadək yedi.

Ertəsi gün Mişka gün çıxanda yuxudan oyandı. Sapıcadan bir ovuc ilıq su götürdü, dənənki çirki üzünə yaydı, qurumaq üçün həyətdə qaçdı.

Anası inəyin yanında əlləşirdi, babası torpaq qalağının üstündə oturmuşdu. O, Mişkanı çağırırdı:

– Qaç, dəcəl, anbarın altına! Orda toyuq qaqqıldayır, yaqın yumurtlayıbdır.

Mişka babaya qulluq etməyə həmişə hazırırdı: iməkləyə–iməkləyə anbarın altına girdi, o biri tərəfdən çıxdı və gözəndə itdi! Bostanın içi ilə hoppana–hoppana gölə tərəf qaçdı, dala baxdı ki, görsün baba baxırmı? Hasarın yanına qaçanadək ayaqlarını gicitkən daladı. Baba isə nıqqıldaya–nıqqıldaya gözləyirdi. Axırda səbri tükəndi, anbarın altına girdi. Toyuq peyininə bulandı, boğanaqdan, qararıqdan gözlərini qiya–qiya və başı tırə dəyə–dəyə axıradək süründü.

– Eh, Mişka, doğrudan da axmaqsan!.. Axtarırsan, axtarırsan, amma tapmırsan! Məgər toyuq burda yumurtlayar? Bax, yumurta burada, daşın altında olmalıdır, xasa giribson, dəcəlin biri dəcəl?

Babanın cavabı sükut oldu. Şalvarına yapışmış peyini çırpıb, anbarın altından çıxdı. Gözlərini qıyıb, gölə xeyli baxdı. Mişkanı gördü və ona əl elədi...

Uşaqlar gölün yanında Mişkanı aralığa alıb soruşurdular:

– Sənin atan müharibədə olub?

– Olub.

– Orada nə edirdi?

– Məlum şeydir – vuruşurdu!..

– Yalan danışırısan!.. O orada bit qırır və mətbəxdə sümük gəmirirmiş.

Uşaqlar qəhqəhə çəkdilər, barmaqları ilə Mışkanı göstərərək, onun ətrafında atılıb–düşdülər. Acı təhqirdən onun gözləri yaşla doldu, bu arada keşiş oğlu Vitka da ona bərk sataşdı.

– Sənin atan kommunistdir? – deyə soruşdu.

– Bilmirəm.

– Mən bilirəm ki, kommunistdir. Atam bu gün deyirdi ki, o, ruhunu şeytanlara satıb. Bir də deyirdi ki, bütün kommunistləri tezliklə asacaqlar!..

Uşaqlar susdular, Mışkanın isə ürəyi sıxıldı. Onun atasını asacaqlar. Nə üçün? O, dişlərini bərk–bərk sıxıb dedi:

– Atamın lap böyük tüfəngi var, o bütün burjuyları qırar!

Vitka ayağını qabağa qoyub, təntənə ilə dedi:

– Əlləri qısdır! Atam ona xeyir–dua verməz, xeyir–duasız da o, heç bir şey edə bilməz!..

Dükançının oğlu Proşka burun deşiklərini şişirdə–şişirdə Mışkanın döşündən itələdi və qışqırdı:

– Sən öz atanla çox öyünmə!.. İnqilab başlananda o, mənim atamın mallarını alıb və atam deyib: “Əgər hakimiyyət devrilsə, birinci çoban Fomanı öldürəcəyəm!..”

Proşkanın bacısı Nataşka ayağını yerə döyüb qışqırdı:

– Döyün onu, uşaqlar, nəyə baxırsız?!

– Kommunist oğlunu döyün!..

– Sırtıqçıqaz!..

– İlişdir ona, Proşka!

Proşka qamçını yelləyib, Mışkanın çiyindən vurdu, keşiş oğlu Vitka ona badalaq vurdu, Mışka dalı üstə şappıltı ilə qumun üstə yığıldı.

Uşaqlar bağıra–bağıra onun üstünə düşdülər. Nataşka nazik səslə ciyildədi və barmaqları ilə Mışkanın boynunu cırmaqladı. Kim isə ayağı ilə onun qarnından bərk vurdu.

Mışka Proşkanı üstündən atdı, yerindən sıçradı və ov itlərinin təqibindən qaçan dovşan kimi qumun içi ilə əyri–üyrü yolla evə tərəf qaçmağa başladı. Onun dalınca fit çaldılar, daş atdılar, ancaq

onu tutmağa qacmadılar. Mışka başını ancaq yaşıl tikanlı çətənə koluna soxduqdan sonra dinc nəfəs almağa başladı. O, rütubətli, ətir saçan torpağın üstündə oturdu, cırmaqlanmış boynundan qanı sildi və ağladı; yuxarıdan, yarpaqların arasından günəş boylanıb Mışkanın gözlərinə baxmağa çalışdı, yanağındakı göz yaşını qurutdu və anası kimi, məhrəbəsinə küren, kökilli təpəsindən öpdü.

Göz yaşı quruyanaqəd xeyli oturdu; sonra ayağa qalxdı və yavaşca həyəətə girdi.

Talvarın altında atası arabanın təkərlərini qatranla yağlayırdı. Papağı peysərinə düşmüş, lentlər asılı qalmışdı, oynındə döşü ağ zolaqlı göy köynəyi vardı. Mışka yanakı ona yaxınlaşdı və arabanın yanında dayandı. Xeyli vaxt susdu. Cürətlənib atasının əlinə toxundu, pıçıltı ilə soruşdu:

– Ata, sən müharibədə neyləyirdin?

Atası bıqaltı gülümsəyərək dedi:

– Vuruşurdum, oğlum!

– Uşaqlar... uşaqlar isə deyirlər ki, sən orada ancaq bit qırımsan! Yenidən göz yaşı Mışkanı boğdu. Atası güldü və Mışkanın ölümdən yayışdı.

– Onlar boş danışrlar, mənim əzizim! Mən paroxodda üzüm–şəm. Böyük paroxod dənizdə gedir, bax, mən onda üzüm–şəm, sonra isə vuruşmağa getmişəm.

– Sən kiminlə vuruşmusan?

– Ağlarla vuruşmuşam, mənim əzizim. Sən hələ balacasan, bax sənin əvəzində müharibəyə mən getməli oldum. Bu barədə mahnı da oxuyurlar.

Atası gülümsədi və Mışkaya baxaraq, ayağını tappıldada–tappıldada alçaqdan oxudu:

Ey Mixail, Mixalya, Mixalyatkom mənim!

Sən müharibəyə getmə, qoy atan getsin,

Atan qocalıb, çox şey görüb–götürüb,

Sənsə hələ cavansan, hələ evlənməmişən...

Mışka uşaqların onu incitdiklərini unudu və güldü, ona görə güldü ki, atasının dodağı üstündə küren bığları anasının süpürgə qayırdığı ot kimi biz–biz durmuşdu, bığlarının altında isə dodaqları gülməli şəkildə şappıldayırdı və ağzı qara girdə dəşik kimi açılmışdı.

Atası:

– İndi mənə mane olma, Minka, – dedi, – mən arabanı təmir edə-cəyəm, axşam yatanda isə səni müharibə haqqında hər şeyi danış-saram!

Gün çöldə uzun, izsiz yol kimi uzandı. Günəş batdı, stantsiadan ilk keçdi, toz yatdı və qaralmış səmadan ilk balaca ulduz utana-utana göz qırpdı.

Mişkanın səbri tükəndi, anası isə elə bil qəsdən inəyin yanında xeyli vurmuxdu: süd sağması çox çəkdi, anbara girdi, orada da düz bir saat əlləşdi. Mişka onun ətrafında fır-fır fırlanırdı.

– Tezmi şam edəcəyik?

– Səbr elə, ay bir yerdə qərar tutmaz, acıbsan?

Amma Mişka bir addım belə ondan uzaqlaşmır: anası anbara girir, o da onun dalınca, anası mətbəxə gedir, o da dalınca, zəli kimi yapışıb, ətəyindən tutub dövrəsinə dolanır.

– Ana-a-can, tez ol, şam edək!..

– Əl çək, zəhlətökən qotur! Tıxmaq istəyirsən, get bir parça çörək götür, tıx!

Mişka isə əl çəkmədi. Hətta anasından yediyi şapalaq da kömək etmədi.

Şam vaxtı qaşıqasını birtəhər tələsik uddu və cəld otağa qaçdı, şalvarını sandığın dalına tulladı, qaçaq-qaça yatağa, anasının əlvən parçalarından tikilmiş yorganının altına girdi. Gizləndi və atasının müharibə haqqında danışacağını gözlədi.

Baba ikona qarşısında dizi üstə oturub, pıçılı ilə dua oxuyur, xaç vururdu. Mişka başını qaldırdı: baba belini zorla bükərək, sol əlinin barmaqları ilə döşəmə taxtasına dayaq verir və alnı ilə döşəməyə – taqq!.. Mişka isə dirşəyi ilə divara – gum!..

Baba yenə pıçıldayır, pıçıldayır, xaç vurur. Mişka da özü üçün divarı gumbuldaır. Baba hirsələndi və Mişkaya tərəf döndü:

– Dayan, məlun, bağışla, Allah!.. Bir də taqqılat, mən səni gös-tərəm taqqılatmaq necə olar!

Az qala dava düşəcəkdə, ancaq bu anda ata otağa girdi.

– Sən, Mişka, niyə burada uzanmısan? – deyərək soruşdu.

– Mən anamla yatıram.

Atası çarpayıda oturdu və dinməzce bığlarını burmağa başladı. Sonra fikirləşib dedi:

– Amma mən səni o biri otaqda babanın yanında yer salmışam.

– Mən babamla yatmaram!..

– Nə üçün?..

– Onun bığlarından yaman tütün qoxusu gəlir!

Atası yenə bığlarını burdu və dərindən nəfəs aldı.

– Yox, oğlum, sən babamla yat..

Mişka yorganı başına çəkdi və bir gözü ilə baxaraq, inciməmiş halda dedi:

– Dünən sən, ata, mənim yerimdə yatdın, indi də... Sən babamla yat! Çarpayıda oturub, əlləri ilə atasının başını qucaqladı və pıçıl-dadı:

– Sən babamla yat, yoxsa anam, yəqin ki, səninlə yatmayacaq! Səndən də bütün iyi gəlir!

– Yaxşı, mən baba ilə yataram, müharibə barəsində isə danış-maram.

Atası ayağa qalxıb mətbəxə getdi.

– Atacan!

– Hə, nədir?

– Di yaxşı, burada uzan... – deyərək Mişka ah çəkdi və ayağa qalxdı. – Müharibədən danışacaqsan?

– Danışacağam.

Baba divara tərəf uzandı, Mişkanı isə qıraqdan uzandırdı. Bir az keçmiş atası gəldi. Skamyanı çarpayının yanına çəkdi, oturdu və üf-nətlə siqar çəkdi.

– Bilirsənmi, məsələ necə olmuşdu... Yadındamı, bizim xırma-nın dalında dükəncinin əkinə var idi?..

Mişkanın yadına düşdü ki, o, əvvəllər ətirli uca buğdaların arası ilə necə qaçırdı. Xırmanın daş hasarından aşar və taxılın içinə girirdi. Buğda onu tamam gizlədər, ağır, qarabığ sünbüllər üzünü qıdıqlardı. Toz, çobanyastığı, çöl küləyinin qoxusu gəlirdi. Bəzən anası Mişkaya deyirdi:

– Taxılın içi ilə çox uzaqlara getmə, Minyuşka, yoxsa azarsan!..

Atası susdu və Mişkanın başını sigallayaraq dedi:

– Mənimlə Peşcanı təpəsinə necə gətirdiyin də yadımdamı? Orada bizim taxılımız var idi..

Yenə Mişkanın yadına düşdü: Peşcanı təpəsinin dalında yol boyunca ensiz, əyri taxıl zolağı. Mişka ilə atası oraya gələndə gör-dülər ki, bütün taxılı mal-qara tələf eləyib. Qucaq-qucaq sünbül

yerə sorilmişdir, boş gövdələr küləyin altında yırğalanır. Mişkanın yadındadır ki, belə böyük və güclü atasının üz-gözü necə dəhşətlə əyildi və tozlu üzünə yavaş-yavaş yaş axdı. O zaman Mişka da ona baxıb ağladı...

Geri qayıdan baş atası bostançıdan soruşdu:

– De görüm, Fedot, mənim taxılıma mal-qaranı kim buraxdı?

Bostançı ayağının altına tüpürüb, belə cavab verdi:

– Dükənçi mal-qaranı bazara sürürdü, qəsdən sənin səhnəyə buraxdı...

...Atası skamyanı yaxına çəkib, danışmağa başladı:

– Dükənçi və başqa varlılar torpaqların hamısını tutmuşdular, kasıblar isə ökməyə yer tapmırdılar. Bax, təkə bizim stanitsada deyil, hər yerdə belə idi. O zaman onlar bizi çox incidirdilər... Yaşamaq çətinləşdi, mən çoban oldum, sonra isə hərbi qulluğa apardılar. Hərbi qulluqda vəziyyətim pis idi. Zabitlər hər bir xırda şeyin üstündə şillə çəkirdilər... Sonra bolşeviklər və onların Lenin ləqəbli böyükləri zahir oldu. Öz-özlüyündə o, deyəsən, sadə adamdır, amma çox ağıllıdır, qanı bizim kəndli qanıdır. Bolşeviklər bizə elə sözlər dedilər ki, ağzımız açıla qaldı. "Siz, mujiklər və fəhlələr, – dedilər, – niyə maymaqlıq edirsiniz?.. Ağaların və rəislərin boy-nuna vurub, lap murdar süpürge ilə qovun! Hər şey sizindir!..."

Bax, elə bu sözləri ilə onlar bizi silkələdilər. Biz fikirləşib gördük ki, doğrudur. Torpağı və malikanələri ağaların öləndən aldıq, ancaq yaşıamaq onların xoşuna gəlmədi, acıqlandılar və biz mujiklərin və fəhlələrin üzərinə qalxdılar... Başa düşdün, oğlum?

Bolşeviklərin böyüyü həmin Lenin isə, cütçü yeri kətanla qazıb qaldıran kimi, xalqı ayağa qaldırdı. Soldatları və fəhlələri topladı, ağaları döyməyə başladı. Küllərini göyə sovurdu! Soldatlar və fəhlələr Qızıl qvardiya adlandırıldılar. Bax, mən də Qızıl qvardiyada qulluq etdim. Biz çox böyük bir evdə yaşayırdıq, onun adı Smolnı idi. Oranın dəhlizləri çox uzundur, oğlum, otaqları da o qədər çoxdur ki, adam aza bilər.

Bir dəfə gecə mən qapıda keşik çəkirdim. Bayır soyuq idi, mənim əynimdə isə təkə şinel vardı. Külək qılınc kimi kəsirdi... Həmin evdən iki adam çıxıb, mənim yanımdan keçirdi. Yaxın gəldilər, onlardan birinin Lenin olduğunu bildim. Mənə yaxınlaşıb nəvazişlə soruşdu:

– Üşümürsən ki, yoldaş?

Mən isə ona dedim:

– Yox, yoldaş Lenin, nəinki soyuq, hətta heç bir düşmən bizi sındıra bilməz! Hakimiyyəti biz heç də burjuaziyaya vermək üçün ələ keçirməmişik!..

O güldü və mənim əlimi bərk-bərk sıxdı. Sonra yavaş-yavaş darvazaya tərəf getdi.

Atası susdu, cibindən bütün kisəsini çıxardı, kağız xışıldada-xışıldada бүkdü, kibrit çəkdi və Mişka onun kürən, cəf təklü bığının üstündə, səhərlər gicikən yarpaqlarından sallanan şəh kimi duru və parıldayan göz yaşını gördü.

– Bax, o belə idi. Həminin qayğısına qalırdı... Hər bir soldat üçün ürəyi yanırıdı... Sonralar mən onu tez-tez görürdüm. Yanımdan keçəndə, hələ uzaqdan mənə görüb gülümsəyər və soruşardı:

– Deməli, burjuylar bizi məhv edə bilməzlər, eləmi?

Mən ona deyirdim:

– Onların buna gücü çatmaz, yoldaş Lenin!

Onun dediyi kimi də oldu, oğlum! Torpaqları, fabrikləri biz öz əlimizə aldıq, qanımızı soran varlıların isə dəlindən dəydik!.. Böyüyəndə unutmam ki, sənin atan matros olub və dörd il kommuna uğrunda qan töküüb. O vaxtadək mən də öləcəyəm, Lenin də öləcək, bizim işimiz isə əsrlər boyu yaşayacaq! Böyüyəndə atan kimi sən də Sovet hakimiyyəti uğrunda vuruşacaqsanmı?

– Vuruşacağam! – deyər Mişka qışırıdı, carpayıdan sıçradı, qollarını qaldırıb atasının boynundan asılmaq istədi və babasının yanında uzandığını unudaraq, ayağını onun qanının üstünə qoydu.

Baba bərk niqıldadı, əlini uzadıb Mişkanın kəkilindən yapışmaq istədi, ancaq atası Mişkanı qucağına aldı və o biri otağa apardı.

Mişa elə onun qucağındaca yuxuladı. Əvvəlcə, qərribə bir insan olan Lenin haqqında, bolşeviklər haqqında, müharibə və paroxodlar haqqında xeyli düşündü. Bir azdan mürgü əsnasında təmkinli səslər eşitdi, xoş tər və tənəki iyni diydü, sonra gözləri qapandı, sanki göz qapaqlarını kim isə ovucunun içi ilə sıxdı.

Gözünü təzəcə yummuşdu ki, yuxuda şəhər gördü: geniş küçələr, tökülmüş külün içində toyuqlar eşələnir; stanitsada toyuq çoxdursa, şəhərdə onların sayı-hesabı yoxdur. Eyni ilə atasının nəğil etdiyi evlər: üstü təzə qamışla örtülmüş çox böyük bir daxma, onun borusu üstündə daha bir daxma var, onun da borusunda bir daxma, on yuxarıdakı daxmanın borusu isə göyə dirənmişdir.

Mişka küçə ilə gedir, başını yuxarı tutub baxır, birdən haradansa düz qarşısına qırmızıköynəkli, hündürboylu bir adam çıxır.

– Sən, Mişka, nə üçün boş-boş veyillənirsən? – deyərək, mehriban-casına soruşur.

– Məni babam oynamağa buraxıb, – deyərək Mişka cavab verir.

– Sən bilirənmə mən kiməm?

– Yox, bilmirəm...

– Mən yoldaş Leninəm!..

Mişkanın qorxudan dizləri büküldü. İstədi əkilsin, ancaq qırmızıköynəkli kişi onun, Mişkanın qolundan tutdu və dedi:

– Səndə, Mişka, birqəpiklik də vicdan yoxdur! Sən yaxşı bilir-sən ki, mən yoxsul xalqın yolunda vuruşuram, bəs nə üçün mənim qoşunuma daxil olmur-san?..

– Məni babam buraxmır!.. – deyərək Mişka özünü doğrultmağa başladı.

Lenin yoldaş dedi: – Di özün bil, ancaq sənsiz mənim işim yaxşı getmir! Gərək sən mənim qoşunuma daxil olasan, vəssalam!..

Mişka onun əlindən yapışdı və mətanətlə dedi:

– Di yaxşı, mən sorğu-sualsız sən qoşununa daxil olacağam və yoxsul xalq uğrunda vuruşacağam. Ancaq babam bunun üstündə məni çubuqla döysə, sən məni, müdafiə etməlisən!..

– Mətləq edəmə, – deyib yoldaş Lenin küçə ilə getdi, Mişka isə hiss etdi ki, sevincdən nəfəsi tutulur, hava çatışmır, o qışırmaq, bir şey demək istədi, amma dili quruyub damağına yapışmışdı...

Mişka yataqda tərpendi, babasını təpiklədi və yuxudan ayıldı.

Babası yuxuda mırıldaıyır, dodaqlarını çəynəyir, pəncərədən isə gölün o tayında səmanın zərif-zərif ağardığı və şərqdən üzən buludların çəhrayı qanlı köpük kimi burula-burula qalxdığı görünürdü.

O vaxtdan hər axşam atası Mişkaya müharibə haqqında, Lenin haqqında, hansı ölkələrdə olduğu haqqında danışdı.

Şənbə günü axşam icraiyyə komitəsinin gözetçisi həyətə alçaq-boylu, şinelli, qoltuğunda dəri portfel tutmuş bir adam gətirdi. Babanı çağıraraq dedi:

– Budur, yoldaş sovet əməkdaşını sizin mənzilinizə gətirmişəm. O, şəhərdən gəlməyir və sizdə gecələyəcəkdir. Ona gecələməyə yer verin, baba.

– Biz, əlbəttə, etiraz eləmirik, – deyərək baba cavab verdi.
– Mandatınız necə, varmı, cənab yoldaş?

Mişka babanın alimliyinə təəccüb etdi və barmağını ağzına soxaraq, qulaq asmaq üçün dayandı.

– Vardır, babacan, hər şey vardır! – deyərək qoltuğunda dəri portfel olan adam gülümsədi və otağa keçdi.

Baba onun, Mişka da babanın dalınca otağa girdilər. – Siz nə məsələ üçün bizim stanitsaya gəlmisiniz? – deyərək gedə-gedə baba soruşdu.

– Mən gəlmişəm seçki keçirməyə. Sovetə sədr və üzvlər seçə-cəyik.

Bir qədər keçmiş Mişkanın atası da xırmandan gəldi. Yad adamla salamlaşdı və Mişkanın anasına şam hazırlamağı tapşırırdı. Şamdan sonra atası və yad adam skamyanın üstündə yanaşı oturdular. Yad adam dəri portfelini açdı, oradan bir dəstə kağız çıxartdı və Mişkanın atasına göstərdi. Mişka səbir edə bilmir, onların yanında vurnuxur, kağızlara baxmaq istəyirdi. Atası bir kağız götürüb, Mişkaya göstərdi.

– Bax, Mişka, Lenin bu özüdür!

Mişka şəkli atasının əlindən qapdı, gözlərini ona zillədi və təəccübünə ağzı açıq qaldı: kağızda ayaq üstə kiçik bir adam dayanmışdı, əynində isə heç də qırmızı köynək deyil, pəncək vardı. Bir əli şalvarının cibində, o biri əli ilə isə qabağı göstərirdi. Mişka gözlərini ona zillədi, bir an içərisində hər cizgisini möhkəm, hərtərəfli, həmişəlik yadında saxladı. Yad adam şəkli Mişkanın əlindən aldı, portfelini möhkəm bağladı və yataqda getdi. Paltarını soyunub uzandı, şineli üstünə çəkdi, yuxulamağa başlayırdı ki, qapının cırlıtması eşitdi. Başını qaldırdı.

– Gələn kimdir?

Kiminsə yalın ayaqları döşəmə üzərində şappıldayırdı.

– Kimdir gələn? – deyərək o yenidən soruşdu və gözlənilmədən Mişkanı çarpayının yanında gördü.

– Sənə nə lazımdır, balaca?

Mişka bir dəqiqə dinnəməzə dayandı, sonra cürətləniş pıçılı ilə dedi:

– Sən, əmican, bilirən nə var... sən Lenini mənə ver!..

Yad adam susur, başını çarpayıdan uzadıb Mişkaya baxırdı.

Mişkanı qorxu bürüdü: birdən xəsislik edib verməyə? Səsinin titrəyişini saxlamağa çalışaraq, tələsə-tələsə, boğula-boğula pıçılıladı.

– Sən onu həmişəlik mənə ver, mənşə sənə... mən sənə yaxşı tənəke qutu bağışlayaram, bir də, aşıqlarımın hamısını verərəm və... – Mişka əlini bərk yelləyib dedi: – Həm də atamın mənə gətirdiyi çəkmələri verərəm.

– Axı Lenin sənə nəyinə lazımdır? – deyə yad adam gülümşəyərək soruşdu.

“Verməz!” deyə Mişka düşündü. Başını aşağı öydü ki, göz yaş görünməsin. Sonra yavaşca dedi:

– Deməli, lazımdır!

Yad adam güldü, balışın altından portfeli çıxartdı və şəkli Mişka verdi. Mişka onu köynəyinin altında sinəsinə basdı, bərk-bərk ürəyinə sıxdı və otaqdan güllə kimi çıxdı. Babası yuxudan ayılıb soruşdu:

– Həraları dolaşırsan, gecəquşu? Dedim sənə ki, gecə süd içmə, bax indi!.. Çirkab vedrəsinə işə, səni həyəətə aparmağa mənim həvəsim yoxdur!

Mişka dinməzəcə uzandı: iki əli ilə şəkildən yapışdı, çönməyə qorxurdu: birdən şəkil əzilər. Elə o cür də yuxuladı. Alaqaranlıqda yuxudan oyandı. Anası inəyi yenicə sağıb, naxıra qovmuşdu. Mişkanı görə, əlini-əlinə vurdu.

– Nədir sənə rahatlıq verməyən, ay dəcə! Belə tezdən niyə durmusan?

Mişka köynəyinin altında şəkli sıxdı, anasının yanından keçib xırmana getdi, anbarın altına girdi.

Anbarın ətrafında ayıpcosı bitmişdi, gicikdən da yaşıl, keçilməz divar tək qabarmışdı. Mişka anbarın altına girdi, tozu və toyuq peyini əli ilə yığdı, ayıpcosunun qocalıqdan saralmış yarpağını qopartdı və şəkli ona büküb, üstünə daş qoydu ki, külək aparmasın. Səhərdən axşamədək yağış yağdı. Göyün üzünü göy çadır örtüdü; həyətdə gölməçələr köpükləndi, küçədən sel axdı.

Mişka evdə oturmalı oldu. Atası ilə babası icraiyyə komitəsinə getməyə hazırlaşdıqları zaman qaş qaralırdı. Mişka əyri, palçıqlı pillələrə niqıldaya-nıqıldaya artırmaya çıxdı və otağa keçdi. Səqfin altında papiros tüstüsü sürünürdü, otaq ağzınadək adamlı dolu idi. Pəncərənin yanında, stolun başında yad adam öyləşmişdi, oraya toplaşan kazaklara nə isə danışdı.

Mişka yavaşca lap dala keçdi və skamyada oturdu.

– Kim buna tərəfdardır ki, Foma Korşunov sədr olsun? Xahiş edirəm əlinizi qaldırasınız!

Mişkanın qabağında oturan Proxor Lisenko – dükəncinin yeznəsi, qışqırdı:

– Vətəndaşlar!.. Xahiş edirəm, onun namizədliyini geri götürəsiniz. Onun əxlaqı təmiz deyil. Hələ çoban ikən bizim sürünü qoruyanda bu məlum olmuşdu!..

Mişka gördü ki, çəkmeçi Fedot pəncərənin içindən düşüb, əllərini yellədə-yellədə qışqırdı.

– Yoldaşlar, varlılar istəməzlər ki, çoban Foma sədr olsun, çünki o, proletariatdır və Sovet hakimiyyətinə tərəfdardır!..

Qapının yanında dəstə ilə dayanmış varlı kazaklar ayaqlarını yerə tappıldadıb, fit çaldılar. İcraiyyə komitəsində səs-küy qalxdı.

– Çoban lazım deyil!

– Hərbi qulluqdan gəlib, qoy yenə gedib çobanlıqını eləsin!..

– Rədd olsun Foma Korşunov! Mişka skamyanın yanında dayanan atasının rəngi qaçmış üzünə baxdı və qorxudan ağappaq ağardı.

– Səs salmayın, yoldaşlar!.. Yoxsa iclasdan çıxardaram! – deyə yad adam yumruğu ilə stolu döyərək bağırıldı.

– Kazaklardan öz adamımızı seçərik!..

– Lazım deyil!..

– İstə-ə-mi-rik... anası gorbagor olsun!.. – deyə kazaklar bağırışdılar, hamıdan da bərk dükəncinin yeznəsi Proxor çıxırırdı.

Canlı, kürənbığ, qulağında tana, əynində cırıq, yamaqlı pencək olan kazak skamyanın üstünə sıçradı:

– Qardaşlar!.. Bir görün iş necə çünür! Varlılar zorla öz adamlarını sədr etmək istəyirlər!.. Sonra yenə...

Bağırır içərisində Mişka ancaq tanalı kazakın qışqıra-qışqıra dediyi ayrı-ayrı sözləri eşitdi:

– Torpağı... təzədən bölüşdürəcək... kasıblara kəsikli yeri... özləri üçün qaratorpağı götürəcəklər...

– Proxor sədriyə!.. – deyə qapının yanından bağırıldı.

– Pro-xo-ru!.. Ho-ho-ho!.. Ha-ha-ha!

Zorla sakitləşdilər. Yad adam qaşqabağını sallayaraq, tüpürçəyini sıçrada-sıçrada uzun-uzadı nə isə qışqırdı.

“Yəqin söylər” – deyə Mişka fikirləşdi. Yad adam bərkdən soruşdu:

– Kim Foma Korşunova tərəfdardır?

Skamyaaların üstündə çox əllər qalxdı. Mişka da əlini qaldırdı. Kim isə bir skamyadan başqasına atıla-atıla bərkdən saydı:

– Altmış üç... altmış dörd, – Mişkaya baxmadan barmağı ilə onun qaldırılmış əlini göstərib qışqırdı: – Altmış beş!

Yad adam kağıza nə isə yazdı və qışqırdı:

– Kim Proxor Lisenkova tərəfdardır, xahiş edirəm əlini qaldırsın! Yirmi yeddi varlı kazak və dəyirmançı Yeçor yekdilliklə əllərini qaldırdılar. Mişka da ətrafına baxıb, əlini qaldırdı. Səsləri sayan adam ona yaxınlaşıb yuxarıdan aşağı baxdı və qulağından bərk yapışdı.

– Ay avara!.. İtil burdan, yoxsa əzizdirərəm! Birçə sən qalmışdın səs verməmiş...

Ətrafdakılar gülüşdülər, həmin adam isə Mişkanı qاپیا tərəf aparıb, kürəyindən itələdi. Babası dalışan zaman atasının dedi-yi sözlər Mişkanın yadına düşdü, o, palçıqlı pillələrlə sürüşə-sürüşə düşərkən qışqırdı:

– Buna sənin ixtiyaratın yoxdur!..

– Mən sənə göstərəm ixtiyarat nədir!..

Bütün təhqirlər kimi bu təhqir də çox acı idi

Evə gələndən sonra Mişka bir az ağladı, anasına şikayətləndi, anası isə hirsli-hirsli dedi:

– Lazım olmayan yerə getmə! Hansı deşik gəldi, burnunu soxursan!.. Sənin əlindən lap tənə gəlmişəm!

Ertəsi gün səhər stolun başında yeməyə oturdular, yeyib qurtarmamış uzaqdan yavaş musiqi səsi eşitdilər. Atası qaşığı yerə qoyub, bğlarını silə-silə dedi:

– Bu ki hərbi orkestrdir!

Mişkanı skamyanın üstündən sanki külək qopartdı. Dəhlizdə qapı örtüldü, pəncərədən tez-tez tap-tap-tap-tap səsləri eşidildi.

Atası ilə babası da heyətə çıxdılar, anası da pəncərədən boylandı.

Qızıl əsgərlərin yaşıl, dalğalanan sıraları küçənin axırına axışdı. Qabaqda musiqiçilər çox böyük boruları üfürür, baraban gurludayırdı, stanitsanı danqılı səsi bürümüşdü.

Mişkanın gözləri dörd oldu. O, özünü itirmiş halda bir yerdə fırlanıb qaldı, sonra yerindən götürülüb, musiqiçilərə tərəf qaçdı. Ürəyi sevincdən döyündü, qəhərləndi... Mişka qızıl əsgərlərin toz basmış şən üzələrinə, ovurdlarını qürurla şişirdən musiqiçilərə baxdı və dərhal qət etdi: "Onlarla bərabər vuruşmağa gedəcəyəm!.."

Yuxusu yadına düşdü, bilmədi cəsarət ona haradan gəldi. Axırncı əsgərin patron çantasından yapışdı:

– Siz hara gedirsiniz? Vuruşmağa?

– Bəs hara? Əlbəttə, vuruşmağa!

– Siz nə uğrunda vuruşursunuz?

– Sovet hakimiyyəti uğrunda, səfehciyəz! Gəl bura, ortalığa gəl!

Mişkanı cərgələrin arasına itələdi, kim isə gülə-gülə onun köküllü peysərini şappıldatdı, o biri gedə-gedə cibindən bir parça çirkli qənd çıxarıb, onun ağzına soxdu. Meydanda haradansa, qabaq sıralardan qışqırdılar:

– Du-ur!..

Qızıl əsgərlər dayandılar, meydana səpələndilər, məktəb hasarının altında, sərinde sıx dəstə ilə uzandılar. Üzü qırıxıq, böyründən qılinc asılmış ucaboy qızıl əsgər Mişkaya yaxınlaşdı, dodaqlarını təbəssümlə büzərək soruşdu:

– Sən haradan azıb gəlibsən?

Mişka özünü dartdı, sürüşən şalvarını çəkə-çəkə dedi:

– Sizinlə bərabər vuruşmağa gedirəm!

– Yoldaş kombat, onu özünə köməkçi götür! – deyən qızıl əsgərlərdən biri səsləndi.

Ətrafdakılar qəhqəhə ilə gülüşdülər. Mişka gözlərini tez-tez qırırdı, lakin "kombat" kimi qoribə bir ləqəb daşıyan kişi qaşlarını çatıb, ciddi halda qışqırdı:

– Nə kişnəyirsiniz, axmaqlar?! Əlbəttə, biz onu götürürük, ancaq bir şərtlə... – Kombat Mişkaya tərəf döndü və dedi: – Bu nədir, biraşırımla şalvar geyibson, belə olmaz, sən öz görkəminlə bizi biabır edərsən!.. Bir bax: mənim iki aşırman var, hamıda iki-ikidir. Qaç evə, qoy anan ikinci aşırmanı tiksin, biz isə səni burada gözləyirik!.. – Sonra o, hasara sarı döndü, göz vuraraq səsləndi: – Tereşşenko, get tozo gələ qızıl əsgərə tufəng və şinel gətir!

Hasarın altında uzananlardan biri ayağa qalxdı, əlini alına aparıb:

– Baş üstə, – deyən cavab verdi və hasar boyunca tez-tez getdi.

– Di, tez ol, qaç! Qoy anan o biri aşırmanı tez tiksin!.. – Mişka kombata ciddi nəzərlə baxıb dedi:

– Bax, mənə aldatmayasan ha!

– Sən nə danışırısan? Heç elə şey olar?..

Meydan evdən uzaqdır. Mişka evə çatanadək tənəfəs oldu. Nəfəs ala bilmirdi. Darvazanın yanında qaça-qaça şalvarını çıxartdı və ayaqyalın özünü otağa saldı.

– Anacan!.. Şalvar!.. Aşırma tik!..

Daxma sakitdir. Peçin üstündə qara-milçəklər dəstə ilə vızıldadır. Mişka həyəti dolandı, xırmana, bostana baş vurdu. Atası da, anası da, babası da yox idi. Otağa qaçdı, gözünə bir torba sataşdı. Bıçaqla uzun bir parça kəsdi; ancaq tikməyə vaxt yoxdur, həm də Mişka tikməyi bacarmır. Tələsik onu şalvarına bağladı, çiyindən salladı, bir də qabaqdan bağladı, tez anbarın altına cumdu.

Daşı götdürdü, Leninin onu, Mişkanı göstərən əlinə ötəri nəzər saldı, derindən nəfəs alıb pıçıldadı:

– Bax, görürsənmi?.. Mən də sənin qoşununa daxil oldum!

Şəkli səliqə ilə ayıpcəncəsi yarpağına büküdü, qoltuğunun altına soxdu və çaparaq küçəyə çıxdı. Bir əli ilə şəkli sinəsinə basır, o biri əli ilə şalvarını dartırdı. Qonşularının hasarı yanından qaçarkən qonşunu səslədi:

– Anisimovna!

– Hə, nə var?

– Bizimkilərə də ki, mənşiz nahar eləsinlər!..

– Sən hara uçursan, nadincə?

Mişka əlini yellətdi:

– Hərbi qulluğa gedirəm!..

Meydana çatdı və donub qaldı. Meydanda bir nəfər də yoxdu. Hasarın altı papiros kötüyü, konserv qutusu ilə dolu idi, kiminsə cırıq patavaları qalmışdı, stanitsanın lap qurtaracağında isə musiqi güruldayır, hamar yol ilə gedənlərin addım səsləri eşidilirdi.

Mişkanın boğazından hönkürtü qopdu, o qışqırdı və əsgərlərə çatmaq üçün var gücü ilə onların dalınca qaçdı. Çatardı da, ancaq dabbagın evinin qabağında yol üstündə sarı, uzun quyruqlu köpək uzanıb, dişlərini çıcamışdı. Mişka o biri küçəyə qaçanadək no musiqi, nə də ayaq tappılışı eşidildi.

İki gündən sonra stanitsaya qırx nəfərdən ibarət bir dəstə gəldi. Soldatların ayaqlarında boz keçə çəkmə, əyinlərində yağlı fəhlə pəncəyi var idi. Mişkanın atası icraiyyə komitəsindən nahara gələndə babasına dedi:

– Atacan, anbarda taxıl hazırla. Ərzaq dəstəsi gəlib. Sapalaq başlanır.

Soldatlar həyətlərə gedir, anbarlarda torpağı süngü ilə yoxlayır, basdırılmış taxılı çıxardır və arabalarda ictimai anbara daşıyırdılar. Sədrin yanına gəldilər. Qabaqdakı cəld çubuğu sümürə-sümürə babadan soruşdu:

– Babacan, taxıl basdırmısan? Boynuna all!

Baba saqqalını sığaladı və ictimai deddi:

– Mənim ki, oğlum kommunistdir!

Anbara gətdilər. Çubuq çəkən soldat daqqanı nəzəri ilə ölçdü və gülümsədi.

– Babacan, bax, bu daqqadan apar, qalanı isə sənin yeməyin və toxumluq üçün qalsın.

Baba qoca səmənd atı arabaya qoşdu, nıqqıldadı, inildədi, səkkiz torba doldurdu, qəmli-qəmli əlini yellətdi və taxılı ictimai anbara apardı. Mişkanın anası taxılı heyifsilənərək bir qədər ağladı. Mişka isə taxılı torbalara doldurmaqda babasına kömək etdi və keşiş oğlu Vitka ilə oynamağa gətdi.

Mətbəxdə təzəcə oturub, kağızdan kəsilmiş atları döşəmənin üstünə sərmişdilər ki, həmin soldatlar mətbəxə girdilər. Keşiş baba donu ayağına dolaşa-dolaşa onları qarşılamağa çıxdı, bir az vurmuxdu, otağa keçmələrini xahiş etdi, lakin çubuqlu soldat ciddiyyətlə dedi:

– Anbara gedək! Taxılı harada saxlayırınsız?

Sacları pırtlaşmış keşiş arvadı otaqdan çıxdı, hiyləgərcəsinə gülümsədi:

– Təsəvvür edin ki, ağalar, bizdə zərrə qədər taxıl yoxdur!.. Ərim hələ pıxoda getməmişdir...

– Zirzəmi necə, varınızdır?

– Xeyr, yoxumuzdur... Biz əvvəllər taxılı anbarda saxlayırıdık...

Mişka Vitka ilə bərabər mətbəxdən geniş zirzəmiyə necə keçdiyini xatırlayıb, başını keşiş arvadına tərəf çevirərək dedi:

– Biz Vitka ilə mətbəxdən zirzəmiyə keçərdik, unutmusan?

Keşiş arvadı ağappaq ağararaq güldü:

– Sən yanılsan, bala!.. Vitya, gedib bağda oynasanız! Çubuqlu soldat gözünü qıydı, Mişkaya baxıb gülümsədi:

– Ora necə düşmək olar, qoçaq?

Keşiş arvadı barmaqlarını şıqqıldadaraq dedi:

– Doğrudanmı siz axmaq uşağın sözüne inanırınsız? Mən sizi inandırırım, cənablar, bizim zirzəmiyimiz yoxdur!

Keşiş baba donunun ətkələrini yelləderək dedi:

– Bəlkə yemək meyliniz var, yoldaşlar, otağa gedək!

Keşiş arvadı Mişkanın yanından keçərkən onun qolunu bərk çimdiklədi və nəvəzişlə gülümsədi:

– Gedin, balalarım, bağa, burada mane olmayın!

Soldatlar bir-birinə göz vurub, tüfəngin qundağı ilə döşəməni taqıldada-taqıldada mətbəxi dolandılar. Divarın dibindən stolu çəkildilər, qaba kətanı qopartdılar. Çubuqlu soldat döşəmə taxtasını qaldırıb baxdı və başını tərpətdi:

– Heç utanmırsınız? Deyirdiniz taxıl yoxdur, zirzəmi ağzınadək buğda ilə doludur!..

Keşiş arvadı Mişkaya elə baxdı ki, Mişkanı döhşət бүürdü və o, tez evə qaçmaq istədi. Ayağa qalxıb həyəət çıxdı. Onun dalınca keşiş arvadı da döhliyə çıxdı, için-için ağlayaraq, Mişkanın saçlarından yapışib, döşəmənin üstündə sürüməyə başladı.

Mişka onun ölindən zorla qurtarıb, dalına baxmadan evlərinə qaçdı. Göz yaşlarından boğula-boğula bütün əhvalatı anasına nağıl etdi; anası isə başını tutub, ancaq bunu dedi:

– Sənin ölindən hara gedim?... Nə qədər səni özışdirməmişəm, rədd ol gözümlün qabağından!..

O vaxtdan bəri həmişə Mişka bir şeydən inciən kimi anbarın altına girir, daşı qaldırıb, ayıpəncəsi yarpağını açar və kağızı göz yaşları ilə isladaraq, öz dərini Leninə danışar, onu incidəndən şikayətlənərdi.

Bir həftə keçdi. Mişka danıxdı. Oynamağa adam yox idi. Qonşuların uşaqları onunla dostluq etmirdilər. “Sirtıqçıgəz” ləqəbinə böyüklərdən eşidilmiş bir ləqəb də artırıldı. Mişkanın ardınca qışqırıldılar:

– Ey, səninləyəm, bala kommunist! Kommunist düşüyü, bura bax!..

Bir dəfə Mişka qaş qaralanda göldən evə gəldi; daxmaya girməmiş eşitdi ki, atası necə kəskin danışır, anası isə ölü üstündə olduğu kimi, ağı deyib ağlayır. Mişka gözə görünmədən qapıya yaxınlaşdı, gördü atası şinelini бүüküb, indi də çökmələrini geyir.

– Sən hara gedirsən, atacağım?

Atası gülüb dedi:

– Ananı sakitləşdir, oğlum!.. Öz hönkürtüsü ilə ürəyimi parçalayır. Mən müharibəyə gedirəm, o isə buraxmır!..

– Mən də səninlə gedirəm, atacağım!

Atası belinə kəmər bağladı və lentli şapkasını başına qoydu.

– Sən doğrudan da qərribə oğlansan! İkimiz birdən gedə bilmərik!.. Bax, mən qayıdandan sonra sən gedərsən, yoxsa taxıl yetişəndə onu kim yığar? Anan təsərrüfat işlərinə baxır, baban isə qocalıbdır!..

Mişka atası ilə vidalaşarkən göz yaşlarını saxladı. Hətta gülümşədi də. Anası, birinci dəfəki kimi atasının boynundan sallandı, atası onu zorla qopartdı, babası isə ancaq boğazını anıtladı və soldatı öpərək qulağına pıçıldadı:

– Fomacan... oğlum!.. Bəlkə getməyəsən? Bəlkə sənsiz bir təhər?... Birdən səni öldürərlər, onda biz məhv olarıq!..

– Boşla, ata... Belə yaramaz. Hər birimiz özümüzü qorumaq üçün arvadın ətəyi altına girsək, onda hakimiyyəti kim müdafiə edər?

– Yaxşı, nə etmək, indi ki, sənin işin haqdır, get.

Baba üzünü o tərəfə çevirdi və gizlincə göz yaşını sildi. Atanı icraiyyə komitəsinədək yola saldılar. İcraiyyə komitəsinin həyətinə iyirmi nəfərədək tüfəngli adam toplaşmışdı. Mişkanın atası da tüfəng götürdü və Mişkanı son dəfə öpərək, qalan adamlarla birlikdə küçə ilə stanitsanın axırına doğru addımladı.

Mişka evə babası ilə birlikdə qayıtdı. Anası yırgalana-yırgalana dalda gəlirdi. Stanitsada hərdən it hürüşməsi eşidilir, tək-tək işıq yanırdı. Stanitsa, qarılarn qara şala бүüründükləri kimi, gecə qaranlığında бүürünürdü. Narın yağış yağırdı, haradasa, stanitsanın qurtaracağına, çöl üzərində ildırım çaxdı və göy guruladı.

Eve yaxınlaşdılar. Bütün yolu dinməzəcə gələn Mişka babasından soruşdu:

– Babacan, atam kimin üstünə vuruşmağa gətdi?

– Əl çək!

– Babacan!

– Hə?

– Atam kimlə vuruşacaq?

Baba darvazanın rəzasini saldı, sonra belə cavab verdi:

– Stanitsamızın yaxınlığında pis adamlar zahir olublar. Camaat onlara banda deyir, mənəcə onlar sadəcə quldurdular... Bax, sənin atan da onlarla vuruşmağa gətdi.

– Onlar çoxdurlarını, babacan?

– Deyirlər ki, iki yüz nəfər olar... Di yaxşı, dəcəl, get yat, bədsir gəzdiiyin!

Gecə Mişka səsdən oyandı. Ayılıb çarpayını əli ilə yoxladı, babası yox idi.

– Babacan, hardasan?

– Sus, yat, nadinc!

Mişka qalxdı və əli ilə yoxlaya-yoxlaya pəncərənin qabağına gəldi. Babası alt tuman-köynəkdə skamyada oturub, başını açıq pəncərədən bayıra çıxararaq, qulaq asırdı. Mişka da diqqətlə qulaq asdı və sükut içərisində stanitsanın axırında güllələrin necə saqqıldadığını eşitdi, sonra yaylım atəşi başladı.

Tax!.. Ta-ta-rarax!.. Ta-rax!

Sanki mıx çalırıldı.

Mişkanı qorxu bürüdü. Babasına sıxıldı və soruşdu:

– Güllə atan atamdır?

Babası susdu, anası isə təzədən ağladı və ağı deməyə başladı.

İşıqlananadək stanitsanın axırında atışma səsi eşidildi, sonra tamam sakitlik çökdü. Mişka skamyanın üstündə büzüşüb, ağır yuxuya getdi. Gün çıxanda küçə ilə icraiyyə komitəsinə tərəf bir dəstə atlı çapdı. Baba Mişkanı oyatdı, özü isə həyəətə qaçdı.

İcraiyyə komitəsinin həyətində tüstü qara sütun kimi göyə qalxırdı, od tikintilərə keçdi. Küçələrdə atlılar vurnuxurdular. Onlardan biri həyəətə tərəf çapıb, babaya qışqırdı:

– Atınız varmı, qoca?

– Var...

– Qoş, get stanitsanın qurtaracağına! Sizin kommunistlərin meyitləri kolluqdadır!.. Doldur arabaya gətir, qoy qohumları onları basdırsınlar!..

Baba tez səməndi qoşdu, cilovları titrəyən əllərinə aldı və ləhrəm yerləşə həyətdən çıxdı.

Stanitsa üzərində qışqırtı ucaldı, atdan düşmüş banditlər xırmamlardan otu daşıyıb aparır, qoyunları kəsirdilər. Onlardan biri Anisimovnanın həyəti yaxınlığında atdan yerə sıçradı və evə girdi. Anisimovnanın yoğun səslə necə uladığını Mişka eşitdi. Bandit isə qılıncını taqqıldada artırmaya çıxdı, oturdu, çəkmələrini çıxartdı, Anisimovnanın güllü bayram şalını iki parçaladı, öz çirkli patavalarını tulladı və ayaqlarını şalın parçalarına bürüdü.

Mişka otağa girdi, çarpayıya uzandı, başını yastığın altına soxdu, yalnız darvaza cırlıdyan zaman ayağa qalxdı. Artırmaya qaçdı, gördü ki, göz yaşından saqqalı ıslanmış baba atı həyəətə çəkir.

Dalda, arabada ayaqyalın bir kişi uzanıb, qollarını geniş açıb, başı atılıb-düşür, arabanın dalına deyir, taxtaların üstünə qatı, qara qan axır...

Mişka səndələyə-səndələyə arabaya yaxınlaşdı, arabadakı kişinin qılınc zərbəsindən cəbəcərleşmiş üzünə baxdı: ağaran dişləri görünür, sümüklə bərabər doğranmış yanağı sallanır, qanlı dolmuş bərələ gözünün üstündə yırgalana-yırgalana böyük yaşıl milçək oturmuşdur.

Mişka onun kim olduğunu başa düşməyərək, dəhşətdən əsə-əsə nəzərini çevirdi və onun döşündə matros köynəyinin qana bulanmış göy, ağ zolaqlarını görəndə diksindi, sanki daldan kim isə onun ayaqlarından vurdu – geniş açılmış gözləri ilə hərəkətsiz qara üzə baxıb arabaya sıçradı.

– Atacan, qalx! Əziz ataçığım!.. – Bunu deyib, arabadan yıxıldı, qaçmaq istədi, amma ayaqları büküldü, o, iməkləyə-iməkləyə artırmaya süründü və başını qumun üstünə qoydu.

Babanın gözləri dərin çuxura düşmüşdü, başı əsir, dartınır, dodaqları səssizcə nə isə piçildayırdı.

Uzun zaman Mişkanın başını sıgalladı, sonra onun üzüqoylu çarpayının üstündə uzanmış anasına baxıb piçildadı:

– Gedək, nəvəcan, həyəətə...

Mişkanın əlindən yapışıb həyəətə apardı... Mişka otağın qapıları ağzından keçərkən gözlərini yumub diksindi: otaqda stolun üstündə atası dinnəməz və vüqarla uzanmışdı. Qanı üzündən yumuşdular, amma atanın şüşələmiş, qanlı gözü və onun üstünə qonmuş böyük yaşıl milçək Mişkanın gözləri qarşısında dayanmışdı.

Baba quyunun başında ipi açmaq üçün xeyli əlləşdi; tövləyə getdi, səməndi açdı, nə üçünsə onun köptüklü dodaqlarını qolu ilə sildi, sonra onun ağzına yüyən keçirdi, qulaq asdı: stanitsanı çığırtdı və qəhqəhə səsləri bürümüşdü. Həyətin yanından iki atlı keçirdi, qararıqda cəmənin odu közərdi, səslər eşidildi:

– Bax, biz onlara sapalau nə olduğunu göstərdik!.. O dünyada bilirlər ki, adamların taxılını almaq necə olar!

At nallarının tappıltısı kəsildi, baba Mişkanın qulağına tərəf əyilib piçildadı:

– Mən qocayam... atın belinə qalxa bilmirəm... Mən səni, nəvəcan, atın üstünə oturdum, Allahın köməyi ilə Pronin xutoruna get... Yolu mən sənə göstərəm. O musiqi ilə bizim stanitsadan keçib gedən dəstə orada olmalıdır. Onlara de ki, stanitsaya gəlsinlər: burada əksinqilabçılar dəstəsi var! Başa düşdünmü?..

Mişka dinməzcə başını tərpətdi. Babası onu ata mindirdi, yıxılmasın deyər ayaqlarını kəndirlə yəhərə bağladı və xırmandan, gölinə yanından, banditlərin qarovulxanası yanından səməndi çölə çıxartdı.

– Bax, bu dərə təpəyə çıxır, o dərənin üstü ilə get, heç bir tərəfə dönmə!.. Düz xutora çıxacaqsan. Di tərpət atı, mənim əzizim!..

Baba Mişkanı öpdü və əli ilə səməndi yavaşca vurdu.

Aylı gecədir, yol görünür. Səmənd narin löhrəm yerislə gedir, finxırır və belində yüngül yük hiss edib, sürətini azaldır. Mişka onun cilovunu tərpədir ayağı ilə boynundan vurur, atıla-atıla silkələnir.

Bildirçinlər haradasa, yetişməkdə olan yaşıl taxılın içində şənsən civildəşirlər. Dərənin dibində bulaq suyunun şırıltısı eşidilir, külək meh gətirir.

Mişka çöldə təklikdən qorxur: o, əlləri ilə səməndin isti boynunu qucaqlayır, üşüyə-üşüyə büzüşüb ata sıxılır.

Dərə dağa qalxır, enir, yenə dağa qalxır. Mişka geriye baxmaqdan qorxur, heç bir şey barəsində fikirləşməməyə çalışaraq, öz-özünə pıçıldayır. Qulaqları heç bir şey eşitmir. Gözləri yumulmuşdur.

Səmənd başını yırğaladı, finxırdı, addımını artırdı. Mişka gözlərini azacıq açdı – aşağıda, dağın altında sarı işıqlar gördü. İt hürüşməsi eşidildi.

Mişkanın sinəsi bir anlığa sevinclə doldu. Səməndi ayağı ilə vuraraq qışqırdı:

– Hə-ə-ə-ə!

İt yaxında hürürdü, təpənin üstündə yeldəyirmanının tutqun cizgiləri görünürdü.

Yeldəyirmanından səsləndilər:

– Gələn kimdir?

Mişka dinməzcə səməndi tələsdirirdi. Yuxuya dalmış xutorda xoruzlar banladı.

– Dayan! Gələn kimdir?.. Atəş açacağam!..

Mişka qorxmış halda cilovu dartdı, ancaq səmənd, atların yaxında olduqlarını duyub kişnədi və cilovları saya salmayaraq, dartındı.

– Da-ya-an!

Yeldəyirmanının yaxınlığında güllə şaqıldadı. Mişkanın çıxırması at ayaqlarının tapplıltısı içərisində eşidilməz oldu. Səmənd xırladı, şahə qalxdı və birdən sağ böyürü üstə yıxıldı.

Mişka bir anlığa ayağında bərk, dözülməz ağrı hiss etdi, qışqırıq dodaqlarında quruyub qaldı. Səmənd öz ağırlığı ilə onun ayağını getdikcə daha bərk basırdı.

At ayaqlarının tapplıltısı yaxınlaşırdı. İki nəfər çaparaq gəldi; onlar qılınclarını cingildədə-cingildədə atdan düşdülər, Mişkaya tərəf əyildilər.

– Ay aman, bu ki, həmin oğlandı!..

– Yoxsa öldürmüşük?!

Kim isə əlini Mişkanın qoltuğu altına soxdu, tütün iyini burnuna verdi. Kiminsə sevincək səsi eşidildi:

– Sağdır!.. Deyəsən, at onun ayağını əzib!..

Mişka huşunu itirə-itirə dedi:

– Banda stanitsadadır... Atamı öldürdülər... İcraiyyə komitəsinə yandırdılar, babam isə sizə əmr etdi ki, tez oraya gedəsiniz!

Mişkanın sənməkdə olan gözləri qarşısında əlvan dairələr süzməyə başladı...

Atası yanından keçdi; o, kürən bığlarını burur, gülürdü, gözünün üstündə isə yırğalanan böyük yaşıl milçək oturmuşdu. Baba başını məzəmmətlə yırğalaya-yırğalaya gəlib keçdi, sonra anası, daha sonra isə iri alınlı balaca kişi əlini qabağa uzatmış halda addımlayıb getdi. Onun əli düz Mişkanı göstərirdi.

– Yoldaş Lenin!.. – deyər Mişka batıq səslə qışqırdı, zorla başını qaldırdı və əllərini irəli uzadaraq gülümsədi.

MUZDURLAR

I

Danilovka qəsəbəsinin evləri dikdirli darçını dağın ətəyində, çayın hər iki tərəfindəki uca, qalın bədmüşk ağacları içərisində, ətrafına köhnə, mamırlı hasar çəkilmiş bağların arasında sanki yoldan ötüb keçənlərin dənəyirici nəzərindən gizlənərək, bir-birinə sıxılmışdır.

Qəsəbədə yüzdən artıq həyə var. Baş küçədə, çay boyunca bir-birindən aralı tək-tük varlı mujik həyətləridir. Küçə ilə gedərəkən o saat görünür ki, burada işgüzar təsərrüfatçılar yaşayırlar: evlər tənəkə və kiromitlə örtülüb, karnizləri diş-diş və naxışlıdır, mavi rənglə boyanmış pəncərə qapıları küləkdən özlərindən məmnun halda cırıldayır, sanki sahiblərinin tox, qüssəsiz həyatı barədə danışır. Bu küçədə darvazalar taxtadan qayırılıb, möhkəmdir, çəpərlər təzədir, həyətlərdə anbarlar ağzınadək dolmuşdur, zorba itlər zəncirlərini cingildəyərkən acıqla mırıldayır, yoldan ötənlərə boğula-boğula hürürlər. Təpədən keçən o biri əyri və dar küçəni bədmüşk ağacları çətir kimi örtmüşdür: küçə ağaclarının yaşıl damı altından çay kimi axır, külək toz dumanını onun altına qovur, çəpərlərin yanına tökülmüş külü burub fırladır. İkinci küçədə isə evlər deyil, evciklər düzlüb, hər pəncərədən, seyrək, çürük çəpər çəkilmiş hər bir həyətdən ehtiyac özünü açıq-aşkar göstərir.

Beş il bundan qabaq yanğın ikinci küçədəki tikintiləri dibinə-dək yaladı. Mujiklər yanıb taxta evlərin özəzinə samanlı daxmalar tikdilər, güc-bəla daldalandılar, ancaq o vaxtdan bəri evləri yananlardan ehtiyac əl çəkmədi, bu daxmalarda özünə möhkəm yer elədi.

Bütün kənd təsərrüfatı alətləri yanğında məhv oldu. Yazda torpağı birtəhər becərdilər, ancaq qıtlıq mujiklərin ümidini qırdı, belələrini bükdü, işi birtəhər sahmana salmaq, bələdan qurtarmaq haqqındakı fikirləri alt-üst oldu. Evləri yanıbışlar o vaxtdan ehtiyac içində dünyanı dolaşmağa başladılar: gözib dilənirdilər, yüngül qazanc dalınca Kubana gedirdilər, amma doğma torpaq onları

hökmə özünə çəkirdi. Danilovkaya qayıdır və ələcsiz qalıb yenicən varlı mujiklərin yanına gedirdilər:

– Ağa, muzdurluğa götür... Bir parça çörəyə qulluq edərim...

II

Səhər, sübh açılan kimi, keşiş Aleksandrın muzduru Naum Boytsovnun yanına gəldi. Naum qonşudan xahiş edib aldığı atı arabaya qoşurdu və yaxınlaşan muzdurun ayaq səslərini çitmədi. Fikrə gətirdiyəndən, ucadan verilən gözlənilməz salamdan diksindi:

– Salam, Naum əmi!

Naum ətrafına baxdı və qoşqu qayığını çəkərək sol əli ilə papağını tərpətdi.

– Salam! Niyə buyurmusan?

Təsərrüfatdan ayrılı bildiyinə sevinən muzdur üzü üstə çevrilmiş malanın üstündə oturdu və köynəyinin qolunu ovcunadək çəkərək, alından təri sildi.

– Sənə işimiz düşüb, – deyib tələsmədən sözə başladı. Görünür, o uzun-uzadı və ətraflı danışmağa hazırlaşdı.

Naum qırılmış cilovla əlləşə-əlləşə soruşdu:

– Nə işdir?

– Bilirsənmi nə işdir? Mən öz keşişimə çoxdan deyirəm: “Siz, keşiş baba, dayçanı kəsmək istəyirsinizsə, onda siz...”

– Sən uzatma! – deyər Naum onun sözünü kəsdi. – Dayçanı kəsmək lazımdır, hə? Belə də de, yoxsa mənim vaxtım yoxdur, bu saat çölə gedirəm.

– Hə də, dayça, – deyər muzdur narazı halda sözünü qurtardı.

– De ki, indi gəlirəm.

Muzdur həvəssiz ayağa qalxdı, şalvarına yapışmış təzə yonqarı çırpdı və ayaqları altına baxaraq, laqeydlilik dedi:

– Səni mahalda tərifləyirlər, deyirlər yaxşı baytarsan... Bu, doğrudur, amma öz-özlüyündə sən məhraban deyilsən... Səninlə heç bir xoş söhbət etmək olmaz. Sən kobud və adamın sözünü ağzında qoyansan!..

– Bağışla da, qardaş, anam belə doğub!

– Mən heç... əlbəttə, adam inciyər, ancaq mən kiminlə olsa danışa bilərəm.

Naumun ancaq gözləri güldü:

– Hə, hə, bir başqası ilə danış, – deyib enli yalın pəncələrini yerə düz və ağır-ağır basaraq, tələsmədən daxmaya getdi.

Muzdur küləyin haradansa gətirdiyi təzəce tilişkəni yerdən qaldırıb burdu, ah çəkib, yanını basa-basa, dalını arvadısağa əyə-əyə küçə ilə getdi. O, elə gedirdi ki, sanki onu bilaixtiyar külək aparırdı.

Naum daxmaya girib, mıxdan asılmış yoğun kəndiri götürdü. Düyünü aç-aça üzünü peçə tərəf çevirdi və xörək bişirən arvadına baxıb gülümsədi.

– Mən sənə deyirdim ki, bir yerdən ruzu gələcək. Keşiş Aleksandr daycanı kəsmək istəyir, muzdurunu göndərmişdi. Yarım puddan az taxıl almaram!..

– Adam göndərmişdi, nədir?... – deyər arvadı sevincək bir də soruşdu.

– İndicə getdi.

– Bax, bu da taxıl!.. Mənsə fikir çəkirdim: yer şumlamağa gedəcəksən, amma bir tikə piroq yoxdur.

Naum gülümsədi, təbəssümdən kürən saqqalı yana əyildi, qaralmış iri dişləri göründü. Təbəssüm onu cavanlaşdırır və sərt üzünü mehriban göstərirdi.

– Sən də hazırlaş, Fyodor, kömək edərsən. Madyan isə qoy dayansın, arabadan açma, – deyər oğluna müraciət etdi.

On altı yaşlı, üzdən atasına çox oxşayan, sümüyü iri, enlikürək oğlan olan Fyodor vurnuxdu, cırıq köynəyinə təzə kəmərlə bağladı, atasının dalınca yola düşdü. O da yalın ayaqları ilə yeri atası kimi bərk tapdalayır, gedə-gedə atası kimi belini bükür, yaşına görə olmayan qüvvətli əllərini yellərdirdi.

Keşiş Aleksandr öz evinin yanında onları qarşıladı. Onun quru, dərisi dartılmış üzündə qan görünürdü, alını təmiz məhrəbə ilə bağlanmışdı. Məhrəbanın altından çəp göz bəbəkləri boz şıcanlar kimi ora-bura qaçırdı.

O salamladıqdan sonra dedi:

– Adımı yaxına qoymur! Lap vəhşi, cinlidir!.. – Keşişin səsi yoğun, gur, alçaq boyuna, zəif bədəninə namünasib idi. – İstədim noxtalayam, mənə it kimi dişlədi! Alnımdan bir parça dəri qopardı, vallah!..

Güləyən Fyodor gülməkdən özünü saxlayaraq, qıpqırmızı qızardı, ovurları şişdi, atası isə ona ciddi baxdı və həyat qapısına tərəf getdi.

– Hardadır?

– Tövlədə.

– Bir dəne də kəndir gətirin, keşiş baba.

Keşiş ürəksiz:

– Onunla ehtiyatlı olmaq lazımdır, – dedi.

– Birtəhər ram edərik. Bundan pislərinin öhdəsindən gəlməmişik!.. – deyər Naum lovgahla cavab verdi və kəndirin ucundan məharətlə qərribə ilgək düzəltdi.

Fyodor, keşiş və muzdur qapının yanında dayandılar. Naum isə sol əlinə kəndiri doladı, sağ əlində palıd ağacından kəsilmiş gödək yaq pazu sıxdı.

– Gözlə, Naum əmi, sənə də yandırar, – deyər muzdur gülümsədi.

Naum cavab verməyib, boltu atdı və tövlənin qaranlığından gözələrini qıyaraq, ayağını kandanadan içəri qoydu.

Bir-iki dəqiqəlik çarpışma oldu, Fyodor ürəyi bərk döyünə-döyünə: “Gəlin tutun, tez olun!..” çığırısını gözləyirdi ki, birdən nə isə guppuldadı, dayca xırıldadı, boğuc taqıltdı, inilti eşidildi... Taxta döşəməyə dəyən dırnaqların səsi gəldi, qapı qopub düşdü, elə bil onu tufan yerindən qopardı; dayca başını dik tutmuş halda qaranlıqdan sıçradı. İki sıçrayışda peyin yığınına keçdi, bir saniyəyə dayandı, tərlə böyürlərini ağır-ağır qaldıraraq, quyruğunu buladı və hasardan aşıb, yolda yüngül toz qaldıra-qaldıra gözdən itdi.

Naum səndələyə-səndələyə tövlədən çıxdı. Əlləri ilə ağzını sıxırdı, qırılmış kəndir hələ də sol əlinə sarılmışdı, həyətdə o, kefilərsəyər, sürətlə bir iyirmi dolaşığı addım atdı, döşü ilə hasara toxunub, dalı üstə yıxıldı, ayaqlarını qamına sıxdı. Fyodor kəndiri atıb, çığıra-çığıra ona tərəf qaçdı.

– Ata!.. Sənə nə oldu?!

Naum xırıldaya-xırıldaya dəhşətli pıçıldı ilə danışdı:

– Mənim... döşümdən... vurdu... Sümüyümü qırdı... Məhv oluram!.. Döşümdə... ürəyimin altında! – deyib, fişqırıqla nəfəs aldı, şiddətli ağrıdan dumanlanmış gözləri axdı, hıçqıra-hıçqıra və qandan boğula-boğula ağladı.

Onu qaldırıb talvarın altına apardılar. Həyətdə onu apardıqları yerdə qan izi qırmızı haşıya kimi uzandı. İkiqat bükülmüş Naum xırıldayır və köynəyini cırırdı. Hər nəfəs verdikcə əzilmiş sinəsi lap batır, sonra ağır-ağır titrəyir, tərpənirdi.

On dəqiqə sonra onun əhvalı yaxşılaşdı; ağzından daha qan axmırdı, təkcə dodaqları cəhrayı tüpürçəklə köpüklənirdi. Qorxmuş keşiş bir qrafın cecə arası gətirdi, Naumu ondan zorla üç stəkan içməyə məcbur etdi və dili tutula-tutula pıçıldadı:

– Mən sənə pul verərəm... verərəm... indi isə get... oğlum səni aparar. Yoxsa bir şey olar, mən cavabdeh olaram. Get, Naum, İsa xatirinə, get!.. Ailənin yanındaca ölərsən... Xahiş edirəm get. Mən sənə üçün cavabdeh olmaq fikrində deyiləm.

– Ölsəm... pulu... arvadıma ver... – deyər Naum boğula-boğula xırıldadı.

– Arxayın ol... Üstündə dua oxuyaram, nəzir üçün kilsoyə gedərəm... Fyodor, atana kömək et, ayağa qalxsin!..

Keşişin köməyi ilə ayağa qalxmaq istəyən Naum tez ayaqlarını uzadıb boğuz səslə qışqırdı:

– Of, bacar-mıra-am! Of, ox-ox!.. Ölüml! Ölü-rə-əm!.. – deyər birdən o, qulaqbatırıcı səslə vəhşi kimi çığırdı.

Fyodor üzünü eybəcər halda əyərək ağladı: muzdur kənarda ayağı ilə qumu qazır və axmaqcasına gülünməyirdi.

Naum açıq ağzi ilə havanı ağır-ağır udaraq ayağa qalxdı. Bütün ağırlığını Fyodorun çiyinə salıb, ayaqlarını çəpəki qoya-qoya gətirdi.

– Keşiş baba... əmr edir... evə gedək... – dedi.

Səndələyə-səndələyə, ayaqları bir-birinə dolaşa-dolaşa gedir, dodaqlarını bərk dişləyirdi; yol uzununu birçə dəfə də inildəmədi, yalnız göz yaşlarından üzü ıslanmışdı və qaşları titrəyirdi. Evə qırx sajin qalmış o, Fyodorun əlindən zorla dartinib çıxdı, qışqırdı və çəpərə tərəf addımladı. Fyodor onun qoltuqlarından yapışdı və o saat hiss etdi ki, atasının bədənini yerə yatarkən çox ağırlaşdı və onun bu bədənini saxlamağa gücü çatmayacaqdır. Hərəkətsiz baş yana sallandı, yarıörtülü göz qapaqları arasından ona ölü gözləri ciddi bir tərzdə baxdı.

Adamlar qaçıb gəldilər. Kim isə Naumun əllərinə toxundu, kim isə qorxu və təəcüblə dedi:

– Ölmüşdür!.. İşə bir bax!..

III

Atasının dəfninin üçüncü, ya da dördüncü günü Fyodorun anası ondan soruşdu:

– Fedya, bəs indi biz necə yaşayacağıq?

Fyodor özü də bilmirdi ki, necə yaşamaq və atasının ölümündən sonra nə etmək lazımdır.

Nə qədər ki, ev sahibi var idi, həyat qaydasınca, dəyişmədən, ağır yüklü araba kimi gedirdi. Bəzən dolanmaq çətin olurdu, ancaq Naum işi elə qura bilirdi ki, hətta aclıq ilində də ailə bərk aclıq çəkmirdi, bütün qalan vaxtlar isə günləri lap xoş keçirdi; evlərində birinci küçədə yaşayan varlı muhiqlərin evindəki bolluq yox idisə, ikinci küçədə Naumla yanaşı yaşayan qonşuların hiss etdikləri ehtiyac da yox idi. İndi isə, təsərrüfat öz başçısını itirəndən sonra, təkcə Fyodor deyil, anası da çəşbaş qalmışdı. Taxıl əkmək üçün bir təhər yarım desyatin yer şumladılar. Dəni qonşuları Proxor səpdi, ancaq buğda seyrək və zəif cücərdi.

Bir dəfə anası Fyodora dedi:

– Get, oğlum, xeyirxah adamların yanında işə dur, mən də dilənməyə gedəcəyəm... Bolkə bir, ya iki ildən sonra at almaq üçün pul yığdıq, onda öz təsərrüfatımızda yaşayırıq. Sən necə bilirsən?..

– Fikirləşməyin mənası yoxdur, – deyər Fyodor qaşqabaqlı halda cavab verdi. – Nə qədər götür-qoy eləsən, təfəvütü yoxdur, yenə də qapılara düşmək lazım gələcək...

Elə həmin günün axşamı Fyodor Zaxarın (qonşu Xrenovsk qəsəbəsində birinci varlı idi) evinin artırmasında dayanıb, atasının köhnə, sürtülmüş günlüksüz papağını əlində əzişdirir, boğazına yapışan sözləri zorla qoparıb deyirdi:

– Vıclanla fırlayacağam... işdən qorxmuram. Muzd da nə qədər versəniz, razıyam.

Zaxar Denisoviçin özü hansı daxili xəstəlikdənso beli bükülmüş zəif bir muhiq idi. O, artırmanın pilləsində oturmuşdu, nəmli, müəmmalı gözlərini qırpmadan Fyodora baxırdı.

– Mənə işçi lazımdır, bu, doğrudur. Birçə şey var: sən cavan oğlansan, sənə kişi qüvvəsi yoxdur, kişi işini də görə bilməzsən, bu həqiqətdir, hələ məndən nə qiymət istəyəcəksən?

– Nə versəniz.

– Yenə də olsun?

Fyodor tərldi, papağını yellətdi və utana-utana gözlərini yuxarı qaldırdı.

– Elə ələyin ki, nə siz inciyəsiz, nə də mən.

– Ayda yarım manat – mənim qiymətim budur. Yeməyin mən-dən, paltarın, ayaqqabın özündən. Hə? – O, sualedici nəzərlə Fyodorun üzünə baxdı: – Razısan?

Fyodor gözlərini qıydı, boş əlinin barmaqlarını tez-tez tərpədə-rək hesabladı: “Ayda yarım manat, iki ayda bir manat... İldə altı manat...” Yadına saldı ki, bazarda ön əfəl at üçün səksən manat istəyirdilər. Bu pula on üç il işləməli olacağını hesablayıb müəyyən edənə dəhşətə gəlmişdi.

– Dodaqlarını nə üçün şappıldadırsan? Sən de görüm razısan, ya yox? – deyə Zaxar Denisoviç sinəsini incidən ağrıdan üz-gözünü turşudaraq cırıldadı.

– Belə olarmı, əmi can... bu ki, lap havayıdır...

– Necə havayı? Bəs yemək, o mənə nəçəyə başa gələcək? Bir özün fikirləş... – deyə Zaxar Denisoviç öskürdü və əlini yellədi.

Fyodor anasının məsləhətlərini yadda möhkəm saxlayaraq, ayda bir manatdan əskikə işə durmamağı qətdi. Zaxar Denisoviç işə öskürəkdən gözlərini bərəldə-bərəldə, qırıq-qırıq fikirləşdi. “Bu gici heç cür əldən buraxmaq olmaz. Xəzinədir. Özü sağlam, mənim yanımda öküz əvəzi işləyər. Bu lap şeytanın özünə də papiş tiker, nəinki... Öz qiymətini bilən fəhlə yay vaxtında heç beş manata da işə durmaz, bunu işə bir manata tutmaq olar...”

– Hə, de görüm, son qiymətin nəçədir?

– Mənə heç olmasa ayda bir manat...

– Bir manat? Ehc, çaşdın!.. Sən nə danışırısan, ay oğlan, ağlın başındadır? Yo-o-ox, bu bahadır!..

Fyodor döndü ki, getsin, amma Zaxar Denisoviç kandan sər-çəsayağı sıçrayaraq, onun qolundan yapışdı.

– Dayan, yavaş, eh, sən, nə hirsli-sən, qardaş! Hara gedir-sən?

– Düzəlişmədik, daha niyə durum?

– Eh, yaxşı! Nə olar, olar! Qoy sən deyən olsun, ayda bir manat verərəm. Sən mənə qarət edirsən, ancaq söz-sözdür, deməli, belə! Ancaq gözlə ha, əhd puldan irəlidir, vicdanla işləyəcəksən!

– İşləyəcəyəm, mal-qaraya da özümüzünkü kimi qulluq eləyə-cəyəm! – deyə Fyodor sevincək səsləndi.

– İndi sərinkən Danilovkaya get, öz şeylərini gətir, səhər tez-dən işə ot biçininə! Belə ha!

IV

Samanlıqda xoruz banladı. Havanın işıqlandığını çığırmaqla xəbər verməmişdən qabaq qanadlarını şappıldatdı və onun hər şap-pılıtısını talvar altunda yatan Fyodor aydın eşitdi. Onun yuxusu gəl-mirdi. Kaftanının altından baxıb gördü ki, anbarın daraşəkilli damının dalında səma bozarır, şorqon qaraqları çöhrayı rəngə boyanmış buludlar sürünə-sürünə gəlir, anbarın yanında dayanmış otbiçən maşının pərləri üzərindən isə iri şəh dənələri sallanır.

Bir dəqiqə keçməmiş Zaxar Denisoviç, əynində kətan köynək artırmaya çıxdı. Köynəyini yuxarı qaldırıb, şişkin sarı qarnını qaşdı və bərkədən qışqırdı:

– Fedka!..

Fyodor kaftanı üstündən atdı və talvarın altından çıxdı.

– Öküzləri apar çayda sula, tez ol! Otbiçən maşına çil-çil öküz-ləri qoşarsan.

Fyodor mal-qara həyətinin darvazasını tələsik açdı, şəhdən islanmış əllərini şalvarına silə-silə öküzlərə qışqırdı:

– Hiş, bayıra!

Öküzlər həvəssiz həyətdə çıxdılar. Qabaqda gedən buynuzu ilə həyəti qapısını açdı və küçə ilə çaya tərəf yollandı, qalanları da onun ardınca getdilər.

Oradan qayıdarkən Fyodor gördü ki, ağası arabının yanında əlləşir, açarla qaykanı açır. Yaxın gəldi, təkəri çıxarıb yağlamağa kömək etdi. Zaxar Denisoviç Fyodorun zirək, ağıllı hərəkətlərinə nəzər yetirir və fısıldayırdı.

Arabını qoşub, qəsəbədən qırağa çıxanadək hava işıqlaşmışdı. Yol boyunca uzanan boz təpələrdə tükürləri dəyişmiş tənbel çöl kəsəyonları həyəcanla fit verirdilər, yaşıllıqlarda bəzgəklər oynayırdı, dağın dalından çıxan günəş öz nurunu səxavətlə çölə səpələyir, dərənin üstündə şəh qalın, soyuq dumana çevrilib göyə qalxırdı.

Otbiçən maşının təkərləri cırıldayırdı, daldə araba taqıldayırdı, oturacaqda taxta su qabında su bərk lıqquldayırdı. Günəşdə qızın-dıqdan sonra Zaxar Denisoviçin xoş söhbətə meyli vardı:

– Sən, Fedka, itaət-kar ol, mən də səni incitmərəm. Sən sağlam, güclü oğlansan, ona görə də səndən əsl işçi kimi işləmək tələb olu-nacaq.

– Mən dedim ki, öz təsərrüfatımda olduğum kimi işləyəcəyəm.

– Bax, belə. Sən, qardaş, başa düşməlisən ki, mən sənəin havadarınam, sən də mənim nökrəm. Öz ağana, öz havadarına isə sən danışsız tabe olmalısən. Mən səni, demək olar ki, acından ölmək təhlükəsindən qurtardım, sən də mənim yaxşılığımı yadında saxla. Başa düşdün?

Fyodor başını aşağı salıb, ağasının yaxşılığı haqqında düşünür və öz-özünə təəccüb edirdi: o, Fyodora nə yaxşılıq etmişdir?

Biçində təkcə Fyodor işləyirdi. Ağası otbiçən maşının qabaq hissəsində kiçik, rahat dəmir stulun üstündə oturub, qamçı ilə öküzləri qovur, Fyodor isə, nəfəsi tutula-tutulma qısa yabalarla ağır yaşıl ot tayalarını boşaldırdı. Bəzən öküzlər dincəlmək üçün dayanırdılar, ağa da dərzin altında gəməşib uzanır, əlləri ilə şişkin sarı qarnını sığallayır və göyde süzən ağ bulud parçalarına gic-gic baxırdı.

İlk duruşda Fyodor onu tikan kimi dalayan tozu və ot qılıçlarını köynəyindən çırpıb, otbiçən maşının altında oturmaq istəyirdi ki, Zaxar Denisoviç onu başdan-ayağa təəccüblə süzdü, ağır-ağır dedi:

– Sən nə edirsən? Sən, qardaş, mənə baxma. Mən sənəin havadarın və ağanam, sən bunu dərindən başa düş. Mən xəstəliyim üzündən heç işləməyə də bilərəm, sən isə yabanı götür, gət dərz bağla. Odur, bax, orada, dərənin o tərəfində ot lap quruyub.

Fyodor ağasının tüklü barmağı göstərən tərəfə baxdı, ayağa qalxdı, yabanı götürüb, dərz bağlamağa getdi. Ağa yarım saat dərzin kölgəsi altında şirin-şirin xoruldayandan sonra, köynəyinin altına çeyirtik girdiyindən, yuxudan ayıldı, pis-pis söylərək zavallı çeyirtikni özdi və şişmiş gözlərini əlləri ilə örtüb, Fyodorun necə dərz bağladığına tamaşa etdi.

– Fedka!

Fyodor yaxınlaşdı.

– Necə dərz bağladın?

– Doqquz.

– Vur-tut doqquz?.. Di yaxşı, otbiçən maşının üstündə otur.

Öküzlər gövsəyə-gövsəyə tərpendilər; otbiçən maşın titrədi, pərləri cırlıdayaraq, otu dal tərəfə tozaladı. Sən dərəcə ağcöz olan Zaxar Denisoviç bıçağı otun lap kökünə buraxırdı. Bıçaqlar qururu xırçıldayaraq, qalın zoğları biçir, hər şey öz qaydasında davam edirdi, lakin döngədə otbiçən maşın gedə-gedə birdən köstəbəyin qazdığı torpaq yığına toxundu və dişləri ilə yerə bataraq dayandı, görilməkdən titrədi. Fyodor oturacaqdan sıçrayıb baxdı görsün maşın sınımadı ki; lakin bu dəfə hər şey salamat qurtardı.

Şər qarışanda işi dayandırdılar. Fyodor quru öküz peyini düşürgəyə daşdı, bildirki köhnə otdan, qanqaldan qopardı və ocaq qaladı. Ağa torbadan əli əsə-əsə bir az darı tökdü və üç kartof təmizləməyi ömr etdi.

Nahardan sonra onun kefi kökəldi, hətta bir dəfə əlini Fyodorun çiyinə də vurdu, lakin şamdan qabaq Fyodor şorbaya bir parça artıq piy salmaqla bütün işləri korladı. Zaxar Denisoviç narazı halda ağzını əyərək, onu xeyli danladı, şam vaxtı qaşqabağını salladı və ah çəkə-çəkə, nə isə pıçıldaya-pıçıldaya uzanıb yatdı.

V

Fyodor ağasının sözlərini tez-tez xatırlayırdı: “Sən mənim yaxşılığını yadında saxla”. Üç həftə idi onun yanında yaşayırdı, amma bir yaxşılıq görməmişdi. Birca şeyi yaxşı bilirdi ki, Zaxar Denisoviç kimi kələkbaz müjliklər işlətməklə adamın canını almağı bacarır. Səhərdən gecə yarısınaqədər Fyodor həyətdə çapır, ağa isə çıxırır, dodaqlarını büzür, onun üzündən narazılıq duyulurdu.

Birinci bazar günü Fyodor anasına baş çəkmək üçün Danilovkaya getmək istədi, amma Zaxar Denisoviç hələ şənbə günü axşamdan dedi:

– Sabah tezdən gət kartofu əlaq eləməyə. Arvadlar deyirlər ki, yaman ot basıb. – Bir az susduqdan sonra əlavə etdi: – Sən elə fikirləşmə ki, bayramdır deyə, çöl kəsəyəni kimi uzanıb çörək yemək olar. İndi qızgın vaxtdır, bir gün bir ili əvəz edir. Qışda özge xərcinə dolanarsan.

Fyodor susdu. Yeri itirmək qorxusu onu alçaldı və itaətkar edirdi. Səhər bir parça çörək, toxa götürdü və əlaq eləməyə getdi. Günortayadək toxanı elə yellətdi ki, başı hərlandı, ürəyi bulandı. Belini zorla düzəldərək, çörək yemək üçün təciliyən üstündə oturmağa və tıppırdı; irəlidi, səksən saunlıq yerdə hələ əlaq edilmiş yaşıl ot məxmər kimi parlıyırdı.

Axşamçağı sızıldayan ayaqlarının zorla çəkə-çəkə həyətdə çatdı. Ağası onu darvazada qarşıladı. Torpaq qalağının üstündən qalxmadan soruşdu:

– Hamısını vurdun?

– Məşənin qırağı qaldı.

– Eh, sənin... Yəqin tənbellik edibsen, ya da yatıbsan, – deyə Zaxar Denisoviç təəssüflə donquldadı.

– Mən yatmamışdım, – deyə Fyodor qasqabaqlı cavab verdi.

– Bir gündə bütün alaq otunu vurmaq ağlasığmaz şeydir.

– Get, danışma! Gələn dəfə belə işləsən, ac qalacaqsan! Müftəxor! – deyə o, uzaqlaşan Fyodorun dalınca qışqırdı.

VI

Günlər və həftələr bir-birinin ardınca fərəhsiz keçirdi. Fyodor can-başla səhərdən gecə yarısınaqədər işləyirdi. Bayram günləri onu məşğul etmək üçün ağa qosdən bir iş axtarıb tapırdı ki, təkli muzdur işsiz qalmasın.

İki ay keçdi. Fyodorun köynəyi tərdən qurumuşdu; o öz-özünə ürək verir, elə fikirləşirdi ki, ikinci ayın axırında ağa onun muzdu-nu verəcək. Amma ağa susurdu, istəməyə isə Fyodorun vicdanı yol vermirdi. İkinci ayın axırında bir dəfə axşamçağı Fyodor artırmada oturan Zaxar Denisoviçin yanına gəldi:

– Sizdən pul almaq istəyirdim. Anama göndərərdim...

Zaxar Denisoviç qorxmış halda əllərini yellətdi.

– İndi nə pul?! Dəli olmusan nədir, qardaş... Bax, taxılı döyərək, vergini verərik, onda bəlkə pul da oldu!.. Əvvəlcə sən onu qazan!

– Çarqlarım dağılıb, altı lap çıxıb, – deyib Fyodor ayağını yuxarı qaldırdı; çarğın yırtıq burnundan çatlamış barmaqları görünürdü.

Zaxar Denisoviç gülümseyib, onun ayaqlarının altına xeyli baxdı, sonra üzünü yana çevirdi.

– Havalər isti keçir, ayaqyalın da görmək olar...

– Tikanlıqda, kövşənlikdə gözə bilməzsən.

– Gör bir nə nərmənəzikkidir! Təsədüfən ağalar nəslindən olmasan? Bəlkə panlardansan?

Təhqir olunmuş Fyodor qızararaq dinməzəcə döndü və ağasının qəhqəhələri altında öz yerinə, talvarın altına getdi.

İki ay ərzində o bir dəfə olsun anasını görməmişdi. Danilovka-ya getməyə vaxtı yox idi – ağası qoymurdu, həm də bildirdi ki, anası evdədir, yoxsa torba götürüb stanitsalarda, xutorlarda dilonir.

Biçin hiss olunmadan başa çatdı, Zaxar Denisoviçin həyətinə sahədən buxarla işləyən taxıldöyən maşın gətirildilər. İşçi də tapıl-

dı. Ağa onların qarşısında quyruq bulayır, onları yola gətirirdi ki, taxılı tez döyüb qurtarsınlar.

– Siz, uşaqlar, İsa xatirinə, çalışın! Nə qədər ki, hava yaxşıdır, işi yoluna qoyun. Allah cəməsin, yağış yağar, taxıl məhv olar.

Gələn oğlanlardan birinin əynində dalı qırıqmış soldat gimnastyorkası vardı. O, ağanın şişkin sifətinə nifrətlə baxıb, ayaq barmaqları üstə yırğalanaraq, onun ağzını əyirdi:

– İsa xatirinə çalışın! Bura ağlayıb-sıtqamağın yeri deyil! Bütün dəstə üçün bir vedrə arağ gətir, iş yerisin. Özün başa düşürsən, quru qasıq ağız cırar...

– Mən nə deyirəm ki, böyük sevinclə... Mən özüm də elə içmək istəyirdim.

– Burada heç fikirləşməyə dəyməz. Bax ha, sən fikirləşənədək biz sən qonşunun xırmanına gedərik. O, bizi çoxdan tovlayıb aparmaq istəyir.

Zaxar Denisoviç xutora qaçdı və yarım saatdan sonra yanlarını basa-basa, üstü çirkli qadın alt yubkası ilə örtülmüş vedrədə cecə arağı gətirdi. Xırmanda, əl dəyməmiş buğda tayalarının yanında gecə yarısınaqədər içdilər. Yaşlı, yağa bulaşmış ukraynalı maşinist məst oldu, tayanın altında bir fahişə arvadla yatdı. Günəmuzd fəhlələr bağıra-bağıra anlaşılmaz mahnı oxuyur, söyüşürdülər. Fyodor kənarda oturub, kefli Zaxar Denisoviçin soldat gimnastyorkası geymiş oğlanı necə qucaqlayıb, ağzından tüpürcək axıda-axıda ağladığına baxır və höknürək iyrenc qadın səsi ilə qışqırdığına qulaq asırdı:

– Mən sizin üçün, demək olar ki, kapital xərclədim; bir vedrə arağ axı puldur, sən isə işləmək istəmərsən!

Oğlan başını güləyənquşu kimi qaldıraraq, bərkdən qışqırırdı:

– Məne nə! İstəsəm işləməyəm!..

– Axı mən pul xərcləmişəm!

– Məne nə!

– Qardaşlar! – deyə Zaxar Denisoviç vedrəni aralığa alması adamlara müraciət etdi. – Qardaşlar! Siz məni əbədlilik incidirsiniz! Bunun nəticəsində mən ölə bilərəm!

– Məne nə! – deyə gimnastyorkalı oğlan qışqırırdı.

– Mən naxoş adamam! – deyə Zaxar Denisoviç göz yaşı tökə-tökə, zaradı. – Bax, xəstəlik mənim buramda yerləşir! – o, yumruğunu şişkin qarnına vurdu.

Gimnastyorkalı oğlan ağanın cit köynəyinə nifrətlə tüpürdü və yırğalana-yırğalana ayağa qalxdı. Hoddindən çox arpa yemiş at kimi ayaqları dolaşa dolaşa birbaş, çöpərin yanında oturan Fyodorun yanına getdi.

VII

İki addım qalmış ayağını qürurla araladı və başını tərpətməklə həsir iş şlyapasını peysərinə itələdi.

– Sən kimsən? – deyə keflisayağı ciddi soruşdu.

– Kilimçi, – deyə Fyodor qasqabaqlı cavab verdi.

– Ax-ma-aq! Mən soruşuram: sən kimsən?

– Muzdur.

– Yaşayırsan?

– Yaşıyıram.

– Ay səni, bitki... bitir! Yəqin tüfeyli bit kimi ağanın qanını sorursan? Ya da necə? Hə?

– Bəs sən niyə mənə yapışb sorursan? Keç get!

– Keç get! Amma mən o söz... getməyib, oturaram.

Oğlan yöndəmsiz hərəkətlə Fyodorun yanında yerə çökdü və ara, soğan qoxusunu Fyodorun üzünə yaydı.

– Mən maşının çilingəriyəm, Frol Kuçerenkoyam. Vəssalam. Bəs sən kimsən?

– Mən danilovkaliyam. Naum Boytsovun oğluyam.

– Be-e-lə... Necə maaş alırsan?

– Ayda bir manat.

– Bar ma-na-at? – Frol uzun-uzun fit verdi və hiçqırdı. – Mən işə gündə bir manat. Bu necədir? Hə?

Fyodorun ürəyi guppuldadı, nəfəsi tutula-tutula soruşdu:

– Bir manat?

– Bəs nə bilirdin? Bundan başqa hələ qonaqlıq da verilər. Sən, mənim göyərçinim, axmaq nəsilənsən! Kim ayda bir manata işləyər? Bax istismarçının yanından çıx, bizim yanımıza gəl, Qa-za-a-narsan!..

Fyodor ayağa qalxdı və anbarın talvarı altına, yazdan bəri yatdığı yerinə getdi. Çoxdankı küləslə örtülmüş taxtanın üstünə sərilirdi, kaftanı ayaqlarının üstünə çəkdi və əllərini başının altına qoyaraq, tərpənmədən uzanıb, fikrə daldı.

Talvarın dəşik damından ulduzların xalları sarımtıl çıraq işığı saçırdı, qamışlıqda cırcırma məlahətli səslə alçaqdan cırıldayırdı, damın altında sərcələr yuxulu-yuxulu vurmuxurdular.

Aysız, lakin işıqlı gecə qurtarmaq üzrə idi. Xırmandan qəhqəhə və ağanın ağlar səsi eşidilirdi. Fyodor ah çəkdi, qurcalandı, yata bil-mədi. Ancaq səhərə yaxın yuxuya getdi.

Səhər mətbəxdə ağasını gözlədi. Ağa üzünü yumamış, gözləri şişmişdi. Hirsli halda otaqdan çıxdı, Fyodora baxıb qışqırdı:

– Özünü tənbelliyə vurursan, köpək oğlu! Mən sənə tənbehini elərim! Yeməyə gələndə kişisiniz, işləməyə gələndə uşaq! Sənə deməmişdim ki, axırıncı tayaadan taxılı maşına atarsan?..

– Mən daha sizin yanınızda yaşamayacağam. İki ayın pulunu verin.

– Ne-cə-ə?.. – deyə Zaxar Denisoviç yerindən sıçradı, hirsindən əl-ayağı əsdi. – Getmək fikrinə düşmüşən? Tovlayıblar?.. Ay əclaf! Düdəmə... Bilirsen ki, belə iş üçün səni həbsxanaya saldıraram!.. İşin qızgın vaxtında qoyub getmək? Hə?.. Bu cür qonaqlıq üçün katorqaya gedərsən! Get. Allah amanında! Ancaq sənə bir qepik də pul verməyəcəyəm!.. Cır-cındırıb da verməməm aparasan!.. – Zaxar Denisoviç söyməkdən boğuldu, öskürdü və balıq gözlərini bərəldərək, titrəyən qarnını əlləri ilə sıgalladı, ovxaladı. – Mənim sənə olan münasibətimə belə qiymət verirsən... Yadından çıxıb ki, mən sənə havadarınam, səni ehtiyac içində qoymamışam?.. Sən mürdara doğma ata əvəzi olmuşam, bu da...

Zaxar Denisoviç gözlərini qırıb Fyodora baxırdı. Fyodor gedəcəyini bildiren kimi o, başa düşdü və nəzərə aldı ki, Fyodorun getməsi onun təsərrüfatına çox zərər vuracaq: əvvəllən, o, təkcə bir parça çörəyə onun üçün öküzi kimi işləyən fəhləni itirəcək, ikincisi, ya çoxlu pula başqasını tutub paltar, ayaqqabı verməli, hələ bəlkə (bilen, belə şeylərdən başı çıxan adam olsa) yüz cür öhdəçiliklə yazılı müqavilə bağlamalı, işçi tutmasa, özü işə girişməli, mənfur boyunduruğa qoşulmalı olacaqdır; halbuki heç bir iş görmədən günəş altında yatıb kökəlmək daha ləzzətlidir.

Əvvəlcə Zaxar Denisoviç Fyodoru qorxutmaqla ələ almağı sınadı; bunun müəyyən nəticə verdiyini gördükdə onun vicdanını da tərpətməyi qət etdi:

– Eyib deyil sənə üçün? Mənim sözümdən içinə baxmağa utanmırsan? Mən səni yedirmişəm, içirtmişəm, sən işə... Eh, Fyodor,

Fyodor, xristianlar belə etmirlər. Bəlkə sən komsomolistsən, hə? Onlar, o xainlər, iğtişaçılar bu cür iş görə bilərlər, onları görüm...

Zaxar Denisoviç başını məzəmmətlə bulayıb, Fyodora əyri-əyri baxdı.

Fyodor başını aşağı salıb papağını əzişdirirdi. O, yalnız bir şeyi başa düşürdü ki, at üçün tezliklə pul qazanmaq haqqında gecə fikirləşib qurduğu bütün planlar boş çıxdı. Ona nə işə böyük bir bəla üz verdi və bu bəladan o daha qurtara bilməyəcəkdir.

Dinməzəcə dönmək xırmana getdi. Orada iş qaynayırdı: uzaq tayarlardan taxılı daşıyırdılar, maşın fisildayırdı, çilingər Frol taxıldöyəninin doymaq bilməyən ağzına ətirli, iri denli taxıla basa-basa bağırır, arvadlar küleş sovuraraq ciyildəşirdilər; qızılı rəngə çalan toz narıncı sütun kimi burulurdu.

VIII

Həmin gün Fyodor yuxulu kimi gəzirdi. İş görməyə əli gəlmirdi.

– Sən ey maymağın oğulluğu, hara sürürsən? Hara sürürsən, hara?... – deyə ağası qışqabağını tökərək bağırırdı.

Fyodor özünə gələrək, öküzlərin buynuz iplərini dartdı və heç şeyi seçməyən gözləri ilə, arabanın dal təkərlərinə ilişdirdiyi püfə qalağına baxdı.

Elə oradaca, xırmanda tələsik nahar etdilər və yenə maşın əvvəlcə sanki həvəssiz, sonra getdikcə daha tez, daha bərk taqıldamağa başladı; mineral yağdan üst-başı parıldayan maşınist maşının yanında daha bərk vurnuxurdu, doymaq bilməyən taxıldöyən çilingər tez-tez taxıl derzi ilə yemləyirdi: başı gicəllənmiş fəhlələr acı tozdan asqırır, növbədən dəyişilərkən vedrədən suyu it kimi acgözlüklə içir və talvarlardan birinin altunda uzanıb dincəldirililər. Lap axşam çağı Fyodoru həyəte çağırırdılar.

– Orada səni bir arvad soruşur, darvaza yanında gözləyir, – deyə ağanın arvadı qışqırdı.

Fyodor çirki tərdən islanmış üzünə əlləri ilə yaya-yaya qaçaraq darvazadan çıxdı. Hasarın yanında anası dayanmışdı.

Fyodorun üreyi yerindən oynadı, qəhərdən sıxıldı, onun anasına yazığı gəldi: iki ay ərzində anası on il qocalmışdı. Cırıq sarı yaylığı altından çal saçları çıxırdı, çəkdiyi əzabdan dodaqlarının ucları

aşağı sallanmışdı, gözləri yaşarır, narahat və yazıq-yazıq o yana-bu yana hərələnirdi; ciynindən boş, yamaqlı torba asılmışdı, itlərin çeynədiyi uzun çomağı dalında gizlədirdi.

Fyodora tərəf addımladı və başını onun ciyninə qoydu. Qısa, quru xəstə öskürəyinə bənzər hönkürdü...

– Bir bax, necə görüşməli... olduq... oğlum!

Çomaq ona mane olurdu, onu yerə qoydu və qolu ilə gözlərini sildi. İstədi torbanı Fyodora göstərib gülümsəsin, ancaq təbəssüm əvəzinə dodaqları eybəcər halda əyildi və tez-tez axan göz yaşları qırıxıqların arasında ləngiyərək, yaylıqın çirkli uclarına axdı.

Ar, anaya rəhm və məhəbbət bir-birinə qarışaraq, Fyodoru danışmağa qoymurdu: o, ağzını əsəbi halda açıq və ciyinlərini çəkirdi.

– İşləyirsən? – deyə anası ağır sükutu pozdu.

– İşləyirəm... – deyə Fyodor zorla dilləndi.

– Ağan necədir? Mehribandırmı?

– Gedək daxmaya. Axşam danışırıq.

– Mən belə necə gedə bilərəm?... – deyə anası qorxa-qorxa ətrafına baxdı.

– Gedək elə beləcə.

Ağanın arvadı onları artırmada qarşıladı.

– Onu hara aparırsan? Verməyə bir şeyimiz yoxdur, əzizim. Allah versin.

Fyodor alçaqdan dedi:

– Bu mənim anamdır...

Ağanın arvadı ədəbsizcəsinə gülümsəyərək, büzülmüş arvadı başdan-ayağa süzdü və dinməzəcə evə getdi.

Marya Fyodorovna, ananı yedirdin, yoldan gəlib, yorulub-dur... – deyə Fyodor yaltaqlılıqla xahiş etdi.

Ağanın arvadı hirsli üzünü qapının arasından çıxartdı:

– İyirmi cür yemek hazırlayacağıq?... Qorxma, axşamadək ölməz! İşçilərlə bərabər şam elər!

Qapını bərk çırpdı, açıq pəncərədən onun qəzəbli səsi eşidildi:

– Boğazıma keçiblər, şeytanlar... Qocaların əlindən həyətdə tərpenmək olmur. Səni görmə yoxa çıxasan, məlun! Müftəxorun birini başımağa bəla götürmüşük!..

Fyodor qıpqırmızı qızarmış halda piçildadı:

– Mənim olduğum yere, anbarın altına gedək.

Hava qaranlıqlaşdı. Xırmanı sükut bürümüşdü... İşçilər şam elmək üçün evə gəldilər. Mətbəxdə üç stol açıldılar. Birinin başında ağa və arvadı, maşinist və işçilərdən bəziləri, stolun lap axırında da Fyodorla anası oturdular.

Zaxar Denisoviç duru şorbanı könlüsüz qaşıqlayaraq, ətrafa nəzər salır, üz-gözünü turşudurdu: işçilər olduqca çox yeyirdilər, hər gün bir pud çörək tıxırdılar, elə bil xeyratdır.

Maşinist qaşqabağını sallayıb susurdu, naxoşlamışdı. Çilingər Frol ağzını marçıldada-marçıldada, qulaqlarını tərpedə-tərpedə çeynəyir, ara vermədən naqqallıq edir.

– Hə, sevimli ağa, işdən razısanmı?

– Razısan, razısan. Nədən razıyam?... – Zaxar Denisoviç tın-tın səslə danışdı. – Döyüm işi başdan aşır, indinin işçiləri isə mühari-bədən əvvəlki işçilərin heç tayı deyillər. Səy yoxdur, səy! Məsəl üçün mənim Fedkamı götürək: yeməyə gələndə o, kişidir, işləməyə gələndə isə uşaq. Bütün iş ağının üstünə tökülür, ona isə pul ver, Allah bilir nə üçün.

Fyodor gözücu anasına baxdı, anası yaltaqlıqla yazıq-yazıq gülümsəyirdi. Ağanın arvadı şorba kasasını qəsdən ondan uzaq qoymuşdu, çörəyi lap qırağa itələmişdi. Fyodor gördü ki, anası çörəksiz yeyir və kasaya əl uzatmaq üçün hər dəfə ayağa qalxır.

– İşləməyə onlar uşaqlıqlar, – deyə ağa hırıldadı, (görünür, bu ifadə onun xoşuna gəlmişdi) – yeməyə gələndə isə kişidir.

Frol Fyodorun rəngi qacmış üzünə nəzər saldı, dodaqları titrədi. Soyuc bir tərzdə soruşdu:

– Sən bu sözləri kimin barəsində deyirsən?

– Ümumiyyətlə.

– Necə yəni ümumiyyətlə? – Frol qaşığı kənara qoydu və stola tərəf əyildi. O, qıyılmış gözlərini ağanın qaşlarının arasına zillədi və yumruqlarını düynləyib açdı.

Zaxar Denisoviç Frolun ona öcəddiyini duymayaraq, özündən razı halda dedi:

– Ümumiyyətlə işçilər haqqında.

Qonşu stolun başında oturmış işçilər qalmaqla başlanacağını duyaraq, danışığı kəsdi və qulaq verdilər.

– Birdən bu cür sözlər üçün mən sən əclafın ağzının üstündən çəksəm nə olar? – deyə Frol bərkədən soruşdu.

Ağa özünü itirdi: o, gözlərini bərəldib, çilingərin tərli, hirsli üzünə dinnməzə baxırdı.

– Bu nə deməkdir? – deyə nəhayət xırıldadı.

– Sınamaq istəyirsenmi?... Göstərə bilərəm!..

– Sən gözle ha, qardaş, bu cür sözlər üçün adamı dərhal milis idarəsinə apararlar!..

– Nə-ə-ə... –

Frol stolun dalından çıxdı, lakin maşinist onun ölindən tutub saxladı və zorla skamyaya oturtdu.

– Burada nalayiq sözlər danışmaq lazım deyil, – deyə özünə gələn Zaxar Denisoviç mızıldadı.

– Burada nalayiq sözlər danışmaq lazım deyil, amma sənin gil sifəti arı şanı kimi dəşik-dəşik elmək lazımdır, vəssalam!.. – deyə özündən çıxmış çilingər bağırdı. – Sən, əclaf, unutmı ki, indi əvvəlki ixtiyarların yoxdur! Mən səni heç adam yerinə qoymuram! Sən fəhlələrə sataşmağa cəsarət eləmə! Heyif ki, o Fyodorun yerinə mən deyiləm, yoxsa çoxdan sənəin boğazını üzərdim!.. Sizin kimiləri tanıyırmı!.. Niyə dilini qamına soxdun?... Səsinə kəs!.. İndi ispravnikə şikayət edə bilməzsən!.. Mən Qızıl Orduda qan tökmüşəm, sən isə fəhlələri öl salmağa cürət edirsən?

– Sus, Frol, bəsdir, xahiş edirəm, sus!.. – deyə maşinist onun gimnastyorkasının qolundan dartdı.

– Bacara bilmirəm!.. Ürəyim yanır!..

Ağa sakitləşdi və söhbəti dəyişib, məhsuldan, şumdan danışmağa başladı. Bu vaxtadək danışmayan maşinist qalmaqlın bağışladığı təsiri azaltmaq üçün söhbətə həvəslə qoşuldu. Zaxar Denisoviç gözənilmədən məhribanlaşdı və həddindən artıq iltifatlı oldu. Fəhlələri əliaçıqlıqla qonaq elədi, axırda hətta Fyodora dedi:

– Fedya, qardaş, nə üçün çörəksiz yeyirsən? Arvad, ona çörək kəs!.. İndi çörəyimiz, Allaha şükür, kifayət edir.

Fyodor quru çörəyi itələdi və ağanın təəccüb anduran nəzərinə cavab olaraq, hirsli dedi:

– Sənəin çörəyin acıdır!..

– Doğrudur! – deyə çilingər yumruğunu stola çırpdı və Fyodorun dalınca stuldan qalxdı.

Fəhlələr həvəslə və hamısı birdən onların dalınca ayağa qalxdılar.

Zaxar Denisoviç qıpqırmızı qızaranaq, gözlərini qırpa-qırpa bir stoldan o birinə qaçır, qulaqbatırıcı səslə ciyildəyirdi:

– Sizə nə oldu, qardaşlar?... Hələ südlüsiyiq var!.. Arvad, tez ol, nə varsa, stolun üstünə tök!..

Kiminsə istehzalı səsi eşidildi:

– Duz-çörək üçün təşəkkür edirik!

X

Səhər Fyodorun anası, naharı gözləmədən, getməyə hazırlaşdı.

– Bəlkə bu günü burada keçirəydin, – deyə Fyodor ürəksiz soruşdu.

O nədənsə özü üçün, ağa üçün, anası üçün, bu cür fərhətsiz və mənfur həyat üçün çox utanırdı. Ona görə də hələ dünən anası ilə görüşəndə duyduğu böyük sevincə baxmayaraq, indi anasının bir gün qalmasının və ya qalmamasının onun üçün fərqi yox idi.

Bütün olub-keçənlərdən sonra öz düşüncələrinə və nifrətinlə, heç kəsden yardım görə bilmədiyin, heç kəsden məsləhət ala bilmədiyin, heç kəsden səmimi rəğbət sözləri eşidə bilmədiyin bu dünyaya qarşı qəzəbinlə tək qalmaq daha yaxşı olardı.

Anası da getməyə tələsirdi. Oğlunun üzünə baxa bilmirdi, stol başında nifrətli, hər parça çörəyi it gözləri ilə müşayiət edən ev sahiblərinin nəzərlərinə tab gətirmək daha ağır idi.

– Yox, oğlum, mən gedim... Qismət olsa, yenə görüşərik.

– Yaxşı, get, – Fyodor laqeyd halda dilləndi.

Vidalasdlar. Fyodorun yadına düşdü ki, anasının yol üçün yeməyi yoxdur.

– Dayan, ana, gedim ağanın arvadından isteyim, bəlkə bir qab taxıl verdi. Ağa pul vermir, muzdumun əvəzinə taxıl alaram... Satarsan...

Fyodorun xahişinə cavab olaraq, ağasının arvadı bir kəlmə danışmadan, anbarın açarını götürüb getdi. Qapını açarkən soruşdu:

– Kisen var?

– Var.

Fyodor kisenin ağzını açarkən kənara, anbarın hörümçək toru basmış darçını divarına baxdı. Ağanın arvadı eskik ölçü ilə təmizlənməmiş, zibilli buğdanı xəsisliklə kisəyə töküürdü.

Qapı cırıldadı. Ağa, qarnı qabaqda, içəri girdi, arvadına dedi: – Get evə! – Sonra xırda addımlarla Fyodora yaxınlaşdı.

Fyodor kiseni ehtiyatla yerə qoyub, anbarın divarına söykəndi. Gözlədi.

– Sən neyləyirsən? – deyə Zaxar Denisoviç fısıldadı. – Taxıl alırsan?

– Alıram.

– Fəhlələri çaxnaşdırmaq! İğtişaş salmaq! Ağanı öz evində sənin üstündə az qala döyürlər, sən isə mənim taxılımı... mənim taxılımı aparırsan... Hə?

Fyodor susurdu. Rəngi qaçmış ağa yavaş-yavaş ona yaxınlaşdı və birdən dili pəltək vura-vura qulaqbatıncı səslə qışqırdı:

– Rədd ol mənim həyətimdən!.. Rədd ol, köpek oğlu!..

Fyodor sol əli ilə kiseni qaldırdı və qapıya tərəf addımladı, lakin ağa xoruz kimi onun üstünə cumdu, kiseni əlindən dartıb aldı və qolaylanaraq Fyodorun üzünə bərk bir şillə çəkdi.

Fyodorun gözündən od çıxdı. Şiddətli qəzəb oğlanı çaşdırdı və əllərini gicəldirdi... O, bir əli ilə ağasının piylənmiş boğazından yapışdı, o biri əli ilə dala sallanan başına var gücü ilə vurdu.

Üç saniyə ərzində əzilmiş Zaxar Denisoviç Fyodorun altından idi və gürzə kimi qıvrılaraq, Fyodorun üzünü dişləməyə can atırdı. Fyodor dodaqlarını qan axıncayadək dişləyərək, onun yoğun, tirə oxşar boynuna, lap Fyodorun üzünün yaxınlığında ağaran dişlərinə bərk ilişdirirdi. Zaxar Denisoviç arvadların işlətdiyi vasitələrə ol atdı: cırmaqladı, dişlədi, Fyodorun saçlarından dartdı. Lakin bir dəqiqədən sonra bərk əzilmiş halda nəfəsi tutula-tutula ağıladı, dodaqlarını fırtığa buladı və aciz halda ufuldayıb hiçqıraraq, qarnını əsdir-əsdirə uzanıb qaldı.

Fyodor ayağa qalxdı, cırmaqlanmış üzündən qanı sildi, ikinci hücumu gözlədi, amma ağa cəld qarnı üstə çevrildi, böyülməyə başladı və xərcəngsayağı qapıya tərəf süründü.

“Hamısının əvəzi! Hamısının əvəzi! Hamısının əvəzi! – fikirləşən Fyodor birdən özünə gəldi, kiseni qaldırdı və qapının dəstəsinədən təzəcə yapışmışdı ki, qorxunc səslər eşitdi:

– Kö-mə-yə gə-lin!.. Öldür-dü-ülər!.. Kö-mə-yə gəlin, xeyirxah adamlar!..

Gözlənilmədən Fyodoru bərk gülmək tutdu. Qapının yan taxtasına söykənərək qəhqəhə çəkdi; atasının ölümündən sonra o bir dəfə də olsun belə ürəkdən gülməmişdi. Doyunca güldükdən sonra

həyəət çıxdı. Həyətin ortasında Zaxar Denisoviç ayaqlarını geniş aralamış halda dayanmışdı və onu əhatə edən fəhlələrin həyəcanlı suallarına qulaq asmadan, ağzını qara dəşik kimi açaraq bağırırdı:

– Kö-mə-yə gəlin!

XI

Fyodor anasını yola salıb, getməmişdən qabaq ürək eləyib ağa-sından soruşdu:

– Deməli, pulumu verməyəcəksiniz?

– Pul ve-er-mək?.. Sənin boynunun ardından vurmaq lazımdır, nəinki... hələ bir dayan, səninlə varam. Qoy xalq məhkəməsinə ərizə verim, sizin kimi lütləri orada da nazlandırırırlar.

– Canın sağ olsun, varlan, Zaxar Denisoviç. Qorxma, sənin verəcəyin pul olmasa da ölməmə.

– Söhbəti uzatmaq lazım deyil! Sənə deyirlər, rədd ol get!

Fyodor fikirləşərək bir dəqiqə dayandı, sonra vidalaşmadan kəndəri addımladı; həyəət qapısı cırıldı. Talvar altında it zəncirini cingildətdi.

Darvazadan çıxandan sonra Fyodor yenə dayandı. Qəsəbədə axşam işıqları sönmürdü. Kəndin qırağından qarmon səsi gəlir, anlaşılmaz mahnılar çəkilirdi. Arabir qəhqəbə səsi qarmonun səsinə batırdı. Bu, elə gurultulu, elə sağlam qəhqəbə idi ki, Fyodor öz dərdi barəsində və ümumiyyətlə, dərдин mövcud olması haqqında düşünmək istəmədi. Məqsədsiz halda küçə boyunca getdi, son xırmana çatıb, küləşin içində yatmaq arzusu ilə döngəyə burulmaq istəyirdi ki, birdən onu səslədilər:

– Sənsən, Fyodor?

– Mənəm.

– Bir bura üz görüm!

Fyodor yaxın gəlib gördü ki, çəpərin altında çilingər Frol oturmuş, həsir şlyapasını da peysərinə itələmişdir. Bu hal şlyapa sahibinin hələ çox kefli olmadığına dəlilət edirdi.

Saralmış otun üstündə onun qabağına səliqə ilə çirklə burun dəsmalı sərilmiş, üstünə cecə arası iyi verən uzunboğaz şüşə, yarıyadək yeşilmiş xiyar və yumşaq ağ çörək qoyulmuşdu.

– Otur!

Bu görüşdən sevinən Fyodor onun yanında oturdu.

– Gedirsən?

– Gedirom.

– Ağanın sifətini dimdiklədin?

– Hardan... çox... az...

– Çox heyif. Gərəkdir az çox vuraydın... Nə qədər işləmişən?

– İki ay.

– İki ay üçün sənə ən azı on beş manat çatır. Çünki işin qızgın çağdır, on beş manata isə mən də razı oldam ki, birisi məni işə götürəydi. Sözümə inan, lap xeyirlidir.

Fyodor susdu. Frol bardaş qurdu. Şlyapasını çıxartdı və başını geri atıb şüşənin boğazını ağzına soxdu. Nə isə uzun-uzadı quruldadı, fırcıldadı, sonra şüşə Fyodorun əlinə toxundu.

– İç!

– İçmirəm.

– İçmirsən? Lazım da deyil. Əhsən!

Şüşənin boğazı yenə yarıyadək çilingərin ağzına getdi. Fyodor dimməzçə səmanın qızılı-mavi rəngli naxışına baxırdı.

Şüşə boşalandan sonra çilingərin gözləri parıltı saçdı; o, səbəbsiz güllür və başını tərpətməklə şlyapanı peysərindən gözlərinin üstünə və yenə geri itələyirdi.

– Məhkəməyə verəcəksən?

– Nə barədə?

– Axmaqçığazın zəyini! O barədə ki, iki aya heç bir şey almasan! Məhkəməyə verəcəksənmi?

– Bilmirəm... – deyərək Fyodor tərəddüdlə cavab verdi.

– Bilirsənmi mən sənə nə deyəcəyəm, – çilingər xiyarı xırçıldada-xırçıldada sözbə başladı, – birbaş Dubovskoy xutoruna get, orada komsomolüst özəyi vardır. Sən onlara müraciət elə, kömək edərlər. Mən özüm, qardaş, Qızıl Orduda qulluq etmişəm və yeni həyatı alqışlayıram, amma özüm irsi zəifliyimə görə ona qoşula bilirməm... Qanımda var: araç içirəm, sovet sosializmində isə belə şey olma- maldır... Bax, belə... Yoxsa mən, – çilingər gözlərini müəmmal bir tərzdə hərletdi, – təhsil alardım, partiya da yekdilliklə yazı- lardım! Onda mən sənə ağa kimi dostların quyuğunu yaxşıca burar- dım!..

Bir dəqiqə sonra onun coşqunluğu söndü. O, yorğun halda şüşəni boğazından dibinədək nəzərdən keçirərək, onu məhəbbətlə sigal- ladı və artıq laqeyd bir tərzdə təkrar etdi:

– Komsomolistlərin yanına get. Orada səni incitməyə qoymazlar. Oradakılar sənin doğma qohum-qardaşlarıdır. Onlar da səninlə mənim təkilərlərdir.

Bir az keçmiş, o, oradaca çəpərin altında yuxuladı. Fyodor fikrə gətdi, başını qolları üstünə saldı və yaxından qaçan balaca itin çilini geri iyiləyərək, ayağını qaldırıb onun üstünə necə işədiyini və ötür gətdiyini görmədi.

Xoruzların ilk bəri eşidildi. Qəsəbənin qurtaracağındakı gölün yanında, qamışlıqda iri yaşılbaş ququqladı, qəsəbənin harasında da dənsovuran maşın barabanının səsi gah kəsilir, gah da yenidən ucalaraq, quru-quru taqıldayır. Kim isə aydınlıqdan və xoş havadan istifadə edərək, bütün gecəni dən sovururdu. Fyodor qalxdı, xoruldayan çilingərə baxdı, istədi onu oyatsın, amma fikirlişib, əlini yellətdi və tələsmədən xırmanlara tərəf yollandı.

XII

Ertəsi gün günorta çağı Fyodor Dubovskoy xutoruna yaxınlaşdı. Səhərdən bəri iyirmi verstdən çox yol gəlmişdi. Axır-axırda lap əldən düşmüşdü, ayaqları sıızıldayır, xüsusən əzilmiş dabanları və baldırları ağrıyır.

Dağdan xutor lap aydın görünürdü: divarlarının malası qopub tökülmüş kiçik ağ kilsəsi olan meydan, ağ, dördkünc evlər və anbarlar, bağların yaşıl cıqqaları və kiçik çayları andiran boz küçələr.

Fyodor dağın ətəyinə endi. Ucqar evlərdən itlər onu tənbəl hürüşlə qarşıladılar. Meydana gəlib çıxdı. Səliqəli məktəblə yanaşı olan xalq evinin divarları işıldayan əhəngdən bərk vururdu. Fyodor yanından qaçan uşaqlardan soruşdu:

- Burada komsomol harda yerləşir?
- Odu, xalq evində.

Fyodor qorxa-qorxa artırmaya qalxdı və taybatay açıq qapıdan içəri girdi. Otağın lap içərilərində haradansa yavaş səslər eşidilirdi. Fyodorun addımlarının səsi hündür, rənglənmiş səqfin altında gurultu salırdı. Dəhlizin axırında, qapının daldından səslər gəlirdi. Fyodor içəri girdi. Pəncərələrin içində oturmuş altı oğlan qapının cırıltısına başını geri çevirdi və tanımadığı adamı gördükdə, dinnməzəcə gözünü Fyodorun üzünə zillədi.

– Komsomol budur?

– Özüdür.

– Sizdən böyük kimdir.

– Katib mənim... – deyə üzü çil-çil bir oğlan cavab verdi.

Fyodor:

– Sizə isim düşübdür... – deyə əvvəlki kimi qorxa-qorxa danışdı.

– Otur, yoldaş, danış.

Fyodoru qayğıkeşliklə kətilin üstündə oturdular və hər tərəfdən onu aralığa aldılar. Əvvəlcə o, yad oğlanların çarpaz baxışları altında özünü pis hiss edirdi, amma onların sadə, xoş sifətlərinə baxıb, çilingər Frolun sözlərini xatırladı: “Onlar sənin doğma qohum-qardaşlarıdır”, xatırladı və qızıxdı. Zaxar Denisoviçin evində keçirdiyi günləri dili dolaşa-dolaşa həyəcanla danışdı. Dözdüyü bütün təhqirlərdən danışdığı zaman ixtiyarsız göz yaşları onu boğdu, səsi tutuldu, qəhərləndi. Arabir oğlanların üzünə baxarkən, onların gözlərində məzəmmət, istehza ifadəsinə rast gələcəyindən qorxurdu, lakin oğlanların hamısının qaşı düyünlənmişdi, hamısı rəğbətlə qulaq asırdı. Çil-çil üzlü katibin isə nifrətdən dodaqları sıxılmışdı. Fyodor birdən sözünü qurtardı, ələ bil dili tutuldu. Oğlanlar dinnməzəcə bir-birinin üzünə baxdılar.

Onlardan biri sükuat pozaraq soruşdu:

– Məhkəməyə?

– Əlbəttə, məhkəməyə! Yoxsa bəs haraya? – deyib katib acıqlı-acıqlı qışqırdı və Fyodora tərəf döndü:

– Bəs indi harda işə düzəlibsən?

– Heç harda.

– Bəs harda yaşayırsan?

– O vaxtdək Danilovkada yaşayırdım, atam öldü, anam dilənir, mənim də yaşamaqçın heç nəyim yoxdur...

– Nə etmək fikrindəsən?

– Özüm də bilmirəm, – deyə Fyodor tərəddüdlə cavab verdi.

– Bir balaca iş olsaydı...

– Bu bərədə qəm çəkmə, iş tapar.

– Tapar!

– Hələlik mənim yanımda yaşa, – deyə biri təklif etdi.

Daha bəzi təfəsilatı soruşduqdan sonra Rıbnikov fəmilialı katib Fyodora dedi:

– Bilirsənmi nə var, yoldaş, xalq məhkəməsinə ərizə ver, biz də özək tərəfindən müdafiə edirik. Uşaqlardan biri səninlə geder,

şeylərini keçmiş ağandan alar, müvəqqəti olaraq Yeqorun, bax bu oğlanın yanında qalarsan, – deyə o, barmağı ilə oğlanlardan birini göstərdi. – Məhkəmədə isə heç danışmaq lazım deyil! Muzdurun bir qəpiyi də batmaz! Sənin istismar etdiyinə və muzdur müqaviləsi bağlamadığına görə onu hələ məsuliyyətə də cəld edərlər.

Hamı dəstə ilə qəpiyə tərəf yönəldi. Fyodor yorğunluq hiss etmədən gedirdi. Zahirən kobud, günəşdən yanmış oğlanlar ona son dərəcə doğma və yaxın görünürdülər. Fyodor öz minnətdarlığını heç olmazsa bir şeylə ifadə etmək istədi, lakin bu hissədən utanıb, dinnəməzə addımladı; yalnız ararib təbəssümlə Yeqorun arıq, donqarburun üzünə baxırdı.

Yeqorgilin daxmasının dəhlizində “doğma qohum-qardaş”, sözlərini bir daha xatırladı və sərxoş çilingəri təsəvvürünə gətirərək gülümsədi; bu sözlərlə o, hər şeyi necə də dürüst müəyyən etmişdi! Məhz doğma qohum-qardaş, başqa heç bir şey.

XIII

Yeqor anası və balaca bacısı ilə yaşayırdı. Yeqorun anası Fyodoru doğma oğlu kimi qəbul etdi: nahar zamanı onu qayğı ilə yedirirdi, alt paltarını yuyur və rəftarında doğma oğlu ilə ona heç bir şeydə fərq qoymurdu.

İlk vaxtlar Fyodor təsərrüfat işlərində Yeqora kömək edirdi: birlikdə dondurma şunu edir, meşə qırmağa gedir, mal-qaraya baxır, boş vaxtlarında həyətdə çırpıdan təzə hündür çəpər çəkirdilər.

Hiss olunmadan payız çatdı. Havalar küləksiz, quru keçirdi. Sahələri bir az soyuq olur; həyətdəki qovağın saralmış yarpaqları günbəgün daha çox tökülürdü; bağlar lap lütləşdi; çayın o tayında, üfüqdə uzaq meşə xəstə adamın üzündəki qırılmamış tükü xatırladırdı.

Axşamlar Fyodor Yeqorla birlikdə kluba gedirdi. Fyodor yeni, əvvəllər ona məlum olmayan fikir və sözləri diqqətlə dinləyir, siyasi mühazirələrdə, kənd təsərrüfatı kimi həyəcanlandırırdı, onun üçün əziz olan iş haqqında aqronom söhbətlərində eşitdiklərinin hamısını maraqla dinləyir, beyninə toplayırdı. Lakin qalan oğlanlara çatmaq hər halda onun üçün çətin idi; onlar siyasi savadı əzbərdən bildirilər, qəzet oxuyurdular, bütün ili yerli aqronomun söhbətlərini dinləmişdilər və hər bir suala ağıllı-başlı, aydın cavab verir-

dilər (katib Rıbnikov hətta yumruqlarını çil-çil yanaqlarına dayaraq Marksı oxuyurdu), Fyodor isə çox da savadlı oğlan deyildi.

Ümumiyyətlə kətanın cadar-cadar dəstəyindən yapışmaq və iş vaxtı əlində onun qızgın, canlı titrəyişini hiss etmək hara, karandaş kimi kövrək, zərif bir şeyi əlində tutmaq hara; əvvəllən, barmaqlar əsir, biləkləri keyiyir, ikincisi, həmin bu ziyankar karandaşı asanlıqla sındırmaq da olar. Birinci işə Fyodorun əlləri daha çox alışmışdı: axı atası Fyodoru öyrədənə fikirləşmirdi ki, ondan belə yazan oğlan çıxacaqdı, buna görə də ona sümükləri iri, tükü, kobud, amma polad kimi möhkəm taxılçı əlləri qaynaq etmişdi. Yəni də Fyodor kitab müdrikliyini yavaş-yavaş qavrayırdı: birtəhər, çala-çuxur yolda yırgalanan kirşə kimi, yarıyanlıq, yarıdüz başa sala bilərdi ki, “sinif”, “partiya” – nədir, bolşeviklər qarşılarına nə kimi vəzifələr qoymuşlar və bolşeviklərlə menşeviklər arasında nə kimi fərq vardır.

Onun sözləri, cələ də yerisi kobud, ləng idi, lakin uşaqlar onunla lazımı ciddiyyətlə rəftar edirdilər, ararib gülürdülərsə, onların gülüşündə təhqiramiz bir şey yox idi. Fyodor bunu hiss edir və incimirdi.

Bir dəfə dekabrda ümumi yığıncaqdan qabaq Rıbnikov Fyodora deddi:

– Bilirsənmi nə var, sən bizə ərizə ver. Biz səni qəbul edərək, raykom təsdiq edər, ondan sonra yazda muzdurluğa gedərsən. İndi muzdur gəncləri ittifaqa mümkün qədər çox cəlb etmək üçün kampaniya keçirilir. Bizim özək əvvəllər yadırdı, çünki özək katibi qol-çomaq oğlu, üzvlərin çoxu da yaramaz idi... istidə cəmdək necə çürüyüb dağılarsa elə dağılırdılar. Sən gəlməmişdən bir ay qabaq onları təmizlədik, indi isə işləmək lazımdır. Dubovsk özəyini camaatın nəzərində ucaltmaq lazımdır. Əvvəllər bizim komsomolçular ancaq araq içməyi və şənliklərimizdə qızların qoltuğuna girməyi bacarırdılar; indi isə yetər! İş elə tərpədəcəyik ki, bütün Don vilayətində guruldasin! İşə duran kimi biz sənə tapşırıq verəcəyik, sən də bütün muzdurları özəyə cəlb elə. Başa düşdün? Biz hamımız xutorlara səpələnəcəyik.

– Sənin fikrinə, mən bu işə yaraya bilərəm? Axı, mən kitab barədə çox da güclü deyiləm...

– Boşla. Bilmədiyini qış ərzində öyrənərsən. Biz özümüz də çox bilmirik... Raykom bizə fikir vermək istəmir: nə kitab, nə bir

ışgüzar məsləhət... yalnız sərəncam verməyi bilirlər. Biz, qardaş, hər şeyə özümüz öz qüvvəmizlə nail oluruq. Belədir də!

Ətraf xutor və qəşəbələrin muzdur gənclərini ittifaqa cəlb etmək haqqında Rıbnikovun dediyi sözlər Fyodorun beynində ele kök sald ki, sanki zəngin qaratorpağa taxıl dəni düşdü. O, Zaxar Denisoviçin yanında öz yaşayışını xatırladı və işləmək üçün danıxdı. Həmin axşam ərizə yazdı. Lakin komsomola daxil olmasının səbəbini Yeqor deyən kimi yazmadı. Yeqor deyirdi: yaz ki, "siyasi tərbiyə almaq istəyirəm". Fyodor isə bir az fikirləşib, açıq-aydın, vergülsüz və nöqtəsiz belə yazdı:

"Bir fəhlə kimi, çox çeviklik əldə etmək və bütün muzdur fəhlələri komsomola cəlb etmək üçün daxil olmaq istəyirəm, çünki komsomol muzdurların doğma qohum-qardaşıdır".

Rıbnikov oxudu və üz-gözünü turşutdu.

– Belə olmağına belədir, ancaq sən ağzına gələni yazmısan...

Yaxşı, keçər!..

Yığıncaq axşamdan xeyli keçmiş başladı. Klubda müxtəlif səslər, gürultu eşidilirdi. Yığıncağa rəyasət heyəti seçdilər. Rıbnikov beynəlxalq vəziyyət haqqında məruzə etdi, sonra cari məsələlərə keçdilər.

Fyodor ərizəsinin oxunmasını ürək çırpıntısı ilə gözləyirdi.

Nəhayət, Rıbnikov öskürərək və yığıncaqdakıları nəzərdən keçirərək, bərkdən dedi:

– Sizə məlum olan Fyodor Boytsovdan ərizə almışq.

O, ərizəni tələsmədən oxudu və kağız stolun üstündə hamarlayaraq soruşdu:

– Kim "lehinə" və "əleyhinə" danışmaq istəyir?

Yeqor dal skamyadan qalxdı və donqar burnunu çəkərək, danışmağa başladı:

– Daha nə danışmaq! Oğlan muzdurdur, danilovkalı kasıb muji-kin oğludur. İndi siyasətdən başı çıxır, yarayar... Daha nə lazımdır?

– Kim əleyhinədir?

Əleyhinə olan tapılmadı. Səsə qoydular. Əllər sıx çəpər kimi yuxarı qalxdı. "Lehinə" iyirmi altı: bütün özak. Səsləri hesablayarkən Rıbnikov Fyodorun solğun, xoşbəxt üzünə təbəssümlə nəzər saldı.

– Yekdilliklə keçdin!

Fyodor yığıncağın axırındakı zorla oturdu. O, ətrafda nə haqqında danışıldığını başa düşmürdü. Rıbnikov Yerofey Çernovun

üstünə yaman düşmüşdü, oyunlarda iştirak etdiyinə görə onu danlayırdı; o isə qalan uşaqlara isnad edərək, özünü təmizə çıxarmağa çalışırdı. Onların səslərini Fyodor sanki qalın divar arxasından eşirdi; beynində isə fikirlər bir-birinə qarışaraq öz yolu ilə gedirdi: "İndi mən onların ailəsində özlərininki hesab olunuram, yoxsa ürəyimə yatırmırdı... Ögey oğul kimi idim... Budur, mənim doğma qohum-qardaşım, onlarla çiyin-çiyinə, divar kimi dayanmaq xoşdur..."

Kim isə bərkdən acıqlandı:

– Səs eləməyin!.. Yığıncağı bağlı hesab edərim. Vanyuxa, sən protokolun üzünü köçürərsən?

Asma qfıl cingildədi, qapıya tərəf getdilər; gedə-gedə papiros çəkir, heyətdən dəhlizə soxulan və qılnc kimi kəsən soyuqdan büzişürdülər. Fyodor Yeqor və Rıbnikovla gedirdi. Buz bağlamış pillələrlə artırmadan düşdülər və dərhal böyük qar qalağına rast gəldilər: yığıncaq davam etdiyi müddətdə onu külək sovurub gətirmişdi. Yeqor niqıldaya-niqlıdaya qar qalağından birinci keçdi, Fyodor da onun dalınca. Yol ayrıcında Rıbnikov Fyodorla vidalaşarkən, onun donmuş əlini bərk sıxdı, gözlərinin içinə yaxından baxaraq dedi:

– Gözlə ha, Fedya, bizi pis vəziyyətdə qoymayasan! Bizim ümidimiz səndədir. İndi sən komsomollaşdın, sənün üzərinə bitərəf oğlanlardan çox məsuliyyət düşür. Hə də, özün bilirsen. Salamat qal, yoldaş!

Fyodor onun əlini dinnməzcə sıxdı, cavab vermək istədi, amma qəhərləndi. Dinnməzcə Yeqorun dalınca qaçdı və boğazında sevinc yaşlarının tıxanıb qaldığını hiss edərək, öz-özünə pıclıladı:

– Lap arvadxasiyyət olmuşam, keyləşmişəm... Möhkəm olmaq lazımdır, balaca deyiləm, amma bacarmıram!.. Xoşbəxtlik üz verməmişdir... Yer üzündə yalnız dərd-qəm gəzir, adamların hamısı yad-dır deyə düşündüyüm vaxtlardan çoxmu keçmişdir?..

XIV

Ertesi gün şəhər Fyodoru icraiyyə komitəsinə çağırırlar.

Katib dedi:

– Məhkəməyə çağırış vəraqəsi. Qol çək.

Fyodor qol çəkdi və pəncərənin yanına çəkərək, çağırış vəraqini oxudu. Ayın iyirmi birinə çağırılırlar. Fyodor divar təqviminə baxdı və özünü itirdi: İliçin şəkli altında "20" rəqəmi qızarırdı.

Tez evə gedib, yola hazırlaşmağa başladı.

– Hara? – deyə Yeqor soruşdu.

– Stanitsaya, ağamla məhkəmə çəkişməsinə. İndi çağırış vəərəşəsi aldım. Sabaha çağırılır... Əcəb işdir! Gedib çata bilərəmmi?

Yeqor xəmir kimi ağ qırov basmış pəncərəyə baxdı, maviləşən səmada günəşin sarı kürəsini tapdı, fikirləşərək dedi:

– Otuz beş verst, saatda beş verstdən, deməli, yeddi saat ayaq döyməli olacaqsan.. Gecə ilə bir də gördün çatıbsan.

– Di yaxşı, mən gedim!

– Yemək götürdün?

– Götürdüm.

Yeqor onu yola salmaq üçün darvazadan çıxdı, dalınca qışqırdı:

– Addımlarını bir az iri götür, yoxsa qaranlığa düşərsən. Canavarlara rast gələrsən!

Fyodor çantasını düzəltdi, qısa, aşlanmış yarımkürkün üstündən qayıq bərk dardı və küçədə, xizəkərlərin sürüşən tayları ilə sürülmüş yolda iri addımlarla irəlilədi. Dağa qalxdı. Geriyə, qar basmış xutora baxdı və çiyinlərini çəkərək, kürəyinin tərəldiyini hiss edib, sürətlə stanitsaya tərəf getdi.

Dağın ətəyi ilə, dağın üstü ilə, dağın ətəyi ilə, yenə dağın üstü ilə. Böyük və balaca meşələrin qar basmış göy haşiyələri üfqiədə sanki süzüb keçir. Mavi rəngə çalan qar göz qamaşdırır, günəşin şüaları qar yığınlarına bataraq, yolu göy qırşağı ilə çənbərləyir.

Fyodor əsəni taqıldadaraq, sürətlə addımladı, şaxtada tənəkinin şirin üstüsünü havaya buraxdı. Bir iyirmi verst gedib, hörüm-çək torutək nazik üfük xəttinə sarı diyirlənən günəşə baxdı və çantadan bir parça çörək və nazik dilimlərlə kəsilmiş piy çıxartdı. Yolun qırağında çöməlib oturdu, qəlyanaltı elədi və yenə yola düşərək, yeyin yeriməklə qızılaşmağa çalışdı.

Axşam toranı qarın üstünə bənövşəyi işıq saldı. Yol mavi rəngə çalır, polad kimi parlıyırdı. Qərbdə qaranlıq yeri göydən ayıran xətti sildi. Fyodor stanitsaya girəndə aydın səmada sən ulduzlar sayırdı. Fyodor axırını, zahirən görkəmsiz, kasıb evcikdə gecələməyi ev sahibindən xahiş etdi. Saqqallı, gülərliz kazak onu həvəslə evə buraxdı.

– Gecələ, yeri özünə aparmayacaqsan ki!

Fyodor donmuş piyi yeyib, yarımkürkün peçin yanında yera saldı, papağı başının altına qoydu və yuxuladı.

Adət etdiyi kimi, işıqlaşanda yuxudan oyandı. Əl-üzünü yudu. Ev sahibəsi yemək təklif etdi. Fyodor qəlyanaltı ələyib stanitsanın mərkəzinə, meydana getdi. Stanitsa Soveti binasının yaxınlığında, darvazanın üstündə bu lövhəni oxudu: “Yuxarı Don mahalı 5-ci sahəsinin xalq məhkəməsi”.

Həyət qapısından içəri girdi və birinci gördüyü adam Zaxar Denisoviç oldu. O, üzünə göy mahud çəkilmiş Romanov yarımkürkü geymiş, başına başlıq bağlamışdı; tərli atı açırdı. Atın üstünə çul salarkən təsadüfən Fyodora baxdı və dodaqlarını büzüb, salamlamadan üzünü o yana çevirdi.

Vaxt çox yavaş keçirdi. Saat doqquzda məhkəmənin katibi gəldi. Soyunmadan, burnunu çəke-çəke stolun üstünə bir yığın iş kağızı tökdü və yuxulu, şişmiş gözləri ilə dəhlizdə bir yərə toplaşmış camaatı nəzərdən keçirdi. Bir saatdan sonra hakim gəldi, qapıdan yanakı keçdi və qapını şaqqıltı ilə örtüdü.

Katib qapını açıb çağırdı:

– Fyodor Boytsov və Zaxar Blaqurodov!

Zaxar Denisoviç, altına gön salınmış keçə çəkmələrini cırlıdaca-cırlıdaca keçdi.

– Vətəndaşdan elə araq iyi gəlir ki, adamın ürəyi bulanır. Görünür, dibinədək iyənib! – deyə əynində köhnə şincl olan yaşlı kazak gülümsədi.

Fyodor papağını çıxartdı və gümrah addımlarla kəndən keçdi. Xalq iclaslarının və hakimlin dolaşqı sualları on dəqiqə davam etdi. Zaxar Denisoviç pəltəkləyirdi, görünür, qorxurdu.

– Siz onun haqqını veribsiniz? – deyə hakim karandaşı stola vuraraq soruşdu.

– Bəli... vermişik...

– Nə ilə veribsiniz, məhsulla yoxsa pulla?

– Pul ilə.

– Neçə?

– Səkkiz manat və əlavə olaraq taxıl da vermişəm.

– Bu necə olur? Axı, siz öz ifadəyinizdə göstərdiniz ki, Boytsovu ayda yarım manata tutmuşdunuz?

Zaxar Denisoviç qıpqırmızı qızararaq fısıldadı:

– Ürəyimin yumşaqlığından... Yetim olduğuna görə... Onun havadarı idim... doğma atasının əvəzi...

– Belə... – deyə hakim bir qədər açıq istehza ilə gülümsədi.

Daha bir neçə sual verdiikdən sonra hakim onların otaqdan çıxmasını xahiş etdi. Daha beş və ya altı işə baxıldı. Fyodor dəhlizdə dayanmışdı, gördü ki, Zaxar Denisoviç ətrafına səkkiz kazak topla-yıb, əllərini ölçür.

– Soruşur ki, nə üçün müqaviləsiz? Di gəl indi sən işçi götür... Gəldi, İsa xatirinə yalvardı, sən demə komsomolist imiş, deyir, mən işləməyəcəyəm.

– Hakim gəlir!

Camaat otağa doluşdu. Hakim hökmün başlanğıcını tez-tez oxudu. Fyodor yarımkürkün altında üreyinin tez-tez döyündüyünü hiss etdi. Qan gah başına vurur, gah da üreyinə axırdı. Hakimin sözlərini o, demək olar ki, dərək etmirdi, hakim səsinə ucaldtı:

– ...maddəsini rəhbər tutaraq, Zaxar Blaqurodov iki aylıq iş üçün Fyodor Boytsova on iki manat verməyə məcbur edilir... Müqavilə bağlanmadığına... həddi-bülüğa çatmamış oğlanı istismar etdiyinə görə otuz manat miqdarında cəriməyə, ya da... müddətində icbari işə... Məhkəmə xərcləri, hökm qetidir... – hakimın sözləri Fyodorun qulağına qırıq-qırıq çatırdı.

Fyodor artırmadan qaçaq-qaça düşdü və yaxası açılmış yarımkürkünü düymələmədən, sevincle öz-özünə gülümsəyərek, tələsik stantsadan çıxdı. Hiss etmədən bir neçə verst getdi; addımlayarkən keçənləri fikirləşir, gələn ilin payızınadək at üçün pul qazanacağı və öz təsərrüfatında yaşayacağı, anasını dilənçilikdən qurtaracağı haqqında planlar qururdu.

Bu yay muzdurlar arasında işləyəcəyini xatırladı və qəlbi sevincle doldu. Külək qarın sovrub üzünə vurur, narın qar tozu göz-lərinə tikan kimi batırdı. Gözlənilmədən Fyodorun qulağına daldan xizək xışiltısı və at nallarının şaqılıtsı gəldi, tez geri döndü, birdən sinəsinə dəyən əskeşin şiddətli zərbəsi onu yerə yıxdı. Yıxılarkən səmənd atın köpüklənmiş ağzını, onun ardınca isə toz kimi səpələ-yən qarın içərisindən Zaxar Denisoviçin sifətini gördü.

Əskeşin zərbəsi ardınca dərhal başı üzərində qırmanc şaqıl-dadı və qayış papağı Fyodorun başından qopararaq, üzünü çəpinə yaraladı.

Fyodor ağrı hiss etmədən, isti-isti ayağa qalxdı və qəzəb içəri-sində papaqsız irəli atıldı, xizəyin dalınca qaçdı. Zaxar Denisoviç sol əli ilə cilovları çəkərək dördnala çapan atı saxlamağa çalışır, sağ əli ilə qırmancı yuxarı qaldıraraq, Fyodora tərəf dönüb bağırırdı.

– Mən sənə xatırladaram!.. Mən sənə fəsad düzəltməyi göstə-rərəm... belə-belə olmuş!..

Külək onun sözlərini parçalayır, dalca qaçan Fyodoru boğurdu. O, gücdən düşərək yolun ortasında dayandı və yalnız bu zaman sinəsində şiddətli ağrı duydu, hiss etdi ki, üzündən axan duzlu qan üzünü yandırır.

XV

Təpədə əriyən qar, buğlanan qaratorpaq yazın gəldiyini xəbər verdi. Gecə isti və rütubətli külək əsdi, xutorun başı üstünü bulud-lar aldı, hava işıqlaşanda yağış yağdı və qabaqca ərmiş qar su axı-nına qarışdı. Çöldə torpaq çıpplaşmışdı, yalnız yolda və çalalarda qalan nazik buz keçən ilki ota və kəsəklərə bərk-bərk sıxılıb yapış-mışdı, sanki onlardan kömək istəyirdi.

Tarla işləri başlanmamış Fyodor uşaqlarla vidalaşdı, şeylərinə və Rıbnikovun ona verdiyi ədəbiyyatı çantasına kip yığaraq, iş axtarmağa getdi.

Vidalaşarkən Rıbnikov ona dedi:

– Bax, Fedya, orada təşkil elə ha!..

– Yaxşı, elərim, hamını bir yerə toplayaram! – deyərək Fyodor gülümsədi.

Beş adam onu xutorun kənarınadək yola saldı və o, böyük yola çıxanadək gözlədi. Birinci təpəni aşdıqdan sonra Fyodor geri baxdı: otlağa gedən yolda müşayiət edənlər dəstə ilə dayanmışdılar. Rıbnikovla Yeqor papaqlarını yelldirdilər.

Xutor gözəndə itdikdə, kədr Fyodorun üreyini sıxdı. O, yenə yolun qırağında yetim-yetim yırğalanan bu bildirki süpürüm kolu tək yalqızdır.

Fyodor özünə zorla qalib gələrək, haraya gedəcəyini düşün-məyə başladı. Ətraf xutorlar kasıb olduğundan, adamların muzdura ehtiyacı yox idi, rayonda Xrenovsk qəsəbəsi ən zəngin stantsa hesab olunurdu. Fyodor fikirləşdi və kənd yolu ilə Xrenovsk qəsə-bəsinə döndü. Zaxar Denisoviçin qonşusu Panteley baba uca, şümlüklərinədək qurumuş bir qoca idi. Uş oğlunu müharibədə öldürmüşdülər, təsərrüfatı o, öz qarısı və iki golini ilə idarə edirdi.

Fyodoru işə götürəndə o, çal qaşlarını tərpedərək soruşdu:

– Ağzın dada gəlsin, bir də görüm, Zaxarkanın yanından niyə getdin?

– Ağa işdən çıxartdı.

– İndi nə şortlə işə durmaq fikrindəsən.

– Danışığıdan asılıdır.

– Nə danışığıbzalıqdır? Mənim məzənnəm yay dövründə ayda üç manatdır, qışda isə müftə də lazım deyilsən. Bəlkə sən bütün il boyu işləmək arzusundasən? Bil ki, mənə lazım deyil.

– Payızadək də işləyə bilərəm.

– Bir sözlə, işlər qurtaranadək. Payızda, elə ki yeri şumlayıb qurtardıq, üzünə yol açıqdır, hərə istəsən gedə bilərsən, ağzın dada gəlsin. Ayda üç manata razısan?

– Razıyam, ancaq müqavilə lazımdır. Onsuz olmaz.

– Mənim üçün fərqi yoxdur... ancaq savadsızam... Orada, ağzın dada gəlsin, yaqın qol çəkmək lazım gələcək hə? Zərər yoxdur, gəlincim Stepənida qol çəkər.

Muzdurlar komitəsində müqavilə imzaladılar və Fyodor sevincilə işə girişdi. Panteley baba iki həftə yeni işçiyə gizlincə nəzər yetirdi; Fyodor tez-tez babanın ona zillənmiş yoxlayıcı, iti nəzərini duyurdu; nəhayət, ikinci həftənin sonunda, axşam, Fyodor bir gündə bostanı şumlayıb, yorğun, tərlı öküzləri evə gətirdiyi zaman baba ona yaxınlaşdı və söhbətə başladı:

– Bostanı şumladın?

– Şumladım.

– Şumlanmamış yer qalmadı ki?

– Qalmadı.

– Kotanı nə sayaq batırırdın?

– Əmr etdiyin kimi, baba.

– Öküzləri göldə suladın?

– Suladım.

– Neçə yaşın var, oğlan?

– On yeddi.

Baba Fyodora tərəf addımladı, onun saçlarından möhkəm yapı-şaraq, başını qurumuş, sümüyü çıxmış sinəsinə bərk-bərk sıxdı və cadar-cadar ovcu ilə Fyodorun əzələli, dolu kürəyini xeyli sıgalladı.

– Sən qiymətli işçisən, ağzın dada gəlsin!.. Qızıl kimi əllərin var!.. Əgər istəsən, qışı da qalarsan, vallah!..

Fyodor özündən uzaqlaşdırdı, ona xeyli baxdı, şən, xoş təbəssümlə gülümsədi. Qocanın nəvəzindən və doğma ata kimi onunla etdiyi rəftardan Fyodor qəhərləndi. Təzə ağası qətiyyəvən Zaxara oxşamırdı. Hələ Fyodor işə duran zaman o soruşmuşdu:

– Sən, deyəsən, ondan, adı nədir... komsolsan? – Fyodorun “hə” cavabına əlini yelləderək demişdi: – Bunun mənə dəxli yoxdur. Xörəyi ayrı yeyəcəksən, sənənlə bir yerdə yeyə bilmərəm. Sən, yaqın ki, alnına xaç vurmursan?

– Yox.

– Görürsən... Mən qocayam, sən də incimə ki, səni ayırıram. Biz sənənlə ayrı-ayrı kərdilərin tərəvəziyik.

Fyodorla, o, yaxşı rəftar edirdi: doyuncu yedirdirdi, öz evdəto-xunma paltarını ona vermışdi və gücü çatmayan işlə yükləmirdi. Fyodor əvvəlcə elə düşündü ki, Zaxar Denisoviçin yanında olduğı kimi, bütün işləri tək görməli olacaq, amma Pasxa bayramından qabaq torpağı şumlamağa getdikləri zaman gördü ki, Panteley baba öz quruluşuna baxmayaraq, istədiyin cavana güc gələr. O, yorulmaq bilmədən kotanın dalınca gedir, həvəslə və təmiz şumlayırdı, gecə isə Fyodorla növbə ilə öküzləri qoruyurdu. Qoca dindar idi, pis söyüş söyməzdi və ailəyə yaxşı başçılıq edirdi. Onun daim təkrar etdiyi “ağzın dada gəlsin” sözləri Fyodorun xoşuna gəlirdi, zahirən sərt, lakin qəlbən çox mehriban olan qocanın özünü də xoşlayırdı.

Pasxa bayramında, axşam Fyodor öz döngələrində çopur, alçaqboy bir oğlana rast gəldi; üzdən onun iyirmi yaşı olardı. Fyodor gördü ki, oğlan Zaxarın həyətidən çıxır və Panteley babanın sözlərindən başa düşmüşdü ki, bu, Zaxarın işçisidir. Oğlan Fyodorla tənleşdi və Fyodor birinci olaraq söhbətə başladı:

– Salam, yoldaş!

– Salam, – deyə oğlan həvəssiz cavab verdi.

– Deyəsən, Zaxar Denisoviçin yanında muzdur işləyirsən?

– Aha.

Fyodor yaxın gələrək sorğı-sualı davam etdirdi:

– Çoxdan orada olursan?

– Dördüncü aydır, qışdan.

– Neçə verir?

– Bir manat, bir də yemək. – Oğlan açılışdı, onun gözləri parıldadı. – Deyirlər ki, baba səni üç manata tutub və onun paltarında gəzirsən? Doğrudur, yoxsa yalan danışır?

– Doğrudur.

Oğlan qəmli-qəmli dedi:

– Zaxar məni tovladı... Söz verdi ki, artıracaq, ancaq susur. Öküz kimi işləməyə məcbur edir. – Oğlan getdikcə hirsəlirdi. – Bayramlarda da həmin vəziyyət... Öz paltarını geyib köhnəldim, o isə nə pul verir, nə də paltar. Görürsən, Paxanı nədə keçirirəm. Oğlan dalını çevirdi, Fyodor onun köynəyinin kürəyndəki uzun cırıqdan bədəninə gördü.

– Adın nədir?

– Mitri. Bəs sənin?

– Fyodor.

Zaxarın həyətidən ağanın iyrənc səsi eşidildi:

– Mitka! Nə üçün mal-qara həyətinin qapısını bağlamamısan, ecəla?.. Get öküzləri içeri sal!..

Mitka ürkdülmüş keçə kimi çəpərdən asdı və sıx gicitkən koluna baxıb, barmağı ilə Fyodoru çağırırdı. Fyodor çəpərdən asdı, bağda dalda yer seçdi və Mitkanı yanında oturdub, təşviqatə başladı.

XVI

Hər bazar günü axşam Fyodor bayram oyunları keçirilən yərə gedir, orada Xrenovsk varlılarının yanında işləyən başqa muzdurlarla tanış olurdu. Qəsəbədə cəmi on səkkiz muzdur var idi, onlardan on beşi cavan idi. Bax, həmin on beş muzdurun hamısını Fyodor bir yərə topladı, muzdurlar ittifaqının əsasını qoydu.

Varlıların təsərrüfatlarından gələn oğlanlar oyun yerində çıxıran qızlarla abırsızlıq edirdilər. Buradan gedərkən Fyodor oğlanlarla uzun-uzadı danışır, onları komsomola qoşulmağın və ağalarla müqavilə bağlamağa məcbur etməyin zəruri olduğuna inandırmağa çalışırdı.

Əvvəlcə uşaqlar Fyodorun sözlərinə istehza və inamsızlıqla yanaşırdılar.

Çiyinləri çıxmış Kolka qızırsaraq deyirdi:

– Sənə nə var, sən hər şeyə түpүрө bilirsen – sənin ağa mələk kimi bir şeydir, mənəmə belə şeylər desən, komsomol üçün də, müqavilə üçün də qol-qabırğamı əzər.

– Qorxma, əzməz! – deyər o biri etiraz edirdi.

– Tək olsan, əlbəttə, əzər! Bəs necə bilirsən? Məsəl üçün, mənim bir barmağımı sındıra bilərsən, bəlkə də, xırçıldadı, amma barmaqların hamısını birdən necə? Hələ yumruq sıxsam, sındıra bilərsənmi? Yox, qardaş, mən bu yumruqla sənin çənəni əzərəm!.. – deyər hamının qəhqəhəsi altında Fyodor danışdı. – Bax, biz belə bir yumruq olmalıyıq. Ağalar üçün axmaq kimi işlədiyimiz bəsdir! Sizlərdən bəziniz bir manat, bəziniz yarım manat alırsınız, mən isə üç manat alıram, sizdən də rahat işləyirəm!..

– Do-og-rudur!.. – Səsləri güruladı.

Adətən gecələr, xırmanlardan o tərəfdə toplaşır və xoruzlar banlayanadək oturdular.

Beşinci bazar günü Fyodor belə bir təklif irəli sürdü:

– Bilirsinizmi nə var, qardaşlar, dünyanın otu bölüşdürüldü, bu gün, ya sabah biçin başlanacaq, gəlin sabah ağalara elan edək ki, aylığımızı artırınsınız və müqavilə bağlasınız, yoxsa işdən əl çəkəcəyik!..

– Belə olmaz! Çox kəsindir!..

– Bizi qovarlar!

– Çörəksiz qalanq!..

Fyodor qıpqırımı qızaraq qışqırdı:

– Qovmazlar. Ona görə qovmazlar ki, biçin yaxınlaşırsınız! Muzdursuz qalsalar, işləri xarab olar!.. Belə yaşammaq olmaz! Muzdurlar komitəsi soruşur: siz işə necə durmusunuz? Biri deyir, ağanın qohumuyam, o biri isə: "Tanışlıqla yaşayırım". Sizin üçün sizdən başqa heç kəs əlləşməyəcək!

Uzun mübahisədən sonra elə də qərara aldılar.

Səhəri qəsəbə çaxnaşdı, narahat edilmiş mozanan dəstəsi kimi vızıldadı, ən varlı təsərrüfatlarda isə muzdurlar tətillər edildilər...

Səhər Fyodor çıxırtı eşidib, darvazadan çıxdı.

Zaxar Denisoviç bağıra-bağıra Mitkanın şeylərini küçənin ortasına tullayırdı, o isə qətiyyətlə onları bir yərə yığır və alçaqdan deyirdi:

– Dayan, dayan! Xahiş edəcəksən, amma qayıtmıyacağam!..

– Rədd ol get, yox bir, səndən xahiş elərəm!..

Fyodoru gördükdə Zaxar Denisoviç yolaıyıcında nə barədə isə həərətə danışan bir dəstə varlı kəndliyə tərəf döndü və alın damarlarını şişirdəkə bağrıdı:

– Xristianlar!.. Budur iğtişaş salan, onların başçıları!.. O köpek öglunu çomaqla özmək lazımdır!..

Fyodor yumruqlarını sıxaraq tələsik ona tərəf getdi, amma Zaxar Denisoviç sıçan kimi özünü içəri saldı və qorxaqcasına qışqırdı:

– Canını istəyirsənsə, yaxın gəlmə!.. Parça-parça elərim!

XVII

– ...Necə istəyirsiniz, ixtiyar sizindir, mən isə öz işçimi qovma-
yaçağam. Qoy o lap partiyalı olsun, tək iş görsün. Müqavilə də
hesaba alınmır... Ayda üç manat artıq verərəm, amma o getse, mənə
yüz manatlarla zərər dəyər!..

– Doğrudur, kirvə!.. Bax, mənim arvadım naxoşlayıbdır, indi
işdə mənə kim kömək edər?..

– Mən də bu fikirdəyəm.

– Bilirsinizmi nə var, qardaşlar!.. Onlarla müqavilə bağlayaq,
qanun üzrə maaşlarını artıraraq, qoy həftədə bir dəfə bayram ələsin-
lər... Sən, Zaxar, sus!.. Səni məhkəmə otuz manat cərimələdi.
Elədir ki, var!.. Bizim üçün də həmişə belə keçməz!

– Boş-boş niyə danışaq?! Madam ki, belə bir iş başlanıb, tabe
olmaq lazımdır. Üç manat kəsərik, yüz manat itirərik... Bu, axmaq-
lıqdır!..

– İndi bacar, işçi tut!..

– Əlin yanar!

– Qoy belə olsun!

– Bunları qızıqdıran o əclafı isə öyrətmək lazımdır. Əcəb alim
tapılıb, onu görüm ilan vursun...

– Fedka axı komsomolistdir!.. Mənim yanımda olanda, mənə
cana getirmişdi! Həyatdə əlində bıçaq dalımcə gəzirdi, sağ olsun
işçilər, əlindən aldılar, Allah haqqı... qoy bir indi o mənim əlimə
düşsün...

– Mənim oğlum deyir ki, oyunlardan sonra onlar Fedotun xır-
manından o tərəfdə toplaşirlər. Orada Fyodor onları öyrədir.

– İki-üç nəfər onu paya ilə qarşılasa, necə olar?..

– Tənbeh etmək lazımdır ki, bu necis iy verməsin!

– Zaxar Denisoviç, gedərsən?

– Aman Allah! Mən, ürəkdən!.. Mənə payanın ağırlığını verin...

– Ölüncə döymərik.

– Orada baxarıq! Mənim ürəyim elə doludur ki, özünü gözlesin.

– Neçə nəfərlik? Deyəsən, üç nəfər, hə? Dİ gedək!..

XVIII

Axşam Panteley baba Fyodorun harasa getməyə hazırlaşdığını
görüb, gülümsəyərək dedi:

– Sən, ağzın dada gəlsin, evdə oturaydın; aləmi qarışdırıbsan,
barı dinc otur!

– Nə olub ki?

– O olub ki, səni əzə bilirlər!

Fyodor:

– Qorxma!.. – deyib dal yollarla xırmanlara tərəf getdi.

Bu dəfə uşaqlar tez toplaşdılar. İki saat danışıda keçdi. Hamı
şən və gümrah idi. Vəziyyəti müzakirə edib, yeni xəbərləri bir-
birinə çatdırdılar və dağılışmağa hazırlaşdılar.

– Ayrı-ayrı gedin ki, adamlar boşboğazlıq eləməsinlər, – deyə
Fyodor xəbərdarlıq etdi.

Çölün üzərinə qatran kimi qaranlıq gecə çökmüşdü, buludlar
daşqın zamanı toqquşan buzlar kimi, bir-biri ilə toqquşur, bir-
birinin üstünə qalanırdı, göy guruldayır, meşənin dalında şimşək
çaxırdı. Fyodor qalan uşaqlardan ayrıldı və əvvəlki yol ilə getdi.
Əvvəlcə o, dal yollarla getmək istədi, ancaq sonra fikrini dəyişdi və
öz döngələrinə döndü. Çəpərin yanında oturub papiros çəkmək
istədi, lakin quru, isti külək kibriti keçirdi. Fyodor papirosu cibinə
qoyub, darvazaya yaxınlaşdı. O heç bir şey gözlemirdi və daldan iki
nəfərin əyilə-əyilə gəldiyini, üçüncüsünün isə yolayncında qaro-
vul çökdiyini görmədi...

Həyat qapısının dəstəsindən təzəcə yapışmışdı ki, daldan kim
isə niqıldayıb paya ilə qolaylandı. Zərbə Fyodorun peysərinə
dəydi. O, boğuz səslə inildəyib, əllərin yana açdı və huşunu itirə-
rək darvazanın yanında yerə yıxıldı.

Panteley babanı birələr yaman dişləyirdi. Keyli vaxt yerində
qurcalandı, sonra qoyun dərisindən olan kürkü üstündən atdı, lap

yuxulayırdı ki, qəflətən həyətdən zarltı, ayaq tappılısı və boğuş fısqırıq eşitdi. O, ayaqlarını aşağı sallayaraq qulaq asdı. Fısqırıq səsi bir də eşidildi. Babanın fikrindən keçdi: "Fedkanı vurdular!" O, yataqdan sıçradı və bostanda doləşalara atəş açdığı qədim süm-bəli tufəngi divardan götürüb, artırmaya qaçdı: Darvazanın yanında kim isə zarıyırdı, ayaq tappılısı eşidilir, zərbələr şaqıldayırdı... Baba çaxmağı qaldırıb, qaçaraq darvazadan çıxdı, qışqırdı:

– Kimdir?

Üç qara kölgə kənara sıçradı.

Panteley baba tufəngin lüləsini yaxındakına tərəf tuşlayıb, tətəyi dartdı. Güllə açıldı, tufəngin lüləsindən qılgıncım sıçradı, tufəngə doldurulmuş noxud vızıldadı... Kim isə yolda fəryad qopartdı və yerə sərilirdi... Baba nəfəsi tutula-tutula tufəngi atdı və darvazanın yanında uzanmış adama tərəf əyildi. Onun başında gəzən əlləri nə isə qatı və yapışqan bir şeye bulandı. O, başı çevirib, diqqətlə baxdı, qaranlıqda heç bir şey görmək olmurdu. Göyden kərtənkələ kimi ildırım keçdi və baba Fyodorun qana bulaşmış üzünü tanıdı. Cansız bədəni qaldırıb, titrəyə-titrəyə, büdrəyə-büdrəyə onu artır-maya çıxartdı, tufəngi götürmək üçün darvazadan o tərəfə qaçdı. Yenə ildırım göyün üzünü işıqlandırdı və baba iyirmi sajnılıqda yolda çöməlmiş bir adam gördü. Panteley baba tufəngin lüləsindən yapışib, atıla-atıla çömələ oturmuş adamın yanına qaçdı, onu yıxdı və qarnı üstə onun üstünə düşərək, bağırırdı:

– Buradakı kimdir?

– İsa xatirinə, burax... Bütün dalım, küreyim dəşik-dəşikdir... Qorxmursan ki, günaha batarsan, qonşu, adamlara iri qırma atır-san?... Aman, incidir!..

Baba səsindən Zaxarı tanıdı. Özünü saxlaya bilməyib onun başından tufəngin qundağı ilə vurdu və saçlarından bərk-bərk yapışib, sürüyə-sürüyə artırmaya dartdı.

XIX

"...Əziz yoldaşımız Fedya! Sən yəqin bilmirsən ki, məhkəmə nə ilə qurtardı. Zaxar Denisoviçi yeddi ilə həbsə, üç il hüquqdan məhrum olmağa məhkum etdilər, qalan iki nəfəri – Mixail Dərqa-

çovu və Xrenovsk möhtəkiri Kuzkanı beş il azadlıqdan məhrum etdilər. Bir də, sənə məlumat veririk ki, Xrenovsk qəsəbəsində KQİ-nin özəyi təşkil olunmuşdur. Sənin bütün muzdur yoldaşların – on beş nəfər, bir də altı ən yoxsul oğlan ora üzv daxil olmuşdur. Rayon komitəsi məni oraya işləməyə göndərir və biz sənin sağ-lamlığını, bizim yanımıza qayıtmağını səbirsizliklə gözləyirik. Yeçor Danilovka qəsəbəsində on bir nəfərdən ibarət özek təşkil etmişdir. Uşaqların hərəsi bir yana dağılışıb, işləyir. Bir də, bildiri-rəm ki, Panteley babanı gördüm, o da sənə baş çəkmək və yemək gətirmək üçün xəstəxanaya gəlməyə hazırlaşır. Tez sağal və gəl, iş çoxdur, vaxt isə cidarını qırışı at kimi çapır.

Sənə komsomol salamı ilə RKQİ özəyi, bütün uşaqların əvə-zinə isə Rubnikov yazır".

ZƏDƏ

Yakov Alekseyeviç qədim adamlardanır: sümüyü iri, bir az donqar, saqqalı təzə darı süpürgəsi kimi; o, asudə rəssamların qəzetlərini son səhifələrində çəkdiqləri qolçomağa çox oxşayır. Bircə şeydən – paltardan oxşamır. Qolçomaq tutduğu vəzifəyə görə hökmən jilet və cirt-cirt çəkmə geyməlidir. Yakov Alekseyeviç isə yayda kətan köynək geyər, belinə qurşaq bağlayar və ayaqyalın gəzərdi. Üç il bundan qabaq o, stanitsa Sovetinin siyahısında əsl qolçomaq sayılırdı, sonra işçinin haqq-hesabını verdi, bir cüt artıq öküzü satdı, iki cüt öküz və bir madyanla qaldı, Sovetdəki siyahıda da onu qonşu qəfəsə – ortabablar sırasına keçirdilər. Yakov Alekseyeviç bununla öz qiyafəsini itirmədi: yənə də xoruz kimi vüqarla, yanını basa-basa gedir, başını dik tutur, yığıncaqlarda yənə də təmkinlə, xınlıqla səsle tutarlı danışır.

O öz təsərrüfatını kiçiltməyə də, çox əl-qol açmırdı, yazda iyirmi desyatin buğda əkməmişdi; keçən ilki məhsuldan qənaət edilmiş taxılardan üzdən şumlayan kətan, iki dirmiq, dənsövrən maşın almışdı. Həmişə yaxşı məlumdur ki, yazda olan-qalan şeylərini kimlər satır: yeməyə heç nəyi olmayanlar.

Bütün stanitsada Yakov Alekseyeviç kimi təsərrüfatçı, zirək, fərasətli kazakı cıraqla axtarsan tapmazsan. Lakin onun da həyatını bir zədə korladı. Kiçik oğlu Styopka komsomola daxil oldu. Elə-belə, soruşmadan, məsləhətləşmədən, özbaşına komsomola girdi. Belə bir iş axmaq adamın başına gəlsəydi, ailədə qarışıqlıq, dava, qalmaqal düşərdi, amma Yakov Alekseyeviç elə fikirləşmədi. Oğlan uşaqlarını dəyənəklə öyrətməyin nə mənası var? Qoy özü sahilə yaxınlaşsın. Günübəgündü hakimiyyətə, qayda və qanunlara rişxənd edirdi, sözlərinə yağlı söyüş əlavə edirdi, payız milçəyi kimi sancırdı, elə fikirləşirdi ki, Styopkanın gözləri açılsın; doğrudan da onun gözləri açıldı, oğlan daha xaç çəkmir, atasına vəhşi nəzərlərlə baxır, süfrə başında susurdu.

Bir dəfə nahardan qabaq ailəliklə duaya qalxdılar. Yakov Alekseyeviç saqqalını didə-didə xaç vururdu. Əlini elə aparıb-gətirirdi ki, elə bil çəməndə oraqla işləyirdi. Styopkanın anası təzim edir,

büküklüb qatlanan arşın kimi əyilib qalxırdı. Bütün ailə hamılıqla əlini yellədirirdi. Stolun üstündə şorba buğlanırdı, təzə xörək xoş mayaotu qoxusu verirdi. Styopka əllərini arxasına qoyub, qapıya söykənmişdi, ayağının birini götürüb o birini qoyurdu.

Yakov Alekseyeviç duanı qurtarandan sonra soruşdu:

– Sən adamsan?

– Sən yaxşı bilərsən...

– İndi ki adamsan və adamlarla süfrə başında otursan, sifətinə xaç çək. Səninlə öküz arasındakı fərq də elə bundadır. Öküzün qaydasıdır: axurdan yeyər, sonra da dönüb oranı murdarlayar.

Styopka qapıya tərəf getmək istədi, lakin fikrini dəyişdi, qayıtdı, gələ-gələ xaç vurub, stol başına keçdi.

Bir neçə gün ərzində Yakov Alekseyeviç üzdən saraldı; həyətdə gəzəndə qaşqabağını sallayırdı, ev adamları bilirdilər ki, qocanın beynində nə isə bir fikir dolaşır, əbəş yerə deyil ki, gecə niqıldayırdı, qurcalanırdı və yalnız işıqlaşana yaxın yuxulayırdı. Bir dəfə anası Styopkanın qulağına pıçıldadı:

– Bilmiyəm, Styopka, bizim Alekseyeviç nə fikrə düşüb... Ya sənin üçün bir fəlakət hazırlayır, ya da kimi isə dolaşdırmaq istəyir...

Styopka bildirdi ki, atası onun üzərinə yürüş hazırlayır, ona görə özlüyündə, qoca ona darvazanı göstərsə, xizəyi hansı tərəfə yönəldəcəyini fikirləşirdi.

Doğrudan da Yakov Alekseyeviç üçün fikirləşməli şey çoxdur: Styopkanın iyirmi yaşı əvvəlinə on beş yaşı olsaydı, onunla bacarmıq asan olardı. Anbardan təzə qayıq cilovları götürmək və ələ sarımaq üçün çoxmu vaxt lazımdır? İyirmi yaşında isə bütün cilovlar nazik görünər: bu cür nadanları dişlə ilə öyrədirlər, ancaq indiki zamanda dişlə üçün adamı elə qəşovlayırlar ki, dəymişin qalar, kalın tökülər. Belə olanda qoca gecələr niqıldamasın, qaranlıqda qaşqabağını sallamasın, neyləsin?

Styopkanın böyük qardaşı, sağlam və güclü kazak Maksim axşamlar qaşıq qayırkən Styopkadan soruşardı:

– Bir de görüm, qardaş, bu komsomolda nə görübsən?

– Sən qarışma! – deyər Styopka onun sözünü kəsərdi.

Maksim əl çəkməzdi:

– Yox, sən de. Bax, mən iyirmi doqquz il ömür sürmüşəm, səndən çox görmüşəm və çox bilərəm. Mən belə güman edirəm ki, bütün

bunlar boş işdir... hər cür fəhlələr üçün əlverişlidir: o, səkkiz saat növbəsini çəkdi, sonra kluba, komsomola gedir, biz taxılçılara isə bu, əl verməz... Yayda iş vaxtı gecəni veyllənəcəksən, gündüz də ki, səndən nə işi?... Sən vicdanla de: bəlkə bir qulluq almaq istəyirsən, onun üçün komsomola girib-sən? – deyə istehza ilə soruşardı.

Styopka ağappaq ağarıb susar, dodaqları inciklikdən titrəyirdi.

– Bir hakimiyyət deyil. Biz kazaklar üçün həttə zərərli dir də. Təkcə kommunistlərin günü yaxşı keçir, sən istəyirsən, lap partla... Bu cür hakimiyyət çox davam gətirməz. Sizin cürbəcür komsomol-taxılçıların boynuna miniblərsə, vaxtı çatanda hamısı rədd olub gedəcək!

Maksim bir çəngə yaş saçı tərli altında atılıb-düşürdü. Bıçaq demir parçasından yonqarı qəzəblə səpələyirdi. Styopka kitabı boş-boşuna vərəqləyir, qaşqabaqlı halda fısıldayırdı: o, mübahisəyə girişmək istəmirdi, çünki Yakov Alekseyeviçin özü Maksimin sözlərinə dinməzçə, təqdirlə qulaq asırdı, görünür, Styopkanın nə deyəcəyini gözləyirdi.

– Hələ birdən Allah eləməmiş çevriliş olsa? Onda nə edəcək-sən? – deyə Maksim dişlərini vəhşi heyvan kimi qıcırdaırdı.

– Çevriliş gözləyənəcn dişlərin tökülər?

– Gözlə ha, Styopka! Sən beləcə deylsən... “Vurmaq vurulmaq” oyunu oynanır, yanılarsan, səni vurarlar! Hələ müharibə, ya daha başqa bir şey olsa, birinci mən özüm səni əzərəm! Sənin kimi küçükləri öldürməyə dəyməz, amma şallaqla əzişdirərəm... ölməncə!

– Lazımdır da!... – deyə Yakov Alekseyeviç qızıdırırdı.

– Döyəcəyəm, bax, xaça and içirəm!... – bağırən Maksimin burun pərləri hirsindən şişirdi. – Yadımdadır. Almaniya müharibəsində bizim polkumuzu Moskva altında bir fabriyə gətirdilər; orada fəhlələr qıyam eləmişdilər. Biz axşama yaxın oraya çatdıq, darvazadan içəri girdik, kontorun yanında isə adamların sayı-hesabı yox idi. Onlar çığırdılar: “Qardaşlar, kazaklar, bizim sıralarımıza qoşulun”. Polk komandiri – qoşun starşinası Bokov komanda verdi: “Bu köpək uşaqlarını qamçıl原因!”

Maksim gülməkdən qəşş elədi, qıpqırmızı qızardı, uzun-uzadı kişnədi.

– Qamçım xam göndən idi, ucuna güllə tikilmişdi... Atımı irəli sürdüm, həmin tətillərə tərəf qışqırdım: “...Qalx ayağa, əməkçi xalq! Kazaklar gəliblər küreyinizi şallaqlamağa!” hamıdan qabaq-

da başında günlüklü papaq olan çalsaçlı ölüvay bir qoca durmuşdu... Mən şallağı ona elə çəkdim ki, cıncırını çıxartmayıb, atın ayaqları altına yığıldı... Orada nələr oldu... – deyə Maksim gözlerini qıyaraq, səsinı uzatdı. – İyirmiyəcn arvadı atlara tapdalatdılar. Uşaqlar qəzəbləndilər və qılınca əl atdılar...

– Bəs sən? – deyə Styopka xırıltılı səslə soruşdu:

– Bəzilərinde yadigar qoydum!

Styopka küreyini peçə sıxdı. Bərk-bərk sıxdı, alçaqdan dedi:

– Heyif ki, sənin kimi mürdarı öldürməyiblər!..

– Kimdir mürdar?

– Sən...

– Kimdir mürdar? – deyə Maksim bir də soruşdu, yonulmamış qaşığı yerə atıb, ayağa durdu.

Styopkanın ovucuları isti tərden yaş oldu. O, yumruqlarını sıxdı, dımaqları lap etinə batdı və artıq qətiyyətlə dedi:

– Sən it-sən! Xain!

Maksim əlini uzadıb Styopkanın sinəsində köynəyini xışmaladı, onu dartıb peçdən qopardı və çarpayının üstünə atdı. Styopkanı nifrət qaynar su kimi yandırdı. Köynəyinin yaxasını Maksimin barmaqları arasında qoyaraq, kənara atıldı, yumruğu ilə qolaylandı... Yanağına dəyən şiddətli zərbə Styopkanı yerə sərdi. Maksim sol əli ilə onun boğazını sıxır, sağ əli ilə yanaqlarına bir qaydada vururdu. Styopka qardaşının tez-tez nəfəs aldığı hiss edir, onun dodaqlarındakı soyuq və tamamilə lüzumsuz təbəssümü görür, hər zərbədən nəfəsi kəsilir, qulaqlarını cingilti dəlir, gözlərindən yaş tökülürdü. Qeyri-ixtiyari göz yaşı, Maksimin təbəssümü onu incidirdi, o çığımaq istəyir, amma çığırtı boğazında ilişib qalırdı. Styopka bərelmiş gözlərinı hərledərək, qardaşının üzünə kan tūpürürdü, ancaq o, başını kənara çəkərək, qırıxılmış, damarlı boynunu göstərir və yenə eyni qaydada, dinməzçə, cadar-cadar olmuş ovcu ilə Styopkanın şişmiş üzünə vururdu.

Yakov Alekseyeviç bir az gözləyib onları araladı. Maksim yenə də gülümsəyə-gülümsəyə yerdən yarıncıq qalmış qaşığı götürüb, pəncərənin yanında oturdu. Styopka qanlı dodaqlarını qolu ilə sildi, şapkasını başına qoydu və dalınca qapını yavaşca örtərək, çıxdı.

Maksim dedi:

– Bu, onun xeyrinədir... Qoy cızığından çıxmasın, yoxsa atasına da əl atar!

Yakov Alekseyeviç fikirli-fikirli saqqalını özışdirir, qarının ağlamaqdan islanmış üzünə baxaraq qaşqabağını tökürdü.

Səhəri Maksim özü söz açdı.

– Sovetə şikayətə gedəcəksən? – deyə Styopkadan soruşdu.

– Gedəcəyəm!

– Ailəyə belə şey yaraşar?

Styopka Maksimin arvadının rəngi qaçmış üzünə, gözlərini önlüyü ilə silən anasına baxdı və susdu. Özlüyündə təhqirə dözməyi, susmağı qət etdi.

O gündən evdə cansıxıcı sükut uzun zaman bərqərar oldu. Arvadlar pıçılı ilə danışdırlar. Payız səhəri kimi tutqun görünən Yakov Alekseyeviç susurdu. Maksim Styopka ilə təşsirkar adam kimi danışdı.

– Sən, qardaşım, hər xırda işi nöqsan tutma. Ailədə azmı şey olur... Əslində bunların hamısı sənin komsomolunun ucbatındandır! At onu, rədd olsun! Onsuz yaşayırdıq. Oraya soxulmağa səni nə vadar edir? Bir bax, qonşular atanın gözünün içinə deyirlər: "Deyəsən, sizin Styopka komsomolçu olubdur, hə?" Qocanı isə vicdanı incidir... Sənin evlənmək vaxtıdır, hansı qız sənə nikahsız gələr? Sirtığı birini alacaqsan?

Styopka susur, ağla gedirdi. Axşamlar meydana kluba yollanırdı. Keşis fışqarmoniyasının xırıltısı altında beynində pis-pis fikirlər dolayırdı.

Yaz da inadla kəndə soxulurdu. Qızların yanaqlarında çil, bədmüş ağaclarında tumurcuqlar əmələ gəlirdi. Küçələrdə yaz daşqını guruldayırdı. Qar gözə çarpmadan yox olur, firuzəyi çöl günəşin istisi altında buxarlanır, havada əriyirdi. Çöl uçurumlarında, xəndəklərində yamaclar boyunca hələ qar qalır, küləklərin sıxçaladığı bu çirk qar torpağı mürdarlayırdı; kiçik dağların, yaşıl təpələrin başında isə qoyunlar tək atur, inəklər təmkinlə gəzişir, yaşıl otlar bildirki saralmış köhnə otların arasından baş qaldırır, məstədicə və incə ətir saçır.

Martin ortalarında yeri şumlamağa getdilər. Yakov Alekseyeviç hamıdan qabaq əl-ayağa düşdü. Pəhriz bayramından öküzlərə qarğıdalı tökdü, əsil təsərrüfatçı kimi onları çox yedirtirdi.

Günəş hələ torpaqdan yaz çürüntüsünün rütubətini içməmiş, Yakov Alekseyeviç oğlanlarını yola hazırladı və cümə axşamı onlar

hava azacıq işıqlaşan kimi çölə getdilər. Styopka öküzləri sürür, Maksim kotanın dalınca gedirdi. İki gün çöldə, evdən səkkiz verst uzaqda yaşadılar. Gecələr ayaz düşür, otu şəh basırdı, qırov bağlamış torpaq ancaq günortaya yaxın açılırdı və iki cüt öküz iki-üç küz gedib, bir yerdəcə dayanırdı; yaş kürəklərindən buğ qalxır, böyürləri ağır-ağır qalxıb-düşürdü. Maksim çəkmələrinə yapışan palçığı təmizləyə-təmizləyə atasına əyri-əyri baxır, xırıltılı səslə deyirdi:

– Sən, ata, əvvəldən elə beləsen... Axı, bu da şumdur? Bu, iş deyil, şikəstlikdir! Heyvanları tamam öldürəcəyik... Sən bir ətrafa bax: bizdən başqa bir nəfər də olsa şum edirmi?

Yakov Alekseyeviç gəvahını ağaclarla təmizləyib, burnunda danı-sırdı:

– Yuxudan tez duran dimdiyini təmizləyir, gec duran gözlərini silir. Qoca adamlar belə deyiblər, sən isə, cavan, başa düş!

– Yuxudan tez duran quş-zad nədir! – deyə Maksim özündən belə çıxır. – Onu, o yuxudan duranı görmü üç dəfə lənətə gəlsin. belə havada ökmir, biçmir, şumlamır, sən isə, ata... Öhə-öhö...öhö!..

– Di yaxşı, dincəldiniz, indi tərpot, oğlum, Allah kömək olsun!

– Nəyi tərpedim, sola dön və haydı evə!

– Stepan, tərpot!

Styopka ovçu qamçısı ilə iki cüt öküzə birdən çəkdi. Kotan torpağa yapışmış kimi cınlıdayır, titrəyir, nazik palçıq laylarını çevirirdi.

Styopka komsomolçu olduğu gündən ailə ondan üz döndərdi. Onu görəndə hərə bir tərəfə çəkilib, yoluxdurucu xəstədən qaçan kimi ondan qaçardı. Yakov Alekseyeviç açıq-açıqına deyirdi:

– İndi, Stepan, əvvəlki kimi istəklə olmayacaşıq. Sən bizə bir növ yad olmusan... Allaha dua etməsən, pəhriz saxlamırsan, keşis baba dua üçün gəlmişdi, sən heç müqəddəs xacın altına da gəlmədin... Məgər bu yaxşı işdir? Hələ təsərrüfatı demirəm... Sənin yanında artıq-əskik danışmağa adam qorxur... Bir ağaca ki, zədə düşdü, məhv olmalıdır, vaxtında müalicə etməsən, ovuntuya çevrilər. Onu ciddi müalicə etmək, rəhm etmədən xəstə budasını kəsmək lazımdır... Müqəddəs kitablarda da belə yazılıb.

– Mənim getməyə başqa yerim yoxdur, – deyə Stepan cavab verirdi. – Bu il hərbi qulluğa gedəcəyəm, onda əl-qolumuz açılar.

– Biz səni evdən qovmuruz, ancaq xasiyyətinə dəyiş! Bəş yerə yığıncalqlarda veyllənirsen, ağzından hələ sözlər iyi gəlir, amma üzünü onlar tərəfə tutursan. Sən mürdərə görə adamlar mənə gülürlər.

Qoca, Styopka ilə danışarkən qıpqırmızı qızdır, həyəcanını zorla saxlayırdı. Styopka isə atasının soyuq gözlərinə, dodaqlarının sərt çatlarına baxarkən, komsomolcu oğlanların məzəmmətini xatırlayırdı: "Atanın cilovunu çək, Styopka. Axı o, yazda kənd təsərrüfatı alətlərini dəyər-deyməzinə alır, kasıbları var-yoxdan çıxarır. Ayıbdır!"

Styopka da bunlar yadına düşəndə xəcalətdən həqiqətən qızanırdı. Hiss edirdi ki, qəlbində bu amansız məxluqa – onun atası adlanan adama nə əvvəlki doğmalığa məhəbbət, nə də rəhm vardır.

Ailə Styopkadan sanki qalın daş divarla ayrılmışdı. Bu divarı nə aşmaq, nə də döymək mümkündür.

Uzaqlaşma tədricən əvvəlcə kinə çevrildi, kini isə nifrət əvəz etdi. Nəhər vaxtı Styopka gözlərini təsadüfən qaldıranda Maksimin buz kimi soyuq gözləri ilə rastlaşır, nəzərini atasına çevirəndə Yakov Alekseyeviçin kişiliyi qışqıq qapaqlarının altında qəzəb qığılcımlarının necə oynadığını, qaşığını əlində necə əsdiyini görürdü. Hətta anası da Styopkaya laqəyd, nifrətli nəzərlə baxırdı. Tiki Styopkanın boğazında qalırdı, ixtiyarsız göz yaşı gözlərini yandırır, səssiz höknürtü onu boğurdu. Özünü zorla saxlayaraq, tələsik nəhər edir və evdən qaçırdı.

Gecələr Styopka tez-tez eyni yuxunu görürdü: guya onu hara-dasa, çöldə qum təpəsinin altında basdırırlar. Hər tərəfdə yad adamlar dayanmışlar. Təpədə quru qanqal və itiyarpaq ilansoğanı bitir. Styopka hər bir budağı, hər bir yarpağı oyaqlıqda olduğu kimi aydın görürdü...

Sonra onun, Styopkanın cəsədini xəndəyə atır və üstünə bel ilə gil tökürlər. Bir soyuq, ağır gil topası döşünə dəyirdi, sonra biri də, üçüncü də... Styopka dişlərini qıcıda-qıcıda, sinəsi sıxla-sıxıla yuxudan oyanır, ayıqlıqdan sonra hava çatışmırmış kimi, dərinə tez-tez nəfəs alır.

Tarla işləri hələlik qurtardı. Çöl boşaldı, adamsız qaldı, yalnız bostanlarda arvadların olvan ləçəkləri görünürdü. Axşamlar qarənliyin məhəbbətlə qucaqladığı stantsiya qurumuş torpağın ağuşunda mürğüləyir, yaşıl bağları hörük kimi uzaqlara sərir. Çölün qurtardığı və mavi üfünün başladığı yerdə qarmonların səsi hələ uzun zaman stantsiyanı doladırdı. Bəçin yaxınlığıdır. Ot qurşağa çatırdı. Ayrıqotunun iti ucları qurumağa başlayır, yarpaqlar saralır, büzüşür, vəzərək şirəyə dolur, dərələrə turşəng qıvrılırdı.

Yakov Alekseyeviç öz sahəsini hamıdan tez biçdi. Gecələr o, öküzləri qoşaraq, Maksimlə bərabər düşərgədən çıxıb stantsiya fondunun azad torpaqlarına gedirdi. Ulduzlar sönür, səma boz rəng alır, bildirçin dan yerinin söküldüyünü xəbər verirdi; arabanın altında yatmış Styopka yuxudan oyananda orağın şəhdən çaqqıldaya-çaqqıldaya uğurluq otu necə biçdiyini eşirdi.

Yakov Alekseyeviç iki qışlıq ot yığdı. O, təsərrüfatçı adamdır, bilir ki, yazqabağı, qoşqu heyvanı olmayanların mal-qarası acından ölənin zaman bir qucaq ot üçün əməlli-başlı pul almaq, bəlkə də bildirçin düyünün birini alıb öz həyatına salmaq mümkündür. Bax, elə buna görə də Yakov Alekseyeviç üç çalım yüksəkliyində otu taya-yavurdu. Dedi-qoduclar danışdırdı ki, Yakov Alekseyeviç gecə ilə özlərinin də otunu daşıyıb aparmışdır, ancaq yaxalanmayan ki, oğru deyil, adamın üstünə hər cür şər atmaq olar...

Şənbə günü qaş qaralanda Proxor Tokin gəldi. Qapının ağzında xeyli büzüşdü, yaşıl rəngli budyonovkanı əlində əzişdirdi, kədərlə və yaltaqlıqla gülümsədi. "Gəlib ki, atamdan öküz istəsin" – deyərək Styopka fikirləşdi. Proxoru gış şalvarının cırıqları arasından arıq bədəni görünürdü, yalın ayaqlarından qan axırdı, dərin göz çuxurlarındakı bir az çöp qara gözləri kül altındakı köz kimi işıldayırdı. Onlarda kin, aclıq və yalvarış duyulurdu.

– Yakov Alekseyeviç, İsa xatirinə, imdad elə! Əvəzində işləyərəm.

– Nə bəla üz verib? – Yakov Alekseyeviç çarpaydan qalxmadan soruşdu.

– Bir günlüyə öküzləri mənə ver... Otu daşıyıram. Sabah bayram günüdür... mən də onu daşıyardım... Axı, otu oğurlayarlarsa!

– Öküzləri vermərim!

– İsa xatirinə!

– Xahiş etmə, Proxor, verə bilmərim. Heyvanlar əldən düşüblər.

– Hörmət elə, Yakov Alekseyeviç. Özün bilirənsən, ailə... inəyə qışda nə yedirdərəm? Əlləşdim, əlləşdim, bilmədim, birçə-birçə gövdəsindən dartıb çıxartdım...

– Öküzləri ver, ata! – deyərək Styopka söhbətə qarışdı.

Proxor ona minnətdarlıq hissi ilə baxdı, narahat bir halda kirpik çala-çala gözlərini Yakov Alekseyeviçin üzünə zillədi. Styopka qəflətdən gördü ki, Proxoru dizləri yavaş-yavaş əsir, o isə qeyri-

ixtiyari titrəməni gizlətməyə çalışaraq, arabının qabaq tərəfinə oturulmuş at kimi, ayağının birini götürüb o birini qoyur. Styopka iyrənc ürəkbulanma hiss edərək, ağappaq ağardı və xırıltılı səslə qışqırdı:

– Öküzləri ver! Niyə ürəyini çəkirsən?..

Yakov Alekseyeviç qaşqabağını salladı.

– Sən mənə göstəriş vermə. İndi ki o, sənə çox əzizdir, get bazarı otu daşı! Öküzlərimi mən özgəyib etibər etməyirəm!

– Gədərəm də!

– Də get!

– Sağ olun, Yakov Alekseyeviç! – deyər Proxor ikiqat əylilib təzim etdi.

– Sağ ol sağolluğunda, ancaq əvəzinə taxıl döyümündə gəlib bir həftə işləyəsən.

– Gələm.

– Bax ha!

Bazar günü, təzəcə işıqlaşan kimi, koma və daxmaların pəncərələri altında məhəllə nəzarətçilərinin çomaqları taqıldadı. Yakov Alekseyeviç öz məhəllə nəzarətçisini artırmanın yanında qarşıladı.

– Niyə belə tezdən vurnuxursan?

– İşıqlaşanda məktəbə, yığıncağa gəl, – deyib məhəllə nəzarətçisi bütün kisəsini açdı və qəzet parçasını tüpürcəkləyərək, dodaqaltı mızıldandı: – Əkinləri yazmaq üçün statist gəlibdir... Vergi üçün... Bax, işlər belədir... Salamat qalın!

Həyat qapısına tərəf getdi, nəm kibritləri şaqıldada-şaqıldada kibrit yandırdı. Yakov Alekseyeviç fikrili halda saqqalını sığaladı və öküzləri suvatdan gətirən Maksimə dedi:

– Öküzləri Proxora hələ vermə. Bu gün səhər vergi barəsində yığıncaq olacaq. Statist gəlib. Styopka ilə bərabər ikimiz də gedək. O, komsomolçudur, bəlkə ona güzəşt oldu. Müftə yerə atasının ayaqqabıları ilə kluba ayaq döymür ki.

Maksim öküzləri buraxıb, tələsik atasının yanına gəldi.

– Gözlə ha, qoca vaxtında aqlını itirməyəsən... İyirmi desyatin əvəzinə altı, ya da yeddi desyatin yazdır.

– Öyrətməyə adam tapdın! – deyər Yakov Alekseyeviç gülümsədi.

Səhər naharı zamanı Yakov Alekseyeviç çox mehriban səslə Styopkaya dedi:

– Proxorla ot dalınca gecə gedərsən, indi isə bayram şalvarını gey, yığıncağa gedək.

Styopka susdu. Çörəyini yedi və heç bir söz soruşmadan atası ilə getdi. Məktəbdə, bol məhsul ilində hər desyatına düşən sünbülün sayı qədər adam var idi. Nəvbə Yakov Alekseyeviçə də çatdı. Papiros tüstüsündən göyərmiş statist saqqalını sığallayaraq soruşdu:

– Neçə desyatin əkinini var?

Yakov Alekseyeviç susaraq, gözlərini işğarçasına qıydı.

– Çovdar iki desyatin, – sol əlində barmağının biri büküldü, – dər bir desyatin, – o biri aralanmış barmaq büküldü, – buğda dörd desyatin...

Yakov Alekseyeviç üçüncü barmağını bükdü və gözlərini səqfə qaldıraraq, sanki nə isə hesablamağa başladı. Camaatın içində kim isə hırıldadı; kim isə gülməyini gizlətmək üçün bərk öskürdü.

– Yeddi desyatin? – deyər statist karandaşı əsəbi halda taqıldada-araq soruşdu.

– Yeddi, – deyər Yakov Alekseyeviç qəti cavab verdi.

Styopka dirsəyi ilə özünə yol aç-aça stola yaxınlaşdı.

– Yoldaş! – Styopkanın səsi xırıltılı və kəskin idi. – Yoldaş statist, burada səhv vardır... Atamın yadından çıxıb...

– Necə yəni yadından çıxıb? – deyər Yakov Alekseyeviç qışqırdı və ağappaq ağardı.

– ...daha bir buğda əkinini sahəsini yadından çıxarıb... əkin cəmi iyirmi desyatinidir.

Camaat arasında uğultu, pıçıltı eşidildi. Dal sıralardan bir neçə adam birdən qışqırdı:

– Doğrudur! Doğrudur! Yakov yalan deyir... onda üç dəfə yeddi olar!..

Statist süst bir halda ağır-burnun büzdü:

– Vətəndaş, nə üçün bizi aldadırınsınız?

– Kim bilir... şeytan dolaşıdır... doğrudur, iyirmi... Lap dürüstdür... Aman Allah... Bir bax ha, yadımdan çıxıb...

Yakov Alekseyeviçin dodaqları əsəbiliklə titrəyir, göyərmiş üzünün damarları oynayır. Otağı xoşagəlməz bir sükut bürümüşdü. Sədr statistin qulağına nə isə pıçıldadı, o da qırmızı karandaşla "7" rəqəmini pozub, üstə qalın xətlə "20" yazdı.

Styopka Proxorun yanına qaçdı və onlar bağlardan tələsik keçərək, evə çatdılar:

– Sən, qardaş, tələs, yoxsa atam yığıncaqdan qayıdar, öküz-zad verməz!

Talvarın altından tez arabanı çəkib, öküzləri qoşdular. Maksim artırmadan səsləndi:

– Əkini yazdılar?

– Yazdılar.

– Nə oldu, sənə güzəşt etdilər?

Styopka sualı başa düşməyərək susdu. Darvazadan çıxdılar. Yakov Alekseyeviç meydandan döngəyə az qala qaça-qaça gəlirdi.

– Hiş!

Şallaq öküzləri sürəti artırmağa məcbur etdi. İki araba yüngül-cə taqıldaya-taqıldaya çölə getdi.

Darvazanın yaxınlığında Yakov Alekseyeviç papağını yellətdi.

– Qa-a-yıt! – Külək xırıltılı çığırını qırıq-qırıq onlara çatdırırdı.

– Geri baxma! – deyə Styopka Proxora tərəf çığırdı və şallağı işə saldı.

Arabalar dərin dərəyə düşdü, stanitsadan, Yakov Alekseyeviçin evindən isə hələ də uzun nəriltili səsi gəlirdi:

– Qa-a-yıt, kö-pək oğ-lu-u!..

Qaranlıqlaşanda Proxorun dərz qalaqlarının yanına çatdılar. Öküzləri açdılar, onları biçilmiş sahəyə, toxum səpilmiş yerləri otlamağa buraxdılar. Otu arabalara qaladırlar və çöldə gecələməyi, dan yeri sökülməmiş isə evə yollanmağı qət etdilər.

Proxor ikinci arabadakı otu tapdalayıb, oradaca büzüşdü, ayaqlarını altına yığıb yatdı. Styopka yerdə uzandı. Şəhdən qorunmaq üçün kaftanı üstünə çəkdi, muncuqlu səmaya, biçilməmiş otu yeyən öküzlərə baxmağa başladı. Bürkülü gecə qərribə ot qoxusunu ətrafa yayır, cırcıramalar qulaqbatırıcı səs çıxarır, haradasa, yağanda kor yapalaq xiffət edirdi.

Styopka hiss olunmadan yuxuladı.

Əvvəlcə Proxor oyandı. Arabadan torba kimi yıxıldı, yerdə oturub ətrafa baxdı ki, görsün öküzlər hanı. Kəsif, bənövşəyi qaranlıq gözü hörimçək toru tək örtürdü. Çəmən üzərindən duman qalxırdı. Böyük Ayı Bürcünün dik dişləsi qərbə doğru sallanırdı.

On addımlıqda Proxor yatmış Styopkanı gördü.

Əli ilə kaftanına toxundu, buz kimi soyuq şəhdən islanmış yun, əlini sərinlətdi.

– Stepan, qalx! Öküzlər yoxdur!..

İtmış öküzləri axşamadək axtardılar. On verst məsafədə çölün hər tərəfini gəzdilər, bütün xəndəklərə baş çəkдилər, çəmənlərdə və dərələrdə biçilməmiş yumşaq otları tapdaladırlar...

Öküzləri sanki yer udmuşdu...

Qaş qaralanda yetim qalmış arabaların yanında görüşdülər və qaralıb arıqlamış Proxor birinci soruşdu:

– Neyləyə?

Onun səsi boğuc çıxırdı, çöp, yaşla dolu narahat gözləri qırıp-ırdı...

– Bilmirəm, – deyə keyimiş Styopka laqeyd cavab verdi.

Yakov Alekseyeviç günəşə baxıb asqırdı və Maksimi çağırdı.

– Yəqin uçuruma düşüblər, başqa cür olmaz. Axşam olub, ancaq onlar yoxdular... Məlun gələr, dərşini verərik, həm də yaxşı verərik... Əkin üçün təşəkkür etmək lazımdır. Atasına yaman kömək elədi... İlan balası bəsləmişəm. – Sonra qıpqırmızı qızıarıb, bağırdı: – Madyanı qoş!.. Gedək qarşılayaq!..

Hələ uzaqdan Maksim ot arabalarının yanında hərəkətsiz oturmuş Styopka ilə Proxoru gördü.

– Ata!.. Bir bax, deyəsən, öküzlər yoxdur... – deyə o, zəif səsle pıçıldadı.

Yakov Alekseyeviç əlini gözü üstə qoyub, ətrafı xeyli zaman gözdən keçirdi; baxdıqdan sonra madyanı qamçıladi. Araba çala-cuxur xam torpaqla götürüldü, Maksim muşqura-muşqura cilovları yellədirli.

– Öküzlər hanı? – deyə Yakov Alekseyeviç təkərlərin taqıltısına üstün gələn səsle bağırdı.

Araba qabaqdakı ot arabasının yanında dayandı. Maksim araba gedə-gedə yerə sıçradı: ayaqları qatlandı və o, üz-gözünü turşudaraq, tez Styopkaya yaxınlaşdı.

– Öküzlər hanı?

Maksim heyvani bir qəzəblə, qaça-qaça gələn atasına tərəf döndüb, həyəcanla bağırdı:

– Öküzlər itib, ata!.. Sənin oğlun... bizi var-yoxdan çıxartdı. Dilənçi kimi qapılara düşəcəyik!..

Yakov Alekseyeviç qolaylanıb ağappaq ağarmış Styopkanı vurdu və yero yıxdı.

– Öldürərəm!.. Çinədənini çıxardaram!.. Boynuna al, məlun: Öküzləri satdın? Yəqin burada tacirlər... gözleyirmişlər... Ona görə də ot dalınca getmək həvəsinə düşmüşdün!.. De-e!

– Ata!.. Ata!..

O tərəfdə Maksim Proxorı yerdə sürüyürdü. Təpiklə qarına, sinəsinə, başına vururdu. Proxor əlləri ilə üzünü örtüb, xırıldaıyırdı.

Maksim arabadan yabanı götürüb, yavaşca dedi:

– Boynuna al, öküzləri Styopka ilə satmısınız? Sözləşmişdiniz?

– Qardaşım!.. Günaha batma... – Proxor əllərini qaldırdı, onun parçalanmış ağzından qatı, tünd-qırmızı qan köynəyinə axdı.

Maksim hirsle pıçıldadı:

– Deməyəcəksən?..

Proxor hiçqıra- hiçqıra boynunu dartaraq ağladı... Yabanın dişləri, ot derzinə batan kimi, onun sol döşünün altına asanlıqla batdı. Qan birdən-birə axmadı...

Styopka atasının altında çapalayır, ikiqat öyilərə, dodaqları ilə atasının əllərini axtarır və şişmiş damarları, kürən tükələri öpürdü:

– Üreyinin altundan... vur... – deyə Yakov Alekseyeviç nəm, şəhli torpağın üstündə Styopkanı təpiklə özə-özə xırıldaıyırdı.

Evə hava qaranlıqlaşanda gəldilər. Yakov Alekseyeviç bütün yolu üzüqoylu uzanmışdı. Çala-çuxur yerlərdə onun başı arabanın içinə dəyirdi. Maksim cilovları buraxaraq, görünməyən tozu şalvarından çırpırdı. Xutora çatmamış cəld danışdı:

– Deyərik ki, gedib gördük onları öldürüblər. Yəqin onları öküzlərə görə öldürüblər... Öküzləri də aparıblar.

Yakov Alekseyeviç susurdu. Darvaza ağzında Maksimin arvadı Aksinya onları qarşıladı. Ketan yubkanın altında böyük, sallaq qarnını (o, içicanlı idi) qaşıya-qaşıya tənbelcəsinə təəssüflə dedi:

– Nahaq yerə madyanı yordunuz... Odu, lənəyə gəlmiş öküzlər evə gəliblər. Bəs Styopka hanı? Yoxsa onları axtarmaq üçün qaldı?

Bunu deyib, cavab gözləmədən, əsnəyən ağzına xaç çəkdi, ağır addımlarla, ayaqlarını sürüyə-sürüyə evə getdi.

DAYÇA

Günün günorta çağı, üstü zümrüd rəngli milçəklərlə dolu peyin yığınının yaxınlığında, başı irəliddə, qabaq ayaqları qabağa uzanmış halda o, anasının bətnindən çıxdı və düz başının üstündən şrapnel partlayışının zərif, göyümtraq, əriyən topasını gördü. Vıyıldayan gurultu onun yaş bədənini anasının ayaqları altına atdı. Burada, yerdə duyduğu ilk hiss dəhşət idi. Dolu kimi yağan üfunətli top gül-lələri tövlənin kiremit damına şaqqıltı ilə dəydi və ovuntuları yero yüngülcə səpib, dayçanın anasını – Trofimin kürən madyanını ayağa qalxmağa və təzədən kəsik-kəsik kişnəyərək, böyrü üstə xilasedici peyin yığınının yanına yıxılmağa vadar etdi.

Sonra çökən ağır sükut içərisində milçəklərin vızılıtsı aydın eşidildi, top atəşinin qorxusundan hasarın üstünə çıxmağa ürek etməyən xoruz haradasa pıtraqların kölgəsində qanadlarını bir-iki dəfə şappıldatdı və qorxu-ürküslüz, ancaq yavaşca banladı. Daxmadan yaralı pulemyotçunun ağlar sızılıtsı eşidildi. Hərəkət o, kəs-kin, xırıltılı səslə qışqır, çığırtı ilə yağlı söyüşü bir-birinə qatırdı. Kiçik bağçada lələnin ipək, zərif, qırmızı ləçəkləri üstündə arılar vızıladaırdı. Stanitsanın qurtaracağındakı çəmənlərdə pulemyot öz lentini qurtarır və onun şən taqıqlıtsı altında, birinci ilə ikinci atəşi arasında kürən madyan öz ilkinə məhəbbətlə yalayır, o isə anasının şişmiş yelini üstə düşərək, həyatın, ana nəvazişinin hədsiz ləzzətini ilk dəfə duydu.

İkinci mərmə haradasa xırmanın qurtaracağında marçıldaıyanda Trofim daxmadan çıxıb qapını şaqqıltı ilə örtüdü və tövləyə tərəf yönəldi. Peyin yığının yanından keçərkən əli ilə gözünü günəşdən örtüdü və gərginlikdən titrəyə-titrəyə onu, Trofimin kürən madyanını dayçanın necə sorduğunu görüb, özünü itirmiş halda ciblərini qurdaladı, titrəyən əlləri ilə bütün kisəsini tapdı, papiros büküb tüpürçəklə yapışıdırandan sonra dili açıldı:

– Be-e-lə... Deməli, doğdun? Əcəb vaxt tapdın, daha sözüm yoxdur. – Son cümlədə inciklik duyulurdu.

Madyanın qurumuş tərdən cadar-cadar olan böyrünə qanqal çöpləri, quru peyin yapışmışdı. O, arıq, lap eybəcər, zəifləhər

görünürdü, amma gözlərindən təkəbbürlü sevinc qarışıq yorgunluq töküldürdü, üst atlas dodağı isə təbəssümdən büzülmüşdü. Her halda Trofime belə gəldi. Madyan tövləyə keçiriləndən sonra arpa torbasını yellədə-yellədə fındırdı. Trofim qapının yan taxtasına söykəndi və dayçaya kinlə əyri-əyri baxaraq, soyuq bir tərzdə soruşdu:

– Kefini çəkdin?

Cavab gözləmədən təzədən danışdı:

– Heç olmasa İqnatın ayğına çəkəydi, indi kim bilir hansı ata oxşayır... Mən onu neyləyim?

Yarıqaranlıq tövlədə sükut içində arpa xırçıldayır, günəşin əyri qızılı şüası qapının deşiyindən içəri süzülür. İşıq Trofimin üzünün sol tərəfinə düşür, onun kürən bıığı və saqqalının cod tükü qırmızıya çalır, ağzının ətrafındakı qırıqlar əyri şırımlarla qaralır. Dayça ağacdən qayrılmış oyuncaq at kimi nazik, tüklü ayaqları üstündə dayanıb. Trofim tütün yarpağından yaşıl rəng almış baş barmağını dayçaya tərəf əyib deyir:

– Onu öldürüm?

Madyan qanlı bəbəyini çevirib göz vurur və istehza ilə çəp-çəp sahibinə baxır.

Eskadron komandirinin olduğu otaqda bu axşam belə bir söhbət gərdirdi:

– Mən göürdüm ki, madyanım özünü qoruyur, löhrəm qaçmır, dördəyəq çapmağa gücü çatmır, tənğənəfəslik onu boğur. Bir də baxıb gördüm ıkcandır... özünü elə qoruyur, elə qoruyur ki... dayça isə kəhər at rəngindədir... Bəli, belə... – deyər Trofim nağıl edirdi.

Eskadron komandiri, içində çay olan parçı ovcunda həmlədən qabaq qılıncın dəstəsini sıxan kimi sıxdı və yuxulu gözləri ilə cırağa baxdı. Yüngül pərvanələr zəif yanan cırağın dövrəsində uçuşur, özlərini pəncərəyə çırpır, cırağ şüşəsinə toxunub yanır, onların yerinə başqaları gəlirdi.

– ...Təfavütü yoxdur. Kəhər ya qara, hamısı birdir. Güllələməli. Dayça ilə biz qaraçıların tayı olarıq. Nə? Bax, mən də elə onu deyirəm; qaraçıların tayı olarıq. Hələ birdən komandan gəlsə? Polka baş çəkməyə gələr, dayça da sıra qarşısında oynamağa başlar, quyruğunu da qaldırır... he? Bütün Qızıl Ordu içində biabır və rüsvay olarıq. Mən hətta başa düşə də bilmirəm, Trofim, sən buna necə yol verdin? Vətəndaş müharibəsinin qızğın çağında belə

əxlaqsızlıq... Bu, hətta ayıbdır. Atabaxanlara ciddi əmr: dayçalar əlahiddə saxlanılsın.

Səhər Trofim daxmadan tüfənglə çıxdı. Gün hələ çıxmamışdı. Otun üstündə şəh cəhrayı rəngə çalır. Piyadaların çəkmələri altında tapdalanmış, səngərlərdən qazıq-qazıq olmuş çəmənlər ağlanmış, dərddən üzülmüş qız üzünə oxşayırdı. Səhra mətbəxi yanında aspaqlar əlləşirdilər. Əynində çoxdankı tərden çürümüş alt köynəyi olan eskadron komandiri artırmada oturmuşdu. Tapança dəstəsinin həvəsləndirici soyuqluğuna adət etmiş barmaqları sanki unudulmuş doğma bir şeyi ötəri xatırlayırdı – o, varenik üçün qəşəng çökək toxuyurdu. Trofim yandan keçərkən maraqlandı:

– Çömçə toxuyursuz?

Eskadron komandiri dəstəyi nazik çubuqla bağlayıb, ağırucunu dilləndi:

– Bu arvad, cv sahibəsi xahiş elədi... Toxu, toxu. Bir zamanlar usta idim, indi işə olmur... Yaxşı toxuya bilmədim.

– Yox, yaxşıdır, – deyər Trofim təriflədi.

Eskadron komandiri çör-çöpü dizləri üstündən təmizləyib soruşdu:

– Dayçanı tələf etməyə gedirsən?

Trofim dinnməzəcə əlini yellətdi və tövləyə keçdi.

Eskadron komandiri başını aşağı salıb, güllənin açılmasını gözləyirdi. Bir dəqiqə, iki dəqiqə keçdi, güllə açılmadı. Trofim tövlənin tinindən çıxdı: görünür, o, nədənsə pərt olmuşdu.

– Hə, nə oldu?

– Yəqin çaxmaq iynəsi xarab olub. Pistonu deşmir.

– Bir tüfəngi ver görüm.

Trofim tüfəngi könülsüz verdi. Eskadron komandiri sürgünü tərpedib, gözlərini qıydı.

– Burda ki, patron yoxdur!..

Trofim qızğınlıqla:

– Ola bilməz!.. – dedi.

– Mən sənə deyirəm ki, yoxdur.

– Axı mən onları orda... tövlənin dalında atdım...

Eskadron komandiri tüfəngi yanına qoydu və təzə çömçəni elində xeyli oynatdı. Təzə çubuq bal iyi verirdi və yapışqanlı idi; adamın burnuna çatdıqları söyüd ağacının iyi, torpaq, müharibənin sönməyən yangını içərisində unudulmuş zəhmətin qoxusu gəlirdi...

— Məne bax!.. Cəhennəmə ki! Qoy anasının yanında yaşasın. Müvəqqəti və sair. Mühəribə qurtarar, onunla hələ o söz... yer də şumlayarsan. Komandan gəlsə də, onun vəziyyətini başa düşər, çünki südəmən görək əmsin... Komandan da döş əmib, biz də əmmişik, madam ki, adət belədir, onda yetər! Tüfənginin çaxmaq iynəsi isə sazdır.

Bir ay keçdi. Bir dəfə Ust-Xoperskaya stanitsası ətrafında Trofim eskadronu kazak polku ilə döyüşə girdi. Atışma qaş qaralmamış başlandı. Hava qaranlıqlaşanda hücumla keçdilər. Yarı yolda Trofim öz vzvodundan xeyli geri qaldı. Nə qırmanc, nə də ağzını parçalayıb qanadan yüyən madyanı dördəyək çapmağa vadar edə bilmədi. O, başını yuxarı qaldırıb, xırıltı ilə kişnəyir və dayça quyruğunu diklədib ona çatanadək bir yerdə dayanıb dururdu. Trofim yəhərdən yerə sıçradı, qılıncı qınına keçirdi, hirsindən üzü öyilmiş halda tüfəngi çiyindən əsirdi. Sağ cinah ağlarla qarışdı. Sıldırımın yaxınlığında bir dəstə adam külek altında olan kimi bu tərəfdən o tərəfə yırgalanırdı. Atların dırnaqları altında yer uğuldayırdı. Trofim bir an ora baxdı və dayçanın başını nişan aldı: gözü qızdığından əlimi əsdi, yoxsa güllənin boşa çıxmasının başqa bir səbəbimi var idi, hər halda atəş açılanda sonra dayça vaz atdı, incə səslə kişnədi, dırnaqları altında tozu göyə sovuraraq dövrə vurdu və uzaqda dayandı. Trofim kürən şeytana sadə patron darağı deyil, zirehdəşən qırmızı mis uclu patron darağını boşaltdı və kürən madyanın nəslinə zirehdəşən güllələrin (kiçik patron çantasından təsadüfən əlinə keçmişdi) zərər yetirmədiyinə, onu öldürmədiyinə əmin olandan sonra madyanın belinə sıçradı və bərk söyə-söyə, saqqallı, qırmızı-sifət köhnəpərəstlərin üç qızıl əsgərbə eskadron komandirini sıldırma doğru sıxışdırıqları yerə çapdı.

Həmin gecə eskadron çöldə dayaz bir xəndəyin yaxınlığında gecələyirdi. Papirosu az çəkirdilər. Atların yəhərlərini çıxartmamışdılar. Dondan kəşfiyyatdan qaýıdan kiçik süvari dəstəsi xəbər verdi ki, keçidə düşmənin çox böyük qüvvə toplanmışdır.

Trofim yalın ayaqlarını rezin plaşın otəklərinə bürüyərək uzanmışdı və keçən gün baş vermiş hadisələri xatırlayırdı. Dərəyə tullanan eskadron komandiri, siyasi komissar qılıncı çarpaz doğrayan çöpür köhnəpərəst, tiki-tiki doğranmış kakacığız, kimsinə qara qana bulanmış yəhəri, dayça gözünün qabağından gəlib keçdi...

Sübh açılmamış eskadron komandiri Trofime yaxınlaşıb, yarıdan oturdur.

— Yatarsan, Trofim?

— Mürgüləyirəm.

Eskadron komandiri sönməkdə olan ulduzlara baxıb dedi:

— Dayçanı tələf ele! Döyüşdə çaxnaşma salır... Ona baxanda əlim əsir... doğraya bilmirəm. Bütün bunların səbəbi odur ki, dayçanın görkəmi ev heyvanının görkəmidir, mühəribədə isə belə şey yaramaz... Ürək daşdan lifə dönür... Yeri gəlmişkən deyim ki, bu mürdarı hücumda tapdalamadılar, ayaq altında fırlanırdı... — O, bir qədər susub, xəyalpərvərliklə gülümsədi, amma Trofim onun gülümseməsini görmədi. — Başa düşürsənmi, Trofim, onun quyruğu, yəni... quyruğunu belinə qoyub şıllaq atır, quyruğu da tülkü quyruğuna oxşayır. Qərribə quyruqdur!..

Trofim susdu. Şineli başına çəkdi və şəhdən, rütubətdən titrəyə-titrəyə o dəqiqə yuxuya getdi.

Köhnə kilsənin qarşısında dağa sıxışdırılmış Don azgın sürətlə axır. Döngədə su burula-burula qıvrılır, yaşıl köpüklü dalğalar hücum çəkib, bahar sellərinin gətirdiyi tabaşır kəsəklərini itələyir.

Hərgah kazaklar dirşəyi, axının zəif, Donun isə geniş olduğu və aram axdığı yeri tutmasaydılar və dağ ətəyinə oradan atəş açmasaydılar, eskadron komandiri heç vaxt eskadronu kilsəyə tərəf üzüyuxarı sudan keçirməyə ürək eləməzdi.

Günortaçağı çayı keçməyə başladılar. Kiçik qayıq pulemyot taçankasını, onun komandasını və üç atı qaldırdı. Donun ortasında qayıq axına qarşı sət döndüyü, bir qədər yana əyildiyi zaman su görməmiş sol yan atı hürkdü. Dağın altında, piyadalasmış eskadron atların yəhərlərini açdığı yerdə, həmin atın necə həyəcanla xırılda-dığı və nallarını qayığın taxta döşəməsinə necə taqıldatdığı aydın eşidilirdi.

— Qayığı batıracaq! — deyər Trofim qaşqabaqlı halda donquldadı və əlini madyanın tərli kürəyinə çatdırıb bilmədi: Qayıqdakı yan atı taçankanın dişləsinə tərəf dartınaraq, vəhşicəsinə kişnədi və şahə qalxdı.

— Güllələ!.. — deyər eskadron komandiri qırmancı əzişdirə-əzişdirə bağırırdı.

Trofim gördü ki, pulemyot nişançısı yan atının boynundan salandı, tapançanı onun qulağına soxdu. Güllə uşaq şəxşaxının səsinə verdi və ortaya qoşulan atla sağ yan atı bir-birinə sıxıldı. Qayıq üçün narahat olan pulemyotçuları öldürülmüş atı taçankanın dalına sıxışdırdılar. Onun qabaq ayaqları yavaş-yavaş öyildi, başı sallandı...

On dəqiqə keçdikdən sonra eskadron komandiri dar meşə zolağından çıxıb gəldi və öz səməndini birinci olaraq suya saldı, onun ardınca eskadron – yüz səkkiz yarıçılpaq atlı və bir o qədər müxtəlif rəngli at gurultu və şappıltı ilə suya düşdü. Yəhərləri üç qayıqda keçiridilər. Onlardan birini Trofim idarə edirdi, madyanı isə vızvod komandiri Neçepurenkoya tapşırırmışdı. Donun ortasında Trofim qabaqdakı atların dizədek suya batıb, onu necə həvəssiz udduqlarını gördü. Atılar pıçiltı ilə onları tələsdirirdilər. Bir dəqiqə sonra sahilin iyirmi saajınlığında suda atların başları sıx qaralır, bərk fınxırtı eşidilirdi. Atlarla yanaşı onların yallarından yapışmış, paltarlarını, patron çantalarını tütəngə bağlamış qızıl əsgərlər üzürdülər.

Trofim kürəyi qayığa tullayıb ayağa qalxdı və günəşdən gözlərini qıyaraq, üzənlərin içərisində öz madyanının kürən başını axtardı. Eskadron, ovçuların atəşi ilə göyə səpələnmiş vəhşi qaz qatarına bənzəyirdi: qabaqda eskadron komandirinin səməndi parıldayan kürəyini yuxarı qaldırıb üzürdü, onun quyruğunun lap yaxınlığında bir zamanlar siyasi komissara mənsub olan atın gümüşü qulaqları görünürdü; daldakılar da qara dəstə ilə üzürdülər. Hamıdan daldə isə hər saniyə keçdikcə daha çox geri qalan vızvod komandiri Neçepurenkonun kəkili başı, onun sol tərəfində isə Trofimin madyanının iti qulaqları gözə dəyirdi. Trofim diqqətlə baxdı, dayçanı da gördü. O, təkənla üzürdü, gah sudan yüksəyə sıçrayırdı, gah da elə batırdı ki, bunnunun deşikləri zorla görünürdü.

Bax, elə bu dərmdə Don üzərindən əsən külək hörümçək torunun telləritək incə kişnəmə səsinə Trofimin qulağına çatdırdı: i-i-i-ho-ho-ho!..

Su üzərindəki çığırtı cingiltili və qılncın ağzıtək iti idi. O, Trofimin üreyini parçaladı, onda qərribə bir hal əmələ gəldi: beş il müəribədə vuruşmuş, neçə dəfə ölüm onun gözünün içinə baxmış, onu qız kimi şimikdirmiş, amma Trofim heç vecinə almamışdı, ancaq burada saqqalının qırmızı tükərləri altında bənizi soldu, ağardı. O, kürəyi götürüb qayıq axına qarşı, oraya, gücdən düşmüş dayçanın burulğanda fırlandığı yere yönəldi. Ondən on saajın o tərəfdə

isə Neçepurenko güc verir, xırıltılı səslə kişnəyər-kışnəyər burulğana tərəf üzən madyanı geri döndərə bilmirdi. Trofimin dostu, qayıqda yəhərlərin üstündə oturmuş Şteşka Yefremov acıqla qışqırdı:

– Ağlını itirmə! Sahilə doğru çevir! Görürsənmi, odur onlar, kazaklar!..

– Öldürərəm, – deyər Trofim nəfəsi tutula-tutula pıçıldadı, əlini tütəngin qayışına uzatdı.

Axın dayçanı eskadronun keçdiyi yerdən keyli uzağa apardı. Kiçik burulğan onu yalayırdı. Trofim kürəyi əsəbi hərəkətlə yellədir, qayıq sıçrayışlarla üzürdü. Sağ sahilə sıldırımdan kazaklar sıçrayıb çıxdılar. “Maksimın” yoğun səslə şaqıltısı eşidildi. Güllələr marçılı isə suya dəyir, fışıldayırdı. Əyində cırıq kətan köynək olan zabıt tapançanı yellədə-yellədə nə isə çığırdı.

Dayça getdikcə yavaş kişnəyirdi və qısa, kəkşin səs daha incə çıxırdı. Neçepurenko madyanı buraxıb, asanlıqla sol sahilə çıxdı. Trofim titrəyər-titrəyər tütəngi götürdü, burulğanın sorduşu başdan aşağı nişan aldı, ayaqlarından çəkmələri dartıb çıxartdı və əllərini uzadaraq, boğuş səslə mırıldayıb, şappıltı ilə suya düşdü.

Sağ sahilində kətan köynəkli zabıt bağırdı:

– Atəşi da-yan-dır!..

Beş dəqiqə sonra Trofim dayçanın yanında idi: sol əli ilə onun soyumuş qarından yapışdı, boğula-boğula, əsəbi halda hıçqıra-hıçqıra sol sahilə doğru yönəldi... Sağ sahilədən bir güllə belə atılmadı.

Səma, meşə, qum – hamısı tünd-yaşıl, vahiməli idi... Son ağlaşmaz cəhdədən sonra Trofimin ayaqları yeri dırmaqladı. Dayçanın sürüşkən bədənini sürüyə-sürüyə qumun üstünə çıxartdı, için-için ağlayaraq, yaşı su qusdu, qumu ələğdirdi... Meşədə, üzüb çıxmış eskadronçuların səsi ucalırdı, haradasa dağın dalında toplar gurulayırdı. Kürən madyan Trofimin yanında dayanıb silkələnir və dayçanı yalayırdı. Onun salaq quyruğundan müxtəlif rəngə çalan su axır və quma hopurdu.

Trofim səndələyər-səndələyər ayağa qalxdı, qumun üstü ilə iki addım atdı və sıçrayaraq böyrü üstə yıxıldı. Sinişinə sanki qızıqın iynə sancıldı; yıxılarkən güllə səsi eşitdi. Kürəyindən dəyən tək güllə sağ sahilədən atıldı. Sağ sahilə cırıq kətan köynəkli zabıt karabinin sürgüsünü etinasızlıqla çəkərək, tütütlənən gilizi atdı; qumun üstündə, dayçanın iki addımlığında isə Trofim qıvrılır, beş il uşaqlarını öpməmiş, kobud, göyərmiş dodaqları da gülümsəyir, qandan köpüklənirdi.

BİR DİL

Lujını stanitsasını çoxdan bəri bərkimiş, çirkli qar basmışdı, bu yaxınlarda uçub gəlmiş dolaşaların tükrləri zağlanmış polad rəngində idi.

Bacalardan seyrek, nazik tüstü qalxırdı. Səma həmişəki kimi boz və tutqun idi. Seyrek dumandanmı, yoxsa başqa bir səbəbdənmi evlər ala-toran görünürdü. Ancaq Don çayının o biri sahilində Obdonskaya silsilə dağları seçilirdi, bir də meşə elə bil ki, tuşla rəsm edilmişdi.

Xalq evində rayon Sovetlər qurultayı gedirdi. İclas təzəcə başlanmışdı. Dairə partiya komitəsinin katibi beynəlxalq vəziyyət haqqında məruzə edirdi; sözləri, kəlmələri inamla aydın və rəvan deyirdi. Skamyalarda nümayəndələr əyləşmişdilər: arxa tərəfdən baxanda kənarları qırmızı kazak furajkalrı, qulaqlı və qulaqsız papaqlar, aşılannmış yarımkürklü səflər görünürdü. Hamı fısıldayırdı. Hərəndə bir öskürək səsi eşidilirdi. Adda-budda saqqallı adamlar gözə çarpırdı; camaatın çoxu üzünü qıxdırmaşdı; bəzisi biğli, bir parası biğsız idi, biğlər müxtəlif rəngdə idi.

Katib Çemberlinin notasını oxuyurdu. Dal sıralardan kim isə ağziyyəli dedi:

- Qoy hürməsin!
- Sədr stəkanı qrafinə vurdu:
- Qaydaya riayət edin!

Məruzədən sonra yarım saat tənəffüs verildi, foyədə papaqların üzərində tənəki tüstüsü duman kimi dayanmışdı; hay-küyün, uğultunun içində mən tanış bir səs eşitdim, deyəsən, Maydannikovun səsi idi. Yaxındakı adamları araladım. O özü idi, Maydannikov, Peşənnı xutorunun yenidən seçilmiş sədri. Başına bir dəstə kazak toplaşmışdı. Kazakların arasında cavan görünən, başına hələ köhnəlməmiş budyonovka qoymuş bir cavan oğlan deyirdi:

- Lap vuruşarıq da.
- Bizim işimizi bitirərlər...
- Bəs əvvəllər necə vuruşurdun?
- Qardaş, onların əlində texnika var.

– Adamsız texnika kazaksız at kimi bir şeydir.

– Məgər onlarda adam azdır?

Maydannikov yenə danışmağa başladı. Onun səsi gur, mülayim idi; xalis təmiz çarx yağı kimi yumşaq.

– Sən bunu boşla getsin. Sən tək adamsan, üçdə alacağın yox, beşdə verəcəyin... Mühəribə bizim üçün qorxulu bir şey deyil... Əşi, sən bir toxta! Qoy sözümü deyim! Mən qurtarım, sən başla, döşə döşəyə bildikcə, amma hələlik qulaq as! Bizi alman mühəribəsinə on beşinci ildə aparmışdılar. Mən üçüncü növbədə getmişdim. Kamenskaya stanitsasında yüz nəfərlik bizim bölüyü cəbhəyə apardılar. Bizi səkkizinci piyada diviziyasına cladılar, ona yedəklənmiş kimi gədikdik. Vuruşmalarda iştirak elədik. Sturya yaxınlığında atları əlimizdən aldılar. Bizim tüfənglərə süngü keçirdilər, dönüb lap madyan olduq. Vuruşduq, səngərlərdə də, başqa cür də vuruşduq. Amma hər şeydən çox səngərdə olurduq. Bir il lənətə gəlmiş gilin içində qaldıq. Dörd ay rahatlığımız olmadı. Bədənimizi bit basdı! Bir tərəfdən qəm-qüssə, bir tərəfdən də çirk-pasax. Bitlər də cürbəcür idi: qəm-qüssədən əmələ gələnləri donqar idi, çirkəndən törəyənlər isə qaqqara, lap böcək kimi. Onlar cürbəcür olsalar da, biz onların hamısını canımızda bir cür bəsləyirdik; görürdün, köynəyi çıxarıb səridik yərə, üstünə matranı ya da stəkanı çəkən kimi, o saat köynək qıpqırmızı olurdu. Biz onları ağacla, qayıqla döyəcləyib qırırdıq... Lap heyvan qıran kimi qırırdıq. Zəhərimar o qədər çox idi! Köynəyimizdə sürü ilə gəzirdi.

Amma özümüz vuruşurdun. Nə üçün, nədən ötrü vuruşurdun, bu, heç kimə məlum deyildi. Başqasının kəleyinə düşmüşdük.

Bir il keçdi, qəm-qüssə məni lap əldən salmışdı. İstəyirdim bircəfəlik ölüm, canım qurtarsın! Atın həsrətini çəkirdim, aylarla görmək olmurdu ki, mehtər ona necə baxır: ailəmdən xəbərsiz idim; heç bilmirdim kim ölüb, kim qalıb. Əsas məsələ isə bu idi ki, el hara, mən də ora! – heç bilmirdik nə üçün ölümə gedirik.

On altıncı ildə bizi cəbhədən götürüb qırx kilometr uzağa apardılar. Bölüyümüzə əlavə qüvvə göndərmişdilər; təzə gələnlərin demək olar hamısı qocalardı. Saqqalları göbəklərindən aşağı sallanırdı, daha nə deyim, hər şey kölləmayallaq idi. Bir neçə gün dinclədik, atlarımızı səfərə hazırladıq, elə bu vaxt lapdan ortaya bir şey çıxdı! Diviziyanın qərargahından əmr gəldi: bizim bölüyümüz cəbhə xəttinə irəli çəkilsin. Guya ki, orada soldatlar üsyan eləmiş-

dilər, səngərlərə gilin içinə girmək istəmirdilər; ölümle qucaqlaşmaq meyilləri yox idi...

Yasovul Dımbaş bunu bizə belə izah elədi: Əhvalat guya, belə, belədir. Mən bu dem kağız yazıb, dəstənin arasından ona tərəf atdım. Kağızda belə yazmışdım:

"Cənab yasovul, siz dava barədə bizi belə başa salmışdınız ki, müxtəlif dilli xalqlar öz aralarında dava edirlər. Bəs onda necə olur ki, biz özümüzünkülərin üstünə gedirik?"

Yasovul kağızı oxuyanda rəngi qacdı, amma bir şey deyə bilmədi. Biz bunu görəndə, qoca kazakların bizim bölüyümüzə nə üçün qatıldığını başa düşdük; özü də qocaların hamısı köhnəpərəst idi. Onlar padşahın uğrunda, hər şeyin yolunda dağ kimi dayanmağa hazır idilər. Qocalar ayrı cür adamlardır, köhnə hərbi qulluq onları bərkə-boşa öyrədir; o ki, qaldı təzələrə, onlar sarsaq idilər, qulluq onların canını boğazına yıxmışdı. Bir də ki, o illər polkda adamın ağılı çox tez əlindən alırdılar; biçincinin kərəntisi elə tez korşalmaz ki, nə qədər adamın ağı korşalırdı.

Bizi çəkib soldatların üstünə apardılar. Dörd pulemyotumuz və bir dəne zirehli maşınımız var idi. Polkun üsyan elədiyi yərə çatanda gördük ki, orada iki yüzə qədər Kuban kazakı var; onlardan başqa, bir də vəhşi bir tayfa var idi; özləri də çöpür idilər, kalmıklara oxşayırdılar; onlar üsyan etmiş polku mühasirəyə alırdılar. Çox dəhşətli vəziyyət idi, qardaşlar! Məşənin o biri tərəfində iki batareyanı ön xətdən çıxartdılar, polk isə açıqlıqda dayanmışdı; polkun soldatları hay-küy qaldırmışdılar, zabitlər onlara yaxınlaşıb, soldatları yola gətirmək istəyirdilər, onlar isə dayanıb narazı-narazı səs-küy saldılar.

Bizim yasovul komanda verdi, biz qılınclarımızı siyirib, atları yortma sürdük; soldatları dövrəyə almağa başladıq... Kuban kazakları da onların üstünə yeridilər. Soldatlar silahlarını yerə atdılar. Silahları bir-birinin üstünə qalaqlayıb, yenə də səs küy-saldılar.

Amma mənim ürəyim qan ağlayırdı; dilim-dodağım qurumuşdu. Axı mən adamı bu qəbrə necə soxa bilərdim; mənim özüm orada tənə gəlmişdim; canımı qurtarmaq üçün özümü öldürmək istəyirdim, yerin altında sünbülqıran kimi yaşayırdım... Çapa-çapa yaxınlaşdıq. Bir də görəndə nə: bizim vzvodun kazakı Filimonov qızışmış, qılınca bir soldatın sifətinə ilişdirir, gözümün qabağında soldatın sifəti şişdi; üz-gözü qana bulaşdı; özü də qorxmışdı. Mən bunu

görəndə canıma üşütmə gəldi, özümü saxlaya bilmədim, atı kazakın yanına sürüb, qışqırdım:

"Əl çək ondan, Filimonov", Filimonov mənə ana söyüşü söydü; əbəş yerə köhnəpərəst deyil ki. Mən qılınca qaldırıb, onu qorxutmaq istədim, dedim: "Sənə deyirəm əl çək, yoxsa, Allaha and olsun, səni tikə-tikə ləyələyərəm". O, tüfəngi dartıb çiyindən saldı, mən qılının ucunu onun lap xirtəyinə soxdum... Elə soxdum ki, kişi o dünyalıq oldu... Bu dem bir vurcatlasın, başladı ki, gəl görəsən, it yiyəsini tanıyırdı. Kuban kazakları başladılar bizi gülloyə basmağa, biz də onlara atırdıq! O vəhşilər, çöpür, bizim üstümüzdə hücum etdilər, soldatlar da təzədən tüfəngləri qapıb, yenə hay-küy qopardılar, bütün süvariləri gülloyə basdılar. Yamanca çaxnaşma idi, ələm qarışmışdı bir-birinə.

Bizi oradan geri çəkildilər, əvvəlcə arxaya göndərmək istəyirdilər, amma birdən Karpata göndərdilər; tuman-köynəyimizdən bitimizi-sirkəmizi təmizləməmiş, bizi Karpata basdılar. Gecə, xəlvət yollarla gedirdik. Əmr belə idi ki, heç bir taqıltı-çıqıltı olmasın. Məlum oldu ki, avstriyalıların səngərləri bizim səngərlərdən qırıq sajan aralıdır. Bir gün səngərlərdə qaldıq. Burnumuzu bayıra çıxarda bilmirdik. Yağış, rütubət, səngərlərdə ziğ-palçıq topuğumuz çıxırdı. Mənim nə yuxum vardı, nə də rahatlığım. Yaman gündə idik! Bir dəfə ağıma belə bir fikir gəldi: axı biz nə üçün bu səngərlərdə ölümle qucaqlaşmışıq? Başıma ayrı bir fikir də girmişdi: avstriyalılarla gap cələmək istəyirdim. Onların soldatları bizim dildə danışırды. Bir də gördürdün biri deyir: "Pan, siz nə üçün vuruşursunuz?" Biz də qışqırırdıq: "Bəs siz nə üçün vuruşursunuz?" Bir-birimizdən xeyli aralı idik; buna görə məsələni həll edə bilmirdik. Mən belə fikirləşdim: nə yaxşı olardı ki, xoşluqla bir yerə toplaşıb, gap eləyəydik. Amma mümkün olan şey deyildi! Adamları bir-birindən heyvan kimi tikanlı məftillə ayırmışdılar, amma o avstriyalılar da elə bizim kimi adamlardı. Körpəni döşdən ayıran kimi, bizi də hamımızı torpaqdan ayırmışdılar. Axı bizim hamımızın bir dilimiz olmalıdır.

Bir dəfə səhər çağı yuxudan oyananda gördük ki, keşikçi bağırır: "Ora baxın, qardaşlar, bizim məftillə heyvan ilişib qalıb"! Avstriyalılarda da səsi gəlirdi; onlar kövşənlikdə çıxırşan dolaşalar kimi səs-küy salmışdılar! Mən başımı bir balaca çıxarıb boylananda gördüm ki, qabağımda bir sığın dayanıb. Lap marala oxşayırdı,

iri, qollu-budaqlı buynuzları vardı. Buynuzları tikanlı məftillərə ilişmişdi. Bizdən sol tərəfdəki cəbhədə bərk vuruşma gedirdi, elə atışmanın qızğın vaxtı heyvan səngərlərin arasına düşmüşdü.

Avstriyalılar hay-küy salmışdılar: "Heyvanı dardan qurtarın, panlar, biz sizə güllə atmaq". Mən şineli çıxarıb atdım, dikiyə qaçdım. Onların səngərlərinə baxdım, orada ancaq adamların başları görünürdü. Mən heyvana yaxınlaşan kimi sığın şahə qalxdı; elə qalxdı ki, lap payalar titərdi. Üç nəfər başqa kazak da mənə köməyə gəldi, heç bir şey edə bilmirdik, o bizi yaxına buraxmırdı. Bir də gördük ki, avstriyalılar tufəngsiz, qaça-qaça bizə tərəf gəlirlər; birinin əlində qayçı vardı.

Elə bu dəm biz onlarla danışımağa başladıq. Bizim yüzbaşı dikirdə uzanıb, tufəngi quraqdakı avstriyalıya tərəf tuşlamışdı, mən dalımı yüzbaşıya çevirib onun qabağını kəsdim. Zabitlər bizi qovub dağda bilməzdilər; biz avstriyalıları öz səngərimizə qonaq apardıq. Mən onların biri ilə danışımağa başladım; amma özüm onların dilində bir kəlmə də bilmirdim, heç öz dilimdə də danışa bilmirdim, ona görə ki, göz yaşı məni boğurdu. Bu, yaşlı, kürən bir avstriyalı idi. Mən onu patron yeşiyinin üstündə oturdub dedim: "Pan, axı mən səninlə haradan düşmənlə oldum, biz bir-birimizə doğma adamlarıq! Sən bir bax gör, bizim əllərimizin qabarını hələ getməyib". O, mənə dediklərimi başa düşmürdü, amma gördüm ki, ürəkdən hiss eləyir; mən onun əllərinin qabarını göstərdim. Başını yırğaladı. Demək istəyirdi ki, "doğru deyirsən, razıyam". Bizim başımıza bir dəstə kazak və avstriyalı toplaşdı. Mən onlara dedim: "Pan, bizə sizin torpağınız, malınız lazım deyil, amma siz də bizimkinə toxunmayın. Gəl davanı qurtaraq!" Mən gördüm ki, o yenə mənim sözümə şərik olur, amma sözləri başa düşmürdü; bizi öz səngərlərinə dəvət edirdi. Demək istəyirdi ki, yeni orada bizim bir adamımız var, o, rusca başa düşür. Biz getdik onların səngərinə, bütün bölük yerindən qalxıb getdi! Zabitlər qorxuya düşdülər. Biz avstriyalıların səngərinə gəldik. Onlarda bir çex var idi, bizim dildə danışdı. Mən öz avstriyalı həmsöhbətimlə gap eləyirdim, o da tərcümə eləyirdi. Mən avstriyalı həmsöhbətimə təkrar dedim ki, düşmənlə deyilik, bir-birimizə doğma adamlarıq. Yenə də dirəyimlə onun əlinin qabarını qaşdım, əlimi onun çiyninə vurdum. Avstriyalı, çəxin vasitəsilə cavab verdi ki: "Mən fəhləyəm, çilingərəm, sizin sözlünüzdə tamam şərikəm". Mən ona belə dedim: "Qardaşlar, gəlin

davayı qurtaraq. Bu iş boş şeydir. Süngüləri də bizi bir-birimizin üstünə saldıranların qarmına soxmaq lazımdır". Mənim bu sözlərimdə onun gözləri yaşardı. Mənə dedi ki, evdə arvadı ilə körpə uşağı qalıb, davayı qurtarmağa razıdır. Biz yaman hay-küy qaldırdıq. Amma onların zabiti burnunu dik tutub gəzir, əclaf-əclaf dişlərini ağardırı. Biz onlarla qardaş olduq, orada qəhvə içdik. Biz hamı üçün elə ümumi bir dil tapdıq, onlara bir kəlmə söz deməyə bənd idi: söz ağzımdan çıxan kimi tərcüməsiz başa düşürdülər, gözləri yaşarırdı, hay-küy salır, bizimlə qucaqlaşib-öpüşürdülər.

Mən öz səngərimizə qayıdan kimi tufəngin çaxmağını çıxartdım, palçıqın içinə atıb, ürəkdən and içdim ki, bundan sonra öz avstriyalı qardaşıma birçə güllə atmaram... Elə həmin gecə bizim bölük səngərlərdən çıxdı; bizi Şavelka kəndinin yanında tərkisilah elədilər. Bir az keçəndən sonra hökumət dəyişdi. Peterburqda padşahı taxtdan saldılar...

Budyonovka qoymuş cavan kazak Maydannikovun sözünü kəsdı:

– Toxta görək, bəs heyvan necə oldu?

– Heyvan? Ona nə var, biz heyvanı xilas elədik. Məftildən qurtaran kimi elə götürüldü ki, güllə kimi. Buynuzunda da bir parça tikanlı məftil qaldı. Məsələ heyvanda deyil. Məsələ orasındadır ki, adamlar bir dillə danışımağa başlamışdılar, amma sən burada yalan danışsən; müharibə deyib zəhlə tökürsən. Müharibə birçə cür olacaq, onların soldatlarına yaxınlaşan kimi qabar qabara dəyəcək, oturub gap eləyəcəyik.

Kim isə səhnədə zəngi çala-çala qışqırdı:

– Yoldaş nümayəndələr, içəri girin!

Nümayəndələr dəstə ilə hərəkət etdilər; qapını taybatay açdılar, səs-küylə, danışa-danışa zala girdilər.

NİFRƏT DƏRSİ

Müharibə vaxtı ağacların da taleyi insanların taleyinə bənzəyir. Mən bizim toprakların atasından, güllələrindən kəsilib məhv olan böyük bir meşə sahəsi görmüşdüm. Həmin meşədə, bu yaxınlarda, S. kəndindən qovulub çıxarılmış almanlar özləri üçün istehlak düzəltmişdilər; onlar burada dayanmaq fikrində idilər, lakin ölüm ağaclarla bərabər onları da kökündən biçmişdi. Kəsilmiş şam ağaclarının gövdələri altında alman soldatlarının cəsədləri tökülüb qalmışdı: parça-parça olmuş bu cəsədlər yaşıl pöhrələkdə çürüyürdü; çürüyən cəsədlərin kəsif, boğucu üfunətini mərmilərin qırıb-parçaladığı şam ağaclarının qatranlı ətəri də dağıda bilmirdi. Sanki torpaq da mərmilərin açdığı qıraqları qaysaqlanmış, bərkimiş boz çalalardan məzar üfunəti saçdı.

Bizim mərmilərin qazıb düzəltdiyi bu talada əzəmətli bir ölüm sükutu hökm sürürdü; yalnız talanın lap ortasında təsadüfən möcüzə kimi salamat qalmış bir ağcaqayın ucalırdı; ağacın qəlpələrdən yarananmış budaqlarını külək yırgalayır, təzə, səfəqli və yapışqanlı yarpaqlarını xışıldadırdı.

Biz taladan keçib gedirdik. Məndən qabaqda gedən rabitəçi qızıl əsgər əlilə ehmallica ağcaqayının gövdəsinə toxundu, səmimi, mehriban səslə, heyrtlə soruşdu:

– Necə olub ki, sən burada salamat qalıbsan, əzizim?..

Mərmə deymiş şam ağacı biçilmiş kimi yerə yıxılıb məhv olursa, kəsilmiş yerdə ağacın ancaq tikanlı qatran axan təpəsi qalırsa, palıd ağacı ölümlə başqa cür qarşılaşır.

Baharda alman mərmisi, adsız, balaca bir çayın sahilində bitən qoca palıd ağacının gövdəsinə deymişdi. Yarıq ağacın yarısını qurutmuşdu, qalan yarısı da suya öyilmişdi; baharçağı canlanıb bolluca təzə yarpaqla bəzənmişdi. Eybəcər hala düşmüş palıdın alt budaqlarını, yəqin ki, hələ bu günə qədər də axar suda titrəşir, üst budaqların isə qəşəng, şax yarpaqları hələ də günəşə doğru uzanır...

Ucaboy, bir az donqar, çiyniləri qırğı kimi qalxaq olan enlikürək leytenant Gerasimov blindajın qapısında oturub bugünkü vuruş-

ma haqqında, düşmənin tanklarla hücumu haqqında, bu hücumun batalyon tərəfindən dəf edilməsi barədə ətraflı söhbət edirdi.

Leytenantın arıq üzü sakit, həyəcənsiz idi, qızarmış gözlərini yorğun halda qıymışdı, Gerasimov titrək səslə danışdı; damarlı, uzun barmaqlarını hərdən bir-birinə keçirirdi; təəccüblü idi ki, bu cür hərəkət onun qüvvətli bədəni ilə, mətin və mərd sifətinin ifadəsilə uyuşmurdu; leytenantın bu hərəkəti onun qəlbindəki kədəri, yaxud da dərin və ağır düşüncələrini qabarıq ifadə edirdi.

Lakin leytenant birdən susdu, üzünün ifadəsi bir an içində dəyişdi: qarabugdayı yanaqları solğunlaşdı, almacıq sümüklərinin altındakı şişlər oynadı, irəliyə zillənmiş gözləri isə elə qaynar, amansız bir nifrətlə alışıb-yandı ki, mən qeyri-iradi olaraq onun gözləri zillənmiş tərəfə döndüm; gördüm ki, meşədə, bizim ömür müdafiə xəttindən üç nəfər əsir alman aparılır; onların arxasınca, əsirləri müşayiət edən bir qızıl əsgər gedirdi; qızıl əsgərin hərbi yay köynəyi gündən solub ağarmışdı, o, pilotkasını peysorinə çəkmişdi.

Qızıl əsgər yavaş-yavaş gedirdi. Əlindəki tüfəng aramla yırgalanır, tüfəngin süngüsü gün işığında parıldayırdı. Əsir almanlar da o cür yavaş-yavaş gedir, könülsüz yeriyirdilər, ayaqlarında sarı gilə bulaşmış qısa boğaz çəkmə vardı.

Qabaqda gedən alman yaşlı idi, ovurları batmışdı, üzünü sıx şabalıdı saqqal basmışdı; o, blindaja yaxınlaşanda bizə tərəf canavar kimi əyri-əyri baxdı; üzünü döndərüb qayışından asılımsı dəbilqesini düzəltdi. Bu dəm leytenant Gerasimov həyəcanla ayağa qalxdı, acıqlı-acıqlı, əsəbi halda qızıl əsgərin üstünə qışqırdı:

– Bu nədir, onlarla gəzintiyyə çıxmısan? Yeyin get! Sənə deyirəm onları cəld apar!..

Görünür, leytenant yenə də nə isə ucadan demək istəyirdi, lakin həyəcədən səsi tutuldu; cəld geri dönüb, pillələrlə blindaja endi. Bu danışığı görüb-əşidən siyasi rəhbər mənim heyrtli baxışlarıma cavab verərək yavaşdan dedi:

– Nə etmək olar, çox əsəbidir. O, almanlara əsir düşmüşdü, məgər siz bunu bilmirsiniz? Siz bir onunla söhbət edin. Leytenant orada çox əzab çəkib; bu əhvalatdan sonra diri almanları görməyə gözü yoxdur, məhz dirilərini! Ölülərinə sakit baxa bilir, mən deyirdim ki, həтта məmnuniyyətlə baxır; amma əsirləri görəndə ya gözələrini yumur, rəngi qaçır, tərleyir, bu vəziyyətdə oturub qımıldanmır, ya da çıxıb gedir. – Siyasi rəhbər mənə yaxın oturub pıçıl-

dadı: – Mən iki dəfə onunla hücumə getmişəm, onda at gücü var, siz bir görəydiniz o nə edirdi... Mən hər cür şey görmüşəm, ancaq onun süngü ilə, tufəngin qundağı ilə vuruşmasını görmək, bilirsiz-nizmi, çox dəhşətlidir!

Təşvişə düşmüş almanlar gecə ağır toplardan atəş açmağa başladılar. Metodiki olaraq, hər müəyyən fasilədən sonra uzaqlardan top atəşinin səsi eşidilirdi; bir neçə saniyədən sonra bizim başımız üzərində, ulduzlar sayrışan göydə mərminin demir uğultusu eşidildi; uğultu getdikcə artıb uzaqlaşdı; sonra isə haradasa, bizim arxamızda, gündüz bir-birinin dalınca, cəbhə xəttinə hərbi sursat daşıyan məşinlərin keçdiyi yol istiqamətində sarı şəfəq kimi alov parladı, gurultu, partlayış dalğaları ətrafə yayıldı.

Top atəşi ara verəndə meşədə sakitlik olurdu, bu zaman ağcaqanadların həzin vızıltısı eşidilirdi; bizə yaxın olan bataqlıqlarda atəşdən qorxmış qurbağalar yavaş-yavaş quruldaşırdılar.

Biz fındıq kollarının altında uzanmışdıq; leytenant Gerasimov kiçik bir budaqla ağcaqanadları qova-qova özü haqqında danışdı. Mən bu əhvalatı nə cür yadda saxlaya bilmisəmsə, o cür də nəql edirəm.

– Mən müharibədən qabaq Qərbi Sibir zavodlarından birində mexanik işləyirdim. Orduya keçən il iyulun doqquzunda çağırılmışam. Ailəmdə dörd adam var: arvadım, iki oğlum, bir də əlil atam. Mən yola düşəndə qayda-qanunla arvadım həm ağlayır, həm də mənə öyüd-nəsihət verirdi: “Vətəni və bizi möhkəm müdafiə elə. Lazım olsa həyatını da əsirgəmə, tək biz qalib gələk”. Yadımdadır ki, mən o zaman gülüb arvadıma dedim: “Bir mənə də görüm, sən mənim üçün kimsən, arvadımsan, yoxsa ailə təşviqatçısı? Mən özüm yaşlı adamam; o ki qaldı qələbəyə, biz bu qələbəni faşistlərin boğazını üzüb əldə edəcəyik, sən heç nigaran olma!”

Atam, əlbəttə, bir az möhkəm dedi, ancaq o da öyüd-nəsihət verdi: “Viktor, gözle ha, Gerasimovlar fəmiliası adı fəmilialardan deyil. Sənin nəslin dədə-babadan fəhlədir, sənin ulu baban hələ Stroqanovun zavodunda işləyirdi; bizim nəslimiz yüz illərdən bəri vətən üçün dəmir hazırlamışdır; sən də bu müharibədə dəmir kimi olmalısən, Hakimiyyət sənidir, o səni müharibədə qabaq ehtiyat komandiri kimi saxlamışdır; sən düşməni möhkəm əzişdirməlisən”.

“Baş üstə, ata, sən deyən kimi olacaq”.

Vağzala gedəndə rayon partiya komitəsinə baş çıxdım. Bizim rayon komitəsinin katibi çox quru, mücərrəd mühakimələr yürüdən bir adam idi... Fikirləşdim ki, bəli, arvadımla atam məni yola salanda təşviqat aparırdılarsa, bu katib heç mənə aman da verməyəcək, yəqin ki, azı yarım saat nitq irad edəcək! Amma hər şey tərsinə oldu. Rayon komitəsinin katibi mənə dedi: “Əyləş, Gerasimov, yola düşməmişdən qabaq, köhnə adətimize üzrə, bir dəqiqə oturaq”.

Biz onunla bir az dinməz oturduq, sonra katib ayağa qalxdı, bir də görəm, katibin çəsməyi tərləyən kimidir... Fikirləşdim ki, dünyada qərribə möcüzələr olur! Katib isə mənə dedi: “Yoldaş Gerasimov, hər şey aydındır, hər şey məlumdur. Mən səni bax bu boyda vaxtından tanıyıram; palazqulaq bir oğlan idin; o zaman hələ pioner qalstuku bağlayırdın, sonra sənin komsomol olmağın yadımdadır; on iləndən bəri səni bir kommunist kimi də tanıyıram. Get, murdar əclaf-ları amansızcasına məhv elə! Partiya təşkilatı sənə arxayındır”.

Mən ömrümdə birinci dəfə katibimizlə öpüşdüm, bir də ki, heç bilmirəm nə deyim, o zaman katib mənə, əvvəlki kimi, o qədər də quru görünmədi...

Onun bu səmimiyyəti məni elə mütəəssir elədi ki, mən rayon komitəsindən sevinə-sevinə, həyəcanlı halda çıxdım.

Bundan sonra da arvadım mənim kefini açdı; özünü başa düşürsünüz ki, heç bir arvad ərinə cəbhəyə sevinə-sevinə yola salmır; elə mənim arvadım da qəm-qüssədən bir az özünü itirmişdi, hey istəyirdi ki, mənə mühüm bir şey desin, amma lap ağıl çıxmışdı, fikri başından çıxmışdı. Qatar yerindən tərpənəndə, o, mənim vaqonumla yanaşı gedirdi, mənim əlimi əlindən buraxmırdı, özü də tez-tez deyirdi:

“Vitya, özündən muğayat ol, gözle orada, cəbhədə, naxoşlamayasan”. Mən də ona dedim: “Sən nə danışırısan, Nadya, o nə sözdür! Mən heç vaxt naxoşlamaram. Oranın iqlimi çox gözəldir, lap mülayim havası var”. Bu ayrılıq həm məni kədərləndirmişdi, həm də arvadımın mehriban və səfəh sözlərindən kefin açılmışdı; almanlara lap qəzəblənmişdim. Öz-özümə fikirləşdim ki, hə, xain qonşalar, siz ki bizi dinc oturmağa qoymadınız, indi daha özünüzdən küsün! Sizin atanızı yandıracağıq!

Gerasimov bir neçə dəqiqə susub, ön xətdəki ikitərəfli pulemyot atəşinə qulaq asdı; atışma necə qəflətən baş vermişdisə, eləcə də qəflətən kəsildi, leytenant sözüne davam elədi:

– Mühəribədən qabaq bizim zavoda Almaniyadan maşınlar gətirildilər. Maşınları yığanda, gördürdün ki, hər bir hissəni azı beş dəfə əlimlə yoxlayırdım; onu hər tərəfdən gözdən keçirirdim. Heç söz ola bilməzdi, bu maşınlar ağıllı adamların əlindən çıxmışdı. Alman yazıçılarının kitablarını oxuyurdum və onları sevirdim, özüm də alman xalqına hörmət bəsləməyə adət etmişdim. Doğrudur, bəzən, fikirləşəndə adama ağır gəlirdi ki, belə zəhmətsevən və istedadlı bir xalq öz ölkəsinə ən əclaf və rəzil hitlerçi üsul-idarənin hökm sürməsinə dözü, lakin bu, əslində onların öz işi idi. Sonra Qərbi Avropada müharibə başladı...

Mən cəbhəyə gedə-gedə belə fikirləşirdim: almanların texnikası güclüdür, orduları da bəd deyil. Lənət şeytana, bu cür düşmənlə vuruşub, onun qol-qabırğını əzişdirmək də maraqlıdır. Axı qırx birinci ilədək biz də lazımı qədər bərkədən-boşdan çıxmışdıq. Etiraf edirəm ki, mən bu düşməndən elə bir vicdan əlaməti gözləmirəm; axı faşizmlə haqq-hesab aparılan yerdə vicdan gözləmək olarmı? Lakin mən heç güman etməzdim ki, Hitlerin ordusu kimi vicdansız, əclaf və alçaq bir ordu ilə vuruşmalı olacağam. Nə isə, bu barədə sonra...

– İyulun axırında bizim hissəmiz cəbhəyə gəldi. Ayın iyirmi yeddisində səhər tezdən biz vuruşmağa başladıq. Əvvəlcə, hələ xam olduğumuz üçün bir az qorxurduq. Onlar minaatanlarla bizi çox bərk kəşirirdilər; lakin axşama yaxın biz – şəraitə bir az alışıb, almanları əzişdirdik; onları balaca bir kənddən qovub çıxardıq. Elə həmin vuruşmada biz on beş adamlıq bir dəstə almanı əsir aldığımızı. İndiki kimi yadımdadır: bu qorxmış, rəngləri qaçmış əsirləri öz hissəmizə gətirdik; bu zaman mənim döyüşçülərim vuruşdan bir az soyumuşdular; onlardan hər biri əlinə keçəni götürüb əsirlərə verirdi: gördürdün biri bir qazanca şorba, bəzisi tənəkə, yaxud da papiros gətirib verirdi; bir parası da əsirləri çaya qonaq ələyirdi. Əllərini əsirlərin kürəyinə vurur, onlara “kamrad” – deyirdilər; yəni demək istəyirdilər ki, axı siz nə üçün vuruşursunuz, ay kamradlar?..

Bir nəfər kadr döyüşçüsü isə bu təsirli və həyəcanlandırıcı mənzərəyə baxıb-baxıb dedi:

– Siz bu “dostlarla” ağzınızın suyu axa-axa mehribanlıq edirsiniz. Burada onların hamısı kamraddır; siz bir görəydiniz bu kamradları orada, cəbhə xəttindən o tərəfdə nələr törədirlər; görəydiniz bizim yaralılarla və dinc əhali ilə necə rəftar edirdilər.

Bunu dedi, elə bil bizim başımıza bir qazan soyuq su töküüb getdi.

Bir neçə gündən sonra biz hücumla keçdik; bu zaman doğrudan da dəhşətli mənzərənin şahidi olduq... Başdan-başa yandırılmış kəndlər, yüzlərlə güllələnmiş qadınlar, uşaqlar, qocalar, əsir düşmüş qızıl əsgərlərin eybəcər hala salınmış cəsədləri, zorlanıb, vəhşicəsinə öldürülmüş qadınlar, cavan qızlar, yeniyetmə qızlar...

Bir qızın faciəsi mənim yadımda xüsusilə qalıb: bu, on bir yaşında bir qız idi; görürün, məktəbə gedirmiş; almanlar onu tutub, bostana çəkmiş, zorlayıb, sonra da öldürmüşdülər. Qız əzilmiş kartof kolumun zoğları içində idi. Balaca bir qız, lap uşaq idi, dörd tərəfinə isə qana bulaşmış dəftərlər, dərsliklər səpələnmişdi... Onun sifətini balta ilə dəhşətli surətdə parçalamışdılar, əlində ağzı açılmış məktəb çantası vardı. Biz onun üstünə plaş-çadır saldıq, dinnəz-söyləməz dayandıq. Sonra döyüşçülər elə o cür dinnəz-söyləməz dağılıdılar; amma mən dayanmışdım; yadımdadır ki, ağılı qaçmış kimi pıçıldayırdım. “Barkov, Polovinkin. Fizika coğrafiya. Natamam orta və orta məktəb üçün dərslik”. Mən bunu elə oradaca, otların içində atılıb qalmış dərsliklərdən birinin üstündə oxudum, bu dərslik isə mənə tanış idi. Mənim qızım da beşinci sinifdə oxuyurdu.

Bu əhvalat Rujin yaxınlığında baş vermişdi. Skviraya qatılanda isə biz bir dərədə edam yerinə rast gəldik; burada əsir düşmüş qızıl əsgərlərə işgəncə verirlərmiş. Siz heç ötükənlərinə gedibsinizmi? Bax, bu yer təqribən belə bir vəziyyətdə idi... Dərədəki ağacların budaqlarından qanıma qəltan olmuş cəsədlər sallanırdı; qolsuz, ayaqsız, yarıya qədər dərisi soyulmuş cəsədlər... Dərənin dibində, ayrıca, səkkiz adam öldürülüb, bir-birinin üstünə qalaqlanmışdı. Orada işgəncəyə məruz qalmış adamlardan nəyin kimə aid olduğunu başa düşmək mümkün deyildi, sadəcə olaraq, bir yığın iri-iri şaqqalanmış ötükənlərin parçaları, onun da üstündən, boşqab kimi, bir-birinin içinə qoyulmuş səkkiz qızıl əsgər pilotkası...

Siz elə bilirsiniz ki, bütün öldürülənlərimizi, şahidi olduğumuz şeyləri sözlə nəql etmək olar? Olmaz! Bunları ifadə edə biləcək sözlər yoxdur. Bunu adam görə öz gözü ilə görsün. Bir də, ümmiyyətlə, bu barədə danışmaq kifayətdir!

Leytenant Gerasimov bir xeyli susdu.

Mən ondan soruşdum:

– Burada papiros çəkmək olarmı?

Gerasimov boğuş səslə cavab verdi:

– Olar. Ancaq köynəyinizin qolunun içində çəkin. – Sonra də papiros yandırır, sözüne davam elədi:

– Siz başa düşürsünüzmü ki, faşistlərin törətdikləri bütün bu faciəni görəndən sonra biz vəhşi kimi qəzəbləndik, axı ayrı cür də ola bilməzdi. Hamımız başa düşdük ki, biz insanlarla deyil, qan içməkdən vəhşilənmiş quduz it sürüsü ilə vuruşuruq. Belə məlum oldu ki, onlar bir zaman dəzgahları, maşınları necə diqqət və səliqə ilə hazırlayırdılarsa, indi də bizim adamlarımızı o cür diqqətlə öldürür, zorlayır və edam edirlər. Sonra biz yenə geri çəkildik, ancaq lap aslan kimi vuruşuruq!

Mənim böliüyümdəki döyüşçülərin az qala hamısı sibirli idi, ancaq biz Ukrayna torpağını bütün varlığımızla müdafiə edirdik. Ukraynada mənim xeyli həmyerlilərim məhv oldu, amma orada biz daha çox faşist qırdıq. Nə deyim, doğrudur, biz geri çəkilirdikse də, onlara yamanca divan tuturdıq.

Leytenant Gerasimov papirosunu dərinədən sümürüb, bir az başqa cür, mülayim ahənglə dedi:

– Ukraynanın çox yaxşı torpağı var, oranın təbiəti də gözəldir! Hər bir kənd və oba bizim üçün doğma idi; bəlkə də ona görə doğma idi ki, biz orada qanımızı axıdırdıq; axı qan, necə deyirlər, insanları bir-birinə yaxınlaşdırır. Onları doğma edir... Hər hansı bir kəndi tərk etməli olanda, ürəyimiz qan ağlayır, qəlbimiz sıxılır. Heyfimiz gəlirdi, ürək ağrısı ilə heyfilsənirdik. Kəndi tərk edib gedə-gedə bir-birimizin üzünə baxma bilmirdik.

...O zaman mən heç güman etmirdim ki, faşistlərə əsir düşə bilərəm, ancaq düşdüm. Sentyabr ayında mən ilk dəfə yaralandımsa da, sıradan çıxmıdım. İyirmi birində isə, Poltava vilayətinin Denisovka yaxınlığındakı vuruşmada ikinci dəfə yaralanıb əsir düşdüm.

Alman tankları bizim sol cinahımızda cəbhəni yarıdılar, onların arxasınca piyada hissəsi axıb gəldi. Biz mühasirədən vuruşa-vuruşa çıxırdıq. Həmin gün mənim böliüyüm çox adam itirdi. Biz iki dəfə düşmənin tanklarla hücumunu dəf etdik, altı tankı, bir dəne də zirehli maşını yandırır, sıradan çıxartdıq; qarğıdalı tarlasında yüz iyirmiye qədər hitlərçi öldürdük; sonra onlar minaatan batareyalarını irəli çəkildilər; buna görə biz, günortaçağında saat dördə qədər əlimizdə saxladığımız təpəni tərk etməyə məcbur olduq. Səhərdən hava isti idi. Göyde bir bulud parçası da yoxdu, gün adamı ələ yandırır ki, heç nəfəs almaq da mümkün deyildi. Minaları çox sıx

atırdılar; yadımdadır, elə susamışdıq ki, susuzluqdan döyüşçülərin dodaqları qalxmışdı, mən isə lap dəyişmiş səslə, xırıldaya-xırıldaya komanda verirdim. Biz qaça-qaça dərədən keçəndə mənim qabağmda mina partladı. Görək ki, mən ancaq, sütun kimi qalxan qara torpaq və toz dumanını görə bildim, vəssalam, ayrı şey yadımda deyil. Mənin qəlpəsi dəbilqəmi dəlib keçmişdi, ikinci qəlpə sağ çiyimdən dəymişdi.

Huşumu itirmiş halda nə qədər uzanıb qaldığım yadımda deyil, ancaq kiminsə ayaqlarının tapanlısından oyandım. Başımı qaldırıb gördüm ki, yuxıldığım yerdə yox, ayrı bir yerdə uzanmışam. Köynəyim öynimdə deyildi, çiyimi də kimse tələm-tələsik sarımsıydı. Dəbilqəm də başımda deyildi. Başımı da kim isə sarımsıydı; lakin binti bərkitməmişdilər, ucu sinəmə sallanmışdı. Bir anlığa düşündüm ki, döyüşçülərim məni çəkiş aparıblarmış; gedə-gedə mənim yaralarımı sarıyıblar; çətinliklə başımı qaldıranda ümid edirdim ki, öz döyüşçülərimi görəyəm. Lakin mənə tərəf qaçan adamlar bizimkilər deyildi, almanlar idi. Məni huşa gətirən onların ayaq tapanlısı olmuşdu. Mən onları ələ aydın gördüm ki, elə bil kinoya baxırdım. Əllərimlə ətrafımı yoxladım. Yanımda silah yox idi: nə tapançam vardı, nə də tüfəng, heç qumbara da yox idi. Bizimkilərdən kim isə planşet ilə silahımı çıxarıb aparmışdı.

Mən öz-özümə fikirləşdim: “Bu da ölüm”. Bu an mən daha nə bərədə düşünürdüm? Hərgah bu sizə gələcək roman üçün lazımdırsa, onda özünüzdən bir şey yazın, amma mən o zaman heç bir şey düşünməyə macal tapmadım. Almanlar lap yaxında idilər, buna görə mən uzanmış halda ölmək istəmədim. Mən, sadəcə olaraq uzanmış halda ölmək istəmirdim, bu cür ölə bilməzdim, başa düşürsünüzmü? Bütün quvvəmi topladım, əllərimi yerə dayayıb, dizi üstə qalxdım. Onlar qaça-qaça mənə yanaşanda artıq ayaq üstə idim. Dayanıb yırgalanırdım, yaman qorxurdum ki, elə indicə yırı-lacağam, onlar da məni uzanmış halda süngü ilə vuracaqlar. Onlardan birinin də sifəti mənim yadımda qalmayıb. Onlar mənim ətrafmda dayanmışdılar, nə isə deyib gülüşürdülər. Mən dedim: “Hə, di öldürün, it uşağı it! Öldürün, yoxsa bu saat yıxılacağam”. Onlardan biri tüfəngin qundağı ilə boynumdan vurdu, mən yıxıldım, ancaq dərhal yenə də qalxdım. Onlar gülüşdülər, faşistlərdən biri əlini oynatdı; demək istəyirdi ki, yəni get qabağa. Mən getdim. Bütün sir-sifətim quruyub laxtalanmış qana bulaşmışdı, başımın

yarısından hələ də qan axırdı, çox isti və yapışqan kimi qan idi, çiy-nim ağrıyırdı, özüm də sağ əlimi qaldıra bilmirdim. Yadımdadır, ki, uzanmaq istəyirdim, heç bir yere getmək meylim yox idi, amma buna baxmayaraq, gedirdim...

Yox, mən heç də ölmək istəmirdim, əsirlikdə isə qətiyyətlə qala bilməzdim. Başım gicəllənirdi, ürəyim bulanırdı, buna böyük bir çətinliklə dözə-dözə gedirdim, demək, mən hələ sağ idim; demək, hələ iş görə bilirdim. Bilsəydiniz susuzluq məni necə əldən salmışdı! Dilim-ağzım lap qurumuşdu, addımladıqca gözlərimin qabağında qara bir pərdə tərəpənirdi. Mən, demək olar ki, huşuz idim, lakin gedə-gedə düşündürdüm: "Doyunca su içib, bir balaca dincələn kimi qaçaçağam!"

Kiçik bir meşənin kənarında bizim hamımızı, əsir düşmüş sovet döyüşçülərini bir yere yığib, sıraya düzdülər. Əsir düşənlərin hamısı qonşu hissənin döyüşçüləri idi. Bizim polkdan mən ancaq üçüncü bölüyün iki qızıl əsgərini tanıdım. Əsir düşənlərin çoxu yaralı idi. Rusca çox pis danışan bir alman leytenantı soruşdu. "İçinizdə komissar və komandirlər varmı?" Heç kəs dinmədi. Buna görə leytenant bir də dedi. "Komissarlar və zabitlər iki addım irəli çıxsınlar". Heç kim sıradan çıxmadı.

Leytenant yavaş-yavaş sıranın qabağında keçdi, zahirən yəhudiyə oxşayan on altı adam seçdi. Alman zabiti bu on altı adamın hər birindən soruşdu: "Yəhudi?" – sualına cavab gözləməyib, əmr edirdi ki, onlar sıradan qırağa çıxsınlar. Onun ayırdığı adamlar arasında yəhudilər də vardı, ermənilər də, sadəcə ruslar da, ancaq hamısı qarabuğdayı idi, saçları da qara. Onların hamısını bir az kənara apardılar, gözümüzün qabağında güllələdilər. Sonra bizim üst-başımızı tələm-tələsik axtardılar, bumajniklərimizi və şəxsi şeylərimizdən nə var idisə, hamısını aldılar. Mən partiya bileti heç vaxt bumajnikə qoymurdum, qorxurdum ki, itər; partiya bileti şalvarımın alt cibində idi, buna görə də üstümü axtaranda bileti tapa bilmədim. Amma, hər halda, insan çox qərībə məxluqdur: mən möhkəm əmin idim ki, heyatım tükəndən asılıdır, bilirdim ki, qaçmaq istəyəndə məni öldürə bilməsələr də, fərqi yoxdur, yolda öldürəcəklər, ona görə ki, çox qan itirmişdim, başqaları ilə bərabər yol gedə bilməyəcəkdim, lakin axtarış qurtarıb, partiya bileti cibimdə qalanda mən elə sevindim ki, hətta susuzluğum da yadımdan çıxdı!

Bizi səfər dəstəsi qaydası ilə sıraya düzüb, qərbə tərəf apardı-lar. Yolun iki tərəfində də çox güclü mühafizə dəstəsi gedirdi; ona qədər də alman motosiklçisi hərəkət edirdi. Bizi iti getməyə məc-bur edirdilər, buna görə mən lap təqətdən düşürdüm. İki dəfə yığı-lıb, yenə qalxdım, yenə də getdim, çünki bilirdim ki, birçə dəqiqə yerdə qalsam, dəstə keçib gedəcək, məni isə elə oradaca, yolun ortasında güllələyəcəklər. Məndən qabaqda gedən serjantin başına bu cür bir iş gəldi. O, ayağından yaralanmışdı, inildəyə-inildəyə zorla gedirdi; hətta bəzən ağrıdan qışqırırdı. Bir kilometrə qədər gedəndən sonra serjant ucadan:

– Yox, gedə bilmirəm. Əlvida, yoldaşlar! – deyib, yolun orta-sında oturdu.

Onu gedə-gedə qaldırmaq istədilər, lakin o yenə də yerə oturdu. Serjantin çox solğun, gənc sifətini, çatılmış qaşlarını, yaşarmış göz-lərini yuxu kimi xatırlayıram... Dəstə keçib getdi. Serjant dalda qaldı. Mən dönüb geri baxanda gördüm ki, motosiklçi serjanta yanaşdı, motosikldən düşməyib, tapançanı qoburdan çıxartdı, serjantin qula-ğına dayayıb atdı. Biz balaca bir çaya çatana kimi faşistlər yenə bir neçə geri qalan qızıl əsgəri güllələdilər.

Bu zaman mən öz qarşımda çay, uçmuş körpü və keçid yerinin yan tərəfində yatıb qalmış yük maşını gördüm, buradaca üzü üstə yığıldım. Huşumu itirmişdimmi? Yox, itirmemişdim. Yerə sürülmə-dim, ağzıma yamanca toz dolmuşdu, qəzəbdən dişlərimi qıcıyırdım, qum dişlərimin arasında xırçıldayırdı, ancaq ayağa qalxa bilmirdim. Yanımdan yoldaşlarım ötüb keçirdilər. Onlardan biri yavaşca dedi: "Qalx, yoxsa öldürəcəklər!" Mən barmaqlarımla ağzımı cırmaqla-dım, gözümü sıxdım ki, ağrı ayağa qalxmağıma kömək eləsin...

Dəstə isə artıq keçib getmişdi, mənə yaxınlaşan motosikl təkəri-nin xışlatsını eşidirdim. Çəkdiyim əzaba baxmayaraq, yenə də ayağa qalxdım! Dönüb motosiklçiyə baxmadan, sərxoş kimi valaylaya-valaylaya özümü dəstəyə çatdırdım, dal sıralardan birinə qoşuldum. Çaydan keçən alman tankları ilə avtomobillər suyu bulandırmışdı-lar; buna baxmayaraq, biz bu qəhvəyi isti horranı içirdik; çayın bu bulanıq suyu bizə ən yaxşı bulaq suyundan da şirin və dadlı gəlir-di. Mən başımı, çiyinimi islatdım. Bu məni xeyli sərinlətdi, özümü əvvəlki kimi qüvvətli hiss elədim. İndi mən daha yığılmayaçağıma arxayın halda gedə bilirdim; ümid edə bilirdim ki, yolda uzanıb qalmayaçağam...

Biz çaydan aralanan kimi yolda orta vəznli alman tankları döşünə rast gəldik. Tanklar bizə tərəf gəlirdi. İrəlində gələn tankın sürücüsü bizim əsir olduğumuzu görüb, qazi son həddə qəder artırdı, bütün sürətilə bizim dəstənin arasına soxuldu. Ön sıraları tuturlar basıb xurd-xəşil elədi. Piyada mühafizə dəstəsinin soldatları və motosiklçilər qəhqəhə ilə bu mənzərəyə tamaşa edir, lyuklardan başlarını çıxartmış tankçılara baxa-baxa nə işə qışqırırdılar, əllərini oynadırdılar. Sonra bizi yenə sıraya düzüb, yolun kənarı ilə apardırlar. Şən adamlar idi, buna söz ola bilməzdi...

Mən həmin axşam və gecə qaçmaq fikrindən vaz keçdim, çünki başa düşmüşdüm ki, gedə bilməyəcəyəm; ona görə ki, qan itirməkdən lap zəifləmişdim, bir də, bizi çox bətər mühafizəyə almışdılar, qaçmaq təşəbbüsü, yəqin ki, müvəffəqiyyətsizliyə uğrayacaqdı. Lakin mən belə bir təşəbbüs etmədiyimə görə sonralar özümlə çox danladım, lap peşman oldum. Səhər çağı bizi bir kəndin içindən apardırlar; bu kənddə alman hissəsi dayanmışdı. Alman piyadaları küçəyə tökülüb, bizə baxırdılar. Mühafizə soldatları bizi məcbur etdilər ki, bütün kəndboyu qaça-qaça gedək. Axı cəbhəyə yaxınlaşan alman hissəsinin nəzərində bizi alçaltmaq lazım idi! Biz də qaçırdıq. Yıxılanı, ya geri qalanı o saat güllələyirdilər. Axşamçağı biz hərbi əsirlər düşərgəsinə çatdıq.

Hansı MTS-inşə həyətinin dörd tərəfinə sıx tikanlı məftil çəkmışdilər. İçəridə əsirlər çiyin-çiyinə dayanmışdılar. Bizi düşərgənin mühafizə dəstəsinin rəhbərinə verdilər; onlar da bizi tüfəng qundağı ilə məftillənmiş meydançaya saldırlar. Hərgah desəm ki, bu düşərgə cəhənnəm idi, onda heç bir şey deməmiş olaram. Ayaqyolu yox idi. Adamlar elə oradaca çölə çıxırdılar; elə oradaca, palçıqın, üfunət saçan lığın içində beziləri uzanmış, beziləri də ayaq üstə dayanmışdılar. Çox zəif düşənlər isə ümumiyyətlə, ayağa qalxmırdılar. Sutkada bircə dəfə su və yemək verirdilər. Bu yemək də bir parçə sudan və bir ovuc çiy darıdan, yaxud da çürümüş qarğıdalıdan ibarət idi, vəssalam. Bezi günlər isə heç bir şey vermir, bizi lap yaddan çıxarırdılar...

İki gündən sonra şiddətli yağışlar başladı. Düşərgənin palçığı elə qarışdırılmışdı ki, dizə qədər lığın içində gəzirdik. Səhərçağı islanmış adamlardan elə buğ qalxırdı ki, elə bil tərli atlar buğlanırdı, yağış isə ara vermədən yağdı... Hər gecə qırx-əlli adam

öldürdü. Biz hamımız aclıqdan gündən-günə zəifləyirdik. Mənə bir tərəfdən də yaralarım əzab verirdi.

Altıncı gün hiss elədim ki, çiyim və başımın yarası daha bərk ağrıyır. Yaralarım irinləməyə başlamışdı. Sonra çox pis qoxu emələ gəldi. Düşərgə ilə yanaşı kolxoz tövlələri var idi, bu tövlələrdə ağır yaralı qızıl əsgərlər yatırıdılar. Səhərçağı mən mühafizə dəstəsinin unterindən xahiş elədim ki, icazə versin həkimə müraciət eləyim; mənə demişdilər ki, həkim yarılların yanındadır. Unter rusca yaxşı danışdı. O, mənə belə cavab verdi:

“Rus, sən get öz həkiminin yanına. O, sənə dərhal yardım göstərər”.

O vaxt mən bu kinayəni başa düşmədim, buna görə də sevinə-sevinə tövləyə tərəf getdim.

Üçüncü dərəcə hərbi həkim məni qapının ağzında qarşıladı. Bu artıq işi bitmiş bir adam idi. Bir dəri idi, bir sümük; lap üzümləş, taqətdən düşmüşdü; keçirdiyi əzab-əziyyətdən dəli olmaq dərəcəsinə çatmışdı! Yaralıları peyin düşənəyin üstünə uzatmışdılar; onlar tövləni bürümüş ağır üfunətdən boğulurdular. Çoxunun yarasında qurdlar qaynaşırdı; gücü çatan yaralıları bu qurdları yarılarından barmaqları ilə, çöplərlə qurdalayıb, yerə töküürdülər... Elə buradaca bir yığın ölmüş əsir var idi, bu ölürləri çıxarmağa macal tapa bilmirdilər.

“Gördünüzmü? Mən sizə necə kömək edə bilərəm? Məndə sarğı üçün bircə dənə də tənəzf yoxdur, heç bir şey yoxdur! Gedin buradan, Allah eşqinə, gedin! Öz tənəzfərinizi çıxarın, yaralarınıza küll tökün. Baxın burada, qapının yanında təzə küll var”.

Mən o cür də elədim. Unter məni qapının ağzında qarşıladı, özü də mənə baxıb şit-şit gülürməyirdi. “Hə, necə oldu? Heç söz ola bilməz, sizin soldatların çox yaxşı həkimi var! O, sizə yardım göstərdimi?” Mən onun yanından dinməz-söyləməz keçib getmək istədim, lakin o, mənim üzümə yumruq ilişdirib bağırırdı: “Cavab vermək istəmirsən, heyvan?! Mən yıxıldım, o, mənim sinəmi, başımı xeyli təpiklədi, o ki, var döydü. Lap yorulunca vurdu. Mən öluncə bu faşisti yadımdan çıxartmaram, yox, heç yadımdan çıxartmaram! O məni sonralar da bir neçə dəfə kötəklədi. Tikanlı məftilin arasından görən kimi əmr edib, məni oradan çıxarır, döyməyə başlayırdı; özü də dinməz-söyləməz, çox səylə vururdu...”

Siz soruşursunuz ki, necə oldu mən sağ qaldım?

Mühəribədən qabaq mən hələ mexanik olmamış Kamada yük-dəşiyən işləyirdim, yük boşaldanda isə dalıma hər dəfə iki kise duz götürürdüm: Hər kisedə bir sentner duz olardı. Qüvvətli idim, gücüm kifayət edirdi; bir də ki, bədənəm möhkəmdir, lakin əsas məsələ bu idi ki, mən ölmək istəmirəm, müqavimət üçün məndə böyük bir iradə qüvvəsi vardı. Mən vətən uğrunda vuruşan döyüşçülərin sırasına qayıtmalı idim; düşmənlərdən sona qədər intiqam almaq üçün mən öz döyüşçülərimizin sırasına qayıtdım da!

Bir növ bölüşdürücü məntəqə olan bu düşərgədən mənə buradan yüz kilometr aralı olan başqa bir düşərgəyə köçürtdülər. Bölüşdürücü düşərgədə vəziyyət necə idisə, burada da hər şey o cür quruluşdu: tikanlı məfillər çəkilməmiş uca şalbanlar basdırılmışdı; başımızın üstündə nə talvar var idi, nə də qorunmaq üçün bir şey. Yemək də o biri düşərgədəki kimi idi, ancaq burada hərdənbir ciy darı əvəzinə adama bir parç çürümüş, bişmiş buğda verir, yaxud da gəbəmiş at cəsədlərini çəkib, düşərgəyə salırdılar; cəmdəklərin bölüşdürülməsini əsirlərin öz öhdəsinə buraxırdılar. Acından ölməmək üçün biz cəmdəkdən yeyir, yüzlərlə qırılırdıq... Hələ bunlar bəs deyilmiş kimi, oktyabr ayında soyuqlar başladı, ara vermədən yağış yağdı; səhərlər yer donurdu. Biz soyuqdan olmazın əziyyəti çəkirdik. Mən ölmüş bir qızıl əsgərin köynəyi ilə şinelini çıxartdım. Lakin bu da mənə soyuqdan xilas edə bilmirdi, aclığa isə artıq alışmışdıq...

Bizə keşik çəkənlər talandan və soyğunçuluqdan piylənmiş soldatları. Onların hamısı xasiyyətə bir biçimli idi, hamısı seçmə və qəddar əclaf. Məsələn, onların əyləncəsi bu idi: səhərçağı bir nəfər yefreytor məfillərə yanaşıb, törcüməci vasitəsilə deyirdi:

"Bu saat yemək paylayacaqlar. Yeməyi sol tərəfdən verəcəklər".

Yefreytor gedirdi: ayaq üstə dura bilənlərin hamısı çəpərin sol tərəfinə toplaşır. Bir saat gözləyirdik, iki saat, üç saat keçirdi. Yüzlərlə titrəyən, canlı skelet, adamın iliyinə işləyən küləyin qabağında dayanırdı... dayanıb gözləyirdi...

Qəflətən o biri tərəfdə keşikçilər görürdülər. Onlar məfillərin üstündən, parça-parça doğranmış at eti tozalayırdılar. Acından həlak olan bütün əsirlər cumurdular o tərəfə; palçığa bulaşmış at eti parçalarının ətrafında boğuşma başlanırdı...

Keşikçilər qəhqəhə ilə gülürdülər; sonra isə birdən şaqqlı ilə pulemyotdan atəş açırdılar. Qışqırıq və inilti səsi ətrafı bürüyürdü.

Əsirlər çəpərin sol tərəfinə qaçırdılar, ölənlər və yaralıları isə yerdə qalırdılar... Düşərgənin rəisi olan ucaboy ober-leytenant gülməyini zorla saxlayıb deyirdi:

"Siz yemək paylayanda qayda-qanunu biabırcasına pozdunuz. Hərgah bir də belə şeyi təkrar etsəniz, ömr edəcəyəm sizi, bütün bu rus donuzlarını amansızcasına güllələsinlər! Ölənlərlə yaralananları rədd eləyin!" Düşərgə rəisinin dalında dayanmış hitlerçi soldatlar gülməkdən uğunurdular. Rəislərinin "məzəli", "gülməli" hərəkəti onlara ləzzət verirdi.

Biz öldürülmüş qızıl əsgərləri dinməz-söyləməz düşərgədən çəkib çıxarı, yaxın bir yerdə, dərədə basdırırdıq... Bu düşərgədə də bizləri yumruqla, ağacla, tüfəng qundağı ilə döyürdülər. Elə belə, səbəbsiz, danıxdıqları üçün, yaxud da əylənməkdən ötrü döyürdülər. Mənim yaralarımın sağalması uzun çəkdi; sonra, yəqin, daimi rütubətdən və döyülməkdən yaralarım yenə açıldı, elə ağrımağa başladı ki, heç dözmək olmurdu. Lakin mən hələ də yaşayırdım, xilas olmaq ümidimi itirmirdim... Biz palçıqın içində yatırıdık, altımıza salmağa nə bir həsir var idi, nə də ayrı bir şey. Bir yere yığışır, bir-birimizə sığınb yatırıdık. Bütün gecəni hamı yavaşca qurcalanırdı, ona görə ki, lap altı, palçıqın içində yatanlar soyuqdan donurdular, üstə olanlar da donurdular. Bu, yuxu deyildi, dözülməz bir məşəqqət idi.

Günlər bu minval ilə, ağır yuxu kimi keçirdi. Mən gündən-günə lap zəifləyib əldən düşürdüm. İndi mənı balaca bir uşaq da yerə yıxa bilərdi. Bəzən bir dəri, bir şümük olan arıq əllərimə dəhşətlə baxa-baxa düşünürdüm: "Bəs axı mən buradan necə gedəcəyəm?"

Elə ilk günlər qaçmadığıma təəssüf edir, özümü söyürdüm. Düşünürdüm ki, hərgah mənə o vaxt öldürsəydilər, indi dəhşətli əzablarıdan qurtarmış olardım.

Qış gəldi. Biz qarı qazıb, donmuş torpaqda yatırıdık. Düşərgədəki döyüşçülərin sayı getdikcə azalırdı... Nəhayət elan etdilər ki, bir neçə gündən sonra bizi işə göndərəcəklər. Hamı dirçəldi, hamıda, zəif də olsa, ümid duyğusu baş qaldırdı, lakin bu, hər halda bir ümid idi: bəlkə də qaçmağa imkan tapıldı.

Həmin gecə sakit, lakin ayaz idi. Dan yeri ağarmamışdan top atəşi səsləri eşitdik. Ətrafımda hər şey hərəkətə gəldi. Gurultu təkrar olunanda kim isə uca dan dedi:

– Yoldaşlar, bizimkilər hücum edirlər!

Bu zaman fəvqəladə bir hadisə baş verdi: bütün düşərgə, elə bil əmrə ayağa qalxdı! Hətta bir neçə gün ərzində ayağa qalxmayanlar da qalxdılar. Hər tərəfdən həyəcanlı pıçıltı və boğuc hıçqırıq səsləri eşidildi... Mənim yanımda kim isə arvad kimi hönkürtü ilə ağlayırdı...

Leytenant Gerasimov nəfəsi tənəşə-tənəşə cəld dedi: "Mən də... mən də... ağlayırdım". Bunu deyib bir dəqiqə susdu, lakin sonra özünü ələ alıb, sakit halda sözüne davam etdi: mənim də göz-lerimdən, üzümədən yaş axır, elə üzümədən quruyurdu. Kim isə zəif səsle "Beynəlmiləl" oxudu; biz də nazik, boğuc sədalarla ona qoşulduq. Keşikçilər pulemyotlardan və avtomatlardan bizə atəş açdılar, kim isə: "Yerə yat!" deyər əmr verdi. Mən bədənimi qara sıxıb uzanmışdım, uşağ kimi ağlayırdım. Lakin bu, yalnız sevincdən doğan göz yaşları deyildi, həm də xalqımız üçün iftixar hissələrindən doğan göz yaşları idi. Aclıqdan təqsiz hala düşmüş, zəifləmiş olan silahsız qızıl əsgərləri faşistlər öldürə bilirdilər, bizə işgəncə verə bilirdilər, lakin bizim ruhumuz öldürə bilməzdilər, onlar bizim iradəmizi məhv edə bilməzdilər, heç bir zaman məhv edə bilməyəcəklər! Mən sizə lap açıq deyirəm, onlar qayaya rast gəlmişdilər, yenilməz bir qayaya!

Mən həmin gecə leytenant Gerasimovun söylədiyi əhvalatı axıra qədər dinləyə bilmədim. Onu təcili surətdə hissə qərarına çağırıdılar. Lakin bir neçə gündən sonra biz yenə görüşdük. Qazmanın kif, bir də şam ağacı qatranın qoxusu gəlirdi. Leytenant belini büküb, skamyada oturmuşdu; iri biləklərini dizlərinə qoymuş, barmaqlarını bir-birinə keçirmişdi. Mən ona baxanda, qeyri-iradi olaraq düşündüm ki, leytenant barmaqlarını bir-birinə keçirib, elə bu cür oturmağa, saatlarla susub, ağır, səmərəsiz düşüncəyə dalmağa orada, hərbi əsirlik düşərgəsində adət etmişdir.

– Siz soruşursunuz ki, mən oradan necə qaça bildim? Bu saat nəql edərdim. Gecə yansı top atəşi səslərini eşidəndən bir az sonra bizi istehkam qurmaq işinə göndərdilər. Şaxta yumşalmışdı, qar ərimişdi. Yağış yağdı. Bizi düşərgənin şimalına apardılar. Əvvəlki əhvalat yenə də başlanmışdı; təqətdən düşmüş adamlar yığılırdılar, onları güllələyib yoldaca atırdılar...

Onu da deyim ki, bizim bir nəfər düşmüşümüz gedə-gedə yerdən bir dəne don vurmuş kartof götürmüşdü, buna görə unter onu

güllələdi. Biz kartof tarlasından keçirdik. Familiası Qonçar olan bir starşına vardı, özü də ukraynalı idi; həmin starşına bu andıra qalmış kartofu yerdən götürüb gizlətmək istədi. Unter bunu gördü. Bir kəlmə söz deməyib, Qonçara yanaşdı, boynunun ardına bir güllə çaxdı. Dəstəni dayandırdılar, sıraya düzdülər. Unter əlini gəzdirib, dörd tərəfi göstərərək dedi: "Bütün bunlar Alman dövlətinin mülkiyyətidir. Kim sizdən özbaşınalıq edib bir şey götürsə, onu öldürəcəyik".

Keçib getdiyimiz kənddə qadınlar bizi görüb, bizə çörək parçaları, bişmiş kartof atmağa başladılar. Bizimkilərdən bəziləri bunları götürə bildi, qalanları götürə bilmədilər; keşikçilər pəncərələri gülləyə basdılar, bizə isə əmr etdilər yeyin gedək. Lakin uşaqlar gözlərdə qorxu olan məxluq deyil, onlar bir neçə məhəllə qabağa qaçıb, düz yolun ortasına çörək qoyurdular, biz də çörəyi yerdən götürürdük. Mənə bir dəne böyük, bişmiş kartof düşdü. Kartofu yanımdakı adamla iki yerə böldük, qabıqlı-qabıqlı yedik. Mən ömrümdə belə dadlı kartof yeməmişdim!

İstehkamı məşədə tikirdilər. Almanlar mühafizə dəstəsini xeyli artırmışdılar, əlimizə bel verməmişdilər. Yox, mən onlara istehkam qurmaq istəmirdim, mən bunu dağıtmaq istəyirdim!

Elə həmin gün axşama yaxın mən qət etdim: qazdığımız çuxurdan çıxdım, bel sol əlimə alıb, keşikçiye yanaşdım... Bundan qabaq mən fikir verib görmüşdüm ki, qalan almanlar çuxurun yanındadırlar, bizim dəstəyə göz olan bu almandan başqa yaxında ayrı heç bir keşikçi yox idi. Mən soldata yanaşıb mızıldadım:

– Mənim belim sınıb... bir baxın.

Bir anlığa ağıma belə bir fikir gəldi ki, hərgah gücüm çatmasa, ilk zərbə ilə onu vurub yıxa bilməsəm, məhv oldum. Keşikçi, görünür, mənim üzümün ifadəsində nə isə sezmədi. O, ciynini tərpedib avtomatın qayığını çıxartdı, bu dəm mən belinin onun sifətinə ilişirdim. Mən onun başına vura bilməzdim, çünki başında dəbilqə var idi. Amma hər halda gücüm çatdı, alman cıncırını da çıxarmayıb, üzü üstə yerə sərilədi.

Artıq mənim əlimdə avtomat və üç dəne də patron darağı var idi. Qaçdım! Ancaq qaçanda başa düşdüm ki qaça bilmirəm. Qüvvəm çatmır, vəssalam! Dayanıb nəfəsimi dərdim, sonra yenə birtərə qılmağa başladım. Dərədən o tərəfə meşə sıx idi, mən özümü meşənin o sıx yerinə çatdırmaq istəyirdim. Neçə dəfə yığıldım,

qalxıb yenə yığıldığım yadımda deyil... Lakin mən hər dəfə, hər dəqiqə uzaqlaşdım. Hıçqıra-hıçqıra, yorğunluqdan boğula-boğula təpənin o biri tərəfindəki meşə ilə irəliləyirdim; bu zaman məndən xəyli uzaqlarda, arxa tərəfdə, avtomat atəşi və bağurtı eşitdim. İndi daha məni ələ keçirmək asan deyildi.

Hava qaralırdı. Lakin almanlar mənim izimə düşüb, dalımcə gəlsəydilər, mənə yaxınlaşsaydılar, mən ancaq son patronu özüm üçün saxlayacaqdım. Bu fikir məni ruhlandırırdı, mən yavaş-yavaş, ehtiyatla getməyə başladım.

Gecəni meşədə qaldım; məndən yarım kilometr o tərəfdə bir kənd var idi, oraya getməyə qorxdum; qorxdum ki, birdən almanlara rast gələm.

Ertəsi gün məni partizanlar apardılar. İki həftə onların qazmasında qalıb dincəldim, cana gəldim, qüvvə topladım. Əvvəlcə onlar mənə bir az şübhə ilə baxırdılar, mən düşərgədə olanda partiya билетini astarın altından çıxarıb onlara göstərdim, buna baxmayaraq, yenə də məndən şübhələnirdilər. Sonra onların hərbi əməliyyatında iştirak etməyə başlayanda mənə qarşı münasibət dərhal dəyişdi. Hələ orada, partizanların arasında olanda, mən öldürdüyüm faşistlərin hesabını aparmağa başladım; bu hesabı indi də diqqətlə davam etdirirəm; yavaş-yavaş yüzə çatdırıram.

Yanvar ayında partizanlar məni cəbhə xəttindən keçirdilər. Bir aya qədər hərbi xəstəxanada yatdım. Çiyimdəki mina qəlpəsini çıxartdılar; düşərgələrdə düşər olduğum yel xəstəliyini və bütün başqa naxışlıqları müharibədən sonra müalicə edəcəyik. Sağalmağ üçün məni evə buraxdılar. Evdə bir həftə qaldım, bundan artıq dayana bilmədim. Darıxdım, dözə bilmirdim! Nə deirsiniz deyin, axıra qədər mənim yerim buradır.

Biz leytenant Gerasimovla qazmanın qapısı ağzında vidalaşırdıq. Leytenant parlaq gün işığına qorqulmuş cığırda dalğın-dalğın baxa-baxa dedi:

– ...Biz əsl döyüşçü kimi vuruşmağı da, nifrət etməyi də, ürək-dən sevməyi də öyrənmişik. Müharibə kimi məhək daşında insanın bütün hissələri çox gözəl büllurlaşır. Adama elə gəlir ki, sevgi ilə nifrəti heç bir vaxt yanbayan qoymaq olmaz; bilirsinizmi bu barədə necə deyirlər: “Atla ürəkə xallı maralı bir arabaya qoşmaq olmaz”, amma bizdə onları arabaya qoşublar, onlar da arabanı çox yaxşı çəkirlər! Faşistlərin mənim vətənime və şəxsən özümə vurduğu

zərər üçün mən onlara dərin nifrət bəsləyirəm; eyni zamanda öz xalqımı bütün varlığımı sevirəm, onun faşizm əsəreti altında əzab-çəkmesini istəmirəm. Məni də, bizim hamımızı da bu cür amansızcasına, misilsiz bir qəzəblə vuruşmağa vadar edən də məhz budur; bizim hərəkətimizdə, mübarizəmizdə təcəssüm edən məhz bu iki hissə bizi qələbəyə çatdıracaqdır. Bizim vətənə olan sevgimiz qəlblərimizdə yaşayır, qəlbimiz döyündükcə bu sevgi də ürəyimizdə yaşayacaqdır, lakin bizim nifrətimiz daim süngülərimizin ucundadır. Hərgah mənim bu sözümlə qəliz və müəmmalıdırsa, siz məni bağışlayın, lakin mən bu cür düşünürəm, – deyər leytenant Gerasimov sözünü bitirərək, bizim onunla tanış olduğumuz müddət ərzində ilk dəfə sadə və mehriban bir təbəssümlə, uşaq təbəssümünü ilə gülümsədi.

Mən isə ilk dəfə gördüm ki, dözmüş olduğu əzab-əziyyətdən, məşəqqətdən sarsılmış, lakin hələ də palıd kimi qüvvətli və möhkəm olan bu otuz iki yaşlı leytenantın gicgahlarındakı saçları ağa-paq ağarır. Ağır iztirablar nəticəsində qazanılmış bu ağ saçlar, həm də elə təmiz idi ki, leytenantın pilotkasına yapışmış ağ sap kimi zərif teli gicgahına dəyəndə yox olurdu; mən nə qədər çalışırdımsa, bu zərif teli görə bilmirdim.

NAXIRÇI

I

Şərqdən günəşin yandırıb yaxdığı boz çöldən, çatdaq-çatdaq olmuş ağ şoranlıqdan on altı gündü ki, isti külək esirdi.

Torpaq kömürə dönmüşdü, otlar saralıb büzülmüşdü, yol qırağındakı quyuların suyu çekilmişdi; hələ sünbül bağlamayan taxıl saralıb-solmuş, xəstə qocalar kimi belini bükərək başını aşağı aymişdi.

Günortaçağı mürgüləyən xutura mis zəngin səsi yayıldı.

Hava bürküdür. Hər tərəfi sükut bürüyüb. Yalnız çəpərlər boyunca toz qaldıran ayaq şappıltıları bir də qocaların kəsəklərə deyib yolu yoxlayan qoltuğağalarının tappıltısı eşidilir.

Camaatı xutor yığıncağına çağırırlar. Gündəliyə naxırçı tutmaq məsələsi daxil edilmişdir.

İcraiyyə komitəsində səs-küy var idi. Tütün tüstüsü ətrafı bürümüşdü.

Sədr karandaş qınğı ilə stolu taqıldatdı.

– Vətəndaşlar, köhnə naxırçı naxırı otarmaqdan imtina edir, deyir ki, muzdu azdır. Biz, yəni icraiyyə komitəsi, Frolov Qriqorini naxırçı qoymağı təklif edirik. Öz adamımızdır, yetimdir, komso-molçudur... Onun atası, sizə məlum olduğu kimi, çekməçi idi. Qriqori bacısı ilə olur və azuqələri yoxdur. Vətəndaşlar, mən belə fikirleşirəm ki, siz vəziyyəti nəzərə alıb naxıra baxmaq üçün onu işə götürərsiniz.

Qoca Nesterovun səbri çatmadı, əyri yanını basa-basa yerində qurcalandı.

– Mümkün deyil... Naxır böyükdür. Ondən heç naxırçı çıxar?.. Heyvanı otaranda görə naxıra göz-qulaq olasan, naxır yeri də uzaqdadır, yaxınlıqda ot yoxdur, onun üçün çətin olar. Payızadəkə düyələrin heç yarısı da qalmaz.

Çoxbilmiş qoca, tın-tın danışan dəyirmançı İqnat istehza ilə dil-ləndi:

– Naxırçını biz icraiyyə komitəsiz də taparıq, bu ancaq bizim özümüzə aiddir... Yaşlı, etibarlı, mal-qara ilə xoş rəftar etməyi bacaran adam tapmalıyıq...

– Doğrudur, baba...

– Qoca tutsanız, vətəndaşlar, buzovlar lap tez itib batar... İndi zamanə dəyişilib, hər yerdə oğurluq artır... – Bu sözləri sədr həm təkidlə, həm də intizarla dedi, dal sıradan oturanlar onun sözünə qüvvət verdilər:

– Qoca yaramaz... Siz nəzərə alın ki, naxırdakılar inək deyil, bildirki düyələrdir. Burada cəld adam lazımdır. Naxır dağıldımı, di gəl bir yerə topla görüm; qoca düyələrin dalınca qaçar, iç-içaladı tükülər...

Qəhqəhə səsi ucaldı, İqnat baba isə daldan yenə astadan:

– Bunun kommunistlərə heç dəxli yoxdur... Burada dua iş görər, yoxsa boş-boş... – Xatakar qoca bunu deyib dəz basını sığalladı.

Lakin bu yerdə sədr tam ciddiyyətlə dedi:

– Xahiş edirəm, vətəndaş, ağzına gələni danışma. Belə sözlər üçün... belə sözlər üçün... belə şeylər üçün yığıncaqdan çıxaram...

Dan yeri söküləndə, borulardan tüstü çirkli pambıq topası kimi çıxıb meydana yayılanda Qriqori yüz əlli başdan ibarət naxırı bir yerə yığdı, xutordan çıxıb, boz və tutqun təpəyə tərəf apardı.

Çöli baybək yuvaları boz sızanaq kimi bürümüşdü, baybəkler uzun-uzadı və ehtiyatla fit verirdi; alçaq ot basmış qobulardan bəz-gəklər gümüşü lələklərini parıldada-parıldada uçuşurdular.

Naxır sakitdir. Düyələrin haça dırnaqları yerin qırıq qabığına deyib, çaqıldayıb.

Qriqorinin bacısı naxırçının köməkçisi Dünyaşka onunla yanaşı addımlayır. Onun günəşdən yanımsı çilli yanaqları, gözləri, dodaqları, bütün varlığı gülmür, çünki pasxa həftəsindən sonra onun vur-tut on yeddi yaşı tamam olmuşdur, on yeddi yaşında isə hər şey: qar-daşının qaşqabaqlı sifəti də, gedə-gedə gövsəyən palazqulaq düyə-lər də adama məzəli görünür, ikinci gündür ki, onların bir parça çörəyi yoxdur, bu da gülməlidir.

Qriqori isə gülmür. Onun köhnə günlüklü papağının altından görünən qırıqlıq dik alrı və yorğun gözləri oğlanı yaşıdan böyük göstərir, elə bil o, cəmi on doqquz il ömür sürməmişdir.

Naxır yolun qırağı ilə, səpələnmiş halda sakitcə gedirdi.

Qriqori geridə qalan düyələri fişqırıqla səsləyərək, Dunyaşka-ya tərəf döndü:

– Dunka, payızadək çörək pulu qazanarıq, sonra şəhərə gedərik. Mən fəhlə fakültəsinə daxil olaram, səni də bir yerə düzəldərik... Bəlkə də, elə oxumağa qoyduq... Şəhərdə, Dunyaşka, katib çoxdur, çörəyin də bizdəki kimi ot qarışdırılmışını yox, təmizini yeyirlər.

– Getməyə pul haradan?

– Ay axmaq... Bizə iyirmi pud taxıl verəcəklər, bu da sənə pul... hər pudunu bir manata satarıq, sonra darını satarıq, təzəyi də...

Qriqori yolun ortasında dayanıb, əlindəki qamçı ilə tozda nə isə cızıb hesabladı.

– Qrişa, nə yeyəcəyik? Bir tikə də çörək yoxdur...

– Mənim torbamda bir parça quru qoğal qalmışdır.

– İndi yedik, bəs sabah?

– Sabah xutordan gələrlik və un götürərlər... Sədr söz verib...

Günorta günəşi adamı yandırır. Qriqorinin giş köynəyi tərdən islanıb, kürəyinə yapışmışdır.

Naxır narahat gedir, buzovları mozalan və milçəklər sancır, qızmış havanı mal-qaranın böyürtüsü və mozanların viziltisi bürümüşdür.

Axşam, gün batmamışdan qabaq, naxırı qovub ağla getirdilər. Yaxınlıqda bir gölməçə, bir də bəlimi yağışdan çürümüş koma vardı.

Qriqori yorta-yorta qaçaraq naxırı ötüb keçdi. Ağır addımlarla ağla çatıb, cır-çırpıdan hörülmüş qapını açdı.

Düyələri bir-bir qapıdan içəri keçirə-keçirə saydı.

II

Gölün o tərəfində, iri noxud kimi nəzərə çarpan təpədə yeni koma qurdular. Divarlarına peyin sürtdülər, üstünü isə Qriqori qan-qalla örtüdü.

Ertəsi gün sədr at belində gəldi. Yarım pud qarğıdalı unu və bir torba darı getirdi.

Sərində oturub papiros çəkdi.

– Sən yaxşı oğlansan, Qriqori. Naxırı otar, payızda sənə ilə mahala gedərik. Bəlkə, orada bir yol tapıb, oxumağa getdin... Orada maarif şöbəsində mənim tanışım var, kömək eder...

Qriqori sevindiyindən qıpqırmızı qızardı və sədri yola salarkən, üzəngisini basdı, əlini bərk-bərk sıxdı. At nallının altından burula-burula qalxan tozun dalınca uzun-uzadı tamaşa etdi.

Şəfəqin zəif qızırtısına bürünmüş quru çöl günortaçağı istidən boğulurdu. Qriqori arxası üstə uzanıb göy dumanı bürünmüş təpəyə baxır və ona elə gəlirdi ki, çölün də canı vardır, saysız-hesabsız qəsəbələrin, stanitsaların, şəhərlərin ağırlığı altında o əzab çəkir. Sanki yer tövşüyə-tövşüyə nəfəs alaraq tərpənir, harada isə aşağıda süxurların qalın təbəqələri altında başqa, naməlum bir həyat çırpınır.

Günün günortaçağı adamı döhşət bürüyürdü.

Qriqori uzanıb gedən saysız-hesabsız təpələri nəzərdən keçirir, su şınağını andıran ilğıma, qəhvəyi rəngə çalan otu özünə naxıra baxır və fikirləşirdi ki, eldən-obadan ayrı düşüb.

Bazar axşamı Qriqori naxırı qovub getirdi. Dunyaşka komanın yanında ocaq qalamışdı, dandan və ətirli turşəngdən sıyıq bişirirdi.

Qriqori ocağın yaxınlığında oturdu və qamçı ilə təzəyi eşələyə-eşələyə dedi:

– Qrişağilin düyəsi azarlayıb. Sahibinə xəbər vermək lazımdı.

Dünya laqeyd görünməyə çalışaraq soruşdu:

– Bəlkə, mən xutora gedim?

– Lazım deyil. Mən naxırı tək qoruya bilmərəm, – deyərək Qriqori gülümsədi: – Adamlar üçün darıxmısan, hə?

– Darıxmısam, Qrişa, özüm... Bir aydı çöldə yaşayıyıq, bircə dəfə adam üzünü görmüşük. Yaydı burada yaşasaq, danışmaq da yadıımızdan çıxacaq...

– Səbir elə, Dünya... Payızda şəhərə gedəcəyik. Oxuyacağıq, oxuyub qurtarandan sonra bura qayıdacağıq. Torpağı elmi əsaslarla becərməyə başlarıq, yoxsa, burada camaat cəhəllət içindədir... Hamı savadsızdır... kitab yoxdur...

– Mənimlə səni məktəbə qəbul etməzlər... Biz avamıq...

– Yox, qəbul edərlər. Qışda stanitsaya gəndəyə özek kitabının yanında Leninin kitabını oxudum. Orada deyilir ki, hakimiyyət proletarların əlində olmalıdır. Oxumaq barədə də yazılıb ki, kasıblar oxumalıdır.

Qrişka dizi üstə oturdu, alovun qırmızı işığı onun yanaqlarında rəqs etməyə başladı.

– Öz respublikamızı idarə edə bilmək üçün biz oxumalıyıq. Şəhərlərdə hakimiyyət fəhlələrin əlindədir, bizdə stanitsanın sədri qolçomaqdır, xuturlarda da sədrlər varlılardır...

– Qrişa, döşəmə, paltar yuyardım, pul qazanardım, sən isə oxuyardın...

Təzək yavaş-yavaş yanır, tüstüləyir və közərir.

Yanyuxulu çöl susurdu.

III

Özək katibi Politov mahala gedən milisionerlə Qriqoriyə xəbər göndərmişdi ki, stanitsaya gəlsin.

Qriqori hava işıqlaşmamış yola düşdü və günortaçağı təpənin başından kilsəni, üstü külək və tənəkə ilə örtülmüş kiçik evləri gördü.

Oğlan döyənək olmuş ayaqlarını zorla sürüyə-sürüyə meydana çatdı.

Klub keşişin evində idi. O, tər ot qoxusu verən yeni yollardan keçərək, geniş bir otağa girdi.

Örtülü pəncərə taxtaları otağı yarıqaranlıq etmişdi. Pəncərənin qabığında Politov, əlində rəndə çərçivə düzəltdirdi.

O, tərlı əlini Qriqoriyə uzadaraq, gülümsəyib dedi:

– Əşitmşəm, qardaş, eşitmşəm. Ancaq nə etmək olar! Mahaldan soruşdum: yağ zavoduna adam lazım imiş, sən demə, tələb olunduğundan da on iki nəfər artıq adam qəbul ediblər... Bir müddət naxıra bax, payızda səni oxumağa göndərərik.

– Təki iş olsun... Xutor qolçomaqları məni naxırçı götürməyi heç istəmirdilər... Deyirdilər ki, komsomolçudur, Allahsızdır, naxırçı duasız otaracaq... – deyər Qriqori yorğun-yorğun güldü.

Politov qolu ilə yonqarı təmizlədi və pəncərənin içində oturub, tərdən islanmış qaşlarını çatarək Qriqorini süzməyə başladı.

– Qrişa, arıqlamısan... Yemək-içməyin necədir?

– Birtəhər dolanıram!

Susdular.

– Hə, yaxşı, gedək bizə. Sənə təzə ədəbiyyat verim: mahaldan qəzet və jurnallar almışq.

Qəbiristanı çıxan küçə ilə yeriirdilər. Boz kül qalağının içində toyuqlar eşələnirdi. Haradasa quyu çarxı cırlıdayır və cansız sükutdan qulaqlar cingildəyirdi.

– Sən bu gün qal. Yığıncaq olacaq. Uşaqlar səni soruşurdular, deyirdilər: “Qrişa haradadır, nə bilim, nə oldu, necə oldu?” Uşaqlar

larla görüşsən... Bu gün mən beynəlxalq vəziyyət haqqında məruzə edəcəyəm... Mənim evimdə gecələyirsən, sabah gədersən. Yaxşı?

– Gecələyə bilmərəm. Dünya naxıra təkə göz ola bilməz. Yığıncaqda olaram, qurtaran kimi gecə ilə gədərem.

Politovgilin dəhlizi səndir.

Alma qurusunun xoş ətri ətrafı bürümüşdür. Divarlardan asılmış xamıtdan və qoşqu qayıqlarından isə at təriniyi gəlir.

Küncdə kvasla dolu badya, onun yanında isə böyrü əyri çarpayı qoyulmuşdur.

– Burda yatıram, daxma isti olur... – Politov əyilib kətan parçasının altından “Pravda”nın çoxdankı nömrələrini və iki kitabça çıxartdı. Onları Qriqorinin qoltuğunun altına soxdu və yamaqlı torbanın ağzını açdı:

– Tut...

Qriqori torbanın ucundan yapışmış, gözlərini isə qəzetin sətirinə zilləmişdi.

Politov unu ovcu ilə torbaya töküb, onu yarı elədi və otağa keçdi.

– Evə gedəndə özünlə apar.

– Aparmayacağam... – deyər Qriqori pörtmüş halda cavab verdi.

– Necə yeni aparmayacaqsan?

– Elə-belə, aparmayacağam...

– Nə danışsən, naciins! – deyər Politov rəngi ağarmış halda gözlərini Qrişkaya zillədi. – Bu da sənə yoldaş! Acından ölər, amma bir kəlmə söz deməz. Götür, yoxsa dostluğu pozaram...

– Mən sənın axırıncı tikəni əlindən almaq istəmirəm...

– Nə axırıncı tikə, – deyər Politov Qriqorinin torbanı açıqla bağlamağa baxa-baxa bir qədər yumşaq danışdı.

Yığıncaq sübh açılana bir az qalmış qurtardı.

Qrişa, çöllə gedirdi. Un torbası ciyinlərinə ağırlıq edirdi. Sür-tülüb derisi getmiş ayaqları yanırdı, lakin o, ruh yüksəkliyi ilə, şad bir halda sübh şəfqətinə tamaşa edə-edə addımlayırdı.

Dan yeri söküləndə Dünya ocaq qalamaq üçün quru təzək yığmaqdan ötrü komadan çıxdı. Qriqori yorta-yorta ağıldan gəlirdi. Dünya hiss etdi ki, nə isə bir belə üz vernişdir.

– Yoxsa, bir belə üz verib?

– Qrişkagilin düyəsi gəbərib... Daha üç heyvan azarlayıbdır. – Sonra nəfəsini dərib dedi: – Dünya, xutora get. Qrişaya və başqalarına de ki, bu gün gəlsinlər... mal-qaraya xəstəlik düşüb.

Dunya başına tələsik yaylıq ördü. Təponin dalından asta-asta qalxmaqda olan günəşin ilk şüaları altında təpəni aşdı.

Qriqori onu yola salıb, yavaş-yavaş ağıla tərəf getdi.

Naxır qobuya enmişdi. Çəpərin yanında isə üç düyə qalmışdı. Günüortaçağı üçü də öldü.

Qriqori vurnuxur, naxırın yanından ağıla qaçırdı, düyələrin ikisi də azarladı...

Biri nohurun yanında, lilin üstünə yığıldı, başını Qrişaya tərəf çevirdi. Uzun-uzadı böyürdü; yaşla dolu gözləri donuqlaşdı. Qrişanın günəşdən qaralmış yanaqlarından da duzlu göz yaşları axdı.

Gün batanda Dünya düyə sahibləri ilə qayıtdı.

Qoca Artyomiyç baba qımıldanmayan düyəni qoltuq ağacı ilə təpədənərk dedi:

– Bu şurşelka azarıdır. İndi bütün naxıra düşəcək.

Düyələrin dərilərini soydular, cəmdəklərini isə nohurun yaxınlığında basdırdılar. Təzə təpənin üstünə quru, qara torpaq səpdilər.

Ertəsi gün isə Dunyaşka yenidən yol ilə xutora tərəf addımlayırdı. Birdən yeddi düyə azarlamışdı...

Qara günlər başlanmışdı. Ağıl boşalırdı. Qrişka da qəlbində boşluq hiss edirdi. Yüz əlli baş düyədən əllisi qalmışdı. Mal-qara sahibləri arabalarda gəlib, gəbərmiş düyələrin dərilərini soyur, yağanda dayaz çalalar qazaraq qanlı cəmdəkləri basdırıb gedirdilər. Sürü isə ağla həvəssiz gəlirdi; düyələr qan qoxusunu və içərilərində gözə görünmədən dolaşan ölümü hiss edərək böyürürdülər.

Dan yeri söküləndə rəngi sapsarı saralmış Qrişka ağılın cınladan qapılarını açarkən, naxır otlamağa çıxır və düyələrin basdırdığı yerden keçirdi.

Çürüməkdə olan cəmdək qoxusu, qəzəblənmiş mal-qaranın qaldırdığı toz, yanıqlı, acizənə böyürtü, çölün üstündən çox yavaş keçən qızmar günəş ətrafa hakim olmuşdu.

Xutordan ovçular gəlirdilər. Ağılın ətrafında ataş açaraq, amansız azarı qovurdular. Düyələr isə hey gəbərdildilər və naxır gündəngünə seyrəkləşirdi.

Qrişka göürdü ki, cəmdək basdırılmış yerlərdən bəzilərinin üstü açılmışdır; yaxınlıqda gəmirilmiş sümükler tapırdı; gecələr narahat olan naxır isə hər şeydən hürkməyə başlamışdı.

Gecənin sakitliyində birdən vəhşi heyvan nəriltisi ətrafı bürüyür və naxır çəpəri yıxaraq ağılda vurnuxmağa başlayırdı.

Düyələr çəpəri uçurub, yığın-yığın komaya sarı gəlirdilər. Ağır nəfəs alıb köysək vura-vura ocağın yanında yatırıdılar.

Gecə itlərin hürüşməsi Qrişkanı yuxudan ayıldanadək o bunun səbəbini başa düşmədi. Gədə-gədə gödəkəsini geyərək komadan çıxdı. Düyələr şəhəndən islamış bəllərini ona sürtürdülər.

Qrişka qapının ağzında dayandı, itləri fitlədi və bunun cavabında Gürzə dərəsində müxtəlif səslə, ürəksızıcı canavar ulaması eşitdi. Dağı dövrəyə almış göyəmlikdən daha bir canavar gur səslə ona hay verdi...

Qrişka komaya girib şamı yandırdı.

– Dünya, eşidirsənmi?

Tondan-tona keçən səslər ulduzlarla birlikdə şəfaq sönəndə batdı.

Şəhər dəyirmançı İqnat və Mixey Nesterov gəldilər. Qriqori komada çarıqlarını yamayırdı. Qocalar içəri girdilər. İqnat baba papağını çıxartdı, komanın torpaq döşəməsinə düşən sürünən əyri günəş şüalarından gözlərini qıyaraq, əlini qaldırdı, Leninin küncdə asılmış kiçik şəklinə xaç vurmaq istədi və birdən əlini tələsik dalında gizlətdi; acıqlı-acıqlı tüpürdü:

– Deməli, belə... Allahın ikonası da yoxdur?

– Yox...

– Bəs bu müqəddəs yerden asılan kimin şəklidir?

— Leninin.

— Elə buna görə başımız belə çəkir də... Allah burda yoxdur, azar da özünə burda yer salıb... Elə bu cür işlərə görə düyələr gəbərirlər... Eh, pənahımız... Rəhmil Allah...

— Baba can, düyələr ona görə gəbərtdilər ki, siz baytar çağırma-dınız.

— Qabaqlar sizin baytarınız olmadan da yaşayırdıq... Yaman alim olubsan... O murdar alnına tez-tez xaç çəksə idin, baytar da lazım olmazdı.

Mixey Nesterov o yan-bu yana baxa-baxa qışqırdı:

— O kafirin şəklini qabaq күңcдөн düşürtdü!... Sənin kimi murdar, Allahsızın ucbatından düyələr qırıldı.

Qrişkanın rəngi ağardı.

— Evinizdə ömr verərsiniz. Ağzınızı dağıtmayın... O, proletari-atın rəhbəridir.

Mixey Nesterov xoruzlandı və qıpırmızı qızaraq bağırdı:

— Elə qulluq edərsən — biz deyənə elə... Sizin kimiləri yaxşı tanı-yırıq. Gözlə ha, yoxsa bu yaxınlarda sənə divan tutarıq.

Papaqlarını gözlərinin üstünə basaraq, salamatlaşmadan çıxıb getdilər.

Qorxmuş Dünyaşka qardaşına baxırdı.

Bir gün sonra isə dəmirçi Tixon öz düyəsinə baş çəkmək üçün xutordan gəldi.

Komanın yanında çöməltmə oturdu, papiros çəkə-çəkə ağzını büzüb acı-acı gülümsədi:

— Bizim yaşayışımız murdar yaşayışdır... Köhnə sədri götürdülər, indi kolxozu Mixey Nesterovun күрəkəni idarə edir. Özləri istədiklərini edirlər. Dünən torpağı bölüşdürüldülər: Kasıblardan birinə yaxşı sahə düşən kimi tezədən bölüşdürməyə başlayırdılar. Varlılar yenə də bizim belimizə minəcəklər... Bütün yaxşı torpaqları, Qrişacan, onlar özlərinə götürdülər. Bizə isə gilli torpaq qaldı... Görürsən, nələr olur?..

Qriqori gecə yarisınadək ocağın başında oturub zəfəran rəngli qarğıdalı yarpaqlarının üstündə kömürle ayrı-üyrü xətlə yazı yazdı. Torpağın düzgün bölüşdürülmədiyindən yazdı. Yazdı ki, mala azar düşəndə baytar çağırmaq əvəzinə havaya atəş açırlar. Sonra yazdığı quru qarğıdalı yarpağını dəmirçi Tixona verib dedi:

— Mahala yolun düşsə, soruşarsan ki, “Krasnaya pravda” qəzetini harada çap edirlər. Bax, bunu onlara verərsən... Mən aydın yazmışam, ancaq əzmə, yoxsa, kömürü silərsən...

Dəmirçi xış-xış xışıldayan yarpaqları odda yanıb qaralmış əlləri ilə üsulluca götürdü və qoltuğuna üreyinin yanına qoydu. Salamatlaşarkən eyni təbəssümlə dedi:

— Mahala piyada gedərəm, bəlkə Sovet hakimiyyətini orada tapdım...

Yüz əlli kilometr üç günə qət edərdim. Bir həftədən sonra, qayıdan kimi sənə baş çəkərəm...

VI

Payız yağmurlu, buludlu keçirdi.

Dunyatka azuqə üçün sübhədən xutora getmişdi.

Düyələr dağın ətəyində otlayırdı. Qriqori kaftanını çiyinə salaraq, onların dalınca gedir, yol üstündə bitən solğun qanqalı əlində fikirli-fikirli əzişdirirdi. Qaş qaralanda təpədən iki atlı gəldi.

Atlarının nallarını tappıldada-tappıldada Qriqoriyə yaxınlaşdılar. Qriqori onlardan birini tanıdı. O, sədr Mixey Nesterovun күрəkəni, o biri isə dəyirmançı İqnatin oğlu idi.

Atlar qan-tər içində idilər.

— Salam, naxırçı!..

— Salam!..

— Sənin yanına gəlmişik...

Sədr yəhərin üstündən sallanaraq, donmuş barmaqları ilə şincəlini açmaq üçün uzun-uzadı əlləşdi, saralmış qəzet səhifəsini çıxartdı. Küləyin qabağında açdı.

— Bunu sən yazmısan?

Torpağın yenidən bölüşdürülməsi, mal-qaranın qırılması haqqında Qriqorinin qarğıdalıdan qoparılmış yarpaqlar üzərində yazmış olduğu sözlər onun gözü qabağında rəqs etməyə başladı.

— Gəl bizimlə gedək!

— Hara?

— Bax bura, dərəyə... Səninlə danışmaq istəyirik... — Sədrin göyərmiş dodaqları getdikcə bərk titrəyir, gözləri ağır-ağır o yanaba yana baxırdı.

Qriqori gülümsədi:

– Burada de.

– Madam ki, istəyirsən.. burada da olar.

Tapaqanı cibindən çıxartdı... Şaha qalxan atı dartaraq xınıldadı:

– Yənə də qəzetə yazacaqsan, məlun?

– Nəyə görə sən?..

– Ona görə ki, sənin ucbatından məhkəməyə düşürəm! Yənə şər atacaqsanmı?.. Dillən, kommunist düdəməsi.

Cavab gözləmədən, gülləni dinməzəcə dayanmış Qriqorinin ağzına sıxdı.

Qriqori şaha qalxmış atın ayaqları altına yığıldı, ufuldadi, qıc olmuş barmaqları ilə saralmış, yaş otdan bir çəngə qopartdı və səsinə kəsdi.

Dəyirmançı İqnatin oğlu yəhərdən yerə sıçradı, bir ovuc qara torpaq götürüb, Qriqorinin qanla köpüklənmiş ağzına doldurdu...

Çöl genişdir və kimse tərəfindən ölçülməmişdir. Oradan çoxlu yollar və çığırlar keçir. Payız gecəsi zil qaranlıq olur, yağış isə at nallarının izini tər-təmiz yuyub aparır...

VII

Çiskin yağış yağır. Qaş qaralır. Çöl yolu uzanır.

Dalında torbası, torbanın içində bir parça arpa çöreyi və əlində qoltuq ağacı olan adam üçün yerimək çətin deyildir.

Dunyatka yolun qırağı ilə gedir. Külək onun cırıq koftasının etəklərini qaldırır və kürəyindən hiddətlə itələyir.

Çölün hər tərəfi kədərli, qəmgin görünür. Qaş qaralır.

Yolun yaxınlığında, təpə üzərində isə üstünə qanqal tökülmüş koma görünür.

Dunya məst adamlar kimi səndələyə-səndələyə təpəyə yaxınlaşır və çökmüş qəbrin üstünə düşür.

Gecədir...

Dunyatka birbaşa dəmiryol stansiyasına doğru uzanan hamar yolla yeriyir.

Qız addımlarını yüngül atır, çünki dalındakı torbada bir parça çöreyi, səhifələrindən acı çöl tozunun qoxusu gələn köhnəlmiş kitab, bir də qardaşı Qriqorinin gış kətan köynəyi vardır.

Qız ürəyi dərdlə dolanda, göz yaşları gözlərini yandıranda yadların gözündən uzaq bir yerdə yuyulmamış gış köynəyi torbadan çıxarır... Üzü üstə onun üstünə yığılır və doğma tərini duymur... Uzun zaman hərəkətsiz uzanıb qalır...

Verstlər geridə qalır, qobulardan həyata nifrət edən canavarların ulaşması eşidilir, Dunyatka yolun qırağı ilə addımlayır, şəhərə gedir. Sovet hakimiyyəti ordadır, Leninin kitabında yazıldığı kimi, proletariat gələcəkdə respublikanı idarə edə bilmək üçün orda oxuyur.

ƏRZAQ KOMİSSARI

I

Mahala vilayət ərzaq komissarı gəlmişdi.

O, tələsə-tələsə və üstü göyərənədek qırxılmış dodaqlarını darta-darta danışdı:

– Statistik məlumata görə, sizə etibar olunmuş mahaldan yüz əlli min pud taxıl toplamaq lazımdır. Yoldaş Bodyagin mən sizi bacarıqlı, işgüzar bir işçi kimi, buraya mahal ərzaq komissarı vəzifəsinə təyin etmişəm. Sizə arxayın oluram. Bir ay vaxt verirəm. Bu günlərdə tribunal gələcəkdir. Orduya, mərkəzə taxıl, bax, belə lazımdır, – deyərək, əlini cod tüklü, şişkin xirtəyinə çəkdi və dişlərini bərk qıcadı, – qəsdən gizlədənləri güllələyin!..

O, təmiz qırxılmış başını tərpətdi və çıxıb getdi.

II

Teleqraf bütün mahala xəbər verdi: ərzaq sapalağı.

Xutorlarda və stanitsalarda ikinci kazaklar bellərindəki bahalı kəmərlər qarınlarını daha bərk dartaraq, heç düşünmədən dedilər:

– Müftə taxıl verək? Vermərik...

Ağıllarda, küçələrdə, kimə harada xoş gəldi, oradaca gecəylə xəndək qazıb, on pudlarla, yüz pudlarla iri buğdanı basdırdılar. Hərəkət bildirdi ki, qonşusu taxılı harada və necə gizlətməmişdir.

Susurdular...

Bodyagin ərzaq dəstəsi ilə mahalı ayaqdan sahr. Taçkanın təkərləri altında qar xışıldayır, qırov basmış çəpərlər sanki geriye qaçırsın. Qaş qaralır. Stanitsa bütün başqa stanitsaların tayıdır, amma Bodyagin üçün əzizdir. Altı ildə stanitsa dəyişməmişdir.

Əhvalat belə olmuşdu: bürkülü iyul ayı idi, mərzlərdə ağ çoban-yastığı baş qaldırırdı, taxıl biçini başlanmışdı. İqnatka Bodyaginon on

dörd yaşı var idi. O, atasıyla, muzdurla taxıl biçirdi. Muzdur yabanın bir dişini sındıranda atası onu vurdu. İqnat atasına lap yaxınlaşıaraq, dişlərini qıcağıb dedi:

– Sən əclafsan, dədə...

– Mən?!

– Sən...

Atası bir zərbə ilə İqnata yerə sərdi, qanına bulaşanadək püştə-bəndlə döydü. Aşağı tarlardan evə qayıdanda atası bağda albalı ağacından kəsib bir qoltuq ağacı düzəltdi, saqqalını tumarlaya-tumarlaya qoltuq ağacını oğlunun əlinə verib:

– Gət, oğlum, göz, dilən, ağır-kamal toplayandan sonra qayıdıb gələrsən, – deyərək kinayə ilə gülümsədi.

Əhvalat belə olmuşdu, indi isə taçanka qırov basmış çəpərlərin yanından xışiltı ilə keçib gedir, küləşli damlar, pis rənglənmiş pəncərə taxtaları sanki geri qaçır. Bodyagin atasının kiçik bağçasındakı söyüd ağacına, damın üstünə qanad açmış, banlamaq istəyən, fəqət səsi çıxmayan tənəkə xoruza baxdı; boğazına nə isə tıxandığını, nəfəsinin tutulduğunu hiss etdi. Aşağı mənzil sahibindən soruşdu:

– Qoca Bodyagin sağdırmı?

Qoşqunu təmir edən mənzil sahibi qatranlı barmaqları ilə qılı eşərək gözlerini qıydı.

– Gündən-günə varlanır... Təzə arvad alıb, qarısı çoxdan ölüb, oğlu haradasa itib-batıb, bu qoca kaftar isə soldat arvadlarının dalı-na düşür...

Sonra səsinin ahəngini dəyişib, ciddi bir tərzdə əlavə etdi:

– Pis təsərrüfatçı deyil, işini biləndir... Yoxsa, sizin tanışınızdır?

Səhər, nahar vaxtı inqilabi tribunanın səyyar sessiyası sədi dedi:

– Dünən iki qolçomaq yığıncaqda kazaklar arasında təbliğat aparıldı ki, taxılı təhvil verməsinlər... Axtarış zamanı müqavimət göstərdilər, iki qızıl əsgəri döydülər. Məhkəmə qurub işlərini bitirərək...

Tribunalın sədri, keçmiş çəlləkçi, xalq evinin alçaq səhnəsinə: "Güllələnsin!.." – sözünü ele dedi ki, sanki çəlləyə təzə çənbər vurdu.

İki nəfəri bayıra çıxartdılar... İkincisinə baxanda Bodyagin atasını tanıdı. Kürən saqqalının təkə qıraqları ağarmışdı. Oğlu onun qırışmış, günəşdən qaralmış peyserinə baxıb ardınca çıxdı.

Artımda qarovul reisinə dedi:

– O qocanı mənim yanıma çağır.

Qoca, beli bükülmüş, məhzun bir halda addımlayırdı: oğlunu tanıdı, gözləri parıldadı, yenə söndü. Pırtlaşıq qalın qaşları gözlərini gizlətdi.

– Qırmızılardansan, oğlum?

– Onlardanam, dedə.

– Be-elə, – deyə qoca nəzərini onun üzündən çəkdi.

Susdular.

– Altı ildir görüşməmişik, dedə, danışmağa da söz tapmırq?

Qoca hirsle və inadla sınırsızlığını salladı.

– Danışmağımız demək olar ki, mənasızdır. Yolumuz başqa-başqadır. Məni öz malım üçün, öz anbarıma onları buraxmadığım üçün güllələyirlər. Mən əks-inqilabçıyam, özgə anbarını dağıdanları qanun qoruyur! Qarət edin, ixtiyar sahibisiniz!

Ərzaq komissarı Bodyaginın yanaqları boz rəng aldı:

– Kəsibləri qarət etmirik, özgeyin alın təri ilə varlananların var-yoxunu əlindən alırıq. Ömrü boyu muzdurların qanını soranların birincisi sənən!

– Mən özüm gecə-gündüz işləmişəm. Dünyanı sənin kimi veyl-veyl gəzməmişəm!

– İşləyən fəhlə-kəndli hakimiyyətini istəyər. Sən amma onu dəyənəklə qarşılayırsan, hasarına yaxın buraxmırsan. Buna görə də güllələnəcəksən!..

Qocanın xırıltılı nəfəsi eşidildi. O, boğuc səslə, sanki onları bir-birinə bağlayan nazik teli qırıraq dedi:

– Nə sən mənə oğulsan, nə də mən sənə ata. Atana dediyin bu cür sözlər üçün lənətə gələsən, məlun... – Bunu deyib tüpürdü və dinməzce addımladı. Birdən geri dönərək, sevincle qışqırdı:

– Yavaş ha, İqnaşka!.. Bir də görüşməyəcəyik, ay anası belə-belə olmuş!.. Xoprdan kazaklar hökumətinizi dağıtmağa gəlirlər. Ölmə-rəm, həzrət Məryəm məni saxlar, sənin nəfəsinə öz əllərimlə kəsərem.

Axşam dəstə ilə stanitsanın dalandakı yeldəyirmanının yaxınlığında gəbərmis mal-qara atılan zibilliyə tərəf döndülər. Komendant Teslenko çubuğunu doldurub qısaca dedi:

– Yarğağa yaxın durun...

Bodyagin yolun qırağında qarı parça-parça doğrayan kişiye baxdı, boğuc səslə dedi:

– Aciğin tutmasın, dedə...

Cavab gözlədi.

Eşidilmədi.

– Bir... iki... üç!...

Yeldəyirmanının dalandakı at geri sıçradı, kirşə sanki qorxu içərisində çala-çuxur yolda batıb qaldı; rənglənmiş əymə aşağı çök-müş qarın mavi örtüyü üstündə hələ xeyli baş aydı.

IV

Teleqraf bütün mahala xəbər verdi ki, Xoprdə üsyan qalxmışdır. İcraiyyə komitələri yandırılmışdır. İşçilərin bir hissəsini doğramışlar, bir hissəsi isə qaçmışdır.

Ərzaq dəstəsi mahala getdi. Bodyagin və tribunalın komendantı Teslenko bir günlüyə stanitsada qaldılar. Son taxıl arabalarını qəbul məntəqəsinə göndərməyə tələsirdilər. Səhərdən boran başladı. Qar göyə sovruldu. Stanitsanı ağ duman bürüdü. Axşama yaxın meydana çaparaq iyirmi atlı süvari gəldi. Qar yığını içərisində batıb qalmış stanitsada həyəcan signalı eşidildi. At kişməsi, itlərin ulaşması, zənglərin titrək, xırıltılı səsi...

Üsyan!

Dağın üstündə kurqanın çökək yerindən çəkinə-çəkinə iki atlı aşıb keçdi. Dağın altındakı körpüdən at ayağının tappılışı eşidildi. Bir dəstə atlı göründü. Başında zabıt papağı olan qabaqdakı atlı uzunayaq cins madyanı şallaqla vurdu.

– Kommunistlər qaça bilməyəcəklər!...

Təpənin dalında sallaqbiğ ukraynalı Teslenko qırğız yabısının cilovlarını tərpətdi.

– Ay çatdılar a!

Atları yormamağa çalışırdılar. Bilirdilər ki, qarşıda pəncəyəox-sar təpə otuz verstə qədər uzanıb gedir.

Arxadan təqib edənlər axınla gəlirdilər. Qərbdə üfüqdə gecə yavaş-yavaş düşdü. Stanitsanın üç kilometrliyində, qar yığınının içində Bodyagin bir adam gördü. Çaparaq onun yanına gəldi və boğuş səslə qışqırdı:

– Burada niyə oturubsan?

Gömgöy göyərmiş xırdaca bir oğlan uşağı yırgalandı. Bodyagin qırmancı yellətdi, at şaha qalxdı, oynaya-oynaya uşağa lap yaxın gəldi.

– Donmaq mı istəyirsən, şeytan balası? Buraya necə gəlib çıxıbsan?

Yəhərdən yerə sıçrayıb düşdü, öyildi; anlaşılmaz sözlər eşitdi:

– Əmi can donuram... Yetiməm. Dilənirəm, – deyər donmuş uşaq cırıq qadın koftasının ötəyini başına çəkdi və susdu.

Bodyagin yarımkürkünü açdı, cılız bədənini ona bükdü və bir yerdə qərar tutmayan ata çox çətinliklə mindi.

Çapdılar. Yarımkürkün altında uşaq özünə gəldi, donu açıldı, o, bel qayışından bərk-bərk tutdu. Atlar xeyli yavaşımışdılar, xırıl-dayırdılar, arxadan gətdikcə artan tappılığını eşidərək, kəsik-kəsik kişnəyirdilər.

Teslenko Bodyaginın atının yalından yapışaraq, qılınc kimi kəsən küləyə güc gəlib qışqırırdı:

– Uşağı at! Qanırsan mı, şeytan balası? Burax, yoxsa, bizi tuta bilərlər!..

Allaha söydü. Bodyaginın göyərmiş əllərini qırmancladı: – Çatar-lar, doğrəyər-lar!.. Səni görüm uşağınla bərabər odda yanasan!..

Ağzı köpüklü atlar yan-yana gətməyə başladılar. Teslenko Bodyaginın əlindən qırmanc ilə vurdu ki, qanı axdı. Bodyagin keyimş barmaqları ilə süst bədənini sıxdı və yüyənin ucunu yöhərin çatına sarıyaraq, tapançaya əl atdı.

– Uşağı atmaram, donar!... Əl çək qoca köpək, öldürərəm!

Sallaqbiğ xoxol ucadan ağladı, yüyəni dartdı:

– Daha gedə bilmərik! Hər şey bitdi!..

Bodyaginın barmaqları sanki onun deyildi, itaət etmirdi, oğlanı kəndələninə yöhərə sarıya-sarıya dişlərini qıcaıyırdı. Yoxladı ki, görsün möhkəmdirmi. Sonra gülümsədi.

– Yaldan yapış çömçəquyruq!

Teslenko qılıncın qını ilə atın tərli sağrısına vurdu, barmaqlarını sallaq biğlərinin altından ağzına salıb, quldurlar sayağı bərk fit verdi. Yüngülcə dördəyək yerləşlə çapan atların dalınca uzun-uzadı baxdılar. Yan-yana uzandılar. Təpənin dalından çıxan papaqları səlis yaylım atəşi ilə qarşıladılar...

Üç gün orada uzanıb qaldılar. Əynində çirkli bez tuman olan Teslenko qulaqlarına qədər çapılış ağzından çıxan donmuş, qabarcıqlı qanı göyə göstərirdi. Bodyaginın çılpək döşündə kəkili çöl quşları qorxmadan atılıb-düşür, onun yutulmuş qarnından və boz göz oynaqlarından qara qılçıqlı arpanı tələsmədən dənəyirdilər.

ŞİBALKONUN TOXUMU

Savadlı qadınsan, çəsmək taxırsan, amma bir şeyi başa düşmürsən... Bununla mən nə edim?..

Dəstəməz buradan qırx verst uzaqda dayanmışdır, yolu piyada gəlmişəm, onu da qollarım üstündə getirmişəm, görürsənmi, ayaqlarımın derisi gedib... İndi ki, sən bu uşaq evinin müdirisən, körpəni götür! Deyirsən yer yoxdur? Bəs mən onu nə edim? Onun ucubandan əziyyət çəkmişəm... hə də, bu mənim oğlumdur, mənim toxumumdur... İki yaşına keçir, anası yoxdur. Anasının əhvalatı uzun əhvalatdır. Yaxşı, mən nəql edim. İnişil əlahiddə bölmədə idim. O zaman biz Don çayının yuxarılarındakı stantsialarda İqnatyevin bandasını daban-dabana qovurduq. Mən onda pulemyotçu idim. Bir dəfə xutordan çıxırdıq, ətraf çıl-çılpaq çöl idi, görünməmiş istilər başlamışdı. Təpəni aşıb, dağın ətəyindəki meşəyə enməyə başladıq: mən qabaqda, taçankada gedirdim. Bir də gördüm dağın ətəyində, lap yaxınlıqda birisi uzanıb, arvada oxşayır. Atları tərpedib ona tərəf sürdüm. Gördüm adı arvaddır, amma dalı üstə uzanıb. Yubkasının ətəkləri başından yuxarı qalxıb. Taçankadan düşdüm, gördüm diridir, nəfəs alır... Qılıncı onun dişlərinin arasına soxub, ağzını açdım, mehtərdən su tökdüm, arvad dirildi. Bu zaman bölmənin kazakları çaparaq gəldilər, onu sorgu-suala tutdular.

– Kimsən, nəçisən, nə üçün belə biabırçı halda, hər yerin açıq yolun qırağında uzanıbsan?..

Arvad elə ağıladı, elə qışqırdı ki, Həştərxan ətrafındakı bandanın onu arabaya mindirib, burada zorladıklarını, yolun ortasına atdıqlarını güclə öyrəne bildik... Stantsialılara dedim:

– Qardaşlar, izin verin, onu bandadan zərər çəkdiyinə görə taçankaya mindirim.

Bunu eşitdikdə bütün bölmə hay-küy saldı:

– Şibalko, onu taçankaya mindir. Bu nacins arvadlar canıbərk olurlar, bəlkə, bir azdan sağaldı. Sonrasına baxarlıq!

Sən bilən necə oldu? Mən arvadların nazı ilə oturan-duran olmasam da, ona yazığım gəldi və onu başıma belə götürdüm.

Yaşadı, bizlərə öyrəşdi, gah kazakların paltarlarını yuyur, gah da, görürsən, birisinin şalvarına yamaq salır, bölmənin arvadlara aid olan işlərini görürdü. Bölmədə arvad saxlamaq bizim ayıbımıza gəlirdi. Bölmə komandiri söyə-söyə deyirdi.

– O nacinsin quyuğundan tutub, küreyini yelə çevirin!

Mənim isə ona çox bərk yazığım gəlirdi. Bir dəfə ona dedim:

– Darya öz xoşunla buradan çıx get, yoxsa çovmuş gülləyə rast gələrsən, ağlaya-ağlaya qalarsan...

O isə ağlamağa, çıırmağa başladı.

– Mehriban kazaklar, mənı buradaca güllələyin, ancaq yanınızdan gedən deyiləm!

Çox keçmədən sürücümü öldürdülər, arvad belə bir çətin təkliflə mənə müraciət elədi:

– Məni sürücü götür, nə olar?! Atlara baxmağı bacarıram, bunu başqalarından pis bilmirəm...

Cilovları Daryanın əlinə verib dedim:

– Döyüşdə taçankanı bir anda geri döndərə bilməsən, yolun ortasında uzan öl, onsuz da öldürəcəyəm!

O, sürücülüyü ilə bütün kazakları heyran etmişdi. Arvad cinsindən olsa da, at işini bəzi kazaklardan yaxşı bilirdi. Hərdən səngərdə taçankanı elə döndərirdi ki, atlar şaha qalxırdı. Getdikcə iş ciddi-ləşdi... Onunla yoldaş çıxdı. Öz qaydasınca qarnı yekəldi. Biz kişilərdən arvadlar azmı əzab çəkirlər? Beləcə səkkiz ay biz bandanın dalınca gəzdik. Bölmədəki kazaklar at kimi kişneyib deyirdilər:

– Şibalko, sürücün müftə yeməkdən gör necə yumrulanıb, qoz-laya da sığışmır!

Belə oldu ki, patronumuz qurtardı, heç yandan da gətirilmədi. Banda xutorun bir başında, biz də o biri başında mövqə tutduq. Patronumuzun olmadığını əhalidən bərk gizlədirdik. Elə bu zaman xəyanət baş verdi. Gecə yarısı mən zastavada idim, eşitdim: torpaq atların ayaqları altında guruldayır. Xutorun dalından düşmənlər axınla gəlirlilər və bizi dövrəyə almaq fikrindəydilər. Aydın gördü ki, heç şeydən ehtiyat etmədən hücumə keçirlər, hələ üstümüzə qışqırırdılar.

– Təslim olun, qırmızı kazaklar, patronsuzlar! Yoxsa, qardaşlar, sizi şişan dəşiyinə soxarlıq!..

Soxdular da... Burnumuzu elə ovdular ki... Kimin atı yaxşı idi, birteher təpəni aşdı. Səher xutordan on beş kilometr uzaqda,

məşədə bir yerə toplaşdıq. Adamlarımızın tən yarısını itirmişdik. Bəziləri qaçıb getmişdi, qalanlarını doğramışdılar. Başımı lap itirmişdim: gün-güzəranımız yox, bu yandan da Darya azarladı. Gece ni at belində keçirmişdi, qapqara qaralmışdı. Baxıb gördüm ki, bir az aramızda dalaşıb, sonra dayandığımız yerden aralanıb məşəyə getdi, sıx ağacların arasına girdi. Mən işin nə yerdə olduğunu başa düşüb onun dalınca getdim. O, uçuruma, tufandan yıxılmış ağaclığa çatdı, bir çala tapdı, tökülən yarpaqları, diş canavar kimi, əlləri ilə bir yerə yığdı və əvvəlcə üzünü üstə yığdı, sonra dalı üstə çevrildi. Ah-vay elədi, doğmağa hazırlaşdı, mən isə kolun dalında çöməlib oturmuşdum, budaqların arasından ona baxırdım... O niqqıldadı, niqqıldadı, sonra çıxırmağa başladı, yanaqlarından yaş axdı, özü isə gömgöy göyərək dardını; gözələrini bərəldi, gücündə, elə bil qıc olurdu. Bu, kakaz işi olmasa da, baxıb gördüm arvad doğa bilməyəcək, öləcək... Kolun dalından çıxıb ona tərəf qaçdım, başa düşdüm ki, ona kömək etməliyəm. Öyildim, qollarımı cırma-ladım özümün elə itirmişdim ki, başdan-ayağadək tər içində idim. Adamları öldürməli olurdu, qorxmurdum, burada bir gör nə hala düşmüşdüm! Onun yanında vurmuxurdum, o isə daha inildəmir və mənə belə bir qanqaraldan əhvalat danışır:

– Bilirsənmi, Yaşa, patronumuzun olmadığını bandaya kim xəbər verdi? – deyər mənəm üzümə ciddi baxır.

– Kim? – deyər soruşuram.

– Mən.

– Nə danışsən, axmaq, ityemişi yeməmişən ki? Bu saat laqırtı vurmaq vaxtı deyil sus, uzan!..

O isə yenə öz dediyindən əl çəkmir.

– Ürəyimə damıb ki, öləcəyəm. Sənin yanında günahkaram, Yaşa... Sən bilmirsən ki, necə nanəciblə durub-oturmusan...

– Di yaxşı, – dedim, – günahını boynuna al görüm. Cəhənnəmə ki!

Bu vaxt o, olanların hamısını açıb danışdı. Danışdıqca başını yerə döydü.

– Mən, – dedi, – bandaya öz xoşumla qoşulmuşdum və onların başçısı İqnatyevlə yaşayırdım... Bir il bundan əvvəl onlar mənə sizin bölməyə göndərdilər ki, məlumat toplayıb, onlara xəbər verim, sizi aldatmaq üçün isə özümü elə göstərdim ki, guya mənə zorlayıblar... Ölürəm, yoxsa, gələcəkdə bütün bölüyünüzü ələ verərdim...

Bu yerə ürəyim az qaldı yerindən çıxsın, özümü saxlaya bil-mədim, çəkmə ilə vurub ağzımı qanla doldurdum. Amma bu zaman onun yenidən sancısı tutdu və gördüm ki, qıclarının arasından uşağ çıxırdı... Yaş bir ət parçası uzanıb, tülkü ağzındakı dovşan balası kimi vığıldayırdı... Darya isə həm ağlayır, həm güllür, ayaqlarının altın-da sürünür və hey dizlərini qucaqlamaq istəyirdi. Ondan üz döndə-rib bölməyə getdim. Gəlib kazaklara danışdım ki, əhvalat belə olubdur...

Onların arasına çaxnaşma düşdü. Əvvəlcə mənə doğramaq istə-dilər, sonra isə mənə dedilər:

– Onu sənin deməyinlə götürmüşdük, Şilalko, sən də nəfəsini kəsməlisən, doğduğunu ilə birlikdə, yoxsa səni kələm kimi doğrayırıq...

Diz çöküb dedim:

– Qardaşlar! Mən onu qorxudan yox, vicdanla, onun xəyanəti üzündən öldürülmüş qardaş və yoldaşlarımızın intiqamını almaq üçün öldürərəm, ancaq uşağa ürəyiniz yansın. Onu hər ikimiz dün-yaya getirmişik, bu mənim toxumumdur, qoyun sağ qalsın. Sizin arvadınız, uşaqlarınız var, mənim isə ondan başqa heç kəsim yoxdur...

Bölmədən xahiş etdim və torpağı öpdüm. Bu yerə onların mənə yazdığı gəldi və dedilər:

– Di yaxşı! Qoy sənin toxumun böyüsün və qoy ondan da sənin kimi qoçaq pulemyotcu çıxsın, Şilalko, arvadı isə öldür!

Daryanın yanına getdim. O oturmuşdu, özünə gəlmişdi və uşağı qucağında tutmuşdu.

Daryaya dedim:

– Qoymam uşağa döş verəsən. Madam ki, o bu ağır ildə ana-dan olub, qoy ana südünün nə olduğunu bilməsin, səni isə, Darya, Sovet hakimiyyətinə düşmənlə olduğun üçün öldürməliyəm. Dalını yargına çevir!..

– Yaşa, bəs uşağ? O ki sənin belindən gəlib. Mənə öldürsən də südsüz qalar. Möhlət ver, onu əmizdirim, böyüdüm, sonra öldür, razıyam...

Mən ona:

– Yox, – dedim, – bölmə ciddi tapşırıq veribdir. Mən səni diri qoya bilmərəm, uşağdan isə nigaran qalma. At südün olsa da bəslə-rəm və ölməyə qoymaram.

İki addım geri çəkildim, tufəngi əlimə aldım, o isə ayaqlarını qucaqlayıb çəkmələrindən öpürdü...

Bundan sonra dala baxmadan geri qayıtdım. Əllərim əsir, dizlərim бүkүлдү, sürüşkən, lüt uşaq da əlimdən düşürdü...

Beş gündən sonra həmin yolla gedirdik. Meşə yaxınlığındakı dərədə bir yığın qarğa var idi.

Bu uşaq mənə bir dərdd oldu.

Hərddən kazaklar deyirdilər:

– Ayaqlarından yapış, vur təkərə, Şilalko, niyə onun üçün əzab çəkirsən?

Mənim isə o sitala çox yazığım gəlirdi. Fikirləşirdim ki: “Qoy böyüsün, atasını məhv etsələr, oğlu Sovet hökumətini qoruyar, Yakov Şibalkodan xatirə qalar; qanqal tək yox olmaram, neslim qalar...” İnanırsanmı, məhrəban qadın, ömrümdə göz yaşı nə olduğunu bilməmişəm, evvəllər onun əlindən ağlayırdım. Bölmədə madyan qulunladı, qulunu güllələdik, anasının südünü uşağa verdim. Övvəllər emziyi tutmurdu, anasının həsrətini çəkirdi, sonralar alışdı, emziyi bezi uşaqların ana döşünü ömməsindən daha yaxşı sorurdu.

Öz dizliyimdən ona köynək tikdim. İndi köynək bir əzba dardır, zərər yoxdur, birtəhər keçinər...

Bax indi sən mənim vəziyyətimi başa düş: onu mən hara apara bilərəm? Deyirsən, çox balacadır? O, ağıllı uşaqdır, xərek də yeyir... Onu fəlakətdən qurtar! Götürürsən?..Sağ ol, vətəndaş!.. Mən də Fominin bandasını əzişdirən kimi ona baş çəkərəm.

Əlvəda, oğul, Şibalko toxumu!.. Ah, köpek oğlu! Atanın saqqalını niyə didirsən? Səni mən bəsləməmişəmmi? Sənə mən dayəlik eləməmişəmmi, sən isə axırdan-axıra dava salırsan? Di yaxşı, gəl ayrılarkən başından öpüm...

Məhrəban vətəndaş, narahat olmayın, elə bilirsiniz çığırgandır? Yo-ox!.. O, bir az biz bolşeviklərə oxşayır, dişləməyinə dişləyir, niyə gizlədim, amma gözündən yaş çıxmaz!..

ALYOŞKANIN QƏLBİ

İki il dalbadal müjliklərin tarlalarını quraqlıq qapqara qaraltdı. İki il dalbadal Qırğızıstan çöllərindən amansız şər qüleyi əsir, taxılın saralması tellərini pırtladır və müjliklərin qurumuş cölə zillənən gözlərinin cüzi, acı göz yaşlarını qurudurdu. Quraqlığın ardınca açlıq addımlayırdı. Alyoşka onu çox böyük, gözsüz bir adam kimi təsəvvür edirdi: budur o, yolsuz yerlərlə gəlir, əlləri ilə qəsəbələri, xutorları, stanitsaları yoxlayır, adamları boğur və az qalır ki, qaba barmaqları ilə Alyoşkanın ürəyini bərk-bərk sıxıb, onu öldürsün.

Alyoşkanın böyük, sallıq qarnı, kopuş ayaqları vardır... Göyümtül-tünd-qırmızı baldırına barmağını basanda övvəlcə ağ çuxur əmələ gəlir, sonra çuxurun üzərində dəri yavaş-yavaş şişib qabarrır və barmağını basdığı yer uzun zaman çiylək rəngli qanla dolur.

Alyoşkanın qulaqları, burnu, almasıq sümükləri, cənəsi üstündəki tərənçə çəkilməmiş derisi qurumuş ağbalı ağacının qabığına bənzəyir. Gözləri o qədər çuxura düşmüşdür ki, boş oyuq kimi görünür. Alyoşkanın on dörd yaşı vardır. Beş aydır ki, Alyoşka çörək üzü görmür. Alyoşka acından şişir.

Sübh tezdən, çiçəklənən sibirkalar çəpərlərin ətrafına tünd bal qoxusu saçanda, arılar onların sarı çiçəkləri üzərində məst halda yırğalananda, şəhli səhər isə sükuta qər q olanda Alyoşka külekəndən yırğalana-yırğalana qanovun kənarına çatdı, zariya-zariya oranı çox gec aşdı və şəhdən tərlemiş çəpərin yanında oturdu. Şadlığından Alyoşkanın başı sevincə gicəlləndi, döşü sancdı. Başı ona görə sevincə gicəlləndi ki, Alyoşkanın göy, tərənçməyən ayaqlarının yanında hələ soyumamış qulun cəmdəyi vardı.

Qonşu atının doğmasına az qalmışdı. Sahibləri ona göz yetirməmişdilər və mal-qara sürülən yolda xutor buğası burma buynuzları ilə yekəqarın madyanın qamının altından vurmuş, madyan da qulunu salmışdı. İsti qandan buğlanan qulun çəpərin yaxınlığında uzanıb qalmışdı, Alyoşka da onun yanında oturub, əllərini yerə söykəyib hey güldürdü...

Alyoşka istədi qulunu qaldırsın, gücü çatmadı. Evə qayıdıb bıçaq götürdü. Çəpərin yanına çatanda gördü ki, qulunun uzandığı

yərə toplaşmış itlər boğuşur və açıq-cəhrayı eti tozlu torpağın üstü ilə çəkişdirirlər. Alyoşkanın eyilmiş ağzından “a-aa” səsi ucaldı. O, büdrəyə-büdrəyə, bıçağı əlində yelləyərək, itlərin üstünə şığırdı. Cəmdəyin hamısını son nazik bağışaqlarınadək bir yərə yığdı, sonra yarı-yarı evə daşdı.

Axsamçağı Alyoşkanın kiçik, qaragöz bacısı tel-tel ətdən çox yediyinə görə öldü.

Anası torpaq döşmənin üstündə uzun zaman üzüqoylu uzanıb qaldı, sonra ayağa qalxdı, Alyoşkaya tərəf dönüb, kül rəngli dodaqlarını tərpedərək dedi:

– Ayaqlarından yapış...

Götürdülər. Alyoşka ayaqlarından anası ilə qıvrımsaçlı başından yapışaraq, bağın dalındakı qanova apardılar, üstünə bir azca torpaq tökdülər.

Ertesi gün qonşu uşağı döngədə sürən Alyoşkaya rast gəldi, burnunu qurdalaya-qurdalaya və kənara baxa-baxa dedi:

– Lyoş, bizim madyan qulun saldı, itlər onu aşırıdılar!

Alyoşka darvazaya söykənib susurdu...

– Sizin Nyurkanı da itlər qanovdan çıxarıb içalatını yedilər...

Alyoşka geri döndü və dala baxmadan dinnəzəcə getdi.

Axsaq oğlan bir ayağı üstə fırlanaraq, onun dalınca qışqırdı:

– Anamız deyir ki, keşişsiz və qəbiristandan quraqda basdırılanları əcinnələr cəhənnəmdə parçalayacaqlar!.. Əsədirsən, Lyoşka?

Bir həftə keçdi. Alyoşkanın dişlərinin dibi irinləyirdi. Səhərlər o, üreyini bulandıran aclıqdan qarağacın qatranlı kökünü gəmirənədə ağzında dişləri laxlayır, boğazı tutulurdu.

Üç gün, üç gecə uzana qalmış ana zariya-zariya Alyoşkaya deyirdi:

– Lyonya... gedib bağdan... südləyəni dəreydin...

Alyoşkanın ayaqları sanki ot saplağı idi. Alyoşka onlara şübbə ilə baxıb, arxası üstə uzandı, dodaqlarını kəsən ağrıdan sözləri uzada-uzada dedi:

– Anacan, mən ora gedib çıxıb bilmərəm... Məni külək yıxar...

Həmin gün Alyoşkanın böyük bacısı Polka gözde-qulaqda oldu, Makarçixaya ləqəbli varlı qonşu çayın o tayında bostanı alaqlatmış

dan təmizləməyə gedəndə bağların arasından görünən sarı ləçəyi gözləri ilə müşayiət etdi və pəncərədən asıb onun daxmasına girdi. Skamyanı ayağı altına qoyub peçin üstünə çıxdı, ağzını sapılcanın qurağına dayayıb ötsiz kələm şorbasından içdi, barmaqları ilə kartofları götürüb yedi. Doyunca yedikdən sonra uzandığı vəziyyətdə, başı peçin üstündə, ayaqları skamyada yuxuladı. Sağlam və kinli bir arvad olan Makarçixaya nahar vaxtı evə qayıtdı. Polyanı gördü, çığırdı, bir əli ilə onun pırtlaşq saçlarından yapışdı, o biri əli ilə dəmir üstünü götürüb dinnədən qızın başına, üzünə, quru sinəsinə vurdu.

Makarçixanın ətrafa baxmayaraq, Polyanın ayaqlarından yapışb artırmadan sürüməyini Alyoşka öz həyətlərindən görürdü. Polyanın yubkasının etəkləri başından yuxarı qalxmışdı, saçları həyətin tozunu süpürür və torpaq üzərində qanlı cığır salırdı.

Alyoşka çəpərin barmaqlığı arasında gözlərini qırpmadan Makarçixanın Polyanı çoxdan uçmuş quyuya itələyib salmağına və üstünə tələsik torpaq tökməyinə baxdı.

Gecə bağdan nəm torpaq, gicitkən qoxusu və ityemliyin bihuşedici iyi gəlir. Dağılmış hasar boyunca pitraqlar yolun daim qarvulunu çəkir. Gecə Alyoşka bağa çıxdı. Uzun zaman Makarçixanın həyətinə, pəncərələrinə, bağlardakı ağaclarına, sıx yarpaqlar üzərinə ayın çilədiyi zərrələrə baxıb, yavaşca Makarçixanın darvazasına tərəf getdi. Anbarın yanında zəncir cingildədi və it hürdü.

– Ay it!.. Serko... Serko... – deyərək Alyoşka dodaqlarını uzadıb, yalvarıcı bir tərzdə fit çaldı. İt də səsinə kəsdi.

Alyoşka həyətin qapısından keçmədi, hasardan aşdı və əlləri ilə yeri yoxlaya-yoxlaya sürünərək, üstü qanqal və budaqlarla örtülmüş anbara çatdı. Qulaq verib halqanı cingildətdi, anbar bağlı deyildi. Qapağı qaldırdı, büzürək pilləkənə aşağı düşdü.

Makarçixanın mətbəxdən sıçramasını Alyoşka görmədi. Makarçixaya etəklərini yığışdıraraq, tullana-tullana həyətin ortasında dayanmış arabanın yanına qaçdı, ox milini çıxardı və anbara endi. Pırtlaşq saçlı başını aşağı salladı, Alyoşka isə donuqlaşmış gözlərini yumaraq, üreyinin döyüntüsünə qulaq asa-asa, nəfəsini döndürən kuzədən süd içirdi.

– Ay səni görüm boğazına qarayara çıxsın! Sən burada nə qayı-
rırsan, köpək oğlu?..

Birdən-birə ağırlaşan kuzə Alyoşkanın soyumuş barmaqlarının
arasından sürüşdü və pilləkənin qırağına dəyib qırıq-qırıq oldu.

Makarçixa ağır yumaq kimi anbara düşdü...

Makarçixa Alyoşkanın çiyinlərindən tutub, asanlıqla qaldırdı,
dinnməzce bərk sıxmış halda döngəyə çıxdı, çəpərin altı ilə çayadək
getdi və üst bədənini suyun yaxınlığındakı liliin içinə atdı.

Ertəsi gün Troitsa bayramı günü idi. Makarçixanın evinin döşə-
məsinə keklikotu və meryəmotu serilmişdi. Sübhdən o, inəyi
sağdı, sürüyə yola saldı, güllü-naxışlı bayram şalını çıxardıb başına
örtüdü və Alyoşkanın anasının yanına getdi. Dəhlizin qapıları
taybatay açıq idi. Süpürülməmiş otaqdan cəmdək qoxusu gəlirdi.
Makarçixa içəri girdi. Alyoşkanın anası çarpayının üstündə uzanıb,
qıçlarını bükmüşdü və əli ilə gözlərini işıqdan qoruyurdu. Makar-
çixa his basmış ikona qabağında ürəkə xəç vurdu.

– Xoş gördük, Anisimovna!

Dinən olmadı. Anisimovnanın ağzı öyilmiş, açıla qalmışdı, mil-
çəklər yanaqlarına ləkə salır və ağzında vızıldayırdı. Makarçixa
carpayıya tərəf yönəldi.

– Çox nazlanırsan, əzizim... Mən isə, doğrusunu deyim, geldim,
görüm, daxmanı satmazsanmı? Özün bilirsən, qızımın ərə getməli
vaxtıdır, kürəkənimi bura gətirmək istəyirdim... Sən yatmısan, nədir?

Onun əlinə toxundu və əlin buz kimi soyuqluğundan diksindi.
Ufuldayıb, ölünün yanından dördayağ götürüldü, qapıda isə rəngi
kətan kimi ağ Alyoşka dayanmışdı. Başdan-ayağadək qan, çay lili
içində qapının çərçivəsindən yapışmışdı.

– Mən diriyyə, xala... mənə daha öldürmə... mən daha elə-
mərim!..

Axşamüstü Alyoşka tozlu küçələrdən, meydandan, dağılmış
kilse hasarının yanından kölgə kimi keçib gedirdi. Məktəbin yaxın-
lığında, tutqun akasiyaların altında keşişə rast gəldi. Keşiş beli
bükülmüş halda kilsədən gəlir, torbada kətə və duzlanmış ot apa-
rırdı. Alyoşka dodaqlarını büzərək, xırıltılı səsle dedi:

– Allah xatirinə...

– Allah versin! – deyərək keşiş belini öyrək ayaqları donunun
etəklərinə dolaşa-dolaşa keçib getdi.

Çayın yanında kərpicdən tikilmiş mərək və anbarlara taxıl dol-
durulmuşdu. Həyətdə üstü tənəkə ilə örtülü ev var idi. Bura Don
ərzaq komitəsinin 32 nömrəli tədarük kontoru idi. Mərayın talvarı
altında səyyar mətbəx və iki dənə ikitəkərli patron arabası dayan-
mışdı, anbarın yanında isə addım səsi eşidilir və süngülərin təmiz-
lənməmiş ucları görünürdü. Qarovulçulardı.

Gözetçi dalını ona çevirəndə Alyoşka gözlədi və anbarın altına
soxuldu. (Hələ səhər baxıb görmüşdü ki, taxıl dəşiklərdən axır).
O, bərk dənə ovcuna alıb, acgözlüklə çeynəməyə başladı. Arxadan
gələn səs onu ayıltıdı:

– Burdakı kimdir?

– Mənəm...

– Sən kimsən?

– Alyoşka...

– Çıx!..

Alyoşka ayağa qalxdı, gözlərini qıydı, əlləri ilə üzünü örtərək,
zərbə gözlədi. Uzun zaman beləcə durdular. Sonra həmin adam
məhrəbancasına mızıldandı.

– Gedək otağıma, Alyoşka! Məndə suda bişmiş buğda var.

Alyoşka kişinin donqar burnu üstündəki gözlüyünü və heç də
acıqlı olmayan təbəssümünü sezmə bildi. Eynəkli adam uzun ayaqları
ilə ağacayaq kimi, yolu ölçə-ölçə addımlayır, Alyoşka isə büdrə-
yə-büdrəyə və əlləri üstə yığıla-yığıla onun dalınca tələsirdi.
Tədarük kontorunda, dəhlizdə sağdan ikinci qapının üzərində belə
bir yazı var idi:

“Siyasi komissar Sinitsın burada oturur!”

İçəri girdilər. Eynəkli adam şamdanı yandırdı, kətilin üstündə
oturub, ayaqlarını geniş ayırdı, içində suda bişmiş buğda olan güvə-

ci və yarım butulka günəbaxan yağını yavaşca Alyoşkaya tərəf itələdi. Alyoşkanın almacıq sümüklerinin törpənməyinə, yanaqlarında şişlərin omələ gəlməsinə və hərəkətinə tamaşa etdi. Sonra ayağa qalxdı və güvəci götürdü.

Alyoşka ziyilli barmaqları ilə güvəcdən bərk-bərk yapışdı. Başını törpəyərk, hıçkırdı.

– Heyifin gəlir, xəsis?!

– Heyifim gəlmir, ay gic, çox yeyib ölərsən!

Ertəsi gün Alyoşka hava işıqlanan kimi tədarük kontorunun həyətinə gəldi. Dışlarını şaqıldada-şaqıldada yeşiyin üstündə oturdu və gün batanadək gözlədi, nəhayət üstündə “Siyasi komissar Sinitsin burda oturur!” sözləri yazılmış qapı cırıltı ilə açıldı və cənəklə adam kəndə gəldi.

Eynəkli ayağa qalxanda, günəş körpici mərəklərin üstündən aşırı. O, artırmaya çıxdı və havanı qoxuladı.

– İy səndən gəlir, Alyoşka?

– Mən yemək istəyirəm, – deyər Alyoşka donquldandı və aşağıdan yuxarı cənəyə baxdı.

– Bu saat biz sıyıq bişirərək, ancaq... səndən, Alyoşka Popoviç, hər halda iy gəlir.

Alyoşka dedi:

– Məni Makarçixa öldürdü, indi isə istidir və başımda qurdlar omələ gəlib...

Eynəklinin rəngi qaçdı. O bir də soruşdu:

– Başında qurd var?

– Var!.. Bərk gəmirirlər...

Alyoşka qandan əprimiş bir çəngə çətenəni başından qopartdı, eynəkli Alyoşkanın başındakı irinli girdə yaraya baxdı. İrinli qanın içində ağ qurdların başlarını gördü və artırmadan əylərək zarıdı.

Alyoşka cürətləndi və dedi:

– Bilirsenmi, nə edəcəksən... sən onları çubuqla qurdala və deşiyə ağ neft tök... Neft qurdları qırar, ya yox?

Eynəkli sürüşkən qurdları iti çubuqla yaradan eşib çıxartdı.

Alyoşka isə dişlərini qıcırdaraq, onları ayaqları ilə öldürdü. O vaxtdan bəri eynəkli ilə Alyoşkanın arasında dostluq bərqərar

oldu. Alyoşka hər gün tədarük kontoruna gəlir, fındıqdakı vələm ir ununu aşırır, yağı içir, çox və ağgözlüklə yeyir, həmişə də maraqla və nəvazişlə ona zillənən nəzəri təşvişlə hiss edirdi.

Mal-qara sürülən yolun o tayında, xışıldayan yaşıl qarğıdalı gövdələrinin arxasında taxıl yetişmişdi. Sünbül şişmiş və iri sütün dənərlə dolmuşdu. Hər gün Alyoşka tədarük kontorunun atlarını otarmaq üçün, taxılların yanından çölə aparırdı. Onları çidarlamadan yovşan, çal, köklü ceyranotu kollarına buraxır, özü isə taxılın içinə girirdi. Taxılın uca qıçaları məhrəbliliklə sıxılır və ona yer verir. Alyoşka da taxılı özünəməyər çalışaraq, ehməlcə uzanırdı. O arxası üstə uzanaraq, ovucunda sünbül ovur və yumşaq, otirli, bərkiməmiş və südlə dolu dənə üreyi bulananaqədər yeyirdi.

Bir dəfə yenə Alyoşka atları çölə gətirdi. İnad və şılqatan madyanla çox əlləşdi, onun ətrafında dolayı, yalından ayıpəncəsini qopartmaq və dərisini qurumuş qartmaqdan təmizləmək istədi. Madyan qaralmış dişlərini qıcadı, onu dişləməyə ya da vurmağa çalışdı. Alyoşka firsət tapdı, onun quyruğundan yapışdı, bu əsnada daldan səs eşidildi:

– Ey, Alyoşka!.. Yeter tənbellik etdiyin. Mənim yanımda işə dursana! Yeməyini verərəm, bəlkə ayaqqabıdan-zaddan da aldım.

Alyoşka madyanın quyruğunu buraxdı, ətrafına baxdı. Xutorlu varlı İvan Alekseyev yaxınlıqda dayanıb, gülümsəyə-gülümsəyə Alyoşkaya tamaşa edirdi.

– De görüm, muzdurluq edərsənmi? Sənə necə lazımdır elə yemək verərəm...Süd də olar, bəzi başqa şeylər də...

Alyoşka heç fikirləşmədi, iş, çörək üçün sevindi və dodaqaltı açıqca dedi:

– Edərəm, İvan Alekseyev.

– Elə isə axşam şeylərini götür gəl! – İvan Alekseyev bunu deyib gətdi. Qarğıdalının arasından onun rəngi solmuş köynəyi görünür və yox olurdu.

Lütün yığılmasına nə var ki. Alyoşkanın nə əslisi var idi, nə nəslisi. Mülkiyyəti xarabalıqdan ibarət idi, daxmanı və tövləni isə anası hələ ölməmişdən qabaq qonşulara doqquz ovuc una, mal-qara həyətinə dəriyə satmışdı, çayır-çəmənə Makarçixa bir küpə südə

almışdı. Alyoşkanın var-yoxu atasından qalma kəndli kaftanından və anasının nımdaş keçə çəkmələrindən ibarət idi. İlk otlamaqdan qayıtdı. Alyoşa isə İvan Alekseyevin heyətinə getdi. Mətbəxin yanında ev sahibinin arvadı kilim salmışdı. Ailəliklə yerdə oturub şam edirdilər. Bişmiş qoyun etinin ətəri Alyoşkanın burnuna doldu. O, tüpürcüyünü uddu, papağını əzişdirə-əzişdirə bir yanda dayandı. "Kaş ev sahibinin arvadı şam verə idi..." deyə düşündü. Ay verdi ha! Arvad aləmi dağıdır, sapılcaları danqıldadırdı:

— Bir müftəxor da gətirdi! O, iş görməkdən çox tıxacadır, Alekseyeviç, onu xoşluqla yola sal getsin! İndiki zamanda, lazım deyil!

İvan Alekseyev qolu ilə saqqalını silə-silə dedi:

— Sus arvad! Sən qarışan iş deyil, otur yerində!

Bununla da söhbət qurtardı.

Alyoşa birinci gün deyildi ki, işləyirdi. Lap atasına oxşayırdı, işsevon idi, yeddi yaşından çoxdardı.

Üç gün orada yaşadı, öyrəşdi, ev sahibinin gəlini ilə dəyirmanı getdi, biçində otdan dərz bağladı. Gecələr mərəyin talvarı altında yatırdı. Elə birinci gecə ev sahibi talvarın altına gəlib, gəyirə-gəyirə ətrafa pis soğan qoxusu yayaraq dedi:

— Bax, sən, köpək oğlu, burada papiros çəksən, başını öz əlimlə yerindən qopardaram! Məbada elə şey eləyəsən!

— Mən, əmican, elə şeylərlə məşğul olmuram.

— Bax ha!..

O çıxıb getdi, amma Alyoşa yata bilmədi. İkinci gecə də yatmadı. Çöl işlərindən ayaqları və əlləri sıızdayırdı, kürəyinin ağrısı azalmırdı, yuxusu da gəlmirdi. Üçüncü gün səhər tezdən kontora qaçıb gəldi. Eynəkli artırmada fısıldaya-fısıldaya, fıxıra-fıxıra əl-üzünü, yuyurdu.

— Harada itib-batmısən, Aleksey?

— İşə durmuşam.

— Kimin yanında?

— İvan Alekseyevin, kəndin qırağında olur.

— Yaxşı, qardaş, axşamçağı bir bura dey, bu barədə söhbət edə.

Axşam Alyoşa mal-qaranı suladıqdan sonra kontora gəldi.

Eynəkli kitabları araşdırırdı.

— Savadın varmı, Aleksey?

— Prixod məktəbində oxumuşam. Qol çəkə bilərəm.

inəyi bağlı, ac saxlayırdı, Alyoşkanın üstünə isə daha çox iş tökmüşdü və hər boş şeyin üstündə onu bərk döydürdü.

Alyoşka cynəkliyə şikayət etmək istəyirdi, amma qorxurdu ki, İvan Alekseyev bilən kimi onu qovsun. Susurdu. Qısa, bürkülü gecələrə mərəyin talvarı altında yastığı acı göz yaşları ilə isladır, axşamlar isə, mal-qaranı sulayıb gətirəndən sonra xırmandan keçib, gizlincə, çəpərlərin dibinə yata-yata kluba qaçırdı. Hər gün cynəkli ilə görüşürdü. Eynəkli tutqun eynəyi üstündən Alyoşkaya baxıb gülümsəyir və əli ilə onun küreyinə vururdu. Bazar günü Alyoşka hələ işıq ikən kluba gəldi. Kiçik otaq ağzınadək adamla dolu idi, hamısında tufəng var idi, cynəklinin belində isə eşmə qayışdan qobur və butulkayabənzər parıldayan bir şey asılmışdı.

Alyoşkanı gördükdə o gülümsəyib irəli gəldi:

– Mahalımıza banda keçib, Aleksey! Onlar stanitsanı tutan kimi sən klubu müdafiə etmək üçün qaçıb bizim yanımıza gəl!

Alyoşa məsələni ətraflı öyrənmək istədi, amma adam çox idi, cürət etmədi. Ertəsi gün səhər Alyoşka otaqları maşını yağlayırdı. Mətbəxə baxıb gördü ki, ev sahibi qapıdan çıxır. Alyoşkanın ürəyi çırpındı: ağanın qasları düşünlənmişdi, gələ-gələ saqqalını didirdi. Deyəsən heç bir şeydə qüsurlu yoxdur, amma Alyoşka ağasından qorxur, çünki divan tutanda çox amansız olur. Ağ otaqları maşına yaxınlaşdı.

– Gecələr haralarda olursan, nəcins?

Alyoşa susur. İçində maşın yağı olan banka əlində əsir.

– Haralarda olursan, deyirəm?!

– Klubda...

– A-a-a... klubda? Bəs bunun dadına baxmaq istəmirsən, anan belə-belə olsun?!

Ağanın sarı tük basmış yumruğu çəki daşı kimi ağırdır. O, yumruğu ilə Alyoşkanın peysərindən vurdu, Alyoşkanın ayaqları büküldü, o, döşü üstə otaqları maşının pərləri üzərinə yıxıldı, göz-lərindən qılgıncım çıxdı.

– Veyllənməyi tərgit!.. Yoxsa, bu evdən rədd ol get, sənəin buradan iyin-tozun da gəlməsin!

Ağa atları otaqları maşına qoşa-qoşa bağırırdı:

– Rəhmim gəldi, sənəi evimə gətirdim, sən isə əclaflarla oturub duracaqsan, sonra başqa hökumət gələndə, sən əclaf üçün mən qor-

xu çəkməli olacağam! Birçə ora get, gör sənə necə qulaqbırmazı verirəm!..

Alyoşkanın seyrək və iri dişləri, sadə qəlbi vardır, ömründə heç kəsəndə inciməmişdir. Bəzən anası ona deyirdi:

– Of, Lyonka, mən ölsəm, sən məhv olarsan. Cücələr sənəi peyin əvəzinə dənləyirlər! Kimə oxşadın? Atanı zirekliyinə görə şaxtada öldürdülər, hər yırtığa yamaq idi... Amma sənəi indi uşaqlar dimdikləyirlər, sonra qapazaltı olmaqdan heç yaxanı qurtara bilməyəcəksən...

Alyoşkanın məhrəban qəlbi ev sahibindənmi inciyəcəkdir? Axı o, Alyoşkaya çörək vermişdir. Alyoşka ayağa qalxdı, nəfəsini dərdi, ağa isə yenə qollarını çırmalayıb onu döyməyə hazırlaşdı, çünki Alyoşka otaqlarının üstünə yıxılarda yağı dağıtmışdı. Alyoşka axşamadaq birtəhər dözdü, axşam gışın altına girib uzandı və başını yastığı altına soxdu...

Alyoşka dan yeri sökülməmiş yuxudan oyandı. Döngədə at nallının səsi eşidildi və darvazanın ağzında kəsildi. Hasar qapısının zənciri cingildədi. Addım səsi eşidildi. Pəncərə döyüldü.

– Ay ev sahibi! – ... deyə kim isə pıclıladı.

Alyoşka diqqətlə qulaq asdı, qapı cırlıdı. İvan Alekseyev artırmaya çıxdı. Öz aralarında uzun-uzadı, yavaşdan danışdılar.

– Atları bir az yedirdəydik... – sözləri mərəkdə eşidildi. Alyoşka başını qaldırdı və gördü ki, iki şinelli adam yəhərli atlarını həyəətə çəkib artırmaya bağladı. Ev sahibi onlardan biri ilə samanlığa tərəf gətdi. Mərəyin yanından keçərkən talvarın altına baxdı, astaca soruşdu:

– Yatmısın Alyoşka?

Aleksey yerə sındı, xoruldadı, başını azca qaldırıb diqqətlə qulaq asdı.

– Bu oğlan mənim yanımda yaşayır... Şübhəli adamdır...

Beş dəqiqə sonra samanlığın qapısı cırlıdı, ev sahibi bir qucaq ot gətirdi, onun dalınca da yad adam qılıncını şaqıldada-şaqıldada, ayaqları şinelinin ötekələrinə dolaşa-dolaşa gəlirdi. Alyoşka xırıltılı boğuş səsi eşitdi:

– Onlarda pulemyot varmı?

– Hardan!... Kontorun həyəətində iki vzvod qırmızı əsgər var... vəssalam... Bundan başqa, siyasi komissar, bir də qapançılar...

– Sabah gecə yarısı qonaq gələrək... Hamımız dövlət meşəsin-dəyik... Qəfildən başlarının üstünü alsaq, hamısını doğrarıq...

Artırmanın yaxınlığında at kişnədi, ikinci şinelli adam qəzəblə çığırdı:

– Dayan, məlun!..

Zərbə səsi və at nallarının tappılması eşidildi.

Dan yeri sökülməmiş, ala-toranda İvan Alekseyevin həyətidən iki atlı çıxdı və iri yortma yerləşlə dövlət meşəsinə çapdı.

Səhər naharı zamanı Aleksey, heç nə yemədi, başını yuxarı qal-dırmadan oturdu. Ev sahibi ona şübhə ilə əyri-əyri baxdı.

– Niyə tıxanmırsan?

– Başım ağrıyır.

Səhər naharı qurtaranədək səbri tükəndi. Yemək qurtaran kimi oğrunca xırmanı keçdi, hasarı asdı və qaça-qaça özünü kontora saldı. Siyasi komissar Sinitinin otağına yel kimi soxuldu, qapını şaqqlı ildə ördü, bərk vuran üreyini əli ilə tutaraq, astanada dayandı.

– Haradan belə başılovlu gəlirsən, Alyoşka?

Alyoşka dili dolaşa-dolaşa gecəki qonaqlar, eşitdiyi söhbət haqqında nağıl etdi. Eynəkli bir kəlmə belə danışmadan ona diq-qətlə qulaq asdı, sonra ayağa qalxdı. Alyoşkaya nəvazişlə:

– Burada otur... – deyib çıxdı.

Alyoşka cəynəklinin otağında yarım saatədək oturdu. Pəncərədə arı hislə vızıldayırdı, döşəmə üzərində günəş işığının ensiz zolağı tərponirdi. Alyoşka həyətdə səs eşidib, pəncərədən baxdı. Artır-mada iki qızıl əsgərlə cəynəkli dayanmış, ortadakı isə ev sahibi İvan Alekseyevdi. Onun saqqalı əsir, dodaqları titrəyirdi.

– Düşməncilikdən sizə belə xəbər veriblər...

– Yaxşı, görürük!..

– Başım ağrıyır.

Alyoşka cəynəklini hələ bu cür görməmişdi; onun qaşları çatıl-mış, cəynəyi altında gözləri qəzəblə parıldayırdı. O, kərpicdən tikil-miş məryənin qapısını açdı, yanda durub, İvan Alekseyevə ciddi bir tərzdə dedi:

– Keç!..

Alyoşkanın ağası başını azca əyərək, məryəyə girdi. Onun dalmca qapı örtüldü.

– Bir bax, belə, bir də belə, sonra bir-iki, giliz atılır. Bax, buraya daraq qoyulur...

Eynəklinin əlində tufəngin sürgüsü şaqqlıdayır, o, cəynəyin üstündən Alyoşkaya baxıb gülümşəyir.

Axşam stanitsanın üzərində qaranlıq qatran gölməçəsi kimi donub qalmışdı. Kilsə hasarının yaxınlığındakı meydanda qızıl əsgərlər cərgə ilə uzanmışdılar. Alyoşka cəynəkli ilə yanaşı uzan-mışdı. Alyoşkanın tufənginin qayıışı dəri iyi verirdi, qundağı da axşam şəhəndən tərlemişdi.

Gecə yarısı stanitsanın qurtaracağında, qəbiristanın yaxınlı-ğında it hürdü, sonra o birisi də ona səs verdi və birdən at nallarının tappılması qulağı batırdı. Eynəkli dizi üstə oturdu və küçənin axırını nişan alaraq səsləndi:

– Ro-o-ta... atəş!..

Ta-a-ax! Tax! Tax! Tax!

Hasarın dalında hürküdülmüş əks-səda tələsik, birdən gurul-dadı: ax-ax-ax!.

Alyoşka sürgünü bir-iki dəfə tərponədi, giliz atıldı və yenə xırlıl-tılı səs eşitdi. “Rota, atəş!”.

Enli küçənin qurtaracağında soyuq, güllə səsləri, at hənirtisi eşidildi. Alyoşka diqqətlə qulaq asdı, başının üstündə bezikdirici “tyu-yu-ut!” səsləri ara vermirdi.

Bir dəqiqə sonra güllə Alyoşanın başının üstündən bir arşın yuxarıda hasara dəydi, kərpic ovuntularını onun üstünə tökdü. Küçənin qurtaracağında tək-tük açılan atəşin alovu görünür, uzaq-laşan qarışıq at tappılması eşidilirdi. Eynəkli birdən yay kimi sıçrayıb ayağa qalxdı və qışqırdı:

– Dalmca!..

Qaçdırlar. Alyoşkanın ağzı qurumuş və acılaşmışdı, üreyi az qala sinəsini dəşəcəkdi. Küçənin axırında eynəkli öldürülmüş ata toxu-nub yığıldı. Onunla yanaşı qaçan Alyoşka onların qabağınca iki

nəfərin hasardan asıb, həyəətə düşdüyünü gördü. Qapı sürgüsü şaq-qıldadı.

– Odur onlar! İki nəfər daxmaya girdi, – deyə Alyoşka səsləndi.

Eynəkli zədələnmiş ayağı axsaya-axsaya Alyoşkanın yanına gəldi. Həyəti mühasirəyə aldılar. Qızıl əsgərlər qəbiristan hasarının arxasında, bağda şəh basmış qarağat kolunun dalında uzandılar; qanovla sızıldılar. Daxmadan, yastıq söykədilmiş pəncərələrdən əvvəlcə atəş açıldılar, güllə səsi ara verdikdə, xırıltılı ana söyüşü və boğuc səslər eşidildi, sonra isə tam sakitlik çökdü.

Eynəkli və Alyoşka yanaşı uzanmışdılar. Dan yeri sökülməmiş, çənli qaranlıq burula-burula bağda sürünəndə eynəkli başını qaldırmadan qışqırdı:

– Ey, oradakılar, təslim olun! Yoxsa, qumbara atacağam!

Daxmadan iki güllə açıldı. Eynəkli əlini tərpetdi.

– Pəncərələrə atəş!

Yaylın atəşi eşidildi. Bir də, bir də. O iki nəfər samanlı palçıqdan hörülmüş qalın divarın dalında gizlənərək, bir pəncərədən o birinə qaça-qaça arabir atəş açırdı.

– Alyoşka, sən boyda məndən balacasan, qanovla mərəyədək sürün, qumbaranı qapıya at... Yoxsa onları tezliklə tuta bilərik... Bax, bu halqanı dartıb atarsan, ləngiməzsən, yoxsa öldürür!...

Eynəkli belindən butulkayabənzer bir şey çıxartdı. Alyoşkaya verdi. Alyoşka əylə-əylə, nəm torpaq üstə yuxıla-yuxıla süründü; yuxarıda, qanovun üstündə güllələr qanqalı biçir, onu soyuq şəhlə sulayırdı. Alyoşka sürünə-sürünə mərəyə çatdı, halqanı dartdı, qapını nişan aldı, ancaq qapı cırıldadı, tərpendi, taybatay açıldı... Astanada iki nəfər göründü; qabaqdakı əlləri üstündə dörd yaşlı bir uşaq tutmuşdu; sübhün ala-qaranlığında onun kətan köynəyi aydınca ağarırdı, ikincinin geydiyi kazak şalvarından qan süzülürdü; o, qapının çərçivəsindən yapışaraq başını yana öymiş halda dayanmışdı.

– Təslim oluruq! Güllə atmayın! Uşağı öldürərsiniz!

Daxmadan bir qadının özünü kandara atdığını, qızı qorumaq üçün özünü qabağa verdiyini, çıxıra-çıxıra qollarını uzatdığını Alyoşka gördü, geriye baxdı; eynəkli dizi üstə oturmuş, özü də tabaşır kimi ağarmışdı, ətrafa göz gezdirdi.

Alyoşka başa düşdü ki, nə etməlidir. Alyoşkanın dişləri iri və seyrəkdir, dişləri seyrək olanın qəlbi yumşaq olur. Hər dənbir Alyoş-

kanın anası belə deyirdi. Alyoşka qarnı üstə, parıldayan butulkayabənzer qumbaranın üstünə düşdü, əlləri ilə üzünü örtüdü.

Lakin eynəkli Alyoşkaya tərəf cumdu, təpiyi ilə onu itələdi, ağzi əyilmiş halda, bir an içərisində qumbaranı götürüb kənara atdı. Bir saniyədən sonra bağın üzərində alov sütunu parladı, Alyoşka gumbuldayan parturtını, eynəklinin inildəyən qışqırtısını eşitdi, döşünü nə isə üfunətli, kükkür qoxusu verən bir şeyin yandırıdığını hiss etdi, gözlərini isə yandırıcı qalın pərdə örtüdü.

Alyoşka gözlərini açanda başı üstündə eynəklinin yuxusuz gecələrdən gömgöy göyermiş üzünü gördü.

Alyoşka qalxmaq istədi, ancaq döşünün ağır yandırdı. O, zarıyıb güldü.

– Mən diri yəm... Ölməmişəm...

– Ölməyəcəksən də, Lyonya!.. İndi ölmək olmaz. Bir bax!..

Eynəkli əlindəki nömrəli bileti Alyoşkanın gözləri qabağına tutub oxudu:

– RKGİ üzvü, Popov Aleksey... Başa düşdün. Alyoşka? Qumbara qəlpəsi sənin ürəyindən yarım verşək aşağı dəymişdir... İndi səni müalicə etdik, qoy sənin qəlbin fəhlə-kəndli hökumətinin xeyri üçün yenə döyünsün.

Eynəkli Alyoşkanın əlini sıxdı, Alyoşka isə tutqun, tərləmiş eynəyin altından heç vaxt görmədiyi bir şey – iki damcı xırda, gümüşü göz yaşı və əyilmiş, titrək dodaqlarda təbəssüm sezdirdi.

BOSTAN QORUQCUSU

Stanitsa atamanının yanından ata nədənsə sevincək gəldi. Güllüş sanki onun sıx qaşları altında donub qalmış, dodaqları büruzə verməməyə çalışdığı təbəssümdən büzülmüşdü. Mitka çoxdan idi ki, atasını belə görməmişdi. Cəbhədən qayıdandan bəri o, daim acıqlı, qaşqabaqlı olar, on dörd yaşlı Mitkanı hey silkələyər və küren saq-qalını fikirli-fikirli didirdirədi. İndi isə sanki bulud içərisindən günəş boylandı. Artırmada rastlaşdığı Mitka ilə də hətta zarafatlaşdı və gülüb dedi:

– Mənə bax, ey sallaqqulaq!.. Qaç bostana, ananı çağır nahar cləyək!

Bütün ailə stol dalında oturdu; ata ikonaların altında əyləşdi, ana peçə yaxın skamyanın qırağına sıxıldı. Mitka isə böyük qardaşı Fyodorla yanaşı oturdu. Ətsiz şorbani yeyib qurtaranda ata əli ilə saqqalını iki yerə ayıraraq, göyümlüt dodaqlarını büzüb, yenidən gülümsədi:

– Ailəmi şad xəbərlə təbrik cləməliyəm: indi mənə bizim stanitsada hərbi-səhra məhkəməsinin komendantı təyin etmişlər... – Bir qədər susub əlavə etdi: – Almaniyə müharibəsində nəhaq yerə çin qazanmamışam, zabitliyimi və igidliyimi reislər unutmadılar.

Ata sonra qıpqırmızı qızaraq, gözlərini Fyodora ağartdı:

– Ey, əclaf, başını niyə aşağı saldın? Atanın sevincinə şərik olmursan? Hə? Gözümün içinə yaxşı bax, Fedka!.. Elə bilirsən görmürəm ki, sən mujiklərlə oturub-durursan? Sən əclafı ataman mənim gözüme soxur. “Siz, – deyir, – Anisim Petroviç, doğrudan da, kazakların şərəfini qoruyursunuz, amma sizin oğlunuz Fyodor bolşeviklərlə dostluq edir, oğlanın iyirmi yaşı var, yazıqdır, başı belələr çəker...” Köpəkoğlu, de görüm mujiklərin yanına gedirsənmi?

– Gedirəm.

Mitkanın ürəyi yerindən oynadı, fikrindən keçdi ki, atası Fyodoru vuracaqdır, ata stolun üstünə əyildi, yumruğunu düyünləyib bağırırdı:

– Ay, qızılgöğər törəməsi, bilirsənmi ki, sabah dostlarını həbs edəcəyik? Bilirsənmi ki, derzi Yeqorkanı və dəmirçi Qromovu günün sabah güllələyəcəyik?

Mitka ağappaq ağarmış qardaşının yenə də qətiyyətlə dedi ki, sözləri eşitdi:

– Yox, bilmirdim, ancaq indi bildim.

Anası Fyodoru müdafiə etmək üçün qabağına keçməyə, Mitka da qışırmağa macal tapmamış, atası ağır mis parçı tulazladı. Sınmış dəstək Fyodorun gözündən bir az yuxarı sancıldı. Qan nazik şırımla uzağa sıçradı. Fyodor qanla dolmuş gözünü əli ilə dinməzəcə ördü. Anası zariya-zariya oğlunun başını qucaqladı, atası isə skamyanı şaqqıltı ilə üzü üstə çevirib, qapını bərk cırparaq, daxmadan çıxdı.

Anası axşamadək vurnuxdu. Sandıqdan ipə düzülmüş quru balıq çıxartdı, torbaya suxarı tökdü, sonra pəncərənin qabağında oturub, Fyodorun tuman-köynəyini yamamağa başladı. Mitka anasının yanından keçərkən gördü ki, anası başını bir yığın tuman-köynəyin üstünə qoyub, hərəkətsiz oturmuşdur, yalnız cırıq çit koftanın altında çiyinləri titrək halda enib-qalxır.

Ata stanitsa idarəsindən hava qaralanda gəldi və şam etmədən, paltarlı-paltarlı carpayıya uzandı. Fyodor döşəmə taxtasını cırılat-mamağa çalışaraq, barmaqları ucunda anbara keçdi, yəhər-yüyəni götürüb, həyəətə çıxdı.

– Mitya, bura gəl!

Mitka buzovları pəyəyə salıb çubuğu yerə atdı, qardaşına yaxınlaşdı. O başa düşdü ki, Fyodor Donun o tayına, bolşeviklərin yanına getmək istəyir. Hər gün sübh çağı oradan atılan topların boğuş səsi stanitsaya yayılırdı.

Fyodor üzünü kənara tutaraq soruşdu:

– Bilmirsən, Mitya, tövlə bağlıdır ya yox?

– Bağlıdır... Nəyinə lazımdır?

– Lazımdır, – Fyodor bunu deyib susdu. Fit çaldı və gözəlilmədən pıçıldadı: – Tövlənin açarları ataman yastığı altında... başının altındadır... açarları götür... mən getmək istəyirəm.

– Hara?

– Qızıl qvardiyada qulluq etməyə. Sən hələ balacasan, sonra başa düşərsən ki, haqq kimin tərəfindədir. Mən torpaq üçün, kasıb-kusubun yolunda, hamının bərabərliyi üçün döyüşə gedirəm, elə olsun ki, dövlətli-kasıb olmasın.

Fyodor Mitkanın başını qucaqlayıb ondan aralandı, ciddiyyətlə soruşdu:

– Açarları götürərsənmi?

Mitka tərəddüd etmədən:

– Götürərəm – deyə cavab verdi, arxasını Fyodora çevirib ətrafına baxmadan daxmaya getdi.

Otaq yarıqaranlıq idi, tavanda yuxulu milçəklərin cansızlığı vızıldısı eşidilirdi. Mitka qapının ağzında başmaqlarını çıxartdı, qapı cırıldımasın deyə dəstəyini azacıq yuxarı qaldırıb, açdı və yalın ayaqlarını yerə yavaşca basaraq çarpayığı tərəf getdi.

Atası başı pəncərəyə tərəf üzüqoylu uzanmışdı, bir əli cibində idi, o birisi çarpaydan sallanırdı, tüstüdən qaralmış böyük durnağı döşəmənin taxtasına deyirdi. Mitka nəfəsini dərmədən çarpayığı yaxınlaşıb dayandı, atasının xorultusuna qulaq asdı. Evdə kəsif hava və ağır sükut hökm sürürdü... Atasının kürən saqqalına çörək qırıntısı və yumurta qabığı yapışmışdı, açıq ağzından çox pis spirt qoxusu gəlirdi, haradasa boğazının dibində ilişib qalmış öskürəyi xırıldayırdı və bayıra çıxmaq istəyirdi.

Mitka əlini yastığa uzatdı, ürəyi bərk döyünürdü: gup-gup-gup.

Qan başına vururdu, qulaqları səs salırdı. Əvvəlcə bir barmagını, sonra da o birini kirli yastığın altına saldı. Sürüşkən qayışı və soyuq açar bağlamasını əli ilə tapdı, yavaşca özünə tərəf dartdı. Birdən atası Mitkanın yaxasından yapışdı:

– Niyə oğrunca gəlirsən, nəcins? Mən sənin kəkilini bu saat yerindən qoparam!

– Dədəcan! Əzizim! Mən tövlənin açarları üçün gəlmişəm... Səni oyatmaq istəmədim...

Atası şişmiş, sarılıq gətirmiş gözləri ilə Mitkaya tərs-tərs baxdı.

– Açarlar nəyinə lazımdır?

– Atlar narahatdır.

– Belə də də... – Atasını bunu deyib, bir bağlama açarı döşəmənin üstünə atdı və üzünü divara tərəf çevirərək, dərinədən nəfəs aldı, bir dəqiqə sonra yenidən xorultusu otağı başına götürdü.

Mitka özünü daxmadan həyətə atdı, məryin divarına sıxılıb qalan Fyodorun yanına getdi. Açarları ona verib soruşdu:

– Hansı atı götürəcəksən?

– Aygırı.

Mitka ah çəkərək, Fyodorun dalınca addımladı və pıçıldı ilə dedi:

– Fedya, dədəm mənə dəyəcək ne edim?..

Fyodor susdu və aygırı tövlədən çıxardaraq, yəhərlədi, ləngər vuran üzəngiləri ayaqları ilə tutmağa çalışdı və darvazadan çıxarkən yəhərdən sallanıb, pıçıldı ilə dedi:

– Səbir elə, Mityay! Ömrümüz boyu dörd çəkməyəcəyik, Anisim Petroviç isə mənə dilimdən də ki, sənə ya da anama barmagının ucunu toxundursa, cəzasını mən özüm verəcəyəm...

Bunu deyib darvazadan çıxdı, aygırı uzaq səfərə tələsdirdi. Mitka hasarın dalında çöməlib oturdu. Fyodorun dalınca baxmaq istədi, lakin düzlu göz yaşı gözüni pərdə kimi örtüdü, boğazı tutuldu.

II

Ata otaqda bərk xorultu salmışdı. Mitka lap erkən durdu. Kəhər atın başına noxta saldı, işlək atı sulamaq və çiməzdmək üçün Dona apardı. Qurumuş tabaşır kəhərin dirnaqları altında xışıldayaraq ovxalanırdı. Mitka sıldırım sahile çatdı. Atın noxtasını çıxartdı, sübhün çənli nəmişliyindən büzüşə-büzüşə paltarını soyundu və haradasa uzaqlarda suyun üzərindən bir uğultu keçdiyini, dalğalanaq Donun üstü ilə süründüyünü eşitdi. Sonra iliyinə işləyən soyuq suya cumaraq gülümsədi və öz-özünə düşündü. “İndi Fyodor, yəqin, bolşeviklərin yanındadır... Qızıl qvardiyada qulluq edir...”

Birdən evləri, atası yadına düşdü və sevinci küləkdə qığılcım sənən kimi söndü. Geri döndəndə Mitkanın beli bükülmüş, gözlərinin parıltısı sönmüşdü.

Evə yaxınlaşanda fikirləşdi: “Nə ola ora... bolşeviklərin yanına qaçasan... Fyodor deyirdi ki, onlar haqq tərəfdarıdır... Onlara qoşulaydım. Bu gün atam mənim derimi soyacaq. Qanıma qəltan edəcək...”

Artırmanın yanında noxtanı çıxardı və yavaş addımlarla daxmaya girdi.

Atası otaqdan xırıltılı səsə soruşdu:

– Aygırı niyə çiməzdməyə aparmadın?

Mitka peçin yanında donub qalmış anasına öləri baxdı, ayaqlarının tutulduğunu hiss etdi.

– Tövlədə yoxdur!..

– Hardadır?

– Bilmirəm!

– Bəs Fyodor hanı?

– Görməmişəm.

Ata otaqda uzunboğaz çəkmələrini tappıldada-tappıldada geydi. Yatmaqdan şişmiş gözlərini parıldada-parıldada mətbəxdən keçib, anbara gətdi.

– Yəhər hanı? – deyə dəhlizdən var gücü ilə bağırdı.

Mitka anasına yaxın dayandı və uşaqlıqda olduğu kimi, onun əlindən yapışdı. Atası əlindəki qayışı əzişdirə-əzişdirə mətbəxə girdi.

– Açarları kimə verdin?

Anası Mitkanı qorumaq üçün onun qabağına keçdi.

– Ona toxunma, Anisim Petroviç. Allah xatirinə işin olmasın! Heç oğluna yazığın gəlmir?

– Burax, əclafın qızı!.. Sənə deyirəm ya yox?..

Ananı kənara itələdi. Mitkanı yerə yıxdı, təpiyi ilə tələsmədən, uzun-uzadı amansızcasına döydü, oğlanın boğazından boğuq, iniltili səs kəsilincə əl çəkmədi.

III

Topların gurultusu gəldikcə aydın eşidilirdi. Səhərlər, nəxir otarmağa aparılarkən Mitka mal-qara sürülən yolun üstündə, köhnə yeldəyirmanının yanında xeyli oturardı. Küləkdən dəyirmanın damında tənəke qıcırdayır, dəyirmanın pərləri bezikdirici halda cırlıdayır və haradansa, təpənin dalından gələn gurultu bütün yavaş səsləri batırırdı.

Sübh tezdən dalğa ilə gələn gurultu stanitsanın qurtaracağındakı uçurumların üzərində xeyli səslənirdi. Səhərlər stanitsadan Dona mərmii, patron, tikanlı məftillə dolu arabalar gedirdi.

Geri qayıdarkən onlar yaralı, bit basmış kazakları gətirir, stanitsa idarəsinin yanındakı meydana tökürdülər. Hər şeylə maraqlanan toyuqlar papiros kötüklerini, qanlı bintləri, üstündə qan qurumuş pambığı dimdikləyir, yaralıların iniltisinə, ağlamasına, xırıltısına ana söyüşlərinə diqqətlə qulaq asırdılar.

Mitka atasının gözüne satışmamağa çalışırdı.

Oğlan səhər yeməyini yeyən kimi tilovları götürüb Dona gedir, sahilə oturaraq, süvarilərin körpüdən keçmələrinə, taçankaları

taqıldatmalarına, piyadaların tozu göyə sovurmalarına tamaşa edirdi. Evə qaş qaralanda qayıdırdı. Axşam stanitsaya bir dəstə əsir qızıl qvardiyaçı gətirildilər. Onlar bir-birinə qısılib ayaqyalın, əyirlərində cırıq şinel gəlirdilər. Kazak arvadları küçəyə çıxaraq, əsirlərin üzünə tüpürür, pis söyüş söyürdülər. Kazak və keşikçi əsgərlər gurultulu qəhqəhə çəkirdilər. Mitka əsirlərin dalınca gəlir, onların ayaqları altından qalxan acı tozu udurdu; kədərdən sıxılmış ürəyi çırpınır və az qala yerindən qopurdu... O, altı qaralmış, çuxura düşmüş hər bir gözə diqqət yetirir, nəzərini bir bığsız üzədən o birisinə çevirir, ona elə gəlirdi ki, bu saatca boz şinellilərdən birinin qardaşı Fyodor olduğunu tanıyacaqdır.

Meydanda, qabaqlar stanitsa taxılının saxlanıldığı anbarın yaxınlığında əsirlər dayandırıldı. Mitka atasının sol əli ilə qılıncın qotazlı qaytanını oynada-oynada artırmaya çıxmağını gördü. Atası:

– Papaqları çıxar! – deyə bağırdı.

Qızıl qvardiyaçılar yavaş-yavaş papaqlarını çıxartdılar, başlarını aşağı salıb dayandılar və piçıldadı. Yenə dəhşətli, tanış səs eşidildi.

– Sıraya düzlən!.. Tez olun, qırmızı əclaf!..

Götürülüb-qoyulan yalın ayaqlar xışıldadı. Əzab çəkmiş sifətlərin boz cərgəsi idarənin artırmasınadək uzandı.

– Sıra ilə say!..

Xırıltılı səslər eşidildi. Başlar hərbi qaydada yana döndü. Mitkanın boğazı tutulmuşdu, sanki yad olan bu adamlara bərk yazığı gəlir, qüssə onu boğurdu və ömründə birinci dəfə idi ki, atasına onun özündən razı təbəssümünə, kürən, cod saqqalına acı nifrət bəsləyirdi.

– Anbara addımla arş!..

Əsirlər qapının açıq, qara ağzından bir-bir içəri keçdilər.

Mitkanın atası qılıncın qını ilə axıncı, alçaqboy, səndələyən qızıl qvardiyaçının qanlı cındırda sarınmış başından vurdu. Qızıl qvardiyaçı bürəyə-bürəyə, yırğalana-yırğalana beş addım gedib, tapdalanmış bərk torpağın üstünə üzüqoylu yıxıldı. Meydanda qəhqəhə, ucadan danışıq səsləri eşidildi, gülməkdən daralmış gözlər, qadınların tüpürçəkli gülüşdən açıla qalmış ağızları göründü. Mitka boğuq səslə, qırıq-qırıq qışqıraraq, soyumuş əlləri ilə üzünü qapa-dı və adamlara toxuna-toxuna küçə boyu qaçdı.

Ana peçin yanında əlləşir, o, xəbəyi bəşirib qurtarır. Mitka ona yanakı yaxınlaşaraq, ətrafa baxa-baxa dedi:

– Anacan... qoğal bəşir... onlara, anbarda oturanlara... əsirlərə aparım.

– Apar, oğlum, bəlkə, bizim Fedya da haradasa əzab çəkir... O əsirlərin də anaları var, yəqin gecələr yastıqları göz yaşından qurumur.

– Atam bilsə necə olar?

– Allah cəməsin! Sən Mitka, axşam apar. Keçikçi kazaklara ver, de ki, əsirlərə versinlər...

Mitkanın səbirsizliyinə laqəy olən günəş sanki qəsdən addımını yavaşdır, stanitsanın göyü ilə sürünürdü. Mitka qaranlığın çökməsini zorla gözlədi, meydana getdi, məftil hasarların arasından kərtənkələ kimi sürüdü və qapıya yaxınlaşdı. O, yemək bağlamasını qoltuğuna qısmışdı.

– Gələn kimdir? Dayan! Atəş açacağam!

– Mənom... əsirlərə yemək gətirmişəm.

– Kimsən? Nə qədər ki, tufəng qundağının dadını bilməmişən, rədd ol get! Gecə yemək gətirmək hardan ağlına gəldi? Gündüz vaxtın catmır?

– Dayan, dayan, Proxorç, cəyəsən, bu komendantın oğludur?

– Anisim Petroviçin oğlusan?

– Hə...

– Yeməyi kim göndərib? Atan?

– Yo-ox... mən özüm gətirmişəm.

İki kazak Mitkaya yaxınlaşdı. Yaşca böyük olan saqqallı kazak Mitkanın qulağından yapışdı.

– Əsirlərə yemək gətirməyi sənə kim öyrədib, küçük? Bunu başa düşə bilmirsənmi ki, onlar bizim ən qəddar düşmənlərimizdir? Sənin bu işlərin barəsində atana desəm, neylərsən? O, bunun üçün sənə nə deyər?

– Boşla, Proxorç! Özgonin xəbərinə heyifinmi gəlir? Onsuz da iki adamın payını yeyə bilməyəcəksən! Götür, verərik!

– Birdən Anisim Petroviç xəbər tutsa necə? Malalama, sənə nə var, tək başındır, amma mənim ailəm var. Belə işlər üçün adamı cəbhəyə göndərir, hələ bir yaxşı əzisdirərlər də.

– Yaxşı, yaxşı, sızıldama görək!.. Ay oğlan, hara əkilərsən? Gətir yeməyi, verim.

Mitka bağlamayı cavan kazaka verdi. Kazak əyləndikcə onun qulağına pıçıldadı.

– Çorşənbə və cümə günləri mən nəvə çəkirəm... Gətir.

Hər çorşənbə və cümə günü Mitka axşamlar meydana gəlir, tikanlı məftilə ilişməməyə çalışaraq, hasardan asır, bağlamayı gözətçiyə verir və hasarın dibi ilə əylə-əylə ətrafına baxmadan evə qayıdır.

V

Hər gün, gecə öz qızılı çadırını stanitsanın üzərinə sorəndə, anbardan bir dəstə əsir qızıl qvardiyaçı çıxarır və mühafizə dəstəsi ilə çölə – ağır tıllı dumanı bürünmüş yağranlara tərəf aparırdılar. Şaqıldayan yaylın atəşinin və aralıq açılan güllələrin əks-sədasını külek stanitsaya gətirirdi. İyirmidən artıq əsiri çıxarıb aparanda onların dalınca təkəri cırıldaya-cırıldaya pulemyot taçankası gedirdi. Pulemyotçular enli qozlada mürgüləyir, siqarının odu işildəyən sürücü cilovları tənbel-tənbel tərpedir, atlar həvəssiz və qeyri-müntəzəm addımlayır, örtüksüz, açıq qoyulmuş pulemyotun isə ağzı cəp pırlıdayırdı ki, cəp bil yuxulu-yuxulu əsnəyirdi. Yarım saat sonra yağranın harasındasa pulemyot quru, qırıq-qırıq şaqıldayırdı, sürücü, köpüklənmiş, xırıldayan atları qırmanclayır, pulemyotçular qozlada atıla-atıla yırğalanır və üçatlı araba şən bir halda, işıq gələcək üç pəncərəsi ilə yuxulu küçəni seyr edən komendant idarəsinin yanında dayanırdı.

Çorşənbə günü axşam atası Mitkaya dedi:

– Yenə avara-avara gəzirsən? Bu gün kəhəri gecə otarmağa çıxart, amma gözəl, taxılın içinə buraxmayasan! Birisinin taxılını ata yedirtmə, gönlünü soyaram!..

Mitka kəhərin başına noxta keçirdi, anasına bir cəp bunu pıçıldamağa macal tapdı:

– Anacan, yeməyi özün apar... Gözətçiyə verərsən.

Sonra atı otarmaq üçün stanitsa uşaqları ilə ataman torpağından o tərəfə gətdi. Ertəsi gün səhər gün çıxmamış qayıtdı. Qapını açdı, noxtalı kəhərin başından çıxartdı, əli ilə atın göy otdan şişmiş qar-

nını şappıldatdı və daxmaya girdi. Mətbəxə keçdi, döşəmə və divarlar qana bulaşmışdı. Peçin küncü qanlı, ağ bir şeyə batmışdı. Otaqdan bərk xırıltı, zarltı eşidildi...

Mitka astanadan içəri keçdi: anası döşəmənin üstündə uzanıb, başdan-ayağa qana bulaşmışdı, üzü qıpqırmızı idi və şişmişdi, qandan pırtlaşıq düşmüş saçları buz lüləsi kimi gözünün üstünə tökülmüşdü. Mitkanı görcək zaradı, dartındı, amma ona bir söz deyə bilmədi. Göyərmiş dili şişmiş ağzında tər pənir, gözləri vəhşicəsinə güllür, öyilmiş ağzından açıq-cəhrayı rəngli qabarcıqlı tüpürcek töküldü...

– Mi... mi... tya... tya... tya...

Sonra inilti, səssiz gülüş...

Mitka diz üstə çökdü, anasının əllərindən, qara qanla dolmuş gözlərindən öpdü. Başını qucaqladı, barmaqları qan və selikli ağ yumşaq şeyə bulaşdı... Yanında, döşəmənin üstündə atasının tapançasını gördü. Tapançanın dəstəyi qana batmışdı.

Necə qaçdığı Mitkanın yadında deyil. Hasarın yanında yığıldı, qonşu qadın da həyətlərindən qışqırdı:

– Vay, vay, özizim, hara gəldi qaç! Ananın əsirlərə yemək apardığını atan bilib, onu ölüncə döyüb, səni də hədələyirdi!

VI

Mitkanın bostanda işə durduğu vaxtdan bir ay keçdi. O, dağın təpəsində, komada yaşayırdı. Buradan Donun süd rəngli zolağı, dağın altında donub qalmış stanitsa, boz ləkələri andıran qəbirlərlə dolu qəbiristan görünürdü. İşə duranda kazaklar hay-küy salmışdılar:

– Bu, Anisimin oğludur! Bizə belələri gerek deyil! Qardaşı Qızıl qvardiyada qulluq edir, qancıq anası da əsirlərə yemək aparır. Ona iş verməyin, boğazdan asın.

– Cənab qocalar, o, muzd istəmir. Deyir İsa xatirinə bostanlara göz olaram. Yazığınız gələr, bir parça çörək verərsiniz, verməsəniz yenə sağ olun, onsuz da gəbərecək...

– Verməyəcəyik, qoy gəbərsin!...

Amma yenə də atamanın sözüne baxdılar. İşə götürdülər. Bir də ki, belə fəqir muzduru işə niyə götürməsinlər, muzd istəmir və sta-

nitsanın bostanlarına bütün yayı, İsa xatirinə göz olacaq, çox sərfəlidir...

Sarı qovunlar, xal-xal, zolaqlı qarpızlar günəşin altında dəyir, şişirdi. Mitka bostanları qaşqabaqlı gezir, dolaşaları çığırmaqla və gur səslə şaqıldla qorxudurdu. Səhərlər komadan çıxır, divarın dibində, solmuş qanqalın üstündə uzanır. Donun o tayında topların gurultusuna qulaq asır və fikirlə baxışlarını uzun zaman oradan çək-mirdi.

Bostanların yanından, sıldırım tabaşır yarğanların yanından dağa doğru kəsəklə yol gürzə quyruğu kimi burula-burula uzanıb gedir. Yaxda stanitsa kazakları bu yolla ot daşıyırlar, əsir qızıl qvardiyaçıları güllələmək üçün yarğanlara bu yolla aparırlar. Çox zaman gecələr Mitka aşağıdan, çayır-çəmən o tayından, bədmüşk ağaclarının sıx cərgəsi dalından xırıltılı qışqırtı və güllə səsləri eşidir, güllə səsləri kəsildikdən sonra itlər ulayır, ot yolundan addım səsi gəlir, bəzən taçanka cırlıdayır, yanan papirosun ışırtısı görünür, ehtiyatlı danışq səsləri eşidilir. Bir dəfə Mitka oraya getdi, öyri-öyri yarğanların kəsişdiyi yerə baxdı, yamacın altında qurumuş qan gördü, lap aşağıda, daşın üstündə, suyun dayaz qəbiri yuyub aparmış olduğu yerdə kiminsə yalın ayağı görünürdü, onun dabanı quru, qırıq-qırıq idi. Yarğanları dolaşan çöl küləyi meyit qoxusunu ətrafa yayırdı. O vaxtdan Mitka daha oraya getmədi...

Bu gün stanitsadan ot yolu ilə həmişəkəndən tez getməyə başladılar, adam çox idi: yanlarında mühafizə kazakları, aralarında isə onlar – şinelləri çiynlərinə salınmış Qızıl qvardiyaçılar. Günəş yavaş-yavaş Donun bərk vuran ağ dalgalarına baş vurdu – sanki gündüz işığında görünməyən işlərə baxmaq istəyirdi. Çayır-çəmənə dolaşalar bədmüşk ağaclarının üstünə qara bulud kimi qonurdular. Bostanların üstünü sükut hürmüçək toru kimi bürümüşdü. Mitka ot yolu ilə gedənləri komadan darvazayadək gözləri ilə müşayiət etdi və qəfslənti çığırtdı, güllə səsi, yenə və yenə güllə səsi eşitdi...

Mitka komadan çıxıb təpəyə qaçdı və gördü ki, ot yolu ilə yargana tərəf Qızıl qvardiyaçılar qaçır, kazaklar diz üstə çökərək, tələş içərisində atəş açır, iki nəfər də qılınclarını oynada-oynada onların dalınca qaçır.

Güllə səsləri donub qalmış sükutu yerindən oynatdı. Tax-tarax-tax... Ta-ta-tarax!

Budur, birisi büdrəyib, əlləri üstə yıxıldı, sıçrayıb qalxdı, yenə qaçır... Kazak yaxınlaşıb, yaxınlaşıb...

Odur, odur... qılınc yanımda vurun parıldadı, yıxılanın başına endi... onu doğradı...

Mitkanın gözləri qaraldı, dil-dodağı qurudu.

VII

Geco yarısı komaya üç atlı çaparaq yaxınlaşdı.

– Ey, bostançı! Bir deqiqəliyə çıx!

Mitka çıxdı.

– Axşamçağı əyinlərində soldat şineli olan üç nəfərin hara qaçdığını görmədin?

– Görmədim.

– Bax, yalan danışma ha. Yoxsa cəzan möhkəm olar!

– Görmədim... bilmirəm...

– Daha burada işimiz yoxdur. Filin mcşəsinədək yarganlarla getməliyik. Mcşəni mühasirəyə alıb, orada o əcləflərin axırına çıxarıq...

– Atı tərət, Boqaçov...

Lap işqlananadək Mitka yatmadı. Şərqdə göy guruladı, səma qara buludlarla örtüldü, ildırım gözləri qamaşırdı. Yağış yağdı.

İşqlaşana yaxın Mitka komanın yaxınlığında xışılı və inilti eşitdi.

Qurdalanmamağa çalışaraq, diqqətlə qulaq asdı. Dəhşət bədəninə bürüdü. Yenidən xışılı və inilti eşidildi.

– Kimsən?

– Xeyirxah adam, Allah xatirinə bir bayıra çıx!

Mitka titrəyən ayaqlarını yerə ehməlcə basa-basa çıxdı və komanın dal divarı yanında üzüqoylu yıxılmış bir adam gördü.

– Kimsən?

– Ələ vermə... Məhv olmağa qoyma... Dünən güllə altından qaçmışam... kazaklar axtarırlar... Mənim ayağıma güllə dəyib...

Mitka bir söz demək istəyir, ancaq boğulurdu. O, diz üstə çökdü və iməkləyə-iməkləyə sürünüb soldat dolağı sarınmış ayaqları qaçaqladı.

– Fedya, qardaşım! Özizim...

Bir qucaq qurumuş günəbaxan qıçası doğrayıb komaya daşdı. Fyodoru küncdə uzatdı, üstünə qanqal və qarğıdalı qıçası tökdü, özü isə bostanlara getdi.

Günortayadək yaşıllıqlardan sital dolaşaları qovdu, özünü isə nə isə komaya, qardaşının doğma gözlərinə baxmağa, keçirdiyi iztirab və sevinc haqqında onun danışqlarını, döno-döno cşıtməyə çağırırdı. Öz aralarında möhkəm qərara almışdılar ki, qaş qaralan kimi Fyodorun yaralı ayağını bərk sarısınlar və tanış meşə yolları ilə Donadək gedib, üzə-üzə o taya, haqqı qoruyanların, torpaq üçün kasıb-kusub üçün kazaklarla vuruşanların yanına çıxsınlar. Səhərdən günortayadək stanitsadan ot yolu ilə kazaklar çapırdılar. İki dəfə su içmək üçün Mitkanın yanına komaya gəlmişdilər. Artıq axşama yaxın Mitka gördü ki, ağ zirvəsi parıldayan qum təpəsinədən səkkiz atlı enərək, yorğun, büdrəyən atları dağın altı ilə löhrəm yerişlə sürməyə başladı. Mitka komanın yanında oturub belləri bükülmüş atlıları nəzəri ilə müşayiət etdi, sonra başını çevirmədən pıçıldadı:

– Uzan, qımıldanma, Fedya! Athlardan biri bostanlardan keçib buraya gəlir.

Qanqalın altından Fyodorun boğuc səsi eşidildi:

– Qalanları necə, onu gözləyirlər, yoxsa, stanitsaya çapdılar?

– Onlar atlarını löhrəm yerişlə sürüb dağın altında gizlənilirlər!..

Yaxşı, uzan...

Kazak üzəngidə qalxaraq, yırgalanır, tər basmış atı qırmancla hədələyir.

Mitka ağappaq ağararaq pıçıldayır:

– Fedya... gələn atadır!..

Atasının küren saqqalı tərden islanmışdır, günəşdən yanmış sifəti qıpqırmızıdır. O, komanın lap yanında atı saxladı, düşdü. Mitkaya lap yaxınlaşdı.

– De görüm, Fyodor haradadır?

Kazak qanla dolu gözlərini Mitkanın ağarmış sifətinə zillədi. Göy rəngli kazak mundirindən tər və naftalin qoxusu gəlirdi.

– Gecə o sənin yanına gəlmişdi?

– Yox.

– Bəs çadırın yanındakı bu qan nədir?

Atası yerə öyildi, qıpqırmızı boynunun qat-qat qırıqları yaxalı-ğın altından çıxdı.

– Məni komaya apar, görüm!
Atası qabaqda, qaralmış Mitka isə dalca komaya girdilər.
– Mənə yaxşı bax ha, ilan balası... Fedkanı gizlətmis olsan, sənə
də, onu da dara çəkərəm!...

– Yoxdur... bilmirəm...
– Bu küncdəki qanqal nədir?
– Üstündə yatıram.
– Baxaq görək... – Atası küncə addımladı, çöməldi, xışıldayan
quru qanqalı və qarğıdalı qıçalarını yavaş-yavaş qurdaladı.

Mitka dalda durmuşdu. Atasının küreyinə yapışmış göy mundir
gözlerinin qabağında yellənirdi.

Bir dəqiqə sonra atasının xırıltılı səsi eşidildi:

– Aha-a-a-a... Bu nədir?

Fyodorun yalın ayağı qəhvəyi qıçaların arasından görünürdü.
Atası sağ əli ilə böyründəki tapançanın qoburunu açdı. Mitka sən-
dələyə-səndələyə sıçradı, divarın dibindəki baltadan bərk-bərk
yapışdı və qəfil ürək bulanmasından boğula-boğula balta ilə atası-
nın peysərindən vurdu....

Soyumuş bədənin üstünü qanqalla örtüb getdilər. Yarganlarla,
tufan yıxmış ağacların, sıx göyəm ağaclarının arasına sürünə-sürünə,
kolların arasına soxula-soxula getdilər. Stanitsanın səkkiz kilo-
metrliyində Don çayı birdən dönərək, boz dağa dirəndiyi yerdə suya
girdilər. Dar meşə zolağına tərəf üzürdülər. Gecə soyumuş su onla-
rı tez axırdı. Fyodor zərərçək Mitkanın çiyindən yapışmışdı.

Çatdılar. Nəm, dənəvər qumun üstündə xeyli uzandılar.

– Hə, vaxtdır, Fedya! Çayın bu yarısı gərək ki, enli deyil.

Suya girdilər. Don onların üzlerini və boyunlarını yenidən yala-
yır, dincəlmiş qolları suyu inamla yarırdı.

Ayaqları torpağa dəydi. Qaranlıqda donub qalmış sıx meşəyə
girdilər. Tələsik addımladılar...

İşıqlaşdı, haradasa, lap yaxınlıqda top guruldadı. Şərqdə qır-
mızı şəfəq çəkilməyə başladı, sübh açıldı.

QAN DÜŞMƏNİ

Narıncı, isti olmayan günəş üfünə arxasına hələ çəkilməmiş
qürub səmasının tünd-göy rəngi içərisində qızıla çalan ay şərqdən
inamla qalxdı və təzə qarı mavi rəngə boyadı.

Borulardan tüstü qıvrım, əriyən sütunlar şəklində yüksəlir,
xutordan yandırılmış qanqal, kül qoxusu gəlirdi. Qarğaların darıx-
dırıcı qarlıtı aydın eşidilirdi. Çöldən gecə yaxınlaşmaqda, boyaları
qatılaşdırmaqda idi; gün yenidən batmışdı ki, qızgördü zamanı qız
utandığı kimi, utancaq ulduz da göz vura-vura quyu çarxının üzə-
rindən asıla qaldı.

Şam etdikdən sonra Yefim həyəte çıxdı, köhnəlmiş şinelinə
bərk-bərk büründü, yaxalığını qaldırdı və soyuqdan büzüşərək
küçəni tez-tez addımladı. Köhnə məktəbə çatmamış döngəyə
buruldu və axırıncı həyəte girdi. Dəhlizin qapısını açdı, qulaq asdı:
daxmadan danışq səsi gəlirdi. O, qapını açan kimi danışq kəsildi.
Peçin yanında papiros tüstüsü dalğalanırdı; daxmanın ortasında
düyə torpaq döşəməyə nazik şırmaq süzdü, qapının cırıltısına palaz-
qulaqlı başını həvəssiz geri çevirdi və qırıq-qırıq böyürdü.

– Kefiniz yaxşıdırımı?!

İki səs nizamsız cavab verdi:

– Allaha şükür.

Yefim düyünün altından yayılan gölməçəni ehtiyatla aşdı və
skamyanın üstündə oturaraq, üzünü papiros çəkilənlərin oturduğu
peçə çevirdi və dedi:

– Yığıncaq tezmi olacaq?

– Camaat yığışan kimi, adam azdır, – deyərək daxma sahibi cavab
verdi və ayaqlarını aralı qoymuş düyünün belindən şappıltı ilə vur-
du; yaş döşəməyə qum səpələdi.

Peçin yanında İqnat Borşov papirosunu söndürdü və dişlərinin
arasından yaşılmtıl tüpürəyi tüpürərək, Yefimin yanına gəldi və
onunla yanaşı oturdu.

– Hə, Yefim, sən sədr olmalısən! Biz burada bu barədə danış-
dıq, – deyərək o, saqqalını sığallayaraq, istehza ilə güldü.

- Bir az gözləyəcəyəm.
- Nə üçün?
- Qorxuram yola getməyək.
- Birtəhər dil tapırıq. Sən yaxşı oğlansan. Qızıl Orduda olmusan, kasıblar sinfindəsən.
- Sizə öz adamlarınızdan lazımdır...
- Öz adamlarımız kimdir?
- Elələrləndən ki, sizin olinizdən tutsun. Sənin kimi varlıların dediylə durub-otursun, siz çalan havanı oynasın.
- Sən deyəndir... Sənin kimilər bizə müftə də lazım deyillər. Kim elin ələyindədir? Yefim! Kim xalqın boğazında sümük kimi ilişib qalır? Yefim! Kim kasıblara qulluq göstərir? Yəndə də Yefim!..
- Qolçomaqlara qulluq göstərməyəcəyəm ki!
- Göstərmə, yalvarmayacağıq.
- Peçin yanında oturan Vlas Timofeyeviç papiros tüstüsünü göyə buraxaraq təmkinlə dedi:
- Bizim xutorda qolçomaq yoxdur, amma səfil var... Səni işə, Yefim, seçki yolu ilə təyin edilən vəzifəyə qoyarıq. Yazdan ya mal-qaranı qoruyarsan, ya da bostanda işləsən.
- İqnat əlcəyini yelləyərkən, gülməkdən qəşş elədi, peçin yanında hamılıqla və xeyli qaçqılıdaşdılar. Güllüş kəsildəndə İqnat tüpürçəyə bulaşmış saqqalını silib, əlini ağappaq ağarmış Yefimin ciyninə vuraraq dedi:
- Belədir də, Yefim, biz qolçomağlıq, filan-filan şüdəyik, amma elə ki, yaz düşdü, sənin bütün fığərayı-kasıbın, bütün proletariatin papağını başından çıxardıb, yəndə də mənim yanıma, filan-filanşü-donin yanına təzimə gələcəkdir: "İqnat Mixalix, bir desyatin yeri şumla! İqnat Mixalix, İsa xatirinə, təzə ilədək bir qəndərdən borc ver..." Bəs nə üçün gəliirsiniz? Belədir də! Sən o əclafə hörmət edirsən, o isə təşəkkür əvəzinə səndən ərizə yazır ki, əkinə vergidən gizlətməmişdir. Axı, sənin dövlətinə mən nə üçün vergi verməliyəm? Pul kəsisi boşdursa, qoy əl açıb qapı-qapı gəzsin, bəlkə birisi qabağına bir şey tulladı!..
- Sən keçən yaz Dunka Vorobyovaya bir qəndərdən vermisen?
- deyə Yefim əsəbiliklə soruşdu.
- Vermişəm!

- Bəs bunun əvəzinə o sənin üçün nə qəndər işlədi?
- Sənə nə borc! - deyə İqnat kobudluqla onun sözünü kəsdi.
- Bütün yayı sənin üçün ot biçib, belə ikinə qat olub. Qızları bostanın alağını təmizləyiblər, - deyə Yefim qışqırdı.
- Bəs əkinin gizlədildiyini yazıb bizi bütün cəmiyyət qabağında biabır edəndən kim idi? - deyə Vlas peçin yanından qışqırdı.
- Gizlətsəniz, yenə yazacağam!
- Ağzını bağla! Çox hürə bilməzsən!
- Yadımda saxla, Yefim, elin sözünə baxmayan, Allahın da düşmənidir.
- Siz yoxsullar kürkün qolusunuz, biz kürkün özü!
- Yefim titrək əlləri ilə papiros bükdü, onlara gözaltı baxıb kinayə ilə gülməyə başladı.
- Yox, cənab qocalar, sizin zamanınız keçdi. Keçdi!.. Sovet hakimiyyətini biz qurmuşuq, biz qoyuruq ki, yoxsulları boğsunlar! Keçən kimi olmayacaq, onda siz qaratorpağı ələ keçirə bildiniz, bizə isə qumsallığı verdirdiniz, indi də sizin kələklər baş tutmur. Məgər Sovet hakimiyyətinin ögə oğullarıyıq!
- Hirsdən alnı və sifəti cəyəcərleşmiş, qıpqırmızı qızarmış, döhsətli İqnat əlini qaldırdı.
- Yaxşı, Yefim. çalış bürəməyəsən!.. Yolumuzun üstündə durma!.. Qoy necə yaşayıyıq, elə də yaşayaq, sən kənara çök!
- Çəkilmərəm!
- Çəkilməzsən, öldürürük!.. Sən bizim nə dostumuz, nə kənara çəkilməzsən, sən bizim qan düşmənimizsən, sən quduz it sən!
- Qapı açıldı və daxmaya on iki adam girdi. Arvadlar ikonaya xatırlayıb kənara çəkilir, kazaklar boğazlarını arıtlayıb bığlarındakı donmuş buz parçalarını qopara-qopara papaqlarını çıxardırıdılar. Yarım saatdan sonra, məktəb və otaq ağzınadək adamlar dolanda seçki komissiyasının sədri stol başına keçdi, adətəkdə şəkildə dedi:
- Podqornoye xutoru vətəndaşlarının ümumi yığıncağını açıq elan edirəm. Xahiş edirəm, yığıncağı aparmaq üçün rəyasət heyəti seçəsiniz.

Geceyarısı, papiros tüstüsündən nəfəs almaq mümkün olmayanda, çıraq göz vura-vura sönəndə, qadınlar tüstüdən boğulanda yığıncağın katibi yarımyumulu gözləri ilə kağıza baxıb qışqırdı:

– Sovet üzlüyünə seçilənlərin siyahısı elan edilir! Səs çoxluğu ilə aşağıdakılar seçilmişlər: birinci – Proxor Rvaçov və ikinci – Yefim Ozerov.

Yefim tövləyə girdi, madyana ot tökdü; şaxtadan cırıldayan aturmaya təzəcə qədəm qoymuşdu ki, anbarda xoruz banladı. Göyün qara örtüyündə ulduzların sarı çillələri rəqs edirdi. Bürclər adamın lap başı üzərində közərirdi. “Gece yarısıdır”, deyərək Yefim sürgüsünü tərpedə-tərpedə düşündü. Dəhlizdə kim isə keçə çək-mələrinin şappıldada-şappıldada qapıya yaxınlaşdı.

– Kimdir?

– Mənəm, Maşa. Tez aç!

Yefim dalınca qapını kip ördü və kibrit yandırdı. Nəlbəkide qoyun yağı içində üzən piltə tüstüləyə-tüstüləyə çartılırdı. Yefim şineli çiyindən çıxararaq çarpayının yanından asılmış beşiyin üzə-rinə əyildi, çatılmış qashları düzəldi, ağzının yanında incə qırış əmələ gəlmiş, soyuqdan göyərmiş dodaqları adət etdiyi xoş sözləri pıçıldadı. Yefimin ilki – altı aylıq uşaq cır-cındır içərisində, totuq əllərini geniş açaraq, belində lüt uzanmışdı. Onunla yanaşı yastı-ğın üstündə ağzınadək çeynənmiş çörəklə dolu əmzik şüşəsi qoyulmuşdu.

Yefim əlini ehtiyatla uşağın isti kürəyi altına verərək, pıçılıltı ilə arvadını çağırırdı:

– Əsgini dəyiş, altı yaşıdır!..

Arvadı peçdən qurumuş əsgini götürənədək Yefim yavaşcadan dedi:

– Maşa, bilirsen, mənə katibliyə seçdilər.

– Bəs İqnat və başqaları nə etdilər?

– Şahə qalxmışdılar! Kasıblar bir nəfər kimi mənə tərəfdar çıxdılar.

– Ehtiyatlı ol, Yefimuşka, başına bəla açarsan.

– Belanı mən onların başına açacağam. İndi başlayacaqlar mənə sıxışdırmağa.

Sədrliyə İqnatın kürəkəni keçdi.

Seçki günündən sonra sanki kim isə xutoru iki böldü və adamları bir-birinə düşmən olan iki cəbhəyə ayırdı. Bir tərəfdə Yefim və yoxsullar, o biri tərəfdə isə İqnatla onun kürəkəni – sədr, su dəyirmanının sahibi Vlas, beş varlı və ortababların bir hissəsi.

– Onlar bizə böhtan atırlar! – deyərək İqnat döngədə qəzəblə qışqırdı. – Mən bilərəm Yefimin fikri nədir. O hamını bərabərləşdirmək istəyir. Əşidibsinizmi çəkməçi Fedkanın yanında nə deyib? Torpağı elliklə şumlayıb, birlikdə becərəcəyik, bəlkə traktor da aldıq... Buna bax, sən əvvəlcə zəhmət çəkir dörd cüt öküz al, sonra mənle ayaq uzat. Lütün birisən, cibində şıcanlar oynayırsan. Tüpürüm onların traktoruna. Babalarımız traktorsuz da dolanıblar!

Bir dəfə, bazar günü axşam İqnatın həyətinin yanında toplaşmışdılar. Yazda torpağın yenidən bölünəcəyindən danışırdılar. Bayram münasibəti ilə bir az içmiş İqnat başını silkələyərək, cecə araqından gəyirə-gəyirə İvan Donskovun yanında vurmuxurdu.

– Yox, Vanya, sən bir qonşu kimi de... Məsələn, Perenosnı gölünün yanındakı torpaq nəyinizə lazımdır? Vallah, düz sözümüdü. Orda torpaq yağlıdır, onu yaxşıca şumlayıb lazımcına becərməlisiniz. Axı sən bir cüt öküzle oranı şumlaya bilməzsən? Sovetlərə görə sən ortababsan, yəni Yefimlə mənə aramdasan, özün ayırd elə kimlə yaxınlıq etmək sənə üçün əlverişlidir? Bax, sən yaxşı-lıqla, bir qonşu kimi de. Axı Perenosnı yanındakı torpaq sizin nəyinizə lazımdır?

İvan barmağını rəngi solmuş qurşağı altına salıb, açıq və ciddi soruşdu:

– Nə demək istəyirsən?

– Torpağı deyirəm... Özün bir yaxşı-yaxşı fikirləş, orada torpaq yağlıdır...

– Səncə, deməli biz ağ gildə də əkə bilərik?..

– Odur ha!.. Yəni də gil deyib dururlar... Gil niyə? Nəzərə almaq olar...

– Perenosninin yaxınlığındakı torpaq yağlıdır... Gözlə ha, İqnat əmi, birdən yağlı tikə boğazında qalar ha!.. – deyə İvan qətiyyətlə döndüb getdi.

Qalanlar arasına xoşagəlməz, uzun bir sükut çökdü.

Həmin axşam tərlənmiş və pötrmüş Yefim xutorun qırağında, çəkməci Fedotun yanında saçlarını dala verərək əllərini qəzəblə yellədirirdi:

– Belədə qələmlə yox, işlə kömək etməliyik! Hara baxırsan kənd müxbiridir. Qəzetə ağıllı-başlı məqalədə yalan-palan da yazırlar. Adam oxuyanda üreyi bulanır. Amma onlardan bir soruşan yoxdur ki, çoxmu görmüştən? Sızıldamaq, uşaq anasının ətəyi altında gizlənən kimi hökumətin ətəyi altına soxulmaq əvəzinə qolçomağa yumruq göstər! Nə? Cəhənnəmə ki! Kasıblar ömürləri boyu Sovet hökumətinin döşünü əmməməlidirlər, özləri də görə bir iş görsünlər... Bəli məhəz kömək olmadan! Mən sovet üzvlüyünə keçdim, indi görürük kim kimi yıxar.

Gecə döngə, bağ və çöllərdə qaranlıq qatılışdırmışdı. Külək quldursayağı fit çala-çala küçələrdə cövlan edir, şaxtanın buxovladığı çılpaq ağacları oynadır, tikintilərin talvarı altına həyasızcasına baş çəkir, tüklərini qabardıb yatan sərçələrin lələklərini pırtıldadır və yuxuda onlara iyun ayının istisini, dəymiş, şəhli albalını, peyin sürfələrini və qış gecələri biz insanların da yuxusuna girməyən başqa dadlı şeyləri arzulamağı vadar edir.

Məktəb hasarı yanında qaranlıqda papiros közəirdi. Bəzən külək küllü qığılcımla birlikdə qapır, ehtiyatla göyə qaldırır, qığılcım sönəndə tünd-bənövşəyi qarın üzərinə yenidən qaranlıq və sükut, sükut və qaranlıq çökürdü.

Əynində yaxası açıq yarımkürk olan birisi hasara söykənib, dinməzco papiros çəkirdi. O birisi onunla yanaşı dayanıb, başını çiyninə çəkmişdi.

Uzun zaman sükutu heç kəs pozmadı. Bir qədər keçmiş söhbət qızıxdı. Boğuq pıclıltı ilə danışdılar.

– Hə, necə oldu?

– Mane olur. Qayınatamın yanında bir qız qulluqçuluq eləyir; indi o qızın məsələsinə də qarışır. Soruşur: “O qızla müqavilə bağ-

lamışlarımı?” Deyirəm: “Bilmirəm”. O isə mənə: “Sədr bilməlidir. bunun üçün adamın başını sıgallamazlar...” – deyir.

– Aradan götürək?

– Lazımdır.

– Birdən xəbər tutsalar necə?

– İzi itirməliyik.

– Onda bəs nə vaxt?

– Gəl məsləhətləşək.

– Kim bilir... Qorxuludur... Adam öldürmək asan iş deyil.

– Qərībā adamsan, başqa cür olmaz! Başa düşürsənmi, o, bütün xutoru var-yoxdan çıxara bilər. Əkini düzgün göstərsən, vergi alıb səni lüt qoyarlar, bir də ki, torpaq məsələsi... Kasıbları üstümtüzə qaldıran təkəcə odur. O olmasa, biz lütlərin ağzını yumarıq!..

Qaranlıqda yumruq kimi düylənmiş barmaqların şaqçılışı eşidildi.

Külək ana söyüşünü yaydı.

– Hə, de, görüm, gəlirsənmi?

– Bilmirəm... bəlkə gəldim... Gələrim!

Yefim səhər yeməyini yedi, təzəcə hazırlayırdı ki, icraiyyə komitəsinə getsin, pəncərəyə baxıb İqnatı gördü.

– İqnat bizə gəlir, xeyir ola?

– Tək deyil, dəyirmançı Vlas yanında, – deyə arvadı əlavə etdi. Hər ikisi daxmaya girib və papaqlarını çıxarıb ciddi-cəhdlə xaç vurdular.

– Sabahınız xeyir!

– Salam, – deyə Yefim cavab verdi.

– Hava xoşdur, Yefim Miko!aiç! Yaxşı gündür, təzə qar yağmışdır, indi dovşan dalınca qaçmaq pis olmazdı.

– Bəs nəyin məəttəlsiniz? – deyə Yefim bu qeyri-adi qonaqların nə üçün gəldiklərinin səbəbini başa düşməyərək soruşdu.

– Mənə heç yaraşarmı, – deyib, İqnat oturdu. – Bu sənin üçün mümkündür; cavanlara yaraşan işdir, mənəm yanıma gəl, itləri götür və haydı çölə. Keçən dəfə itlərin özləri bostanların yanında tülkü tutdular.

Vlas kürkün yaxasını açıb, çarpayıda oturdu və beşiği tərpedə-tərpedə öskürdü.

– Biz sənin yanına gəlmişik, Yefim, bir balaca işimiz var...
– Deyin!
– Əşitməmiş sən bizim xutordan getmək və stanitsada yaşamaq istəyirsən. Doğrudurmu?

Yefim təəccüblə soruşdu:

– Mən heç yerə getmək fikrində deyiləm. Bunu sizə kim deyib?
– Adamlar, – deyə Vlas ikimənəli cavab verdi. – Biz də elə bu barədə danışmağa gəlmişik. Stanitsaya köçməyin sənə nə xeyri var? Bir halda ki, böyründəcə lap ucuz qiymətə həyətlı bir ev ala bilərsən.

– Harada?

– Kalinovkada. Ucuz satılır. Köçmək istəsən, pulla da kömək edə bilərik, möhlətlə verərsən. Köçməyinə də kömək edərik.

Yefim gülümsədi:

– Siz məni başınızdan eləmək istərdiniz, eləmi?

İqnat əllərini yellətdi:

– Uydurursan!

– Bilirsinizmi sizə nə deyəcəyəm, – deyə Yefim İqnata yaxın gəldi. – Xutordan heç yerə gedəsi deyiləm, siz də buradan rədd olun! Bilirəm, məsələ nə yerdədir! Məni siz nə pulla, nə də vədlə ələ ala bilərsiniz! – Əsəbiliklə nəfəs ala-ala qıpqırmızı qızardı. İqnatin hiyləgər, saqqallı üzünə sözləri elə bil tüpürdü, – çıx mənim daxmandan, qoca köpek! Sən də, dəyirmançı... Gedin, əclaflar! Nə qədər ki, bağırsaqlarınızı yerə tökməmişəm, tez olun!

Dəhlizdə İqnat kürkünün yaxasını qaldırmaq üçün xeyli dayanmış və dalını Yefimə çevirib dedi:

– Yefim, bunun əvəzini səndən çıxarıq! Xoşluqla getmək istəmirsən? Getmə. Sənin bu daxmadan cəsədini çıxaralar!

Yefim özünü saxlaya bilmədi, hər iki əli ilə İqnatin yaxasından yapışıb qəzəblə silkələdi və itələyib artırmadan aşağı saldı. İqnat kürkünün ətkəllərinə dolaşaraq, yerə sərilirdi, lakin cavansayağı cəld ayağa qalxdı və yıxılarkən parçalanmış dodağının qanını silib, Yefimin üstünə atıldı. Vlas əllərini geniş açaraq, onu saxladı:

– Boşla. İqnat, indi yox... vaxtı gələr...

İqnat irəli öyilərək, donuq, tutqun nəzərlə Yefimə xeyli baxdı, dodaqlarını tərpətdi, sonra dönüb, bir kəlmə danışmadan getdi. Vlas onun kürkünə yapışmış qarı təmizləyə-təmizləyə dalda gedir və hərdən bir dönüb, artırmada dayanmış Yefimə baxırdı.

Milad bayramı ərəfəsində İqnatgilin qulluqçusu Dunka ağlaya-ağlaya özünü Yefimin həyətinə saldı.

– Sənə nə olub, Dunka? Kim səni incidib? – deyə Yefim soruşdu və yabam küləşin içinə qoyaraq, xırmandan tələsik çıxdı. – Kim səni incidib? – deyə o, Dunkaya yaxınlaşıb, yenidən soruşdu.

Ağlamaqdan gözləri şişmiş və üzü islanmış qız yaylığının ucu ilə gözlərini qurudaraq, xırıltılı səsle dedi:

– Yefim, mənə yazığın gəlsin!.. Öhə-hə-hö!.. İndi mən yetim nə edəcə-yəm!..

Yefim qışqırdı:

– Di yaxşı, ulama! Aydın de görüm nə olub...

– Ağam məni həyətimdən qovdu. Get, dedi, sən mənə daha lazım deyilsən!.. İndi hara gedim. Milad pəhrizində üçüncü ildir ki, onun yanında yaşayıram... Yalvardım ki, dolanmaq üçün heç olmazsa, bir manat versin... Yox, dedi, sənə bir qəpik vermərəm, pul yola tökülməyib.

Yefim qısaca:

– Gedək daxmaya! – dedi.

Yefim tələsmədən şinelini çıxarıb mıxdan asdı, stolun başında oturdu. Hiçqıran qızın qarşısında oturdu.

– Sən onun yanında necə yaşayırdın, müqavilə iləmi?

– Bilirəm... Aclıq ilindən yaşayırdım.

– Bəs müqavilə. Bir sözlə. Heç bir kağız imzalamamısan?

– Yox, mən savadsızam, familiyamı zorla yazıram.

Yefim susaraq, rəfdən kağız götürdü və əyri-üyrü xətlə yazdı:

8-ci dəfə məhkəməsinə

Ərizə...

Keçən ilin yazından, Yefim əkini vergidən gizlədən qolçomaqlardan stanitsa icraiyyə komitəsinə ərizə yazandan bəri, bütün xutorun keçmiş başçısı İqnat ürəyində Yefimə kin bəsləyirdi. Bunu o, heç bir şeylə açıq ifadə etmirdi, ancaq dalda, xəlvətdə ona quyu qazırdı. Biçin zamanı Yefimə az ot verdi. Gecə Yefim xutora ge-

dəndə İqnat iki araba gətirib, Yefimin biçdiyi bütün otun az qala yarısını apardı. Yefim susdu, ancaq gördü ki, onun biçənəyindən təkər izi birbaşa İqnatin xırmanına aparıb çıxırdı.

İki həftə keçəndən sonra İqnatin taziıları Krutoy dərəsində canavar yuvasına hücum etdilər. Dişi canavar qaçdı, iki tükülü canavar balasını isə İqnat yuvadan çıxarıb torbaya saldı. Torbanı yəhər qayışına bağlayıb, atı mindi və tələsmədən evə yollandı.

At xırıldaıyır, qorxudan qulaqlarını şəkəyir, gedə-gedə sıçrayışa hazırlanmış kimi belini bükür, taziılar atın lap ayaqları altında vurmuxur, havanı iyləyir, donqər burunlarını yuxarı qaldırır və yavaşca zingildəyirdilər. İqnat yəhərin üstündə yırgalana-yırgalana atın boynunu sıgallayıp, altdan-altdan gülümsəyirdi.

İqnat dağdan xutora enənəcən qısa yay axşamı düşüb gecəyə keçdi. Atın durnağı altında parıldayan daş parçaları ətrafa sıçrayır, yəhər qayışındakı torbada canavar balaları dinməzəcə əlləşirdilər.

Yefimin həyətinə çatmamış İqnat atın yüyənini dardı və yəhəri cırıldada-cırıldada yerə sıçradı. Torbanı açıb əlinə ilk keçən canavar balasını götürdü, isti tükün altında barmağı ilə yoxlayıb nazik boğazını tapdı, üzü-gözünü turşudaraq, onu baş və şəhadət barmaqları ilə bərk sıxdı. Xırçıltı eşidildi. Boynu snmış canavar balasını hasarın üstündən aşıb, səssizcə Yefimin həyətinə, tikanların üstünə düşdü. Bir dəqiqə keçmiş o biri də şappıltı ilə əvvəlincidən iki addım o tərəfə düşdü.

İqnat iyirənə-iyirənə əlini sildi, yəhərin üstünə sıçradı və qamçını şaqqılatdı. At fırxıraqa döngə ilə səyirdi, arxada qıvrıq taziılar tələsə-tələsə qaçırdılar.

Gecə dişi canavar dağı aşıb xutora gəldi və yeldəyirmanının yanında qara, hərəkətsiz kölgə kimi xeyli dayandı. Külək cənubdan əsir, yeldəyirmanına düşməni qoxusu, yad səslər gətirirdi... Dişi canavar başını əyərək otun üstünə sərilə-sərilə döngəyə süründü. Yefimin həyətinin yanında dayanaraq, izləri iylədi. Yüyürmədən sıçrayıb, iki arşın ucalığında hasarı aşdı, tikanların üstü ilə qıvrıla-qıvrıla süründü.

Mal-qaranın nərilisənə yuxudan oyanan Yefim fənəri yandırdı, həyəte qaçdı. Mal-qara saxlanan yerə gəlib baxdı: qapı açıq idi. Sarı, titrəyən işığı oraya yönəltdi, gördü ki, qoyun axura sığınmışdır, onun aralanmış ayaqları arasından yerə tökülən bağırsaqları buğlanır. O birisi ortada uzanmışdır, parçalanmış boğazından daha qan axmır.

Səhər Yefim təsadüfən, tikanların üstünə atılmış ölü canavar balalarına rast gəldi, başa düşdü ki, bu kimin işidir. Canavar balalarını bel ilə götürüb çölə apardı və yoldan uzağa atdı. Lakin dişi canavar Yefimin həyətinə bir də baş çəkdi. Anbarın qamış damını dağıdaraq, inəyi səssizcə parçaladı və qaçıb getdi.

Yefim doğranmış inəyi aparıb cəmdəklər atılan yerə tulladı və ordan birbaşa İqnatin yanına getdi. Anbar talvarının altında İqnat təzə araba üçün taxta yonurdu. Yefimi gördükdə baltanı kənara qoydu, gülümsədi və talvar altındakı arabanın dişləsi üstündə oturub, onun gəlməsini gözlədi.

– Kölgəyə keç, Yefim!

Yefim halını pozmadan yaxınlaşıb, onun yanında oturdu.

– Yaxşıca itlərin var, İqnat əmi!..

– Bəli, qardaş, mənim itlərim bahalı itlərdir... Ey, Qaplan, hüyt!

Bura gəl!..

İridöşlü, uzunqulaq erkək it özünü artırmadan atdı və qarmağa oxşayan quyuğunu bulaya-bulaya sahibinin yanına gəldi.

– Bu Qaplan üçün mən İlyin kazaklarına yanı balalı inək vermışəm, – deyərək İqnat dodaqcusu gülümsədi və sözüne davam etdi: – Yaxşı itdir... Canavarı basır.

Yefim əlini baltaya uzatdı və itin qulaqlarını qaşıya-qaşıya bir də soruşdu:

– Deyirsən ki, inək veribsən?

– Balası ilə. Məgər bahadır? O bundan da qiymətlidir.

Yefim yüngülcə qolaylanaraq, baltanı itin başından vurdu və beyin qapağını iki böldü. İqnatin üstünə qan və bir parça isti beyin sıçradı.

Gömgöy göyərmiş Yefim arabanın üstündən ağır-ağır qalxdı və baltanı atıb piçilti ilə dedi:

– Gördün?!

İqnat bərəlmış gözləri ilə, hirsindən boğula-boğula itin cəng olmuşa ayaqlarına baxdı.

– Dəli olmusan, nədir? – deyib fıslıladı.

– Dəli olmuşam, – deyərək Yefim əsə-əsə piçilədi. – İtin yox, sən əclafın başını üzmək lazım idi!.. Canavar balalarını mənim həyətimə kim atıb? Bu, sənin işidir!.. Səkkiz inəyin var, birini itirsən, heç nə olmaz. Mənim isə axırıncı inəyimi dişi canavar parçalayıb, uşaq südsüz qalıb!..

Yefim iri addımlarla darvazaya yeridi. Lap qapının ağzında İqnat özünü ona çatdırdı.

– İtin pulunu verəcəksən, köpek oğlu!.. – deyə o, Yefimin yolunu kəsərək qışqırdı.

Yefim lap yaxın gəlib, nəfəsini İqnatin pırtlaşıq saqqalına verərək dedi:

– Sən, İqnat, mənə toxunma! Sizlərdən deyiləm, təhqirə dözmərəm. Pisləyi pisliliklə cavab verərəm! Sənin qabağında, adamların belini bükdükləri vaxtlar keçdi!.. Yoldan çək!!..

İqnat kənara çəkilib, yol verdi. Həyəət qapısını çırpdı, xeyli ana söyüşü söydü və uzaqlaşan Yefimi yumruğu ilə hədələdi.

İtlə olan hadisədən sonra İqnat Yefimi daha təqib etmədi. Onunla qarşılaşanda baş əyir və üzünü o tərəfə çevirirdi. Məhkəmə İqnatin qulluqçusu Dunkaya altmış manat verməsi haqqında hökm çıxaranadək bu münasibət dəyişilmədi. Bu vaxtdan etibarən Yefim hiss etdi ki, İqnatin həyətidən onu təhlükə izləyir. Nə isə hazırlanırdı. İqnatin tülkü gözləri Yefimə baxarkən sirli tərzdə gülümseyirdi.

Bir dəfə icraiyyə komitəsində sədr mülayimliklə soruşdu:

– Əsitmisənmi, Yefim, qayınatama altmış manat kəsiblər?

– Əsitmışəm.

– Bu fahişə Dunkanı kim öyrətmiş ola?

Yefim gülümsədi və sədrin düz gözlərinin içinə baxdı:

– Ehtiyac. Sənin qayınatan onu həyətidən qovdu, yoluna bir parça çörək də vermədi, Dunksa isə onun yanında iki il işləmişdi.

– Axı, biz onu yedirdirdik!..

– Səhərdən gecə yarıyadək işləməyə məcbur edirdiniz, hə?

– Özün bilirən ki, təsərrüfatda iş saatla deyil.

– Görürəm məhkəməyə ərizəni kimin yazmış olduğunu bilmək istəyirsən, hə?

– Hə, hə, kim yazı bilirdi?

– Mən, – deyə Yefim cavab verdi və sədrin üzündən başa düşdü ki, onun üçün bu gözlənilməz bir şey deyildir.

Axşamçağı Yefim icraiyyə komitəsindən kağızları və stanitsa icraiyyə komitəsinin icbari qərarını özü ilə götürdü.

Yefim evə doğru gedərkən “şamdan sonra üzünü köçürərəm” – deyə fikirləşdi. Şam elədi, həyəət tərəfdən pəncərənin qapılarnı örtü və yazmaq üçün stolun başında oturdu. Gözü təsadüfən pəncərənin çılpaq çərçivəsinə sataşdı.

– Maşa, pərdəlik çit almadın?

İp əyirən arvadı təqsirskar halda gülümsədi:

– İki metr almışdım... bilirən ki, əsgə yoxdur... uşaq cır-cındır içindədir... iki əsgə tikdim.

– Nə olsun, bunun zərəri yoxdur... Ancaq hər halda sabah al. Yaxşı deyil: küçədən kim pəncərə taxtasını açsa hər şey görünər.

Şaxtadan naxış bağlamış pəncərələrin arasında külək alçaqdan əsirdi... Göyün üzünü biçimsiz və ağır buludlar örtmüşdür. Xutorun ucqarında, iri çıxıntılı dağın həyətlərə doğru uzanan qanqal basmış yamacında itlər hürüşürdülər. Çayın üstündə bədmüşk ağacları giley edirdi, soyuqdan, havanın pisliliyindən küləyə şikayətlənirdi və onların yırğalanan budaqlarının cırlıtısı ilə küləyin səsi gurultuya çevrilirdi.

Yefim qələmi öldəqayıрма mürəkkəbqabındakı palıd qozasından hazırlanmış mürəkkəbə batırarkən, hərdən səssiz-səmsirsiz mübhəm bir təhlükə gizlədən qara pəncərəyə baxırdı. Onun halı özündə deyildi. İki saat keçmiş küçədən pəncərə taxtası cırlıdı və azacıq açıldı. Yefim cırlıtını eşitmədi, lakin qeyri-ixtiyari pəncərəyə baxarkən bədəninə dəhşət бүрүdü: şəxəli buz naxışının arasındakı dar deşikdən kimin isə tanış qonur gözləri qıyılmış halda ağır-ağır ona baxırdı. Bir saniyə sonra onun başı səviyyəsində pəncərənin dalından, nəyi isə yoxlayırmış kim, tufəng lüləsinin qara deyişi zahir oldu. Yefim divara söykənib hərəkətsiz oturmuş, ağappaq ağarmışdı. Çərçivə bir qat idi və o, tətiyin şaqqıltısını aydın eşitdi. Qonur gözlər üzərində qaşlar çatıldı... Güllə açılmadı. Şüşənin dalında qara dairə bir anlığa yox oldu, çaxmaq aydınca şaqqıldadı, lakin Yefim özünə gələrək, cırağı söndürdü və başını təzəcə əymişdi ki, pəncərənin dalından atəş açıldı, şüşə çilik-çilik oldu və güllə divarla şirin-şirin öpüşdü; Yefimin başına suvaq parçaları töküldü.

Sınımış pəncərədən içəri külək doldu və skamyanı qar tozu бүрүdü. Bəşikdə uşaq qulaqbatırncı səsle çığırdı, pəncərə taxtası taqqıldadı...

Yefim səssizcə döşəmənin üstə düşdü və iməkləyə-iməkləyə pəncərəyə çatdı.

– Yefimuşka Əzizim!.. Aman Allah!.. Yefimuşka!..

Yefimin arvadı çarpayıda ağlayır, Yefim isə dişlərini bərk sıxaraq cavab vermirdi; onu əsmə tutmuşdu. O, dizi üstə qalxaraq, sınımsız pəncərədən baxdı; küçədə qar tozuna bürünmüş birisinin löhrəm yerişlə necə qaçdığını gördü. Yefim skamyaya söykənərək, ayağa qalxdı və yenidən cəld döşəmənin üstə yığıldı; yarıaçıq pəncərə taxtası arasından tütəngin lüləsi içəri girdi, güllə şaqıldadı... Daxmanı acı barıt qoxusu doldurdu.

Səhəri arıqlamış, saralmış Yefim artırmaya çıxdı. Günəş işıq saçdı, bacalardan tüstü qalxırdı, suvata gətirilmiş mal-qara çayın yanında böyürdü. Küçədə xizəklərin təzəcə izi qalmışdı, təzə, ləkələnməmiş qar göz qamaşırdı. Hər şey öz adi qaydasında, hərgünkü kimi doğma idi və keçən gecə Yefimə yuxu kimi gəldi. Torpaq qalağı yaxınlığında, sınımsız pəncərənin altında, qarın içində o, iki boş giliz və pistonunda qara oyuc olan tütəng patronu tapdı. Paslanmış patronu əlində çox oynatdı, fikirləşdi ki: "Bu, od alsaydı, daraq nəm olmasaydı, axırın çatmışdı, Yefim!"

Sədr icraiyyə komitəsində aylaşmışdı. Qapı cırıldayanda o, ötəri Yefimə baxdı və yenə başını çəzetin üstə əydi.

– Rvaçov! – deyə Yefim onu səslədi.

– Nə var? – deyə o, başını qaldırmadan hay verdi.

– Rvaçov! Bura bax!..

Sədr başını istər-istəməz qaldırdı və geniş açılmış qonur gözlər düz Yefimə baxdı.

– Gecə mənə sən atəş açdın, alçaq? – deyə Yefim xırıltılı səsle soruşdu.

Sədr qıpqırmızı qızararaq, zorla güldü:

– Sənə nə olub? Ağlını itirmisən?

Ötən gecə Yefimin gözləri qarşısına gəldi: şüşənin dalındakı ağır, qırılmaz baxış, tütəngin qara ağzı, arvadının çıxırtısı... Yefim yorğun bir halda əlini yelləyərkən, skamyanın üstündə oturdu və gülümsədi:

– Baş tutmadı. Patronlar yaş idi... Onları harada saxlayırdın? Yəqin torpağın altında, cəmi?

Sədr özünü tamam ələ alıb, soyuqqanlıqla cavab verdi:

– Bilmirəm, sən nə barədə danışsən: yəqin çox içmişən.

Gecə Yefimə güllə atıldığı xəbəri günortayadək bütün xutura yayıldı. Hər şeyi bilmək istəyənlər onun daxması ətrafına toplaşdılar. İvan Donskov Yefimi icraiyyə komitəsindən çağırıb soruşdu:

– Milis idarəsinə xəbər vermisən?

– Vaxt tapıq.

– Bax, qardaş, qorxma, biz səni incitməyə qoymarıq. İqnatın indi beş tərəfdarı qalmışdır, onların necəliyini gördük. Qolçomaqların ardınca daha heç kəs gəlməz, hamı onlardan uzaqlaşmışdır!

Axşam gənclər çəkməşi Fedyanın yanına toplaşib onun çəkinin taqıltısı altında, həmişə olduğu kimi, qızgın söhbətə başlayanda Yefimin yaşadı Vaska Obnizov onun yanında oturaraq, çiyindən basıb məhəbbətlə pıcladı:

– Yadında saxla, Yefim, səni öldürsələr, iyirmi yeni Yefim meydana çıxacaqdır. Başa düşdün? Sənə söz deyirəm! Nağıllarda bahadirlər haqqında deyilənlər yadımadır? Birini öldürürlər, onların yerinə ikisi çıxır... Amma bizdən ikisi yox, iyirmisi çıxar!

Stanitsaya Yefim səhər tezdən gətdi. İcraiyyə komitəsində, kredit cəmiyyətində oldu, milis idarəsində ləngidi: baş milisioneri gözlədi. İşlərini qurtarınca şər qarışdı.

O, stanitsadan çıxdı və çayın buz bağlamış hamar, sürüşkən üstü ilə evinə yollandı. Axşam oldu. Yanaqlarını şaxta yüngülcə sancırdı. Qərbdə gecə qaşqabağını tökmüşdü. Döngənin dalında xutor tikintilərinin tutqun cərgələri göründü. Yefim sürətlə addımlayırdı və geri baxanda gördü ki, arxadan – iki yüz addımlıqda üç nəfər gəlir.

Yefim xutura qədərki məsafəni gözləri ilə ölçərək, daha bərk yeriməyə başladı, lakin bir dəqiqədən sonra dönüb baxanda gördü ki, dalından gələnlər nəinki geri qalmamışlar, hətta, deyəsən, yaxınlaşırlar. Həyəcana düşmüş Yefim löhrəm yerişə keçdi. Təlimdə olduğu kimi dirseklərini böyürlərinə sıxaraq, şaxtalı havanı burnu ilə ala-ala qaçırdı. Sahilə çıxmaq istədi, ancaq yadına düşdü ki, oranı qalın qar basıb, təzədən çay boyunca qaçdı.

Yefim müvazinətini saxlaya bilməyib yığıldı. Qalxarkən geri baxdı: ona çatırdılar... Qabaqdakı cəld və yüngül qaçır, qaça-qaça əlindəki payanı yellədir.

ÖZGƏ QANI

Pəhriz bayramından sonra Filipovkaya ilk qar yağdı. Gecə Donun o tayında külək əsdi, çöldə qırov basmış ağacları xışıldatdı, koppuş qar topasına hörük hördü, yolların kəsəkli dərə-təpəsini yalayıb lülələndirdi.

Gecə stanitsanı qaranlıq və sükut bürüdü. Həyətlərdən o tərəfə şumlanmamış, qanqal basmış cöl mürğuləyirdi.

Gecə yarısı uçurumlarda canavar uladı, stanitsada itlər ona səs verdi və Qavrilə baba yuxudan oyandı. Ayaqlarını peçdən aşağı salayaraq, kötүkdən yapışıb, xeyli öskürdü, sonra tüpürdü və tütүн kişəsinə əli ilə yoxladı.

Hər gecə ilk xoruzlar banlayandan sonra baba oyanır, oturur, papiros çəkir, öskürərək ciyərlərindəki bəlgəni xırıltı ilə təmizləməyə çalışır. Təngnəfəslik ara verdiyi dəqiqələrdə isə başında yenə adi fikirlər dolaşır. Baba bir şey haqqında, müharibədə itkin düşmüş oğlu barədə düşünür.

Gözünün ağı-qarası birçə balası idi. Onun üçün çalışıb-vurmuşdu. Vaxt gəlib çatdı, onu cəbhəyə, qırmızılarla döyüşə yola salmalı oldu; iki cüt öküzü bazara apardı, onların puluna kalmıqdan təlim görmüş bir at aldı, at deyildi, yel qanadlı quş idi. Sandıqdan yəhəri və babasından qalma gümüş qoşqu təqımı ilə yüyəni çıxartdı. Yola salarkən dedi:

– Bax, Petro, mən sənəin hər şeyini elə düzəltmişəm ki, heç zabıt də bunu özünə əskiklik bilməz... Atan kimi qulluq elə, kazak qoşununun və sakit Donu rüsvay etmə! Babaların və ulu babaların çarlara qulluq etmişlər, sən də eləməlisən!..

Baba yaşılımtıl ay işığından parıldayan pəncərəyə, həyətdə dolaşib, cövlan edən, nə isə axtaran küləyə baxır, qulaq verir, geri gəlməli və qayıtmalı olmayan günləri xatırlayır...

Hərbi qulluğa gedəni yola salarkən kazaklar Qavrilanın evinin qamış damı altında qədim kazak mahnısını ucadan oxuyurdular:

Biz isə vururuq, döyüş qaydasını pozmururuq.

Təkcə əmrə qulaq asırıq.

Dəhşət Yefimi az qala köməyə çağırmağa məcbur edəcəkdı; amma xutorla oranın arası bir verstdən çox olardı: onun çıxrtısını heç kəm eşitməzdi. Bir an içərisində Yefim bunu dərk edərək dodaqlarını sıxıb, dınməzce irəli dartındı, yıxılarkən itirdiyi vaxtın əvəzini çıxmağa çalışdı. Onunla üç nəfərdən qabaqda gələnin arasındakı məsafə bir neçə dəqiqə elə bil azalmadı; Yefim dönüb baxandan sonra gördü ki, daldan qaçan ona çatır. Var qüvvəsini toplayıb daha sürətlə qaçdı və bu yerdə qulağına yeni səs deydi: buzun üzəri ilə paya taqqıldaya-taqqıldaya sürətlə sürüşürdü. Zərbə Yefimi yıxdı. O, ayağa qalxıb təzədən qaçdı. Bir anlığa fikrindən keçdi: Tsaritsın ətrafında aqları qovanda o bu cür qaçırdı, elə bu cür hərərlə təngnəfəslik o zaman sinəsini qovururdu...

Güclü zərbə ilə endirilmiş paya Yefimi yenə yerə yıxdı. O qalxmadı... Daldan kim isə dəhşətli zərbə ilə başından vurub onu kənara atdı. Yefim bütün iradəsini toplayıb, səndələyə-səndələyə iki əli və iki ayağı üstə dayandı, ancaq onu dalı üstə yıxdılar.

Bir anda fikrindən keçdi: "Buz nədənsə istidir". Yefim böyrünə baxanda, sahildə sınımış qamış gördü. "Məni də sındırdılar..." Dərhal sönməkdə olan şüurunda bu alovlu sözlər canlandı: "Yadında saxla, Yefim, səni öldürsələr, iyirmi yeni Yefim çıxacaq!.. Nağıllarda bahadırlar haqqında deyildiyi kimi..."

Haradasa qamışlıqda ardı-arası kəsilmədən gələn uzun-uzadı uğultu eşidildi... Yefim hiss etmədi ki, dişlərini qıra-qıra dişlərinin ətinə çevirə-çevirə pazu ağzına necə soxdular, yabanın sinəsinə necə sancılıb fəqərə sütununa batıb əyildiyini hiss etmədi.

Üç nəfər papiros çəkə-çəkə tez-tez xutora sarı gedirdi, onların birinin dalınca tazılar qaçırdılar. Qasırga başladı, qar Yefimin üzünə tökülür və soyuq yanaqlarında daha ərimirdi. Dözülməz ağrı və dəhşəti əks etdirən iki damcı göz yaşı da yanaqlarında donub qalmışdı.

Atamız komandirlər bizə nə ömr etsələr.
Biz ora gedir, doğrayırıq, süngülüyürük, vururuq!..

Petro stol başında sərxoş oturmuş, rəngi göyərmişdi; o. son badəni içdi, gözələrini yorğun halda qıydı, amma at üstündə möhkəm oturdu. Qılıncını düzəldti, yəhərdən əylənərək doğma həyətdən bir ovuc torpaq götürdü. İndi, görəsən, o, harada düşüb qalib, yad yerə hansı ölkənin torpağı sinəsini qızdırır?

Baba uzun-uzadı, quru-quru öskürür, döşü xırıldayır, cürbəcür səslər çıxarır, öskürək ara verdikdə isə donqar belini dirəyə söykəyir, başında yenə fikirlər dolşır.

Oğlunu yola saldı, bir aydan sonra isə qırmızılar gəldilər. Kazakların qədim məişətini, dedə-babadan qalma həyatını alt-üst etdilər, onu boş cib kimi tərsinə çevirdilər. Petro cəbhənin o biri tərəfində, Donetsin yaxınlığında idi, Döyüşlərdə səy göstərərək uryadnik rütbəsi qazanmışdı, stanitsada isə Qavrilə baba bir zamanlar sarışın oğlu Pyotru əzizləyib sevdiyi, nazlandırdığı kimi, qırmızı moskalərlə¹ qarşı qəlbində qocayana gizli nifrət bəsləyirdi.

Onların acığına hələ də yanları zolaqlı, qara sapla uzununa qırmızı parça tikilmiş kazak şalvarı, qvardiyaçılara məxsus narıncı baftalı, çiynlərində bir zamanlar gözəldirdi vaxmistr poqonlarının izi qalan çuxa geyirdi. Padşaha etimadla və ürəkden qulluq etdiyi üçün almış olduğu medalları və xacları döşünə taxırdı; bazar günləri kilşəyə gedirdi, yarımkürkünün etəklərini açırdı ki, hamı görsün.

Stanitsa sovetinin sədri bir dəfə ona rast gələndə dedi:

– Sallamaları çıxart, baba! İndi buna yol verilmir.

Baba barıt kimi açıldı:

– Onları sən asmamısan ki, çıxartmağı da ömr edirsən?

– Onları asan yəqin çoxdan torpaqda qurd-quşa yem olub.

– Qoy olsun!.. Çıxartmayacağam! Bəlkə, öləndə çıxarasan?!

¹ İnqilabdan qabaq ukraynalıların və belorusların ruslara – Moskva dövləti nümayəndələrinə verdikləri ad

– Dedi də... Sənə yazığım gəldiyindən məsləhət görürəm. Mənə nə, istəyirsən onlarla yat, axı itlər... itlər sənə şalvarını qaparlar! O fağırlar belə geyimi yaddan çıxarıblar, sənə yadlarla qarışıq salarlar...

Bu, çiçək açan yovşan kimi acı təhqir idi. Ordenləri çıxartdı, ancaq üreyindəki inciklik artdı, kinə çevrilməyə başladı.

Oğlu itkin düşdü, daha kimin üçün işləyib çalışırdı? Anbarlar sökülür, mal-qara həyəti dağılır, pəyənin fırtınadan sınıb dağılmış çatları çürüyürdü. Tövlədə, boş axurların içində şişanlar ağalıq edirdilər, talvarın altında otbiçən maşın paslanırdı.

Atları kazaklar getməmişdən qabaq aparmışdılar, qalanlarını da qırmızılar aldılar, Qızıl əsgərlərin apardıqları şeylər əvəzinə verdikləri axıncı, ayağı tükü və palazqulaq atı payızda maxnoçular bir baxmaqla aldılar. Əvəzinə babaya bir cüt ingilis patavası verdilər.

– Qoy zərər bizə dəysin! – deyər Maxir pulemyotçusu göz vurdur. – Bizim malları varlan, baba!..

On illər ərzində qazanılmış şeylərin hamısı kül kimi göyə sovruldu, onun əlləri iş tutmurdu, lakin yazda çıpaqlaşan çöl itaətlə və yorğun halda ayaq altına səriləndə, babanı torpaq cəlb etdi, gecələr hökmə, eşidilməz çağırışla onu çağırırdı. Müqavimət göstərə bilmədi, öküzləri kotana qoşdu, getdi, çölü poladla zolaq-zolaq etdi, doymaq bilməyən qaratorpağın bətninə iri, ağır buğda dənələri səpdi.

Dənizdən və dənizin o tayından kazaklar gəlirdilər, ancaq Petronu gördüm deyən olmurdu. Onlar cürbəcür polklarda qulluq etmişdilər, cürbəcür ölkələrdə olmuşdular – Rusiya böyükdür! Pyotrun həmyerlilərindən onunla bir polkda qulluq edənlər isə Jlobinin dəstəsi ilə vuruşda Kubanın harasında isə hamılıqla məhv olmuşdular.

Qavrilə oğlu barəsində qarısı ilə, demək olar ki, heç danışmırdı.

Gecələr qarının balışa göz yaşı axıtmağını, burnunu çəkməyini eşidirdi.

– Nə olub, qarı? – deyər boğazını arıtlaya-arıtlaya soruşardı.

Qarı bir qədər susar, sonra cavab verərdi:

– Yəqin evimizdə tin var... Nədənə başım ağrıyır.

Qavrilə işin nə yerə olduğunu başa düşmürmüş kimi, məsləhət görərdi:

– Gəlsənə, xiyar şorabasından bir az içsən? Bu saat düşüb anbardan getirim.

– Yat, lazım deyil. Öz-özünə keçər!..

Yenidən daxmanı gözəgörünməz, naxışlı hörümçək toru kimi sükut bürüyərdi. Ay pəncərədən özgənin dərdinə, ani kədərinə maraqla tamaşa edirdi.

Yenə də gözleyir və ümid edirdilər ki, oğulları qayıdacaqdır. Qavrilə qoyun dərisini aşılamağa verdi və qarıya dedi:

– Biz sizinlə belə də yola gedərik, bəs Petro gəlsə, nə geyinər? Qış gəlir, ona yarımkürk hazırlamaq lazımdır.

Pyotrun boyuna görə yarımkürk tikdirdilər və sandığa qoydular. Ona, mal-qaranın altını təmizləmək üçün, geyilmiş çəkmə hazırladılar. Baba öz göy mahud mundirini geymədi, güvə yeməsin deyə ona tütün səpib saxladı, quzunu kəsəndə isə dərisindən oğluna papaq tikdirdi və mıxdan asdı, həyətdən içəri girəndə baxır, ona elə gəlirdi ki, bu saat Petro otaqdan çıxacaq və gülümsəyərək soruşacaq: “Hə, ata, mal-qara həyətə soyuqdurmu?”

Bundan iki gün sonra, axşamüstü mal-qaranın altını təmizləməyə getmişdi. Axura ot tökdü, quyudan su çəkmək istəyirdi ki, əlcəklərinin yadından çıxıb daxmada qaldığını xatırladı. Qayıtdı, qapını açdı və gördü ki, qarı skamyanın yanında diz üstə oturub, Pyotrun geyilməmiş təzə papağını sinəsinə basıb, uşağa layla çalan kimi onu yırğalayır...

Babamın gözləri qaraldı, yırtıcı heyvan kimi qarının üstünə atıldı, onu döşəmənin üstünə yıxdı, ağzı köpüklənə-köpüklənə xırıladı:

– Boşla, əclaf!.. Boşla!.. Nə edirsən?!

Papağı onun əlindən dartıb aldı, sandığa atıb, ağzından qıfıl asdı. Ancaq fikir verib gördü ki, o vaxtdan bəri qarının sol gözü titrəyir, ağzı da əyilmişdir.

Günlər, həftələr keçdi, payız zamanı duru, yaşıl, həmişə tələsən Don suları axıb getdi.

Həmin gün Donun qıraqları dondu. Stanitsanın üzərindən gecikmiş vəhşi qazların qatırı uçub getdi. Axşam qonşunun oğlu Qavrilənin yanına qaçıb gəldi, ikonaya tələsik xaç vurdu:

– Salamatsınızmı?

– Allaha şükür.

– Eşidirsən, babacan? Proxor Lixovidov Türkiyədən gəlmişdir. O axı sizin Pyotrla bir polkda qulluq edirdi!..

Öskürəkdən və iti yeridən tənəffəs olan Qavrilə döngə ilə tez-tez gedirdi. Proxoru evdə tapmadı; o, xutora qardaşının yanına getmiş, sabah qayıdacağını vəd etmişdi.

Qavrilə gecəni yatmadı. Peçin üstündə yuxusuz uzanıb qaldı. İşıqlanana yaxın piy şamdanı yandırdı, oturub keçə çəkmələrini yamamağa başladı.

Səhərdi. Şərq tərəfdən üfüqdə zəif qızırtı görünürdü. Ay səmanın ortasında ilişib qalmışdı, bir günlüyə daldalanmaq üçün özünü buludlara yetirməyə sanki təqəti yox idi.

Səhər naharından qabaq Qavrilə pəncərəyə baxdı və nədənsə piçilti ilə dedi:

– Proxor gəlir!

Proxor içəri girdi; kazaka oxşamırdı, yad qıyafədə idi. Ayaqlarında nallı ingilis ayaqqabısı cırıldıydı, qərribə biçimli, görünür, özgə əynindən çıxarılmış palto isə əynindən kisə kimi sallanırdı.

– Salamatsanmı, Qavrilə Vasilic!..

– Allaha şükür, soldat!.. Keç otur!..

Proxor papağını çıxartdı, qarı ilə salamladı və skamyanın üstündə qabaq künədə oturdu.

– Amma əcəb havadır ha, qar yağıb, heç keçmək mümkün deyil!

– Hə, bu il qar tez yağıb... Qədimdə bu zamanlar mal-qara yamaclarda otlayırdı.

Bir dəqiqəlik ağır sükut çökdü. Zahirən laqeyd və sarsılmaz Qavrilə dedi:

– Yad ölkələrdə qocalmışan, oğlan!

– Cavanlaşmaq üçün bir şey yox idi, Qavrilə Vasilic! – deyə Proxor gülümsədi.

Qarı ağzını açdı:

– Bizim Pyotr... – demək istəyirdi ki, Qavrilə acıqlı-acıqlı qışqırdı:

– Sus arvad, sus!.. Qoy kişi şaxtadan özünə gəlsin... soruşmağa macal taparsan!..

Sonra üzünü qonağa tutub soruşdu:

– Hə, Proxor İqnatç, güzəranınız necə keçirdi?

– Tərifləməli bir şey yoxdur. Özümü əldən düşmüş yabı kimi evə çatdırdım, bunun üçün də Allaha şükür edirəm.

– Be-e-la... Deməli, türklərin yanında pis yaşayırdınız, hə?

– Zorla, birtəhər dolanırdıq, – deyə Proxor barmaqları ilə stolu tıqqılatdı. – Ancaq sən də Qavrila Vasiliç, çox qocalmısan, bir gör ağ tük başında nə qədərdir... Siz burada Sovet hakimiyyəti ilə necə dolanırsınız?

– Oğlumu gözləyirəm ki, gəlib... biz qocalara çörək versin... – deyə Qavrila acı-acı gülümsündü.

Proxor gözlərini tez başqa səmtə çevirdi. Qavrila bunu sezdi və açıqcasına soruşdu:

– De görüm, Petro haradadır?

– Məgər eşitməmisiniz?

– Cürbəcür şeylər eşitmişik, – deyə Qavrila onun sözünü kəsdi.

Proxor süfrənin çirkli saçağını barmağına doladı və bir qədər keçdikdən sonra dedi:

– Gərək ki, yanvarda idi... hə, də, yanvarda, biz polkla Novorossiysk şəhərinin yaxınlığında dayanmışdıq... Dəniz kənarında belə bir şəhər vardır... hə, adi qayda düşərgə salmışdıq.

– Yoxsa?.. – deyə Qavrila ona sarı əylərək, pıçıltı ilə soruşdu.

Proxor gözlərini qaldırmadan susdu, sanki sualı heç eşitmədi.

– Dayanmışdıq, qırmızılar isə dağlara çıxmağa, yaşillarla birleşməyə can atırdılar. Polk komandiri onu, sizin Pyotru, süvari kəşfiyyat dəstəsinə təyin etdi. Bizim komandir podyasovul Senin idi... Elə bu zaman hadisə baş verdi... başa düşürsünüzmü...

Pecin yanında yerə düşən sapılca bərk cingildədi; qarı əllərini uzadaraq, çarpayıya tərəf gedir, çıxmaq istəyirdi.

– Ulama!! – deyə Qavrila qorxunc səslə bağırırdı və stola dirşək-lənərək, Proxorun düz gözlərinin içinə baxa-baxa yorğun halda dedi: – Di qurtar!

– Doğradılar!.. – deyə Proxor qışqırdı və ayağa qalxaraq, əli ilə skamyanın üstündə papağını axtardı. – Pyotru doğradılar... öldürdülər... Onlar məşənin yaxınlığında dayanmışdılar, atlara dinclik verirdilər, Pyotr yəhərin tapqırını buraxmışdı, qırmızılar isə məşədən... – Proxor nəfəsi tutula-tutula papağını əzişdirirdi. – Petro yəhərin qasından yapışdı, yəhər isə atın qarını altına sürüşdü... At coşqun idi... Pyotr onu saxlaya bilmədi, qaldı... Vessalam!..

Qavrila kəlmə-kəlmə dedi:

– İnanmasam necə...

Proxor ətrafa baxmadan, tələsik qapıya sarı getdi.

– Necə istəyirsiniz, Qavrila Vasiliç, mən düzün deyirəm... Doğru deyirəm... Lap doğru... Öz gözlərimlə gördüm...

– Mən buna inanmaq istəmirəm?! – deyə Qavrila qıpqırmızı qızaraq çığırdı. Onun gözləri qan-yaşla doldu. Köynəyinin yaxasını cırayaraq, lüt, tükü sinəsini qabağa verib, özünü itirmiş Proxorun üstünə yeridi, tərli başını geri ataraq, zarıdı: – Tək bir oğlumu öldürmək?! Çörək verəni?! Mənim Petkamı?! Yalan deyirsən, köpek oğlu!.. Eşidirsənmi?! Yalan deyirsən! İnanmıram!..

Gecə isə yarımkürkü çiyinə salıb həyəətə çıxdı, qarın üstündə keçə çəkmələrini cırlıdada-cırlıdada xırmana getdi və tayanın yanında dayandı.

Çöldən külək əsir, qarı sovrurdu; zülmət çılpaq albalı ağaclarını çulğalamışdı.

– Oğlum! – deyə Qavrila alçaqdan səslədi, bir qədər gözləyib, tərpənmədən və başını geri çevirmədən, yenə səslədi: – Pyotr!.. Oğlum!..

Sonra tayanın yanında tapdalanmış qarın üstünə üzüqoylu düşdü və gözlərini ağır-ağır yumdu.

Stanitsada ərzaq sapalağı barəsində, Donun aşağı tərəflərindən gələn bandalar haqqında söhbət gedirdi. İcraiyyə komitəsində, stanitsa yığıncaqlarında yeni xəbərləri pıçıltı ilə danışırıdılar, lakin Qavrila baba bir dəfə də olsun icraiyyə komitəsinin laxlayan artırmasına qədem qoymamışdı – ehtiyac olmamışdı – ona görə də bir çox xəbərləri eşitməmiş, bir çox şeydən xəbər tutmamışdı. Bazar günü ibadətdən sonra sədrin və onunla birlikdə əyinlərində sarı, aşılanmış gödək kürk, əllərində tufəng olan üç nəfərin həyəət gəlməsi ona qərribə göründü.

Sədr Qavrila ilə əl verdi və birdən elə bil baltanın küpü ilə onun peysərindən vurdu:

– Hə, düzünü de, baba, taxılın var?

– Yoxsa, elə bilirdin ki, hava ilə qidalanırdıq?

– Səncə, aydın de, taxıl hardadır?

– Harda olacaq, anbarda!

– Bizi ora apar.

– İcazə verin bilək, mənim taxılıma sizə nə dəxli?

Ucaboy, sarışın, görkəmindən rəisə oxşayan bir oğlan şaxtada dabanlarını yerə döyə-döyə dedi:

– Artıq taxılı dövlətin xeyri üçün götürürük. Ərzaq sapalağı. Eşitmisen, ata?

Qavrilə qəzəbdən coşaraq, xırıltılı səsle dedi:

– Birdən mən verməməm?

– Verməsən özümüz götürürük!..

Sədrle pıçıldaşdılar, daqqalara soxuldular, təmizlənmiş, esmərqızılı buğdanın üstünə çəkmələrindən qar parçaları tökdülər. Sarışın oğlan papiros çəke-çəke qəti dedi:

– Toxumluq və yemək üçün saxlansın, qalanı zəbt edilsin. – Sonra təsərrüfatçı gözü ilə taxılın miqdarını hesabladı və Qavriləyə tərəf döndü: – Neçə desyatin ələkəcəksən?

– Şeytanın daz başı qədər!.. – deyə əsəbiləşmiş Qavrilə öskürə-öskürə və ədəbazlıqla fısıldadı: – Götürün, mələnlər!.. Talayın!.. Hamısı sizin olsun!..

Sədr barmaqsız əlcəyini Qavriləyə tərəf yelləyə-yelləyə onu dilə tutdu:

– Qudurmusan, nədir, özünə gəl, Qavrilə baba!

– Özgə malı boğazında qalsın!.. Tıx!..

Sarışın oğlan əriyən buzu bığından qopardı, ağıllı gözləri ilə Qavriləni süzüb, sakitcə, istehzal təbəssümlə dedi:

– Sen, ata, atılıb-düşmə! Çığır-bağır kömək eləməz. Quyruğunu tapdalamamış niyə zingildəyirsən? – Sonra qaşlarını çataraq, səsinə dəyişdi: – Boşboğazlıq eləmə!... Dilin uzunsadı, dişlərinə bağla!.. Təşviqat üçün... – Sözüünü qurtarmayıb, əlini kəmərinə əymiş sarı qobura vurdu və mülayim səsle dedi: – Günü bu gün təhvil məntəqəsinə apar!

Qoca heç qorxmadı, ancaq inamlı və aydın səsden süstləşdi, başa düşdü ki, çığır-bağır iş aşmaz. Əlini yellətdi və artırmaya tərəf getdi. Həyətin yarısına çatmamış vəhşi, xırıltılı səsden sarsıldı:

– Ərzaq dəstəsinin üzvləri hanı?!

Qavrilə geri döndü: çəpərin o tərəfində bir süvari oynaq atı şaha qaldıraraq, bir yerdə hərnləndirdi. Nə isə qeyri-adi bir hadisə baş verdiyini hiss edən Qavrilənin dizləri əsdi. Ağzını açmağa macal tapmamış süvari anbarın yanında duranları görüb, atını sərt hərəkətə gətir oturtdu və əlini qaldıraraq, tufəngi çiyindən götürdü.

Güllə bərk şaqqıldadı və sakit həyəti bir anlığa bürümüş atəş səsinə sonra qoşa çaxmaq səsi aydın eşidildi, patron gilizi vızılı ilə sıçradı.

Adamlar özlərinə gəldilər, sarışın oğlan üst tirə yapışaraq, xeyli əlləşib, titrəyən əli ilə tapançanı qoburdan çıxartmağa çalışdı, sədr dovşansayağı çömlələrək, xırmana sarı qaçdı, ərzaq dəstəsinin üzvlərindən biri dizi üstə yıxıldı, karabindəki darağı çəpərin o tərəfində yırgalanan qarapapağa boşaltdı. Həyəti güllələrin şaqqıltısı bürüdü. Qavrilə sanki yerə yapışmış ayaqlarını çətinliklə qardan qopardı və ağır addımlarla yorta-yorta artırmaya tərəf getdi. Geri baxdıqda gördü ki, əyinlərində aşılannmış dəridən yarımkürək olan üç nəfər, herəsi bir yana səpələnərək, qar yığına bata-bata xırmana tərəf qaçır, taybatay açılmış darvazadan içəriyə isə atlılar doluşurlar.

Kürən ayğırın üstündə oturmuş, başında kubanka olan qabaqdakı süvari belini bükərək yəhərin qaşına yatdı və qılncı başının üstündə hərletməyə başladı. Onun başlığının ağ ucları Qavrilənin qarşısında qu qanadları kimi yelləndi, at dırnaqlarının altından qopan qar üzünə sıçradı.

Qavrilə gücdən düşmüş halda naxışlı artırmaya söykəib kürən ayğırın özünü düzəldərək çəpərdən sıçrayıb əsməyini və arpa küləşi tayasının yaxınlığında şaha qalxmağını, kubanlının isə yəhərdən sallanaraq, qıvrıla-qıvrıla sürünən ərzaq dəstəsi üzvünü çarpaz doğramağını gördü. Xırmanda qırıq-qırıq, aydın olmayan səs-küy, vurnuxma, kiminsə uzun-uzadı ağlar qışqırtısı eşidildi. Bir dəqiqə keçmiş tək güllə bərkədən şaqqıldadı. Atışmadan hürküdülmüş və yenidən anbarın damına qonmuş göyərçinləri qırmanın bənövşəyi qığılcımı göyə qalxmağa məcbur etdi. Xırmandakı süvarilər atdan düşdülər.

Stanitsada xoş zəng səsinin arası kəsilmirdi. Stanitsada yaşayan sarsaq Paşa zəng qülləsinə qalxaraq, ağılsızlığı üzündən bütün zənglərdən yapışdı, həyəcan signalı əvəzinə Pasxa bayramının rəqs havasını çalmağa başladı.

Ağ başlığını çiyinə salmış kubanlı Qavriləyə yaxınlaşdı. Onun hərəkətli və tərlı üzü dartılır, tüpürçəkli dodaqlarının ucu aşağı salanırdı.

– Yulaf var?

Gördüklərindən mütəəssir olmuş Qavrilə artırmadan çətinliklə aralandı. Onun dili tutulmuşdu, nə qədər çalışırdısa, danışa bilmirdi.

— Kar olmusan nədir, şeytanın biri şeytan? Soruşuram: yulaf var, ya yox? Bir kiso götür!

Atları içində yem olan təknəyə yaxın gətirməyə macal tapmıdılar; bir nəfər də darvazadan içəri atıldı.

— Atların!.. Dağdan piyada qoşun cnir...

Kubanlı ağzi köpüklü, tər basmış aygırı lənət yağdıra-yağdıra cilovladı, nə isə tünd-qırmızı bir şeyə bulanmış sağ qolunun köbəsinə qarlı xeyli sürtdü.

Həyətdən onların beşi çıxdı, Qavrilə axırıncı atın belindəkinin sarı, qarlı zolaqlı yarımkürkünü tanıdı.

Təpənin dalında, göyemlikdə axşamədək güllələr saçıqıladı. Stanitsa sükut içində idi. Qavrilə xırmana getməyi qət edəndə qaş qaralırdı. O, taybatay açılmış qapıdan içəri girdi, gördü ki, güllə döymüş sədr başı aşağı sallanmış halda xırmanın dirəkərasından asılı qalmışdır. Əlləri sanki dirəkərasının o biri tərəfinə düşmüş papağına uzanırdı.

Ot tayasının yaxınlığında, muşqurtlu və samanlı qarın üstündə ərzaq dəstəsi üzvlərinin üçü də alt paltarda uzanıb qalmışdı. Onları görəndə Qavrilə dəhşətlə titrəyən qolbində səhərdən yuva salmış kindən əsər-ələmət qalmadığını hiss etdi. Həmişə qonşuların keçilərinin küləşi yolduqları xırmanda indi doğranmış adamların uzanması ona əfsanə, yuxu kimi görünürdü; onların donmuş qabarcıqlı qanlarından meyit qoxusu gəlirdi.

Sarışın oğlan başını qeyri-təbii halda çevirmişdi; o, ayağını ayağının üstünə elə laqeyd qoymuşdu ki, başı qara elə bərk sıxılmasaydı, elə bilmək olardı ki, dincəlir.

İkincisi, çopur və qarabığ kişi bükülmüş, başını çiynlərinə çəkmiş, dişlərini kin və qəzəblə ağartmışdı. Üçüncü başını küləşin içinə soxaraq, qarın üzərində sanki hərəkətsiz üzürdü. Cansız qollarının geniş aralanmasında böyük qüvvət və gərginlik hiss olunurdu.

Qavrilə sarışın oğlana tərəf əyildi, onun qaralmış üzünə baxdı və üreyi ona yandığından bədəni əsdi: kişinin qarşısında hirsli, gözləri adamı tikan kimi sancan ərzaq komissarı deyil, on doqquz yaşında bir oğlan uşağı uzanmışdı. Dodaqlarının yanında, sarımtıl,

zərif tüklü bığının altında qırov və kədərli qırıq donub qalmışdı, yalnız alnında köndələninə dərin və ciddi qırışq qaralırdı.

Qavrilə elə-bələ, məqsədsiz halda əlini oğlanın çılpaq döşünə vurdu və gözləmədiyi bir şeydən səndələdi: dondurucu soyuq içərisində əli ilıq bədəne deydi...

Qavrilə taxtaya dönmüş, qandan qaralmış bədəni niqıldayanıqıldaya, inildəyə-inildəyə dalında evə gətirəndə qarı qorxdı və xaç vuraraq özünü peçə tərəf verdi.

Qavrilə oğlanı skamyanın üstünə qoydu, soyuq su ilə yorulana-dək yudu, təri axanadək yun corabla ayaqlarını, döşünü sürtdü, qulağını soyuq sinəsinə qoydu və üreyin boğuş, fasilə ilə döyündüyünü zorla eşitdi.

Dördüncü gün idi ki, cavan oğlan bənizi zəfəran kimi saralmış halda otaqda uzanıb qalmışdı: meyite oxşayırdı. Alnındakı və yanağındakı çapıqın üstündə laxtalanmış qan qıpqırmızı qızarırdı, bərk sarınmış sinəsi yorğanı yırgalayaraq, havanı xırıltı və xışıltı ilə udurdu.

Hər gün Qavrilə çatlamış, sərt barmağını onun ağzına salır, sıxılmış dişlərini bıçağın ucu ilə ayırır, qarı isə ağzına qamış parçası ilə, qızdırılmış süd və qoyun sümüklərinin işgənəsini töküürdü.

Dördüncü gün səhərdən sarışın oğlanın yanaqlarına qırmızılıq çökdü, günortaçağı onun üzü şaxtanın dondurduğu yemişan kolu kimi yanırdı, üşütmə bütün vücudunu titrədirdi. Sonra bədəninə soyuq, yapışqan kimi tər gəldi.

Bu andan o, sayıqlamağa başladı; çarpayından durmağa can atırdı. Qavrilə öz qarısı ilə gecə-gündüz onun yanında növbə çəkirdi.

Uzun qış gecələrində, şorq küləyi Obdonyedən əsərək, qaralmış səmanı daha da tutğunlaşdırıb və stanitsanın üzərinə aşağıdan soyuq buludlar sərəndə Qavrilə başını qollarının üstünə qoyaraq, sarışın oğlanın sayıqlamağına, ona tanış olmayan "əhcə ilə, lo" hərfi yazıldığı kimi tələffüz edənlərin ləhcəsi ilə nə isə rabitəsiz sözlər nəql etməsinə qulaq asardı. Qavrilə onun gündən qaralmış döşünə və altı göyermiş qapağı gözlərinin mavi qapaqlarına uzun-uzadı baxırdı; solğun dodaqlardan ağır inilti, xırıltılı komanda, pis söyüş çıxanda, üzü qəzəb və ağrıdan eybəcərləşəndə, Qavrilənin

ürəyi qana döndürdü. Bu dəqiqələrdə özündən asılı olmayaraq oğlana yazığı gəlirdi.

Qavrilə çarpayının yanından çəkilməyən qarısının gündən-günə, hər yuxusuz gecədən sonra solmağını, qupquru qurumağını, qırışlarla örtülmüş yanaqlarında göz yaşlarının iz salmağını görür, başa düşürdü, daha doğrusu, qəlbi ilə hiss edirdi ki, ananın Pyotra, mərhum oğluna olan məhəbbəti bax, bu hərəkətsiz, ölümle pəncələşən yad oğluna keçmişdir...

Bir dəfə stanitsadan keçən polkun komandiri onlara gəldi. Atı çaparın yanında qoydu, özü isə qılınıcı və məhmizlərini saqqıldada-saqqıldada artırmaya qalxdı. Otaqda papağını çıxartdı və çarpayının baş tərəfində xeyli dayandı. Yaralının üzündə solğun kölgələr oynayırdı, hərəkətdən çatlamış dodaqlarından qan axırdı. Komandir vaxtından qabaq ağarmış başını yırğalayaraq, Qavrilanın başı üstündən hara isə baxa-baxa dedi:

– Bu yoldaşı qoru, qoca!

– Qoruyarım! – deyə Qavrilə qətiyyətlə cavab verdi.

Günlər, həftələr ötdü. Milad bayramı günləri keçdi. On altıncı gün sarışın oğlan ilk dəfə gözələrini açdı və Qavrilə onun ciyiltili səsinə eşitdi:

– Bu sənmişən, qoca?

– Mənəm.

– Məni yaman hala salıblar?

– İsa göstərməsin!

Qavriləyə elə gəldi ki, onun aydın baxışında zorla duyulan səmimi təbəssüm vardır.

– Bəs uşaqlar?

– Onları... onları meydanda basdırdılar.

Barmaqları ilə yorğanı dinməz-cə tərpətdi və nəzərini səqfin rənglənməmiş taxtalarına çevirdi.

– Adın nədir? – deyə Qavrilə soruşdu.

Mavi, damarlı göz qapaqları yorğun halda qapandı.

– Nikolay!

– Biz isə səni Pyotr çağıracağıq... Oğlumuz var idi... Petro... – deyə Qavrilə izah etdi.

Bir qədər fikirləşib, yenə nə isə soruşmaq istədi, lakin onun burnu ilə sakit nəfəs aldığını eşidib, barmaqları ucunda çarpayının yanından çəkildi.

O, həyata yavaş-yavaş, sanki həvəssiz qayıdırdı. İkinci ay başını balıqdan çətinliklə qaldırdı: kürəyində uzanmaqdan yara əmələ gəlmişdi.

Qavrilə dəhşət içərisində hiss edirdi ki, yeni Pyotra gündən daha artıq bağlanır, birinci, doğma oğlunun surəti isə, batan günəşin parıltısı daxmanın mika pəncərəsində sönən kimi sönür, tutqunlaşır. Əvvəlki kədər və ağrını qaytarmağa çalışdı, lakin keçmiş getdikcə uzaqlaşır, Qavrilə də bundan utanır və sıxılırdı... O, mal-qara həyətinə gedir, saatlarla orada əlləşir, lakin Pyotrın çarpayısı başında qarının ayrılmadan oturduğunu xatırlayaraq, qısqancılıq hissi duyurdu. Daxmaya gəlir, dinməz-cə çarpayının başında dayanıb gözəleyir, bükülməyən barmaqları ilə balışın üzünü düzəldir, qarının hirsli baxışını duyanda, dinməz-söyləməz skamyanın üstündə oturur və susurdu.

Qarı Pyotra baybək piyi, yazda dorılmış otların, may çiçəyinin cövhərini içirdirdi. Bundan idimi, yoxsa, cavanlıqını zəifliyə güc gəlirdi, hər halda, yaralar sağaldı, yanaqlarına qan sağıldı, yalnız ciyindən sümüyü əzilmiş sağ qolu sağalmırdı: görünür, o, işdən qalmış, sıradan çıxmışdı.

Yenə də pəhrizin ikinci həftəsi Pyotr ilk dəfə özgenin köməyi olmadan özü çarpayıda oturdu, gücünə təəccüb edərək, xeyli, inamsız halda gülümsədi.

Gecə mətbəxdə peçin üstündə uzanmış Qavrilə pıçıltı ilə dedi:

– Yatıbsan, qarı?

– Nə istəyirsən?

– Bizim oğlan ayağa qalxır... Sən sabah sandıqdan Pyotrın şalvarını çıxart... Bütün amunisiyanı¹ hazırla... Axı onun geyməyə heç bir şeyi yoxdur.

– Özüm bilərəm! Bir az bundan əvvəl hamısını çıxartmışam.

– Vay sən, gör bir nə zirekdir!.. Yarım-kürkü necə, çıxartmışsanmı?

– Bəs necə, yoxsa, oğlan üryan gözəcəkdir?!

Qavrilə peçin üstündə qurcalandı, az qala mürgüləyəcək idi, ancaq bir şey yadına düşdü və sevinərək başını qaldırdı:

¹ Əsgerin silah və geyimindən başqa bütün lazım olan şeyləri

– Bəs papaq? Papağı yəqin unutmusan, lənbə arvad?
– Əl çək! Yanından qırx dəfə keçibsen, bürüməmişən, odur, ikinci gündür ki, mıxdan asılıb!

Qavrilə pərt halda öskürdü və susdu.

Yaz artıq Donun buzunu silkələyirdi. Buz qaralmış və qurd yemişi kimi dəşik-dəşik olub köpmüşdü. Dağ dazlaşmışdı. Qar çöldən uçurlara və dərələrə çəkilməmişdi. Obdonye günəş şüalarına qərq olub, mat qalmışdı. Çöldən külək dirçələn yovşanın etrini səxavətlə ətrafa yayırdı.

Mart ayı qurtarmaqda idi.

– Bu gün duracağam, ata!

Qavrilanın evinin kəndarından içəri qədəm qoyan bütün qızıl əsgərlər onun başdan-ayağa ağaran saçlarına baxıb onu “ata” çağırırsalar da, bu dəfə Qavrilə Petronun səsinə bir hərəkət hiss etdi. Onamı elə gəlirdi, yoxsa həqiqətənmi Petro bu sözü oğul nəvazişi ilə dediyi; ancaq Qavrilə qızardı, öskürdü və sevincini həyəcanla gizlədərək donquldadı:

– Üçüncü aydır yatırırsan... Daha vaxtdır, Petya.

Petro ayaqlarını ağac kimi yerə qoya-qoya artırmaya çıxdı və küleyin ciyərlərinə doldurduğu havanın çoxluğundan az qaldı boğulsun. Qavrilə onu daldan tuturdu, qarı işə artırmanın yanında dayanıb, aramsız axan göz yaşlarını qolu ilə silirdi.

Anbarın yanından keçərək oğulluğu Petro soruşdu.

– Onda taxılı apardın?

– Apardım... – deyərək Qavrilə həvəssiz mızıldandı.

– Yaxşı eləmişən, ata!

Yenə də “ata” sözündən Qavrilə sinəsində bir hərəkət duydu. Petro hər gün qoltuqağacına söykənərək, axsaya-axsaya həyətdə sürünürdü. Hər yerdə də – xırmanda, anbarın talvarı altında, harada olub-olsun, Qavrilə təzə oğlunu narahat, axtarıcı nəzərlərlə müşayiət edirdi. Gözləyirdi ki, birdən sürüşüb yıxılmasın!

Öz aralarında az danışdırlar, ancaq səmimi və mehriban dolaşırdılar.

Bir dəfə, Petro həyətdə çıxandan iki gün sonra, yatmamışdan qabaq, peçin üstündə özünə yer salarkən Qavrilə soruşdu:

– Haralısan, oğlum?

– Urallı.

– Kəndlisən?

– Yox, fəhlə.

– Bu necə olur? Bir peşənmi var idi, çəkməçi, ya çəlləkçi idin?

– Yox, ata, zavodda işləyirdim. Çuquntökmə zavodunda. Uşaq-liqdan oradayam.

– Bəs taxıl yığmaq işinə necə qoşulmusan?

– Ordudan göndəriblər.

– Sən onların komandiri idin?

– Bəli, komandiri idim.

Soruşmaq çətin idi, ancaq söz sözü çəkib gətirirdi:

– Deməli, partiyalısan?

Petro gülümseyərək:

– Kommunistəm, – deyərək cavab verdi.

Bu hiyləsiz təbəssüm sayəsində yad söz də Qavriləyə dəhşətli görünmədi.

Qarı fürsət tapıb cəld soruşdu:

– Ailən necə, varırmı, Petyuşka?

– Göydəki ay tək təkəm!

– Yəqin ki, ata-anan ölüb, hə?

– Hələ balaca ikən... Yeddi yaşım var idi... Atamı sərxoşluq zamanı öldürdülər, anam da haralardasa veyllənir...

– Ah, qancıq! Sən yazığı, deməli, atıb gedib, hə?

– Bir podratçıya qoşulub getdi, mən işə zavodda böyüdüm.

Peçin üstündə oturmuş Qavrilə ayaqlarını aşağı salladı, keyli susdu, sonra yavaş və aydın danışdı:

– Neynək, oğlum, madam ki, ata-anan yoxdur, bizdə qal... Bizim oğlumuz var idi, sənin də onun adı ilə Petro çağırıraq... Var idi, yaddan da çıxdı, indi qarı ilə ikimiz mürgü döyürük... Sən sağalınca mən əzaba qatlaşdım, səni yəqin ona görə sevdik. Qanın özge qarını olsa da, adamın sənə öz doğma balası kimi ürəyi yanır... Qal! Səninlə əkib-biçib dolanırıq. Donun torpağı münbit, səxavətli... Səni sağaldırıq, evləndiririk... Mən daha dövrənimi sürmüşəm, təsərrüfatı sən idarə elə, ancaq bizim qocalığımıza hörmət etsən, bir də öləndək bir parça çörəyi əsirgəməsən, bəsimizdir... Biz qocaları atma, Petro...

Peçin dalında ocaq çöyrtkəsi yazıq-yazıq cırıldayırdı.

Pencərə qapıları küləkdən titrəyirdi.

– Qarı ilə biz sənə nişanlı tapmışıq! – deyə Qavrilə saxta sevincle göz vurdu, lakin titrəyən dodaqları miskin təbəssümdən əyildi.

Petro sol əli ilə skamyanı taqıldadaraq, gözünü ayağının altına, oyuq-oyuq olmuş döşəməyə zilləmişdi. Əlinin seyrək taqılısı adamı həyəcanlandırırdı: tuk-tıq-taq! Tuk-tıq-taq!..

Görünür, o nə cavab verəcəyini fikirləşirdi, qət etdikdən sonra taqılıntı dayandırdı, başını yırgaladı:

– Mən, ata, qalmağıma sevinərdim, ancaq özün görürsən ki, məndən yaxşı işçi çıxmaz... Əlim sağlamır, murdar! Amma nə qədər gücüm çatsa, işləyəcəyəm. Yay! yaşayaram, sonrasına baxarıq.

– Sonra bəlkə də həmişəlik qaldın, – deyə Qavrilə onun sözünü qurtardı.

Qarının ayağı altında cəhrə həvəslə cırlıdayaraq, lifli yunu vər-dənəyə sarıyırdı.

Yeknəsəq, yuxu getirən taqılısı ilə laylamı çalırdı, yoxsa yaşayışını vəd edirdi, – bilmirəm.

Yazın ardınca qızmar, tozlu-bürkülü günlər başladı. Yaxşı havalər xeyli davam etdi. Əvvəlki kimi coşqun Don çıqqalı dalğalardan köpüb daşırdı. Daşqın suyu stanitsanın ucqar həyətlərini suvarırdı. Külək yaşılı rəngə çalan Obdonyeni çiçəklənən qovaqların xoş ətri ilə doldurmuşdu, tökülən yabanı alma çiçəkləri ilə örtülmüş çəməndəki göl şəfəq rənginə çalırdı. Gecələr ulduzlar bir-birinə qız kimi göz vururdu. Gecələr şəfəqin parıltısı tək gödək idi. Öküzlər uzun iş günündən sonra dincəlməyə macal tapmırdı. Tükü deyilmiş və qabırğaları çıxmış mal-qara otlaqda otlayırdı.

Qavrilə ilə Pyotr bir həftə çöldə yaşadılar. Arabanın altında yatdılar, amma Qavrilə yeni oğlunun onu özünə möhkəm, gözəgö-rünməz tellərlə bağladığını heç kəsə demədi. Şən, çalışqan sarışın oğlan məhrum Pyotrın surətini unutdurdu. Onu Qavrilə getdikcə daha az xatırlayırdı.

Günler nəzərə çarpmayan oğru yerışı ilə gəlib keçirdi. Biçin vaxtı çatdı.

Bir dəfə səhər Petro otbiçən maşını sahmana salırdı. O öz işi ilə Qavrilanı təəcübləndirdi: dəmirçixanada bıçaqları itilədi, sınımış perlərin əvəzinə təzəsini qayırdı. Səhər otbiçən maşınla əlləşdi, qaş qaralanda isə icraiyyə komitəsinə getdi; hansı müşavirəyə isə çağırmışdılar. Bu zaman suya getmiş qarı poçtdan məktub getirdi. Zərf çirkli və köhnə idi, Qavrilanın ünvanına gəlmişdi, o da Kosıx Nikolay yoldaşa verməli idi.

Anlaşılmaz həyəcədən üzülmüş Qavrilə mürəkkəb karandaşı ilə yayılmış hərflərlə səliqəsiz yazılan zərfi əlində xeyli hərletdi.

Yuxarı qaldırdı, işıqda baxdı, zərf kiminsə sirrini gizli saxlayırdı və adi rahatlığı pozan bu məktuba qeyri-ixtiyari olaraq Qavrilanın kini getdikcə artırdı.

Bir anlığa belə fikirləşdi: onu cır; lakin xeyli götür-qoydan sonra onu yiyəsinə verməyi qət etdi. Pyotru darvaza ağzında yeni xəbərlə qarşıladı:

– Sənə, oğlum, haradansa məktub gəlib.

– Mənə? – deyə oğlan təəcüb etdi.

– Sənə. Gəl oxu!

Qavrilə daxmada işıq yandırıb, məktubu oxuyan Pyotrın təbəssümdən nurlanmış üzünə iti, yoxlayıcı nəzərlə diqqət yetirdi. Dözməyib soruşdu:

– Hardan gəlib?

– Uraldan.

– Kimdən gəlib? – deyə qarı maraqlandı.

– Zavoddakı yoldaşlarımdan.

Qavrilə diqqətini topladı.

– Nə barədə yazırlar?

Pyotrın gözlərinə qaranlıq kökdü; o, həvəssiz cavab verdi:

– Zavoda çağırırlar... Zavodu işə salmağa hazırlaşırlar. On yed-dinci ildən dayanmışdı.

– Bəs necə olacaq?... Deməli, gedəcəksən? – deyə Qavrilə pıçıl-tı ilə soruşdu.

– Bilmirəm...

Petro axır vaxtlar çox anqlamışdı, saralmışdı, gecələr onun ah çəkdiyini, çarpayıda qurcalandığını Qavrilə eşidirdi. Çox fikirdən sonra başa düşdü ki, Pyotr stanitsada yaşaya bilməyəcək, çölün xam qaratorpağını kətanla şırımlamayacaqdır. Pyotru böyüdüb bəsləmiş zavod gec-tez onu çəkib aparacaq və yenidən fərəhsiz qara günlər başlanacaqdır... Qavrilə o zavodu kərpic-kərpic sökərdi; yerlə yeksan edərdi ki, orada gicitkən və qanqal bitsin!..

Üçüncü gün biçin zamanı düşərgəyə su içməyə gələn Petro sözə başladı:

– Qala bilmirəm, ata! Zavoda gedəcəyəm. Məni çəkir, cəlb edir...

– Yoxsa, pis yaşayırsan?

– Yox, o deyil... zavod özümüzünküdür. Kolçak gələndə biz bir həftə yarım zavodu qoruduq, Kolçakin adamları qəsəbəni tutan kimi doqquz nəfəri asdılar, indi isə fəhlələr ordudan gələn kimi yenidən zavodu ayağa qaldırırlar... Özləri və ailələri bərk açıq çəkirlər, amma işləyirlər... Belə bir vəziyyətdə mən burada necə yaşaya bilərəm? Bəs vicdan?

– Sən necə kömək edə bilərsən? Əlin ki, sağalmayıb?

– Qərribə danışsən, ata! Orada hər bir əli qiymətləndirirlər!

– Saxlamıram. Get!.. – deyərək Qavrilə ürəklənərək cavab verdi.

– Qarını aldat... de ki, qayıdacaqsan... De ki, bir az yaşayıb gələcəksən... Yoxsa, fikirdən ölər... axı, sən bizim tək balamızsan...

Sonra son ümiddən yapışaraq, pıçıltı ilə qırıq-qırıq nəfəs alaraq, xırıltılı səsle dedi:

– Bəlkə, həqiqətən qayıtdın? Hə? Doğrudanmı bizim qocalığı-mıza yazığın gəlməyəcək, hə?..

Araba cırıldayır, öküzlərin hərəsi bir tərəfə çəkir, təkərlərin altında yumşaq tabaşır xışıltı ilə parçalanırdı. Don boyunca döngələrle uzanan yol kiçik kilsənin yanında sola buruldu. Döngədən mahal stanitsasının kilsələri və bağların yaşıl, qərribə naxışlı haşiyələri görünürdü.

Qavrilə bütün yolu susmaq bilmir, danışdı. Gülümsəməyə çalışdı.

– Bu yerdə üç il əvvəl qızlar Donda batdılar. Ona görə də burada kiçik kilsə tikilib, – o, qırmancla kilsənin tutqun zirvəsini göstərdi. – Bax, burada biz səninlə vidalaşaq. O yana yol yoxdur, dağ uçubdur. Buradan stanitsayadək bir verst olar, yavaş-yavaş özün gedib çatarsan.

Petro qayışından asılmış yemək çantasını düzəltməyə arabadan düşdü. Qavrilə hönkürtünü zorla saxlayaraq qırmançı yerə atdı və titrəyən əllərini qabağa uzatdı.

– Əlvida, özizim!.. Sənsiz aydın günəşimiz sönər... – Ağrıdan cəbəcərleşmiş, göz yaşından ıslanmış üzünü əyərək, uca səsle dedi: – Yol çörəyini unutmadın ki, oğlum?.. Qarı sənə üçün bişirmişdi... Yadından çıxmayıb?.. Di salamat qal!.. Salamat qal, oğlum!..

Petro yolun dar haşiyəsi ilə axsaya-axsaya getdi, demək olar ki, qaçdı.

– Qayıt!.. – deyərək Qavrilə arabadan yapışaraq qışqırdı.

“Qayıtmaz!..” – deyərək ürəyində qalmış söz sanki hönkürüb ağladı.

Doğma sarışın baş son dəfə döngədə göründü, Petro son dəfə günlüksüz papağını yellətdi və onun qədəmi dəyən yerdə dəli külek tüstünü andıran ağımtıl tozu göyə sovurdu.

XAL

I

Stolun üstündə yanıq barıt qoxusu verən patron gilizləri, qoyun sümüyü, çöl xəritəsi, məlumat vərəqəsi, at təri qoxusu verən bəzəkli yüyən, iri çörək parçası vardır. Bütün bunlar stolun üstündədir, yonulmuş, nəm divardan kif atmış skamyanın üstündə isə eskadron komandiri Nikolka Koşevoy küreyini pəncərəyə söykəyib oturmuşdur. Onun donmuş, hərəkətsiz barmaqları arasında karan-daş görünür. Stol üstünə döşənmiş çoxdankı plakatlarla yanaşı, yarıya qədər doldurulmuş anket vardır. Kələ-kötür vərəqədə ancaq bu sözlər yazılmışdır: Koşevoy Nikolay. Eskadron komandiri. Rəncbər. RKGİ üzvü.

“Yaşı” qrafasının qarşısında karan-daş yavaş-yavaş bu rəqəm-ləri yazır: 18.

Nikolka kürəklidir, yaşıdan böyük görünür. Gözlərinin yanla-rındakı qırıqlar və qocalarsayağı çiyinlərinin çıxması onu yaşın-dan böyük göstərir.

Eskadronda zarafatla deyirlər:

– Axı, lap uşaqdır, zobalağın biridir, ancaq bir başqasını tap ki, iki quldur dəstəsini, demək olar, itki vermədən ləğv etməyi bacar-sın, yarım il ərzində eskadronu köhnə, yaşlı komandirdən heç də pis olmayaraq döyüşlərə və vuruşlara apara bilsin!

Nikolka öz on səkkiz yaşıdan utanır. Mənhus “Yaşı” qrafası qarşısında karan-daş həmişə yavaşlayır, Nikolkanın yanaqları isə qıp-qırmızı qızarır. Nikolkanın atası kazaktır, atası kazak olduğu üçün o, özü də kazaktır. Yuxu kimi yadına gəlir ki, beş-altı yaşında ikən atası onu öz qulluq atına mindirərdi.

– Atın yalından yapış, oğlum! – deyər o qışqırırdı, anası isə mət-bəxin qapısından boylanar, Nikolkaya baxıb gülümsər, rəngi ağar-mış halda geniş açılmış gözləri ilə onun atın böyürlərini sıxan kiçik ayaqlarına və yüyəni tutmuş atasına baxardı.

Bu çoxdan olmuşdu. Nikolkanın atası alman müharibəsində itkin düşdü, elə bil suya batdı. Ondən xəbər-ətər olmadı. Anası da

öldü. Nikolkaya atasından atlara məhəbbət, hədsiz igidlik və sol ayağında, topuğundan yuxarıda, atasının ayağındakı kimi, göyərçin yumurtası boyda xal miras qaldı. On beş yaşınadək Nikolka muz-durluq elədi, sonra yalvarıb-yaxarmaqla uzun bir şinel əldə etdi və stanitsadan keçən qızıl əsgərlər polkuna qoşulub, Vrangelin üstünə hücumə keçdi. Bu yay Nikolka Don çayında hərbi komissarla bir yerdə çimirdi. Komissar kəkələyə-kəkələyə, kontuziyalı başını əyərək, əlini Nikolkanın donqar və günəşdən yanıb qalarmış küre-yinə şappıldadaraq dedi:

– Sən o söz... o söz... Sən xoşbəxt... xoşbəxtsən! Hə də, xoş-bəxtsən! Deyirlər ki, xal xoşbəxtlik əlamətidir.

Nikolka dişlərini ağardaraq suya baş vurdu və finxıra-finxıra qışqırdı:

– Yalan deyirsən, sərsem! Mən uşaqlıqdan yetiməm, o isə mənə xoşbəxtsən deyir!..

Bunu deyib, Donu ağuşuna alan saralmış dar meşə zolağına tərəf üzdü.

II

Nikolkanın yaşadığı daxma Donun sıldırım sahilində yerləşir. Pəncərədən ləpələnən mavi Donun zağlı poladı andıran suyu görü-nür. Gecələr fırtına zamanı dalğalar sıldırım sahili döyəcəyir, pəncərələrin qapıları bərk cırıldayır və Nikolkaya elə gəlir ki, su oğrunca döşəmənin dəşiklərinə tərəf sürünür, getdikcə artaraq dax-manı silkələyir.

O, başqa mənzilə köçmək istəyirdi, ancaq köçmədi, payızadək qaldı. Şaxtalı bir səhərçağı Nikolka artırmaya çıxdı; nallı çəkmələ-rinin səsi sükutu pozdu. O, albalı bağına düşdü və şəhdən ağlamış, çallaşmış otun üzərində uzandı. Pəyədə inəyin sakit dayanması üçün arvadın ona necə dil töküb yalvarması, buzovun tələbkarlıqla və gur səslə böyülməsi, badyanın divarlarına dəyən südün şappıl-tısı eşidilirdi.

Həyətdə hasarın qapısı xırıldadı, it hürdü.

– Komandir evdədir?

Nikolka dirşəkkləndi.

– Komandir mənəm! De görək nə olub?

– Stanitsadan çapar gəlib. Deyir Salsk mahalından əks-inqilab-
çılar dəstəsi keçib, Qruşinski sovxozunu tutmuşdur...

– Onu bura gətir.

Çapar isti tər basmış atı tövləyə çəkdi. Həyətin ortasında at iki
qabaq ayaqları üstə, sonra isə böyrü üstə yıxıldı, kəsik-kəsik xırlı-
dadı, donuqlaşan gözlərini boğula-boğula, qəzəblə hürən zəncir
itinə zilləmiş halda öldü. Ona görə öldü ki, çaparı gətirdiyi zərfin
üzərində üç xaç var idi və çapar dincəlmədən bu zərflə qırx verst
yol çıpmışdı.

Nikolka sədrin ondan eskadronla köməyə gəlməyi xahiş etdi-
yini oxudu və otağa girdi, qılıncı belinə taxa-taxa yorğun halda
fikirləşdi: “Bir yerə oxumağa getmək yaxşı olardı, burada isə yenə
əksinqilabçılar dəstəsi... Hərbi komissar utandırıb deyir: sözləri düz
yaza bilmir, özü də hələ eskadron komandiridir. Mən günahka-
ramı ki, prixod məktəbini qurtarmağa macal tapmadım? Qəribə
adamdır... Bu tərəfdən də əks-inqilabçılar dəstəsi... Yenə qan, mən
isə belə yaşamaqdan yorulmuşam... Hər şeydən bezmişəm”.

Gədə-gədə karabini dolduraraq artırmaya çıxdı, fikri isə tapda-
lanmış yolla çapan atlar kimi cövlan edirdi: “Birçə şəhərə gedə
biləydim... Oxuyaydım...”

Ölmüş atın yanından ötüb, tövləyə getdi, atın tozlu burun deşik-
lərindən lent kimi axan qara qana baxdı və üzünü o tərəfə çevirdi.

III

Kəsəkli yay yolunda, küləklərin yaladıdığı təkər izlərində boz
bağayarpağı qıvrılır, sirkən və iydələr saçaqlarını yırğalayır. Yay
yolu ilə bir zamanlar çöldə kəhrəba damcılarını kimi donub qalmış
xırmanlara ot daşıyırdılar, tapdalanmış yol isə teleqraf dirəklərinin
yanında təpə kimi ucalırdı. Dirəklər bulanıq, ağır, ağır dumanı-
na doğru qaçır, dərələrdən, yarıqlardan asır, dirəklərin yanından
isə ataman öz dəstəsini – Sovet hökumətindən narazı olan əlli nəfər
Don və Kuban kazakları parıldayan yolla aparır. Üç gündür ki, onlar
qoyun sürüsünə çox ziyan vurmuş canavar kimi, yollarla və yolsuz
xam torpaqlarla gedirlər. Nikolka Koşevoyun dəstəsi də onlardan
gözünü çəkməyərək, onların izi ilə gəlir.

Əks-inqilabçılar dəstəsindəki adamlar qəddar, görüb-götürmüş
hərbi qulluqçulardır. Bununla belə ataman çox ciddi düşünür: üzən-

gide qalxır, çölü nəzərdən keçirir, Donun o biri tərəfində uzanan
mavi meşənin kənarına neçə verst qaldığını hesablayır.

Onlar bu cür canavarsayağı gedirlər. Nikolka Koşevoyun
eskadronu isə onların ardınca izləri tapdalayır.

Xoş yay günlərində Don çöllərində sünbüllər xışıldayır,
səslənə-səslənə dalğalanır. İndi, biçinqabağı sünbülün içində iri
buğdanın qılçıqları on yeddi yaşlı oğlanın bıqları kimi qaralır, taxıl
isə yuxarı boylanaraq, adaman da uca durmağa can atır.

Saqqallı kazak kəndliləri giltorpaqda, qumsal təpələrdə, çayır-
çəmənlerin yaxınlığında zolaqlarla taxıl əkilir. Bu taxıl əsla bəhrə
verməz, qədim zamandan bəri bir desyatın yer otuz merdən artıq
bəhrə vermir, ona görə əkilir ki, taxıdan qızların göz yaşı tək duru
araq çəkilir; ona görə ki, içmək qədimdən dəbdır, babalar, ulu
babalar içmişlər, Don Qoşunları Vilayəti kazaklarının gerbində isə
şərab boçkasının üstündə çılpaq oturmış sərxoş kazakın təsviri,
görünür, əbəz yerə deyildir. Payızda xutorları və stanitsaları qatı,
tündaraq qoxusu bürüyür, qızıl söyüddən çəkilmiş barların üzə-
rində sarmaşıqlar sanki sərxoş halda valay vurur.

Elə buna görə, ataman da bir gün ayıq olmur, buna görə də
bütün arabaçılar və pulemyotçular rəssorlu taçankalarda sərxoş
halda yana əyilirlər.

Yeddi ildir ki, ataman doğma daxmalarını görməmişdir. Alman-
lara əsirlik, sonra Vrangeli, günəşdən ərmiş İstanbul, tikanlı məfil
arxasında əsir düşərgəsi, qatranlı, duzlu pəri olan türk yelkən gəmi-
si. Kuban, Sultan qamışlıqları və əks-inqilabçılar dəstəsi.

Geriye dönüb nəzər salınsa, atamanın həyat yolu belədir.
Yayın istisində çöl evinin yaxınlığında haçalanmış öküz dırnaqları-
nın izləri necə bərkirsə, atamanın da ürəyi elə bərkilib daşa
dönmüşdür. İçəridən qərribə, anlaşılmaz bir ağır onu incidir, ürəyi
bulanır və ataman hiss edir ki, bu ağrını unutmaq, cəccə arığı ilə
qabağını almaq mümkün deyildir. Amma içir, bir gün belə ayıq
olmur, çünki Don çöllərində günəşin altında, qaratorpağın bətnin-
dən qalxan taxıl ətir saça-saçə gömgöy gəyərər və qarabəniz qızlar
xutorlarda, stanitsalarda elə cəccə arığı çəkirlər ki, onu axan bulaq
suyundan seçmək olmur.

Səhər tezdən ilk şaxtalar başladı. Ağ suzanbağının rüşəli yarpaqları çallaşdı, dəyirmanın təkərində isə Lukiç səhər-səhər rəngbərəng, naxışlı kiçik buz parçaları gördü.

Sübhədən Lukiç azarlamışdı: beli sancırdı, küt ağrıdan ayaqları zindana dönmüşdü, yerə yapışırdı. O elə bil sümüklərdən aralanan yəndəmsiz bədənini zorla tərpedərək, dəyirmində vurnuxurdu. Anasından ayrılmış siçan balaları darı dingindən çıxıb, ora-bura qaçırdılar; Lukiç yaşarmış gözləri ilə yuxarı baxdı: seqfin altındakı tirdən göyərçin işgüzarçasına, tez-tez nə isə quruldayırdı. Baba sanki giltorpaqdan yapışdırılmış burun deşikləri ilə su kifinin tünd qoxusunu və döyülmüş taxılın ətrini iylədi, suyun payaları boğula-boğula necə sorduğuna və yaladıgına qulaq asdı. Sonra lifə-bənəz saqqalını fikirli-fikirli əzizdirməyə başladı.

Lukiç dincəlmək üçün uzandı. Kürkün altında büzüşüb ağziaciq yatdı; dodaqlarının ucunda yapışqanlı və isti tüpürçək saqqalını seliyə bulamışdı. Toran babanın daxmasını qapqara örtüyə bürümüşdü, dəyirman süd rəngli dumanın içərisində donub qalmışdı...

Yuxudan ayıldıqda meşədən iki atlı çıxdığını gördü. Onlardan biri pətəklikdə addımlayan babanı səslədi:

– Bura gəl, baba!

Lukiç sübhə ilə baxıb dayandı. İğtişaz illərində o heç kəsədən soruşmamış yem və unu götürüb gedən bu cür silahlı adamları çox görmüşdü və fərqi nə varmadan, hamısına bərk nifrət edirdi.

– Tez gəl, qoca kaftar!

Lukiç oyma pətəklərin arası ilə irəlilədi, rəngi qaçmış dodaqlarını yavaş-yavaş tərpedərək, fısıldaya-fısıldaya qonaqlardan uzaqda dayandı və onlara baxmağa başladı.

– Biz qırmızılardanıq, babacan... Sən bizdən qorxma, – deyə ataman xoşluqla sözə başladı. – Biz əks-inqilabçılar dəstəsini təqib edirik, özümüzü künlərdən ayrı düşmüşük... Bəlkə, görmüş olasan, dünən dəstəməz buradan keçib getdimi?

– Gələnlər var idi, mən onları tanıyıram.

– Onlar hara getdilər, babacan?

– Mən nə bilim?

– Sənin dəyirmanında onlardan qalan yoxdur ki?

– Yoxdur, – deyə Lukiç qısaca cavab verdi və dalını onlara çevirdi.

– Dayan, qoca, – deyə ataman sıçrayıb atdan düşdü, öyri ayaqları üstündə sərxoşcasına yırgalandı və ağzından bərk cecə arığı qoxusu gələ-gələ dedi:

– Biz, baba, kommunistləri loğv edirik... Bax, belə! Bizim kim olmağımıza gəldikdə, bu, sən qanan iş deyil! – O, yüyəni ölindən buraxaraq büdrədi. – Sənin işin yetmiş ata yem hazırlamaq və susmaq... Həm də bunu dərhal etməlisən!... Başa düşdün? Taxıl haradadır?

– Yoxdur, – deyə Lukiç kənara baxdı.

– Bəs bu anbardakı nədir?

– Zir-zibil... Taxıl yoxdur!

– Gəl gedək, görüm!

Qocanın yaxasından tutub, yerə yapışmış, yana əyilmiş anbara doğru sürüdü. Qapıları taybatay açdı. Daqqalarda darı və iri arpa var idi.

– Bəs bu nədir, taxıl deyil, qoca köpək?

– Taxıldır, pənahımız... Üyütmək üçündür, bu... Bir il mən onu dəndən yığmışam, amma sən atlara yedizdirmək istəyirsən...

– Səncə, bizim atlarımız acından ölməlidirlər? Yoxsa, sən qırmızılara tərəfdarsan, ölüm axtırırsan?

– Mən yazığa rəhm elə! Mənə nə üçün qırırsan? – deyə Lukiç papağını çıxarıb diz çökdü, atamanın tükü əllərindən yapışaraq öpməyə başladı...

– De görüm, qırmızılar sənə üçün çoxmu əzizdirlər?

– Əfv et, mərhəmətli adam!.. Axmaq sözlərim üçün bağışla. Aman, təqsirimdən keç, məni öldürmə, – deyə qoca, atamanın ayaqlarını qucaqlayıb hönkür-hönkür ağladı.

– Allaha and iç ki, sən qırmızılara tərəfdar deyilsən. Xaç çevirmə, torpağı ye!..

Baba dişsiz ağzi ilə ovcundakı torpağı çeynəyir, gözlərinin yaşı ilə onu isladır.

– Hə, indi inanıram. Ayağa qalx, qoca!

Ataman qocanın keyləşmiş ayaqları üstə qalxa bilmədiyini görüb gülmür. Gəlib çatmış atılar isə daqqalardan arpa və buğdanı daşıyib atların ayaqları altına tökülür, həyəti qızıl buğda ilə döşəyirlər.

Dan yeri süküləndə ətrafı duman, çən bürümüşdü.

Lukiç gözətçinin yanından ötüb, yol ilə deyil, təkəcə ona məlum olan meşə çıxırı ilə qorxa-qorxa xəndəklərdən aşılıb, ala-toranda ehtiyatla mürgü döyən meşədən keçərək, xutora tərəf getdi.

Yeldəyirmanına bir təhər çatdı, naxır yolu ilə dar küçəyə dönmək istədi, lakin dərhal gözünün qabağında atıların tutqun kölgələri peyda oldu.

Sakitlikdə:

– Gələn kimdir? – deyə həyəcanlı səs eşidildi.

– Bu mənəm... – deyə Lukiç dodaqaltı pıçıldadı, özü isə lap büzüşdü, titrədi.

– Kimsən? İcazənamən varmı? Niyə veyllənersən?

– Mən dəyirmançıyam... Buradakı su dəyirmanındanam. Bir vacib iş üçün xutora gedirəm.

– Hansı vacib iş üçün? Gəl bir gedək komandirin yanına. Düş qabağıma... – deyə bir nəfər atlı onun üstünü aldı.

Lukiç at dodaqlarının istisini boynunda hiss edərək, axsayaxsay xırda addımlarla xutora tərəf getdi.

Meydanda üstü kirəmitlə örtülmüş kiçik bir daxmanın yanında dayandılar. Müşayiətçi nıqıldaya-nıqıldaya yəhərdən düşdü, atı çəpərə bağladı və qılınıca taqıldada-taqıldada artırmaya qalxdı.

– Dalmıca gəl!

Pəncərədən işıq düşürdü. İçəri girdilər.

Lukiç tütün tüstüsündən asqırdı, papağını çıxartdı və qabaq küncə tələsik xaç vurdu.

– Bu qocanı tutmuşuq. Xutora gedirdi.

Nikolka pırlaşmış saçlı başını stoldan azca qaldırdı, yuxulu-yuxulu, ancaq çox ciddi soruşdu:

– Hara gedirdin?

Lukiç irəli addımladı və sevincək çəçələdi:

– Əzizim, bunlar ki, özümüzünküdür, amma mən elə fikirləşdim ki, yenə o yağlılardır... Yaman qorxdum, soruşmağa da ürək etmədim... Mən dəyirmançıyam. Mitroxin meşəsindən keçəndə siz mənim yanıma gəlmişdiniz, hələ sənə süd də verdim, əzizim... Yoxsa yadından çıxıb?..

– Hə, nə deyirsən?

– Onu deyirəm ki, öziz dostum, dünən qaranlıqən həmin quldur dəstələri mənim yanıma gəlmişdilər, taxılın da hamısını atlara yedirdilər!.. Mənə sataşdılar... Onların böyüyü mənə dedi: sən Allaha and iç. Sonra torpağı yeməyə məcbur elədi.

– Bəs indi onlar haradadırlar?

– Elə oradadırlar. Özləri ilə araq gətirmişdilər, kafirlər mənim otağımda içirlər, mən isə buraya qaçıb cənabınıza xəbər verməyə gəldim, bəlkə siz onlara bir divan tutasınız.

– De atları yəhərləsinlər!..

Nikolka babaya baxıb gülümsəyərək skamyadan qalxdı və yorgun-yorgun şinelinin qolunu çəkdi.

VI

İşıqlaşdı.

Yuxusuzluqdan gömgöy göyermiş Nikolka, içində pulemyot olan ikitəkərli arabanın yanına gəldi.

– Hücuma keçən kimi sağ cinahə döşə. Biz onların qanadını qırma!yıq!

Bunu deyib, döyüş vəziyyəti almış eskadrona doğru çapdı. Qurumuş palıd ağaclarının dalından yolda atlılar göründü; onlar dörd-dörd dəstəyə düzülmüşdülər, ortada taçanka gedirdi.

– Çaparaq! – deyə Nikolka qışqırdı və dalda nal gurultusunun artdığını hiss edib, öz ayğını qamçıladi.

Meşənin kənarında pulemyot şaqıldadı, onlar, yoldakılar isə, təlimdə olduğu kimi, cəld səpələndilər.

Şiddətli küləyin dağıtdığı meşədən təpəyə üstü ayıpəncəsi ilə dolu canavar sıçradı. Başını qabağa uzadıb qulaq asdı. Yaxınlıqda güllə səsi eşidildi və cürbəcür vırıltı uzun-uzadı dalğa ilə ətrafı bürüdü.

Qızılağac kolluğuna güllə düşüb “tuk” eləyir və haradasa, təpənin dalında əks-səda kimi səslənirdi: “tak!”

Yenə tez-tez: tuk, tuk, tuk!.. Təpənin dalından isə cavab gəlirdi: tak, tak, tak!..

Canavar bir az dayandı və tələsmədən, yırgalana-yırgalana geniş dərəyə, saralmış, biçilməmiş cil kolluğuna tərəf getdi...

Ataman üzəngidə qalxaraq:

– Möhkəm dayanın!.. Taçankaları tullamayın!.. Cavan meşəyə doğru... Cavan meşəyə, köpek uşağı! – deyə qışqırdı.

Taçankaların yanında sürücülər və pulemyotçular vurnuxaraq, yan qayıqlarını doğrayırdılar. Pulemyotların fasiləsiz atəşindən pozulmuş cərgəyə qarşısızlanmaz qaçaqçı düşdü.

Ataman atın başını çevirdi, onun üstünə isə birisi qanad açmış kimi cəpır və qılınıcı yellədi. Onun döşündəki atılıb-düşən durbindən və yapıncısından ataman başa düşdü ki, çapan sadə qızıl əsgər deyildir. Odur ki, atın cilovunu çəkdi. Uzaqdan onun cavan, bığsız, qəzəbdən əylmiş üzünü və küləkdən qıyılmış gözlərini gördü. Atamanın altında at oynayaraq, şaha qalxdı, ataman isə qurşağa ilişmiş mauzerini belindən dartaraq qışqırdı:

– Kükük!.. Yellə, yellə, mən sənə göstərəm necə yellə-dərlər!..

Ataman küləkdən şişmiş qara yapıncını nişan aldı. At səkkiz sajin qədər qaçıb yığıldı, Nikolka isə yapıncını kənara atdı, atəş aç-aça atamana yaxınlaşdı...

Cavan meşənin dalında kimi isə vəhşi heyvan kimi uladı və tez susdu. Günəşin qabağını bulud örtüdü və çölə, yola, küləklərin, payızın soldurduğu meşəyə süzən kölgələr düşdü.

“Xam, südəmər, qızmışdır, buna görə də onu buradaca ölmə yaxalayacaqdır” – deyə ataman qırıq-qırıq düşündü və Nikolkanın patron darağı qurtaranadək gözlədi, sonra atın cilovunu buraxıb, çalağan kimi şığıdı.

Yəhərdən sallanaraq qılınıcı vurdu, zərbənin altında bədənin necə yumşaldığını və itaətlə yerə sürüşdüyünü dərhal hiss etdi. Ataman yerə sıçradı, durbini ölünün döşündən qopardı, yavaş-yavaş titrəyən ayaqlarına baxdı, ətrafa nəzər saldı və oturma ki, ölünün ayaqlarından xrom çəkmələri çıxartsın. Öz ayağını ölünün xırçıldayan dizinə dayayaraq, çəkmənin bir tayını cəld və məharətlə çıxartdı. O biri tayı, görünür, coraba ilişmişdi, çıxırmırdı. Ataman hirsli-hirsli söyərək dartdı, çəkməni corabla birlikdə çıxartdı və ölünün ayağında, topuqdan yuxarıda göyərçin yumurtası boyda xalı gördü. Soyumaqda olan başı, oyatmaqdan qorxmuş kimi yavaşca üzü üstə çevirdi, əllərini oğlanın ağzından gur axan qana buladı,

dıqqətlə baxdı və yalnız bu zaman onun yöndəmsiz çiynlərini kobud bir tərzdə qucaqladı və alçaqdan dedi:

– Oğlum!.. Nikoluşka!.. Özizim!.. Mənim can-ciyərim.

Rəngi qarala-qarala qışqırdı:

– Bari bir kəlmə danış! Axı, bu necə oldu? Hə?

Sönməkdə olan gözlərə baxaraq yığıldı; qan sağılmış göz qapaqlarını qaldırıb, gücsüz, təqsiz bədəni silkələdi... Amma Nikolka dilinin göyərmiş ucunu bərk dişləmişdi, sanki nə isə son dərəcə böyük və mühüm bir şeyi ağzından qaçıрмаğa qorxurdu.

Ataman oğlunun soyuyan əllərini sinəsinə basaraq öpdü və dişlərini mauzerin tərlənmiş poladına bərk-bərk basıb, gülləni öz ağzına sıxdı.

Axşamçağı, cavan meşənin dalında atılıb görünüyü zaman isə, külək adam səslərini, at finxırtısını və üzəngilərin cingiltisini ətrafa yaydı, cəmdəkiyəyən çalağan atamanın pırtlaşmış saçlı başından könülsüzəcə ayrıldı. Ayrıldı və boz, solğun payız səmasında gözəndi.

İKİƏRLİ

Təpədə, seyrək teleqraf dirəkləri arxasında Kaçalovka, Ataman, Roqojin meşələri bütöv bir silsilə təşkil edir. Mamırlı göyəm ağacları ilə dolu bir dərə Kaçalovka qəsəbəsinə dirənir, qəsəbənin alçaq evləri isə az qala Kaçalovka kollektivinin tikintilərinə yapışıb.

Kaçalovka kollektivinin sədri Arseni Klükvin Surçına dağının yanında ayaqlarını aralı qoyaraq, döşünü bir qəder irəli verib dayanmışdır. Külək onun kəmərsiz köynəyini oynadır və muncuq tərli alından burnunun üstünə salır. Onunla yanaşı Artyom baba dayanıb, cədar-cədar olmuş ovcunun altından baybək yuvalarının ətirli təpələri arxasında traktorun qaratorpağı parıldayan dilimlərlə necə doğradığına tamaşa edir. Səhərdən dörd desyatin şumlamışdır. Bu, birinci təcrübədir. Sevindiyyindən Arseninin boğazı qurumuşdur; o, traktorun donqar belini şumlanan yerin axırınadək nəzəri ilə müşayiət etdi, istidən qurumuş dodaqlarını yalayaraq dedi:

– Bax, Artyom baba, buna maşın deyirlər!..

Baba isə niqıldayaraq, inildəyərək yeridi; ayağı sırımı toxundu, bir xışma yağlı torpağı gedə-gedə darçını rəngli, düyün-düyün olmuş əlində sıxdı, ovcuna sürtdü və Arseniyə tərəf dönərək, papağını kavahınlarla çeynənmiş yerə vurdu, ağlar səslə qışqırdı:

– Yanıram, ürəkdən yanıram! Əlli il mən öküz üçün, öküz də mənim üçün işləmişik... Gündüz şumlayırsan, gecə öküzü yemləyirsən, yuxu nə olduğunu bilmirsən... Yənə də qışda qalırsan acıyavac... İndi mən buna necə dözə bilərəm?

Baba qamçı ilə traktoru göstərdi, kəndlərlə əlini yellətdi və papağını gözünün üstünə basaraq, dala baxmadan getdi.

Günəş gecələmək üçün təpənin dalına çəkildi. Yaz toranı çöldü tələsik бүрүдү. Maşinist traktordan düşdü, ağır tozu qolu ilə yanaqlarına sürtdü.

– Şam etmək vaxtıdır. Evə get, Arseni Andreyeviç. İndi arvadlar inokləri sağıblar, təzə sağılmış süd götürsən.

Alçaqboylu payızlıq taxılın içi ilə Arseni evinə yollandı. Dərədən təpəyə qalxmağa başlayırdı ki, araba cırıltısı, ağlar arvad səsi eşitdi:

– Huş, lənətə gəlmişlər! Sizin kimi murdarlara mən neyləyim?.. Hi-iş!

Yolun qırağında, axşam şəhindən islanmış torpaq üstə arabaya qoşulmuş öküzlər dayanmışlar. Öküzlərin tərlə küreyindən buğ qalxır. Arvadçıqaz arabanın ətrafında atılıb-düşür, aciz halda qırmancı yellədir.

Arseni ona yaxınlaşdı.

– Salamatsanmı, nəzənin?

– Allaha şükür, Arseni Andreyeviç.

Arsenini böyük sevinc hissi бүрүдү, dizləri əsdi.

– Olmaya sənənsən, Anna?

– Özüdür ki, var. Bu öküzlər mənə əldən saldılar, çəkmək istəmirlər... Lap başa beladirlər...

– Haradan gəlirsən?

– Dəyirməndən. Çovdar yükləmişik, öküzlər yerindən tərpətmirlər.

Kaftanı çiyindən atmaq Arseni üçün boş bir şey idi. Onu qadının əlləri üstünə salıb güldü.

– Kömək edəmə, dəsxəş verərsən? – deyə onun gözlərinin içinə baxmağa çalışdı.

Qadın gözlərini yana çevirdi, ləçəyi aşağı saldı.

– Allah xatirinə, kömək elə! Hesablaşarıq...

Arseni iyirmi yeddi yaşına keçir, gücü də vardır. Altı kişəni təpəyə daşıdı. Tərləmiş halda dəryəyə endi. Arabada oturub, nəfəsini dərdi.

– Hə, ərimdən nə xəbər var?

– Dənizdən, Vrangelin yanından qayıdan kazaklar deyirlər ki, Türkiyədə ölmüşdür.

– Necə yaşamaq fikrindəsən?

– Elə həmişəki kimi... Di yaxşı, getmək lazımdır, onsuz da gecikmişəm. Kömək üçün sağ olun, Arseni Andreyeviç!

– Sağ oldan kürk tikilməz...

Arseninin dodaqlarında təbəssüm donub qaldı; bir dəqiqə susdu, sonra əylərək, sol əli ilə ağ ləçəkli başı bərk qucaqladı, dodaqlarını titrəyən, soyuq dodaqlara sıxdı, lakin tikanlı döyənək bağlamış əl yanğını bərk yandırdı; Anna dartınıb çıxdı, yana əyləmiş ləçəyini düzəltədi, ağlar səslə boğula-boğula dedi:

– Səndə ar-namus yoxdur, rəzil!
Arseni səsini alqaldaraq soruşdu:
– Di yaxşı, niyə bağırırsan?
– Ona görə ki, mən erli arvadam! Ayıbdır! Belə iş üçün başqa-
sını axtar tap!..
Anna öküzlərin qayığını darddı, yoldan ağlar səslə qışqırdı:
– Siz köpəklər hamınız bir bezin qırağısınız!.. Di yeriyin, hiş,
sizi lənətə gələsiniz!..

Bağlar gəlin donunu geydi, açıq-cəhrayı rəngli ətirli çiçək açdı.
Kaçalovka gölmaçesinde, suya batıb qol-budaq atmış keçənlik və
sürüşkən ağacın yaxınlığında məstədici gecələrdə qurbağaların
xoru, qazların aşiqanə pıçılması eşidilir, sudan duman qalxır... Günlər
də xoş keçir, Kaçalovka kollektivinin sədri Arseninin də sevinci
aşılıb-daşır, çünki torpaq boş qalmır (traktor vardır); ancaq bir iztirab
onun qəlbini parçalamışdır, yaşaya bilmir... Sırağün Arseni xoruz-
lardan tez qalxdı, yeldəyirmanının yanına, yan küçəyə çıxdı və kör-
pünün yaxınlığında oturdu. Qoy sabah arvadlar qeybət eləsinlər,
qoy kollektivin uşaqları göz vurub üzünə və dalda acı-acı gülsün-
lər, tək onu görsün, tək ona deyə bilsin ki, payızda, döyüm vaxtı
onunla birlikdə qaratelli arpanı yaba ilə taya vurduqları zamandan
berə nə iş, nə də dünya onun gözüne görünür...

Uzaqdan gözüne ağ ləçək sataşdı.

– Salam, Anna Sergeyevna!

– Salam, Arseni Andreyeviç!

– Sənə bir neçə kəlmə söz demək istəyirəm.

Anna Sergeyevna üzünü kənara çevirərək, döşlüyünü hirsle
əlində büzüşdürməyə başladı:

– Heç olmasa adamlardan utanaydın!.. Yan küçədə danışılan bu
cürbəcür sözlər nədir? Arvadlardan eyibdir!..

– Qoy bir sözümlə deyim!

– Vaxtım yoxdur, inək qarğıdalının arasına girə bilər.

– Dayan!.. Xahiş edirəm, qaş qaralan kimi qızılağacın altına gəl,
işim var...

Anna Sergeyevna başını çiyinlərinə çəkib, dala baxmadan getdi.

...Qucaqlaşib duran qızılağacın yanında sıx böyütkən kolluğu
qıvrılır, gecələr çoxlu bildirçin toplaşır və duman hörük kimi otun
üzərinə yatır. Arseni qaş qaralanadək gözlədi və dağdan gil kiminsə
oğrun addımları altında dağılaraq xışıldadığı zaman barmaqlarının
necə soyduğunu, alınının tərden necə islandığını hiss etdi.

– O gün mən sənə xətrinə dəydim? Zərər yoxdur, hirsənmə,
Anna!

– Ərsiz qaldığım vaxtdan buna adət etmişəm...

– İndi isə iş haqqında danışmaq istəyirəm... Sən dul yaşayırsan,
qayınatana lazım deyilsən... Bəlkə mənə ərə gələsən? Rəhm elə-
rəm... Sən mənə ərə gələrsən? Rəhm elərim... Di yaxşı, nə qoribə
adamsan, niyə ağlayırsan? Siz arvadlar beləsiniz! Hərgah qorxursan
ki, birdən ərən gələr, onda zorla saxlamaram... İstəsən, onun yanı-
na gedərsən...

Anna şəh düşmüş rütubətli torpağın üstündə onunla yanaşı
əyləşdi. Başını aşağı saldı. Qurumuş qanqal gövdəsi ilə torpağın
üzərində gözə görünməyən naxışlar çəkdi.

Arseni onu üreksiz qucaqladı, qorxdı ki, o dəfə çöldəki kimi,
çırpınıb qaçar, qışqırar, ağır söz deyər; amma gözlərinə baxdıqda,
ləçəyin qara kölgəsi altında qurumamış göz yaşlarının izini və
təbəssüm gördü.

– Eh, Anna, tüpür hər şeyə!.. Gedək kəbinimizi kəsdirək, sən
də bizim kollektivdə işlə!.. Nə vaxtadək dərd çəkəcəksən?

Quraqlıq. Çayır-çəmənədə oraqlar qu quşlarını qorxuda-qorxuda
cingildəyir. Xeyirxah adamlar otu biçmirlər, kökündən çıxarırlar.
Avdyuşkin dərəsinin dalında kollektivin traktoru iki otbiçən maşını
dartır. Tozanaqdır. Ot dalğa-dalğa yerə sərilmişdir. Günorta, yemək
vaxtıdır. Arseni yabanı atdı, köynəyindən tozu çırpdı, əl-üzünü
yumaq üçün düşərgəyə getdi; arvadı Annuşka qarşısına çıxdı. Hələ
bir verstlikdən onu yırğalana-yırğalana cəld yeriməsindən tanı-
mışdı. Anna biçinçilərə yemək gətirirdi. Yaxınlaşdı. Günəşin
öpdüyü yanaqları qızarmışdı.

– Yoruldun, Nyura?... Axı buradan evədek on üç verst olar.

– Yox, çətin deyil. İsti olmasaydı, getmək asan olardı.

Dərin kölgəsində yanaşı oturdular. Arseni yaba tutmaqdan sortlaşmış əli ilə onun əlini sığallayır, gözələrinin təbəssümü ilə onu ruhlandırır.

Axşam isə onu artırmada gördü, o, məhəccərdən bərk-bərk yapışmışdı, sanki yıxılmaqdan qorxurdu. Solmuş dodaqlarından bu sözlər zorla qopdu:

– Arsyuşa!.. Ərim... Aleksandr Türkiyədən məktub göndərmişdir... Evə gələcəyini vəd edir.

Hərənin bəxti bir cür getirir...

Kaçalovkalıların taxılı başdan-baş yandı; günəşdən yanib qəhvəyi rəngə boyanmış çöldə sünbül sünbüldən o qədər aralıdır ki, bu başdan o başa qışqıran qızın səsi eşidilməz. Amma o da sünbül deyil, elə belə, qupquru, iri, möhkəm köklü və içi bomboş olan bir bitkidir, küləkdən boş-boş xışıldayır. Amma Kaçalovka meşəsi ilə Ataman meşəsi arasındakı kollektivin yol boyunca olan əkin sahəsində, şam ağacından qayırılmış və üzərində: “Nümunəvi becərmə” sözləri yazılmış lövhəyə küləyin payızadək rixşənd etdiyi yerdə, Kubanka buğdası uca atın qarını hündürlüyündə qalxmışdı. Kimin bəxtinə nə düşər... Kaçalovkalı varlı Yaşurov (onun on iki cüt öküzü, altı ilxısı, buxarla işləyən taxıldöyəni və iti xırda gözələri vardır) evləcədən, yazda, Kaçalovka çöllərinə yağış yağıb, kollektiv taxılına isə azacıq toxunduqda, təbəssümlə, sünbüləoxşar saqqalının ucunu iri sarı dişli ilə çeynəyər-çeynəyər demişdi:

– Allah həqiqəti görür... Ona inananlara və İsa dininə etiqad edənlərə yağış da göndərir!.. Amma, bax, kollektiv kommunistlərinin əkininə heç yağış düşməmişdir!.. Yaman diribaşdırlar!.. Atalar deyiblər ki, allahsız bir addım da atmaq olmaz!..

Cürcəcür başqa sözlər də deyirdi, Kaçalovka meşələrindən yuxarıdakı yolla gedəndə isə öz kök, xalxal axta atını saxlayıb və küləkdən dirək üstündə rəqs edən lövhəni qamçı ilə göstərərək, sarı qaban dişlərini ağardıb güler, qamını əsdirirdi:

– Nü-mu-u-nə-vi!.. Yavaş bir, payızda o, sizə göstərer!..

Traktor yeri dizedək şumlayırdı, kaçalovkalılar isə dedə-baba qaydasınca torpağı bir təhər qurdalayırıdılar. Kaçalovkalılar hər desyatindən səkkiz ölçü, kollektivçilər isə qırx ölçü götürdülər. Kaçalovkalılar paxılıq etdiklərini gizlədərək güldürdülər:

– Yetiminki yerdə qalmaz...

Ancaq belə oldu ki, sentyabrda, bayram günü kaçalovkalılar xutor yığıncağından kollektivin həyətinə gəldilər. Taxıldan şişmiş anbarların yanında ucadan danışdılar, traktorü gözələri ilə və qaba barmaqları ilə xeyli yoxladılar, nıqqıldadılar və gedərkən əsil təsərrüfatçılardan olan Artyom baba Arsenini kənara çəkdi, papirosdan qaralmış saqqalını onun qulağına dürtərək, donquldandı:

– Sizdən xahişimiz var, Arseni Andreyeviç. Allah naminə mərhəmət edib, bizi hamılıqla öz kilikativinə qəbul elə. Biz kasıblar iyirmi ailəlik...

Arseni sevincək qocalara baş əydi.

– Xoş gəlmisiniz!..

Kollektivdə iş başdan asır. Quraqlıq ilidir. Mahal xutorlarında və stanitsalarında taxıl çatışmır. Kaçalovkanın yanından yolla dəstə-dəstə dilənçi gedir. Kaçalovkaya dönmənlər də olur. Naxışlı pəncərə qapıları yanında yazıq-yazıq zariyırlar:

– Allah xatirinə...

Milçəklər oturmuş pəncərə açılır, saqqallı bir adam günəşdən yannmış küçəyə baxıb donquldandır:

– Xoşluqla gedin, yoldan keçənlər, yoxsa itləri qışqırdaram! Odu bax, – kiliktiv, onlardan istəyin!.. Onlar bu hakimiyyəti qurmuşlar, onlar da sizi yoldandırdılar!

Hər gün adamlar tək-tək və dəstə ilə kollektivin qatranlı, rəndələnmiş darvazası ağzına axışib gəlirlər.

Arıqlamış və günəşdən yannmış Arseni ümidsizcəsinə əllərini yellədir:

– Sizi hara yerləşdirim? Hər yer doludur! Axı, biz ki, hamını yedirdə bilmərik!

Lakin kollektiv arvadları Arseninin ətrafında narahat edilmiş an pətəyi kimi vızıldayırlar, iş də adətən onunla qurtarır ki, Arseni və kəndlilər əllərini yelləyərkən xırmana, taxıldöyən maşının yanına gedirlər, arvadlar isə qonaqları yaşayış üçün uyğunlaşdırılmış uzun anbara aparır və axşamədək geniş mətbəxin pəncərələrindən həyətdə çuqun qabların gurultusu, qab-qacaq cingiltisi yayılır.

Bəzən anbardar Artyom baba nəfəsi tutula-tutula qaçaraq xırmana gəlir və kədərli tüpürərək, xışıldayır:

– Bu arvadlarla bacarmaq olmur!.. Sən, Arseni, onlara qarşı bir tədbir gör. Bir dəstə qocanı gətiriblər və anbarın açarını mənim

əlimdən alıblar!.. Xörək bişirirlər. Darını isə səkkiz qab artıq götürüblər!..

Arseni:

– Qoy nə istəyirlər eləsinlər, – deyib gülümseyirdi.

Kollektivçilərin sayı ikiqat artdı. Uşaqların da sayı çoxaldı. İşçilərin bir hissəsi taxıl döyümünü qurtarıb, dondurma şumu edirdi, bir hissəsi də məktəb tikirdi.

Kollektivin həyəti səhərdən axşamədək qarışqa yuvası kimi qaynayırdı. İşə başı qarışan Annanın dördi yaddan çıxdı. Birinci ərinin necə qayıdacağı və bundan sonra nələr olacağı haqqında daha fikirləşmədi... Yay çox tez gəlib keçdi... Payız kollektivin qapısını aldı.

Hər səhər uşaqlar tövlədən buraxılmış dayca ilxısı kimi tullana-tullana məktəbə qaçırdılar.

Şaxtalı, dumanlı bir payız günü səhər tezdən Aleksandr, Annanın əri, əlindəki çubuqla itləri qova-qova artırmaya qalxdı. Dabanlarını yerə bərk döyə-döyə artırmadan keçdi, qapını açdı və salamlamadan qapının ağzında dayandı. Sadəcə və qısaca dedi:

– Mən sənin dalınca gəlmişəm, Anna, yığış gedək!

Anna sandığını yanından çarpayının yanına qaçır, öyilməyən barmaqları ilə gah bir şeydən, gah da başqa şeydən yapışırdı; paltar-asandan qış şalını götürdü, ağır-ağır oturdu, gözünü Arseninin üzündən çəkib, ərinin üzünə zillədi, dodaqlarını çətinliklə tərpedərək dedi:

– Getmərim!

– Getmərsən?.. Baxarıq! – deyərək Aleksandr ağzını büzüb gülümsədi və çiyinlərini çəkərək otaqdan çıxdı. Dalınca qapını ehtiyatla kip ördü.

Uzun sürən və qəm gətirən payızda Anna tez-tez xəstələnirdi. Xəstəlikdənmi, fikirdənmi sapsarı saralmışdı. Şənbə günü axşam Anna arvadlarla birlikdə inəkləri sağdı, buzovları ağıla qovdu; bir buzov əskik gəldi. Anna çəmənlilikdən keçib çölə, duman içində mürgüləyən yeldəyirmanının yanına, buzovu axtarmağa getdi. Köhnə, tərk edilmiş qəbiristanda, mamır basmış qəbirlərin arasında kollektivin ala-bəzək buzovu otlayırdı. Anna kəsiflənən qaranlığa baxaraq, buzovu evə qovaladı. Qanova çatıb oturdu, əllərini döşünə sıxdı. Bərk vuran ürəyinə yaxın yerdə tappılı və vurnuxma hiss etdi... Ağır-ağır ayağa qalxdı və yorgun bir halda, intizar içində

dodaqcuğu gülümsəyə-gülümsəyə getdi...

Bağ çıpaqlaşdı. Qovaq ağaclarının təpəsində külək vırıldayır, tək-tük qumaş yarpaqları ayaq altına səirdi. Anna talvara çatdı, göyəmlikdən birisinin çıxıb, yolu necə kəsdiyini gördü.

– Anna, sənəsen?

Anna Aleksandr səsindən tanıdı. Aleksandr yaxınlaşdı, belini bükərək, əllərini araladı.

– Deməli, altı il bir yerdə necə yaşadığımı unutdun, hə?.. Soldat arvadı ikən bütün vicdanını itirmisən? Eh, sırtıq!

Anna elə bildi ki, indi onu yerə yıxıb, bir yerdə yaşadıkları vaxtlarda olduğu kimi, nallı soldat çəkmələri ilə döyəcəkdir, lakin Aleksandr gözlənilmədən nəm, üfunətli palçıqın içində diz çökdü, əllərini qabağa uzadaraq, alçaq səslə dedi:

– Annuşka, yazığın gəlsin!.. Mənim sənə sevməmişəm? Mənim sənənin, balaca uşaq kimi, dayəliyini eləməmişəm?.. Yadındamı, bəzən anam səni söyləyəndə, doğma anama pis-pis sözlər deyirdim. Yoxsa, eşqimiz unudulmuşdur? Mənim isə xarici ölkədən qayıdan da bir cə arzum var idi: səni görmək... Amma sən... Eh!..

Ağır-ağır qalxdı, qəddini düzəltədi və geri baxmadan göyəmlikdən keçib getdi. Döngədə geri dönüb, xırıltılı səslə qışqırdı:

– An-nacq mənim sözlərimi yadında saxla... Yanıma qayıtmasan, öz aşnanı atmasan, yamanlıq edəməm!..

Anna dayandı. Ürəyində ona, altı il bir damın altında yanaşı ömür sürdüüyü bu adama yazığı gəldi... Elə həmin dəqiqədən iş dəyişdi. Anna keçmişə xatırlayaraq tez-tez fikirləşməyə başladı, ovqatəlxlik günlərini, əri onu az qala ölüncəyədək döydüyü vaxtları yadına salmaq istəmədi, yalnız parlaq, şad və xoş keçən demləri xatırladı və bundan qəlbində keçmişə, Aleksandra məhəbbət oyanı. Arseninin surəti isə duman kimi çəkilir, hara isə geriye gedirdi...

Arseni görürdü ki, o, əvvəlki Anna deyil, onunla ünsiyyətdən qaçır, kürəyini geri, qarnının irəli verərək, dinməz otaqları gəzir, arvadlardan qaçır. Arseni onun nifrət dolu, tənəli baxışlarını tez-tez üzündə hiss edirdi.

Gece yarısı Avduşkin dərəsinin yaxınlığındakı çöl xırmanında kollektivin üç taya otu yandı. İlk xoruz bəmında çoban Mitroxa bir tuman-köynəkdə əlavə tikilidən Arseninin yanına qaçdı, şaxtadan cızıq-cızıq olmuş pəncərəyə qışqırdı:

– Qalx! Ot yanır... Onu yandırırblar!

Arseni geyinmədən artırmaya qaçdı, kəkili albalı ağaclarının arasından çölə baxdı və dişlərini aralamadan bərk söydü. Təpənin dalında, mavi qarın üzəri ilə, küləyin altında əyilə-əyilə lap ayadək qıpqırmızı alov sütunu uzanırdı. Artyom baba madyanı tövlədən çıxartdı, noxtaladı, qarnı üstə onun ariq belinə yatdı, niqqıldaya-niqqıldaya ayaqlarını aşırıdı və yağıın yerinə çapdı. Artırmanın yanından ötürkən Arseniyə tərəf qışqırdı:

– Bunu acıqdan ediblər!.. Mənim çal madyanı... İndi acından öləcək!.. Daha quyruğunu bağla, ötür öz başına...

Gün çıxanda Arseni yağıın yerinə getdi. Bir yığıın tüstülü kül arasındakı lüt torpaq buxarlanırdı, yaşıl ot gövdələri dimdik qalxmışdı.

Arseni çöməlib oturdu, diqqətlə baxdı: tərləmiş yerdə, əriyən qarın üzərində nallı ingilis çəkmələrinin izi qalırdı, nal mıxlarının əmələ gətirdiyi batıqlar xal kimi qaralırdı. Arseni papiros çəkdi, çöldə dolaşq düşünlərlə burulan yola baxdı və Kaçalovkaya tərəf addımladı. İzlər ilgək kimi burulur, itir, sürüşərək çuxurun üzərində nazik buzu parçalayırdı; Arseni vəhşi heyvan izi ilə gedirmiş kimi insan izi ilə dinməzəcə addımlayırdı. Axırncı xırmanın yanında, Aleksandrın hasarı altında iz itdi... Arseni niqqıldadı, atasından qalma qoşalöləni bir çiyindənən o biri çiyinə aşırıdı və yol ilə kollektivə tərəf getdi.

Aralıq mamaçası əli ilə kiçik sürüşkən bədəni şappıldatdı, ləyəndə əllərini yuya-yuya arakəsmənin o tərəfindən qışqırdı:

– Əşidirsənmi, Arseni, arvadın oğlan doğdu!.. Yəqin xaç suyuna çəkdirməyəcəksən!..

Arseni çit pərdəni çəkdi: qana batmış adyalın altında göyərmiş Anna ona nifrətedici nəzərlə baxdı, göz yaşlarını udaraq fişıldamağa başladı:

– Get, sevilməyən!.. Gözüm səni görməsin!..

Üzünü divara çevirib ağladı.

Həyat hamar torpaq yol kimi rəvan keçirdi, indi isə boğazında elə bil duzlu tikə qalmışdı; dörd Arseninin qəlbini canavar kimi didirdi.

İki gün sonra Arseni qalan darını üyütməyə getdi. Hava qaralanaqədək mühərriklə əlləşib, onu işə saldılar. Toran çökdü, qovaqların tutqun yığıını arxasında gecə qaralırdı.

– Arseni Andreyeviç, bir saatlığa bayıra çıx!..

Arseni çıxdı. Taxta divarın yaxınlığında şala bürünmüş Annanı gördü.

– Nə istəyirsən, Anna?

Yad, xırıltılı səs arvadının səsi olduğuna inanmadı:

– Allaha and verirəm, xahiş edirəm... Burax məni ərimin yanına!..

O məni çağırır... Deyir uşaqla birlikdə qəbul edirəm... Sən isə, Arseni Andreyeviç, məni halal elə və saxlama!.. Onsuz da gedəcəyəm, mən səni daha sevmirəm!

– Övvəlcə uşağı bəslə, böyüt, sonra get, zorla saxlamaram... Oğlumu isə sənə vermərəm! Mən Sovet hakimiyyəti uğrunda dörd il vuruşmuşam, bədənəm dəşik-dəşikdir, sənin ərin isə kadetdir... Vrangelin yanından gəlmişdir... Mənim oğlum böyüyüb ona mzdurluq edəcək. İstəmirəm!..

Anna lap yaxın gəldi, onun isti nəfəsi Arseninin üzünə döydi:

– Uşağı verməzsən?

– Yox!..

– Verməzsən?!

Arsenin qəlbi kinlə doldu, Anna ilə yaşadığı müddətdə ilk dəfə yumruğunu sıxdı, ona qarşı nifrətlə yanan gözlərin arasından vurmaq istədi, lakin özünü saxlayıb, alçaqdan dedi:

– Gözlə ha, Anna!..

Axşamcağı şamdan sonra Anna uşağı ömizdirdi və şalı çiyninə salıb, həyəyə çıxdı. Geri qayıtması çox çəkdi. Arseni skamyanın üstündə başını aşağı sallayıb, xamutu təmir edirdi. Qapının cırlıtsını eşitdi. Başını geri döndürmədən, Annanı addımlarından tanıdı. Anna beşiyə tərəf getdi, uşağın əskilərini dəyişdi və dinməzə uzanıb yatdı. Arseni də uzandı. Anna yatmadı, o yan-bu yana çevrildi, arvadının qırıq-qırıq nəfəs aldığını, üroyinin qeyri-müntəzəm döyündüyün eşitdi. Gecə yarısı yuxuladı. Bərk yatdı... Birinci xoruz bəyənən Annanın pişik tək çarpaydan necə düşdüyünü, çağırğı yandırma geyindiyini, uşağı yorğana bükdüyünü və qapını cırlatmadan çıxdığını duymadı.

İkinci aydır ki, Anna Aleksandrın yanında yaşayır. Əvvəllər o, qorxu qarışıq sevinc hissi duyurdu, bəzən yalnız gizli göz yaşları ilə kollektivdəki azad həyata heyifsilənirdi, sonralar qayınatasının kinli donqultusu başladı:

– Fahişəni evə gətirdi... Daxmamızdan kommunist üfunəti gəlmirdi... müftəxoru sırtqıcığaz uşaqla qəbul etdi! Boyunlarının ardından vurub qovsana!..

Aleksandr yalnız ilk günlər məhriban idi, nəvazişlə dolu günlər keçdikcə, güc çatmayan qara iş günləri başladı. Əri Annanı təsərrüfata qoşdu, özü isə tez-tez qəsəbənin qırağına, araq çəkən Lukaşkanın yanına gedir, oradan sərxoş gəlir, divarları, döşəməni qusub bulayırdı. İşıqlananadək, papağı peysərində, skamyanın üstündə uzana qalır, burnunda danışır, cecə arığını gəyirir və özündən razı halda biğirlərini buraraq deyirdi:

– Sən özünü nə yerinə qoyursan, Anna? Savadsız, avamın birisən. Biz isə dünya görmüşük, xarici ölkələrdə olmuşuq və nəcib rəftarın nə demək olduğunu bilirlik!.. Əslinə qalsa, məgər mənə sən kim arvad lazımdır?.. Pardon-s... mənə istədiyim general qızı gələrdi!.. Bəzən görürdün, zabıt... eh, nə deyim... Fərqi yoxdur, sən başa düşməzsən!.. Qırmızı əclaf xarici ölkələrdə olsaydılar, bax, oradakılar həqiqətən adamlardır!..

Beləcə danışa-danışa skamyanın üstündə yuxulayırdı. Səhər ayılanda xırlıtlı səslə bağırırdı:

– Ar-va-ad!.. Çəkmələrimi çıxart!.. Sən, əclaf, mənə hörmət etməlisən ki, sənə və sənəin küçüyünü yedizdirirəm! Nə üçün sızıldayırsan?.. Üroyin qamçı istəyir?.. Gözlə ha, əzişdirirəm!..

Tutqun fevral günlərindən birində məhəlləyə nəzarət edən milis nəfəri Aleksandrın daxmasının pəncərəsini döydü.

– Ev sahibləri evdədirlər?

– Gəl, evdədirlər.

Milis nəfəri içəri girdi. İtlərini gəmirirdi qoltuq ağacını sandığını üstünə qoydu, qoltuğundan yağlanmış bir vərəq çıxartdı və onu stolun üstündə səliqə ilə hamarladı:

– Dərhal yığıncağa gəlməlisiniz!.. Sizin kimilərlə başqa cür rəftar etmək olmaz, bax, ona görə qol çəkdirirəm... Familiyanla qol çək!..

Anna stola yaxınlaşdı, milis nəfərinin verdiyi vərəqə qol çəkdi. Əri təəccüblə qaşlarını çatdı:

– Sən nə zaman savad öyrənibsen?

– Kollektivdə.

Aleksandr susdu, milis nəfərinin dalınca qapını bağladı, ciddi dedi:

– Mən gedib sovet yalan-palanına qulaq asım, sən də mal-qaranı yığ, Anna. Amma darı küleşini dağıtma, görsəm, ağzını özərmə!.. Nə götürsən, ölç-biç, sonra götür... Qabaqda hələ iki ay qış var, sən isə ehtiyatın yarısını mal-qaraya yedirtmişən!

Yarımkürkünü düzəldərək düymələdi, qalın qara qaşlarının altından xəsis sahibkar nəzəri ilə baxdı... Anna peçin yanında əzilib-büzüldü, yanakı ərinə yaxınlaşdı:

– Sanya, bəlkə mən də yığıncağa... gedəydim?

– Ha-a-ra?

– Yığıncağa.

– Bu nə üçün?!

– Qulaq asmağa.

Aleksandrın yanaqları yavaş-yavaş tünd-qırmızı rəng aldı, dodaqlarının ucu titrədi, sağ əli divara sarı uzandı, çarpayının üstündən asılmış qamçıdan yapışdı.

– Sən nə fikirdəsən, hasar altında yatan qancıq, bütün qəsəbə içində ərini biabır etmək istəyirsən?.. Kommunist ədalarından nə zaman al çəkəcəksən? – Dişlərini qıcadı və yumruğunu sıxaraq, Annaya tərəf addımladı. – Gözünü aç, mənə yaxşı bax! Anan belə-belə olsun, bilirsen sənə neyləmə? Cıncırın çıxmasın!

– Sanyuşka, axı arvadlar da yığıncağa gedirlər!..

– Sus... naciñ! Sən öz dəbini mənim evimə gətirmə! Yığıncağa ərləri olmayanlar, quyruqlarını yelə verənlər gedirlər! Gör bir nə fikrə düşüb: yığıncağal..

Bu haqsızlıq Annanın üreyinə iynə kimi batdı. O, ağappaq ağardı, titrək səslə dedi:

– Sən məni adam yerinə də qoymursan?

– Madyan at deyil, arvad da adam!

– Kollektivdə isə...

– Sən öz düdəmənlə kollektivin çörəyini yox, mənim çörəyimi tıxırsan! Mənim boyunmda oturmusan, mənim də sözümə qulaq as! – deyər Aleksandr çığırdı.

Lakin Anna saraldığını, qanın beyninə vuraraq, damarlarında qaynadığını hiss edib, sıxılmış dişləri arasında dedi:

– Sən özün məni dilə tutdun, rəhm edəcəyini vəd elədin! Bəs sənəin vədlərin hanı?

– Bax budur! – deyər Aleksandr xırıldadı və qolaylanaraq, yumruqla onun döşündən vurdu.

Anna səndələdi, qışqırdı, ərinin əlini tutmaq istədi, lakin əri xırıltılı səslə ana söyüşü söylərək, onun saçlarından yapışdı, qarnına bərk bir topik vurdu. Anna döşəməyə yıxıldı, ağzını açıb boğula-boğula nəfəs almağa başladı. Zərbələrin küt ağrısını o artıq laqeydliklə hiss edirdi və sanki dumanın nazik pərdəsi arasında onun üstünə öyilmiş ərinin qıpqırmızı, əyri üzünü görürdü.

– Al, al payını!.. İstəmirsən?.. Aha, fahişə... Sən indi başqa hava çalacaqsan!.. Al!.. Al!..

Arvadının hərəkətsiz, döşəmədə qırılmış bədəninə hər zərbə deydikcə Aleksandrın kini daha da artırdı; o, zərbələri müntəzəm endirir, ayağı ilə qarnına, döşünə, əlləri ilə ördüyü üzünə vurmağa çalışırdı. Köynəyi tərdən islananadək, ayaqları yorulanadək vurdu, sonra papağı başına qoydu, tüpürdü və qapını bərk çırparaq, həyəətə çıxdı.

Küçədə, darvazanın yaxınlığında dayandı, fikirləşdi və qonşunun bostanının uçmuş hasarından asıb, araqçəkən Luşkanın yanına getdi.

Anna axşamadək döşəmənin üstündə uzanıb qaldı. Qaş qaralanda qayınatası otağa girdi, çəkməsinin ucu ilə onu vurub, deyirməyə başladı:

– Di qalx!.. Onsuz da bilir ki, özünü tülkülüyə qoymağı bacarırsan... Xata oldu, əri barmağı ilə bir az toxundu, gör bir nə səribidir! Qaş sovetə, şikayət elə... Qalx da! Mal-qaranı sənəin yerinə kim yığacaq? Yoxsa, buyursan nökrə tutaq? – deyər ayaqlarını torpaq döşəmədə şappıldada-şappıldada mətbəxə getdi. – Tıxanda dörd adamın xörəyini tıxır, işləməyə gələndə... Eh, adamların vicdanı!.. Gözünün içinə tüpürürsən – deyir, Allahın şəhidir!..

Qayınatası geyinib mal-qaranı yığmağa getdi. Uşaq beşikdə qurdalandı, ağladı. Anna gözünü açdı, dizi üstə oturdu, ezilmiş ağzından tüpürçəyi və qanla islanmış qumu tüpürdü, dodaqlarını zorla tərpədənək dedi:

– Vay mənim bəlalı başım...

Kaçalovkanın qurtaracağında, öriyən qarın daz dairələr əmələ gətirdiyi təpədə axşam gecəni qarşılayırdı. Yumşaq, göz-göz qar yığınının üstü ilə dovşanlar gecələmək üçün qəsəbəyə gədirdilər. Kaçalovkada tək-tük sarı işıqlar görünürdü. Külək üfunətli təzək iyni küçələrə yayırdı.

Aleksandr şamdan qabaq evə gəldi. Çarpayına yığılıb, xırıldadı:

– Anna!.. Çək-mə-lərimi... – o dəqiqə də xoruldaya-xoruldaya, yastığı yapışqan tüpürçəklə isladaraq yuxuladı.

Anna qayınatası peçin üstündə sakitləşənədək gözlədi, uşağı götürüb həyəətə qaçdı. Dayanıb üreyinin tələsik döyünməsinə qulaq asdı. Kaçalovkanın üzərində gecə addımlayırdı. Damlardan su damcılayır, bir yerə yığılmış peyin buxarlanırdı. Ayaq altındakı qar sulu və sıyıq idi. Anna uşağı sinəsinə basaraq, büdrəyə-büdrəyə döngə ilə göy rəngə çalan donmuş Kaçalovka gölünə tərəf addımlayırdı. Gölün yaxınlığında biçilməmiş qamış küləyin təzyiqi altında xışıldayıb və tüklü başı ilə tələbbürlə Annaya baş əyirdi.

Anna buzda açılmış yarığa çatdı. Qara suyun üzünü təzə buz qatı örtmüşdü. Yarığın yanında bir yerə yığılmış buz qırıqları və donmuş öküz peyini vardı.

Anna uşağı döşünə bərk-bərk sıxaraq, suyun qara, açıq ağzına baxdı, dizi üstə oturdu, amma birdən gözlənilmədən əskilərin və yorğanın altında uşaq ağladı. Həyadan Annanın üzü qızardı. O yerindən qalxdı və ətrafına baxmadan kollektivə qaçdı. Budur, rəndlənmiş, qış ərzində saralmış darvaza, anbarda fısıldayan dinamonun tanış, doğma uğultusu...

Anna səndələyə-səndələyə artırmaya qaçdı; dəhlizin qapıları cırıldadı, üroyinin döyüntüsü ilə addımlarının tappılması bir səsləndi. Soldan üçüncü qapı. Döydü. Səs-səmir yoxdur. Daha bərk döydü. Kim isə qapıya gəlir. Açdı. Anna dumanlanan gözləri ilə baxdı, saralmış, arıqlamış Arsenini gördü və gücsüz halda qapının yan taxtasına söykəndi.

Arseni onu əlləri üstündə çarpayıyadək apardı, uşağı bələkdən açdı və iki aydan bəri yetim qalmış çarpayıya qoydu, qaynanmış süd üçün mətbəxə qaçdı və oğlunun totuq ayaqlarından, Annanın göz yaşı ilə ıslanmış üzündən öpərək dedi:

– Elə buna görə mən sənə dalınca gəlmirdim... Bilirdim ki, sən kollektivə qayıdacaqsan, özü də tezliklə qayıdacaqsan!..

MAVİ ÇÖL

Biz, Zaxar baba və mən, Don üstündəki günəşin istisindən yanıb dazlaşmış təpədə, yabani göyəm ağacının altında uzanmışıq. Göydə buludların xallı cərgələri ilə yanaşı darçını rəngdə çalağan dolaşır. Göyəm ağacının quş peynindən ala-bəzək olmuş yarpaqları üstümüzə kölgə salmır. Bürküdən qulaqlarımız yanır, cingildəyir. Aşağı, Donun qıvrım ləpələrinə, ya da ayaq altındakı büzüşmüş qarpız qabıqlarına baxanda, adamın ağzı sulanır, onu tüpürməyə də adam tənbellik edir.

Dərədə, qurumaqda olan bataqlığın yanında qoyunlar bir yerə sıx topalayırlar. Dallarını yorğun-yorğun ataraq, iri quyuqlarını bulayıb, tozdan bərk asırırlar. Bəndin yanında iri bir quzu dal ayaqlarını yerə dirəyib, tünd-sarı yunlu qoyunu ömir. Hər də bir başı ilə anasının yelininə vurur; qoyun zarıyır, belini bükərək, süd buraxır və mənə elə gəlir ki, onun baxışındakı ifadə özab ifadəsidir.

Zaxar baba böyrü mənə tərəf oturmuşdur. O, toxunma yun köynəyi əynindən çıxarıb, zəif görünən gözlərini qıyır, qatlarda və tikişlərdə əli ilə nə isə axtarır. Bir ildən sonra babanın yetmiş yaşı olacaqdır. Onun çılpaq kürəyi qırıxıqlarla örtülmüşdür, dərinin altından kürəkləri biz-biz qalxır, lakin gözləri mavi və nurludur, çal qaşlarının altındakı baxışı ciddi və tikanlıdır.

Tutduğu biti o, titrəyən və bərkimiş barmaqları ilə zorla saxlayır, onu ehtiyatla və nəzakətlə tutur, sonra özündən uzaqda yerə qoyub, havaya xaç vurur və alçaqdan donquldanır:

– Get, ədna! Yəqin yaşamaq istəyirsən? Hə? Elədir ki, var.. Bir gör sormaqla necə şişib... mülkədar arvadı...

Baba niqıldaya-niqıldaya köynəyini zorla geyir və başını geri ataraq, taxta su qabından ilıq suyu içir. Hər udumda xirtəyi yuxarı qalxır, çənəsinin altından boğazına iki yumşaq qırıx sallanır, saqqalından su damcılayır, aşağı salınmış zəfəran rəngli göz qapaqlarında günəş əks olunur.

Su qabının ağzını bağlayarkən o mənə çəpəki baxdı və ona baxdığını gördükdə dodaqlarını quru-quru çeynədi, çölə baxdı. Dərənin o tərəfində duman isti tüstü kimi qalxır, yanmış torpaq

üzərində külək xoş beçə balı qoxusunu yayır. Bir az susduqdan sonra baba çomağını kenara itələyərək çubuq çəkməkdən saralmış barmagı ilə yan tərəfi göstərdi.

– Bu dərənin o tərəfində qovaqların təpələrini görürsənmi? Pan Tomilinlərin malikanəsi Topolevkadır. Oradaca, yaxınlıqda kəndli qəsəbəsi – Topolevka yerləşir. Əvvəllər orada təhkimli kəndlilər yaşayırdılar. Mənim atam ölənədək pana faytonçuluq eləyibdir. Mən lütə o nağıl edirdi ki, pan Yevqraf Tomilin onu qonşu mülkədarla əl durnasına dəyişmişdir. Atam öldəndən sonra mən onun yerinə faytonçuluq elədim. Panın özünün o zaman altmış yaşı olardı. Qıpqırmızı, cüssəli bir kişi idi. Cavanlıqda, çar zamanı qvardıyada qulluq edirmiş, sonra qulluğunu qurtarmış və ömrünü başa vurmaq üçün Dona getmişdir. Donda onların torpağını kazaklar zəbt etmişdilər, pana isə xəzinə Saratov quberniyasında üç min desyatin torpaq ayırdı. Bu torpağı o, Saratov mujiklərinə icarəyə verər, özü isə Topolevkada yaşayırdı.

Qərribə adam idi. Həmişə zərif mahuddan arxalıq geyər, xəncər taxardı. Bəzən görərdin qonaq gedir; Topolevkadan çıxardıq, əmr elərdi:

– Qov, qanmaz!

Mən atları qırmanclayardım. Çapardıq, külək göz yaşımızı qurutmağa macal tapmazdı. Yulun ortasında balaca xəndək rast gələndə – bunları yolda bahar suları əmələ gətirirdi – qabaq təkərlərin səsi eşidilməzdi, bəzən təkərlər isə ancaq “qax!..” elərdi. Bir yarım verst gedərdik, pan bağırırdı. “Geri döndər!” Geri döndərərdim və yel kimi həmin xəndəyə cumardım... Üç dəfə o mənfur yerdə olardıq; ya rəssor qırardıq, ya da faytondan təkərləri bütün-lüklə çıxardardıq. Bu zaman mənim panım niqıldayır, ayağa qalxıb piyada gedərdi, mən də onun dalınca atları çəko-çəko aparardım. Onun belə bir xasiyyəti də vardı: malikanədən çıxardıq, o mənimlə bərabər qozlada oturur, qırmancı ölimdən alardı. “Ara atını tərpət!..” Mən ara atını var gücümle tərpədirəm, heç əymə tərpənmir, o isə qırmancla yan atına düşəyir. Faytona üç at qoşulardı. Yənlarda cins Don atları olardı: ilan kimi başlarını yana əyər, torpağı gəmirərdilər.

Bax, o, yan atlarından birini döyəcləyərdi. Ara atının ağzı köpkülənərdi... Sonra xəncərini çıxardır, əyilər və yan qayıqların – jiq, – ülgüclə tükü kəsən kimi kəsərdi... At iki sajn mayallaq vurub yərə dəyərdi; burun dəşiklərindən qan sel kimi axar, oradaca canı çıxardı...

Bu üsulla o birini də... Ara atı zərbə düşənədək qaçardı, panın isə heç vecinə də gəlməzdi, bir az şadlanardı, yanaqları qızardı.

Ömründə gedəcəyi yərə faytonla gəlib çatmazdı: ya faytonu sındırırdı, ya da atları məhv edərdi, sonra piyada yortardı... Şən, şux pan idi... Keçmiş əhvalatdır, qoy Allah bizim hakimimiz olsun... O, mənim arvadımın dalınca gəzib sülenirdi; arvadım onun evində qulluqçu idi... Bir də görürdün arvad nökr otağına qaçıb gəlirdi: köynəyi parça-parça, ağbalıq kimi böyürür. Baxıb görürdüm düşləri dişdək-dişdək edilib, dərisi də parça-parça sallanırdı... Bir dəfə pan gecə mənə fərşal dalınca göndərdi. Bildim ki, ehtiyacı yoxdur, məsələni başa düşdüm, gecəni çöldə bir az gözləyib, qayıtdım. Malikanəyə xırmandan keçib gəldim, atları bağa buraxdım, qırmançı götürüb nökr otağına, öz balaca otağına gəldim. Qapını cırıldatdım, qəsdən kibrit yandırmadım, duydum ki, çarpayının üstündə əlləşirlər... Mənim panım ayağa qalxan kimi, ona qırmançı çəkdim, qırmançının ucunda da qurğuşun... Eşidirdim ki, pəncərəyə tərəf əkilir, qaranlıqda ona alından bir də çəkdim. O, pəncərədən atılıb qaçdı; mən arvadı bir az qamçıladım və yıxılıb yatdım. Beş gündən sonra stansiyaya getdik; mən faytonda ayaq üstünə salınan örtüyü açdırdım, pan qırmançı götürdü və ucuna baxmağa başladı. Əlində fırlatdı, fırlatdı, qurğuşunu yoxladı və soruşdu:

– Ay itin belindən gələn qırmanca qurğuşun niyə tikmişən?

– Siz özünüz buyurub əmr etmişdiniz, – deyər cavab verdim.

Susdu və bütün yolu, birinci xəndəyin yanınadək dişlərinin arasından fit çaldı, mən isə döndüb öləri baxdım: saçlarını alına salıb, papağını lap aşağı çəkibdir...

İki il sonra onu iflic vurdu. Ust-Medveditsaya gətirildilər, həkimləri çağırırdılar, o isə döşəmənin üstündə uzanıb, qapqara qaralıb. Cibindən katerinovkaları¹ dəstə-dəstə çıxarıb döşəmənin üstünə tökür, xırıldaya-xırıldaya: “Sağaldın, əclaf! Hamısını verərəm!..” deyirdi.

Allah ona rəhmət eləsin, pullu öldü. Zabit oğlu vərəsə qaldı. Balaca idi. Bəzən küçükləri tutaraq, diri-diri dərilərini soyub buraxardı. Lap atasına çəkmişdi. Böyükdən sonra isə axmaqlıqdan əl çəkdi. Uca, nazik bir oğlan idi. Gözlərinin altında uşaqlıqdan, arvalarda olduğu kimi, qara dairələr vardı... qızıl cəynək taxardı;

¹ İnqilabdan qabaq, üstündə II Yekaterinanın şəkli olan yüzmanatlıq kağız pul

cyneyin nazik qaytını var idi. Almaniya müharibəsində Sibirde esirlərin üstündə rəis idi, çevrilişdən sonra isə bizim yerlərdə zahir oldu. O zaman mənəm mərhum oğlumdan olan nəvələrim yaşa dolmuşdular; böyüyünü, Semyonu evləndirdim, Anikuşka isə hələ subay gözirdi. Mən onların yanında yaşayıb, ömrümü başa vururdum... Yazda təzədən çevriliş oldu. Bizim mujiklər cavan panı malikanədən qovdular, elə həmin gün yığıncaqda Syomka mujikləri ilə tutdu ki, panın əkin yerlərini bölüşdürsünlər, əmlakını da evlərinə daşsınlar. Elə də etdilər: şeyləri apardılar, torpağı isə hissə-hissə bölüşdürüb, şumlamağa başladılar. Bir həftədən sonra, bəlkə ondan da az keçmiş sayıe yayıldı ki, pan kazaklarla bərabər gəlir bizim qəsəbəni doğramağa. Yığıncaqda biz silah götürmək üçün stansiyaya iki araba göndərdik. Paxsa bayramı həftəsində Qızıl qvardiyadan silah gətirdilər, Topolevkanın qurtaracağında səngərlər qazdılar. Onları pan gölünəyə uzatdılar.

Görürsənmi, bax, orada, köklükotunun dairəvi şəkildə bitdiyi yerdə, bu dərənin o tərəfində topolevkalılar yerə yatdılar. Mənimkilər – Syomka ilə Anikey də orada idilər. Səhərdən arvadlar onlara yemək apardılar, günəş palıd ağacının üstünə düşəndə təpədə süvarilər zahir oldular. Axınlı səpələndilər, qılınclar göydə oynadı. Xırmandan mən gördüm ki, qabaqda, ağı atın üstündəki qılınıcı necə yellətdi və atlılar təpədən noxud kimi səpələndilər. Panın löhrəm atını yerindən tanıdı və atdan başa düşdüm ki, üstündəki kimdir... Bizimkilər onları iki dəfə geri oturdular, üçüncü dəfə isə kazaklar hiylə işlədərək arxadan keçdilər və qırğın başladılar... Qaş qaraldı, döyüş qurtardı. Mən daxmadan küçəyə çıxdım. Gördüm atlılar bir yığın adamı malikanəyə qovub gətirirlər. Mən çomağımı əlimə alıb oraya getdim.

Həyətdə bizim Topolevka mujikləri lap bu qoyunlar kimi bir yerə sıxılmışdılar. Ətraf kazaklarla dolu idi... Yaxın gəlib soruşdum:

– Bir deyin görüm, qardaşlar, mənim nəvələrim haradadır?

Ortalıqdan hər ikisinin səsləndiyini eşitdim. Biz öz aramızda bir az götür-qoy elədik; gördüm pan artırmaya çıxdı, məni gördü və hay-küy saldı:

– Bu sənənsənmi, baba?

– Elədir ki, var, zati-aliləri!

– Nə üçün gəlibsən?

Artırmaya yaxınlaşıb diz çökdüm.

– Gəlmişəm nəvələrimi belədən qurtaram. Rəhmin gəlsin, pan! Atana Allah rəhmət eləsin, bütün ömrüm boyu ona qulluq cəməişəm, mənəm necə ürəkədən qulluq elədiyimi xatırla, qocaya yazığın gəlsin!..

O isə dedi:

– Bilirsənmi nə var, Zaxar baba, mən atam qarşısında sənəin xidmətlərinə çox hörmət edirəm, ancaq sənəin nəvələrinə azad edə bilərəm. Onlar qatı iğtişasçılardır. Döz, baba!

Mən onun ayaqlarını qucaqladım, artırmada süründüm.

– Rəhm elə, pan! Mənim özüm, yada sal ki, Zaxar baba sənə necə qulluq elədi, məhv cəmə, mənəm Syomkanın südəmər balası var!

Pan ətirli papirosu çəkib, tüstüsünü göyə buraxdı və dedi:

– Get o əclaflara de ki, mənim otacağma gəlsinlər; üzr istəsələr, qoy sən deyən olsun, atamın xatirəsi üçün onları qırmanclayıb, öz dostəmə yazaram. Bəlkə onlar can-başla çalışıb, öz biabırçı günahlarını yudular.

Mən yorta-yorta həyətdə qaçdım, əhvalatı nəvələrimə danışdım, onların qollarından tutub dardım.

– Gəlin, axmaqlar, bağışlamayınca yerdən qalxmayın!

Semyon başını da qaldırmadı. Cəmələtmə oturub, ot gövdəsi ilə torpağı qurdalayır. Cəmələtmə mənə baxdı, birdən elə qışqırdı ki:

– Get, – dedi, – öz panının yanına və ona de: Zaxar baba bütün ömrünü dizləri üstündə sürünmüşdür, onun oğlu da sürünmüşdür, amma nəvələri sürünmək istəmirlər. Elə beləcə də de!

– Getməyəcəksən, köpek oğlu?

– Getməyəcəyəm!

– Sən mürdərə yaşamaq, ya ölmək bir şeydir, bəs Syomkanı hara dətirsən? Arvadla uşağı kimin üstünə atar?

Gördüm Semyonun olları əsdi; torpağı ot gövdəsi ilə eşələyir, oradan olmayan şey axtarır, özü isə susur, öküz kimi susurdu.

– Get, baba bizi incitmə, – deyər Anikey xahiş etdi.

– Getməyəm, səni görüm üzükə olasan! Bir şey olsa, Syomkanın Anisya özünü öldürər!..

Semyonun əlində ot gövdəsi xırçıldadı və sındı.

Gözlədim. Yenə susdular.

– Syomuşka, ağılnı başına yığ, mənəm pənəhim! Get panın yanına.

– Ağlınızı başımıza yığmışıq! Getmərik! Sən get sürün! – deyər Anikuşka səsləndi.

Mən yenə dedim:

– Pan qabağında diz çökdüyümə görə danlayırsan? Nə olsun, mən qoca adamam, anamın məmələri əvəzinə panın qırmancını sormuşam... Doğma nəvələrimin qabağında da diz çökməkdən utanmam.

Diz çökdüm, yerə dək baş əydim, xahiş etdim. Mujiklər üzlerini o tərəfə çevirdilər, sanki görmürdülər.

– Get, baba... get, öldürərəm! – deyər Anikuşka bağırır, özünün isə ağzı köpükləndi, gözləri də, kəməndə düşmüş canavar gözü kimi vəhşiləşdi.

Mən geri dönüb, yenə panın yanına getdim. Onun ayaqlarını sinəmə basdım – itələmədi, əllərim daşa döndü, dilim söz tutmadı. O soruşdu:

– Bəs nəvələrin hanı?

– Qorxurlar, pan...

– Aha, qorxurlar... – daha heç bir söz demədi. Çəkməsi ilə düz ağzından vurdu və artırmaya getdi.

Zaxar baba qırq-qırq və tez-tez nəfəs aldı; bir dəqiqəyə onun üzü qınsdı və ağardı; hönkürtüsünü zorla saxlayıb, quru dodaqlarını əli ilə sildi, üzünü yana çevirdi. Bataqlığın o tərəfində çalağan qanadlarını açıb özünü otun üstünə vurdu və ağdöş bəzgeyi yerdən qaldırdı. Quşun tükləri qar donələri kimi yerə səpələndi; otun üstündəki parıltı tikan kimi gözə batırdı. Zaxar baba burnunu sildi, barmalarını toxunma köynəyinə sürtdü və yenə danışmağa başladı:

– Onun ardınca mən də artırmaya çıxdım, gördüm Semyonun Aniskası uşağı ilə qaçır. O da həmin bu çalağan kimi özünü örinin üstünə saldı və onun qolları üstündə hərəkətsiz qaldı...

Pan vaxmistri çağırıb Semyonla Anikuşkanı göstərdi. Vaxmistr və onunla bərabər altı kazak onları tutub panın yanına apardılar. Mən də onların ardınca getdim. Aniska isə uşağı həyətin ortasına atıb, panın dalınca süründü. Semyon hamıdan qabaqda tez-tez gedirdi, tövləyə çatıb oturdu.

– Niyə oturdun? – deyər pan soruşdu.

– Çəkmə sıxır, ayaqlarını ata bilmirəm, – deyib gülümsədi. Çəkmələrini çıxarıb mənə verdi.

– Al, baba, sağlqla gey. Onların altlığı iqiqatdır, yaxşıdır.

Mən çəkmələri götürdüm, yenə getdik. Hasara çatdıq, onları çəpərə dayadılar, kazaklar tüfəngləri doldurdular, pan yaxınlıqda dayanıb, kiçik qayçı ilə dırnaqlarını kəsirdi. Əlləri ağappaq idi. Mən ona dedim:

– İcazə verin, pan, onlar paltarlarını soyunsunlar. Əyinlərindəki paltarlar yaxşıdır, biz kasıblara lazım olar, geyinərik.

– Qoy soyunsunlar.

Anikuşka şalvarını soyunub, tərsinə çevirdi və çəpərin dirəyindən asdı. Cibindən tütün kisəsini çıxartdı, papiros eşib çəkdi. O, ayaqlarını aralı qoyub dayanmışdı, ağzından tüstünü halqa-halqa buraxır və çəpərin o tərəfinə tüpürürdü... Semyon lap lüt soyundu, kətan tumanı nədir, onu da çıxartdı, papağını götürməyi isə deyərən unutdu... Məni gah üşütmə tutur, gah da isti tər basırdı. Əlimi başıma qoyuram, tər, nədənsə, bulaq suyu tək soyuqdur... Bir də gördüm yanaşı dayanıblar... Semyonun döşünü qalın tük basmışdı. O, lüt idi, amma başında papaq vardı... Anisya arvadların qaydasınca baxıb gördü də ki, əri bu cür lüt, başında papaq dayanmışdır, özünü onun üstünə atdı, sarmaşiq palıd ağacına sarıyan kimi, onun boynuna sarıldı. Semyon onu özündən uzaqlaşdırmağa çalışdı.

– Çəkil, nəcins! Özünə gəl, adamların içində ayıbdır!..

Anisyanın saçları pırtlaşmışdı, o, birməfəssə elə qışqırdı ki:

– İkimizi də güllələyin!..

Pan öz qayçısını cibinə qoydu və soruşdu:

– Güllələyək?

– Güllələ, lənətə gəlmiş!..

Pana heç belə şey demək olar!

– Onu ərinə bağlayın, – deyər o əmr etdi.

Anisya özünə gəldi və geri çəkildi, amma iş-isdən keçmişdi. Kazaklar gülə-gülə onu noxta ilə Semyona bağladılar... Axmaq yerə yıxıldı, Semyonu da yıxdı. Pan yaxın gəlib dodaqcucu soruşdu:

– Bəlkə o qalan uşağının xatirəsi üçün bağışlanmağı xahiş edəsən?

– Xahiş edirəm, – deyər Semyon inildədi.

– Di xahiş elə, ancaq Allahdan... məndən xahiş etməyə gecikdin!..

Elə yerdə uzanmış halda onları öldürdülər... Anikuşka güllə açıldıqdan sonra ayaq üstə sənədlədi, amma birdən-birə yıxılmadı. Əvvəlcə dizini üstə oturdu, sonra birdən döndü və dalı üstə yıxıldı. Pan yaxın gəlib çox nəvazişlə soruşdu:

– Yaşamaq istəyirsənmi? İstəyirsənsə, bağışlanmağı xahiş elə. Qoy elə olsun, əlli şallaq yeyərsən, sonra da cəbhəyə.

Anikeyə ağzını tüpürçəklə doldurdu, amma tüpürməyə gücü çatmadı, tüpürçək saqqalına axdı... hirsindən ağappaq ağardı, ancaq nə olsun... üç güllə onu dəşik-dəşik eləmişdi...

– Onu yolun üstünə çəkin, – deyə pan ömr etdi.

Kazaklar onu sürüyüb, çəpərdən köndələnə yolun üstünə tullanırlar. Həmin saatda Topolevkadan stanitsaya yüz kazak gəlirdi. Onların yanında iki dənə top var idi. Pan xoruz kimi çəpərin üstünə atılıb, gur səslə qışqırdı:

– Sürücü, löh-rəm yerislə, yandan keçməyin!..

Mənim tüklerim biz-biz oldu. Əlimdə Semyonun paltarı ilə ayaqqabısını tutmuşdum, ayaqlarım isə dayanmır, bükülürdü... Atlarda ilahi bir duyğu var: biri də Anikeyi tapdalanmadı, onun üstündən keçmədi... Mən çəpərin üstünə sorildim, gözlerimi yuma bilmədim, dil-dodağım qurumuşdu... Topun təkərləri Anikeyin qıçları üstünə düşdü... onun qıçları, dişlərin altında qalan çovdar suxarı kimi xırıldadı, əzilib nazik cəməyə döndü... Elə bildim bu şiddətli ağrıdan Anikey ölər, o isə heç çıxmırdı, heç cıqırımı da çıxartmadı... Başını yerə bərk sıxıb uzanmışdı, yoldan torpağı ovcu ilə götürərək, ağzına doldururdu... Torpağı çeynəyir, gözələrini qırpmadan panın üstünə baxırdı... gözələri isə səma tək saf, aydın idi...

O gün pan Tomilin otuz iki adam güllələdi. Təkcə Anikey öz məğrurluğu üzündən sağ qaldı...

Zaxar baba su qabından uzun zaman və acgözlüklə su içdi. Solğun dodaqlarını silib, söhbətini həvəssiz halda belə qurtardı.

– Bu hadisə dastana çevrildi. Təkcə səngərlər qaldı. Onlarda müjliklərimiz özlərinə torpaq qazanmaq üçün vuruşmuşdular. Orada göy ot, bir də çölyovşanı bitir... Anikeyin ayaqlarını kəsdilər. İndi o, əlləri üstündə gəzir, qamını torpağın üstü ilə sürüyür. Zahirən şəndir, Semyonun oğlu ilə hər gün tirin yanında güclərini sınayırlar. Uşaq boyda onu ötür... Qışda bəzən döngəyə çıxır, adamlar mal-qaranı suvata aparanda o, əllərini yuxarı qaldırıb, yolda paçaları cırılır, o isə gülür... Təkcə bir dəfə mən gördüm... Yazda bizim kommunanın traktoru kazakların hüdundan o tərəfdə yer şumlayırdı, o da əl çəkməyib oraya getdi. Mən yaxınlıqda qoyun otarırdım. Gördüm mənim Anikeyim şumlanmış torpağın üzəri ilə

sürünür. Fikirləşdim ki, görəsən o nə edəcək? Gördüm Anikey ətrafa nəzər saldı, yaxınlıqda adam olmadığını görüb, üzü üstə torpağa səildi, gəvəhının qaldırdığı kəşeyi qucaqlayıb bağrına basaraq, əlləri ilə sıgalladı, öpdü... O iyirmi beş yaşına keçir, ancaq ömründə torpaq şumlamalı olmayacaqdır... Bax, ona görə də xiffət edir...

Axşamın ala-toranında mavi çöl mürgüləyir, solmaqda olan kəlikotunun özəyindən arılar gün ərzində axırıncı rüşvəti alırdılar. Sarışın, təmtəraqlı ceyranotu təkəbbürlə kəkilli süpürgələrini yırğalayır. Qoyun sürüsü dağın altına, Topolevkaya tərəf hərəkət edirdi. Zaxar baba çomağına söykənərək dinməzəcə gedirdi. Yolda, naxışlı toz üstündə izlər görünürdü: biri üst-üstə düşən seyrək, iripəncəli canavar ayağının izi, biri də əyri zolaqlarla yolu korlayan Topolevka traktorunun izi idi.

Yay yolunun bağayarpağı basmış və unudulmuş Getman yolu ilə qovuşduğu yerdə izlər ayrıldı. Canavar izi kənara, uçuruma, keçilməz yaşıl cəngəllik və göyəmliyə tərəf getdi, yolda isə bir iz, ağ neft yanığı iyini verən, düz və ağır iz qaldı.

KOLÇAK, GİCİTKƏN VƏ SAİR HAQQINDA

Bax, siz, vətəndaş hakim... yəni ki, xalq hakimi... yumruqla vurub şikəst etmək və təhqiramiz hərəkətlər üçün hansı qanuni maddələrin tətbiq edildiyini yığıncaqda izah etdiniz. Mən də gicitkən və sair haqqında bilmək istəyirəm. Mənim fikrimcə, Sovet hakimiyyəti zamanı belə rəftar, yəni vətəndaşların mənimlə etdikləri kimi rəftar olmamalıdır. Həm də kişilər olsaydı, dərd yarı idi. Yoxsa arvadlar! Bundan sonra hətta yaşamaqdan da zəhləm gedir, sözümə inanın!

Yazda öz xutorlumuz Nastya xutorda zahir oldu. O, şaxtalarla yaşayırdı, birdən gəlib çıxdı, elə bil şeytan onu yoldan çıxartmışdı!

Bizim sədr Steşka mənim yanıma gəldi. Əl verdik, o dedi:

– Bilirsənmi, Fedot, Nastya şaxtalarla gəlmişdir. Saçlarını qəşəng vurdurub, başında da qırmızı ləçək var!

Nə olsun, ləçək, ləçəkdir, mənə nə dəxli var! Əlbəttə, adama ağır gəlir, arvaddır, bəs saçları niyə vurulmuşdur? Ancaq susdum, soruşdum:

– Vətəni görməyə gəlib, yoxsa başqa iş üçün?

– Vətəni görmək nədir!.. – dedi. – Arvadlarımızı naxır kimi bir yerə yığıb onların arasında təşkilat düzəldəcəkdir. İndi gözlərini yaxşı aç, diqqətli ol! Öz arvadına azacıq əl vurdunmu, sən köpək oğlunun quyuğundan tubub, it yeşiyinə atacaqlar!

Oradan–buradan danışdıq, o mənə belə bir təklif etdi:

– Fedot, apar onu volosta. Onun sənədi vardır, gedir orada qadın icraiyyə komitəsi kimi bir qadın vəzifəsi tutsun, mənə hörmət elə, apar!

Mən ona yerində dedim:

– Sizə, Steşa, hörmət, mənə isə ziyan. İşin qızğın vaxtında atı işdən ayırmaq ölverişli deyildir.

– Nəce istəyirsen elə, – dedi, – ancaq apar!

Həmin Nastya mənim yanıma gəldi. Mən onun vurulmuş saçlarına baxmaqdan ürəyim bulanmasın deyə gözəndən itdim, madyanın dalınca çölə getdim. Madyanım isə, sizə deyim ki, əsil qaraçı atı idi: qaçanda yer titrəyirdi, yıxılanda üç gün durmurdu, bir sözlə, ver

yeyim, ört yatım, gözlə canım çıxmasın. Neçə dəfə balta il onu öldürmək istəmişəm, amma yazığım gəlib – ikecanlı idi...

Mən onu dilə tutub, “təpik atma, axmaq, adi adam aparmırsan, qadın hakimiyyəti aparırsan” deyənədek Nastya ilə mənim zövçəm xısnlaşıblar.

– Ərin səni döyür?.. – deyə o soruşur.

Mənimki isə gicliyindən deyir:

– Döyür!

Madyanı götürüb, daxmaya təzəcə girmişdim ki, Nastya mənə:

– Sən arvadını nə üçün döyürsən?..

– Qayda üçün. Döyməzsən, xarab olar. Arvad at kimi bir şeydir: döyməzsən, aparmaz.

– Nəinki arvadı, heç atı da döymək olmaz! – deyə o, mənə nəsihət verir.

Bir az danışıb yola düşdük. Ancaq mən biclikdən qırmanc götürmədim. Ağır–ağır gedirdik, elə yavaş gedirdik ki, elə bil küpə aparırıq...

Nastya dedi:

– Bir az bərk sür!

– Madam ki, atı döymək olmaz, onda necə bərk gedə bilərəm?

O danışmadı, dodaqlarını bərk sıxıb oturdu. Tərpənmirdi, mənə də elə bu lazım idi, arabanın dalında uzanıb mürgülədim. Madyan isə axmaqlıq etməyib dayandı. Bunu gördükdə Nastya, inanırsandı, cənab vətəndaş... bir sözlə, sənin adın nədir?.. Hə, Nastya bir xışma otu götürüb, madyanın qabağına düşdü, ata göstərə–göstərə yeridi. Volostadak on səkkiz verstə beləcə getdi. Səhərçağı çatdıq. Nastya ağlayırdı. Məni əclaf adlandırdı, mən isə ona dedim:

– İstəyirsen güvəc adlandır, amma peçə qoyma!

Geri qayıdanda hirs məni götürdü. Teleqraf dirəyindən bir az nazik ağacı sındırım, öz madyanımın cızdağını çıxartdım, quyuğundan toz qapartdım.

– Hüquq bərabərliyi istəyirdin? A!l! A!l!

Həyətə girdim, arvadıma qışqırdım:

– Atı aç, filan–filan olmuş!

– Özün ağa deyilsən! – deyib, artırmadan əlini də belə yellətdi.

Mən onun yanına gəlib, saçlarından yapışdım. Ancaq bir ədəbsizliyə bax!.. Əvvəllər o, vahimə içində yaşayanda, gözünü qıpmığa qorxardı, indi isə nə sənə, nə mənə, birdən saqqalımdan

yapışdı və cürbəcür öcnəbi sözlər yağdırdı... Özü də uşaqların yanında. Axı, ərə gedəsi qızım var. Arvad güclü idi, məni cırmaq-laya bilərdi, həm də necə! Dərimi təmiz soydu, ilan qabıqdan çıxan kimi dəridən çıxdım. Hamısının səbəbi saçları vurulmuş zalım Nastya idi!..

Həmin gündən bizim aramızda vətəndaş müharibəsi başladı. Hər gün, günbatanadək axmaq arvadımla döyüşürdük, iş də qalırdı. Lap amansızcasına, çığırtı qopanadək vuruşurduk, bazar günü isə o, şey-süyünü yığışdırdı, uşaqları, təsərrüfatdan da bəzi şeyləri götürüb, panın tövlösində yaşamağa getdi.

Bir zamanlar, çox qədimdə bizim xutorda bir mülkədar yaşayırmış. Qırmızılar onu qorxutmuş, o da isti ölkələrə uçub getmişdi. Savadlı adamlar deyirlər ki, dənizin o tayında siğircinlarla mülkədarlar yaxşı yaşayırlar... Onun evini biz yandırdıq, tövlələr isə qaldı. Kərpicdən tikilmiş, döşəməli tövlələr idi. Bax, mənim lağ-lağı arvadım həmin tövlələrdən birində məskən saldı. Mən lap görünən yerdə çıxan çibən kimi tək qaldım. Səhər hazırlaşırıam inəyi sağmağa, o lənətə gəlmiş isə mənə heç baxmaq da istəmir. Mən ona hey dil töküürəm, yox, məni tanımaq istəmir. Bir təhər buxovladım, çəpərə bağladım.

– Dur, – dedim, – palazqulaq şeytan, yoxsa əsəblərim qalxar, səni öldürə də bilərəm! Badyanı qamının altına soxdum, barmağım-la yelinindən təzəcə, nəcabətlə tutmuşdum ki, quyrugunu oynatdı, onun ucu, öz murdar süpürgəsi ilə gözüməndən vurdu. Rəhim Allah, istədim dua oxuyam, o isə mənə elə çəkdi ki, atam yandı, mən də onun anası qalmadı, atası qalmadı, ağzıma gələni söydüm!

Gözlərimi qıydım, papağımı gözümün üstünə basdım və inəyin yelinindən tutub ora-bura dartdım. Süd badyanın yanına töküldür, o, yəni inək, quyrugu ilə hər iki yanağıma çəkirdi... dünya gözüm-də qaraldı, təzəcə badyanı çəkmək və dördəyaq oradan qaçmaq istəyirdim ki, o murdar təpiyi ilə vurub yetimlərin son damcı südünü yerə caladı. Mən o inəyə lənətlər yağdırıb, boş badyanı buynuzlarına keçirtdim və xörək bişirməyə getdim.

İnanırsanmı, o gündən bizim xutorda həyat alt-üst oldu. Beş gün sonra mənim qonşum Anisim öyləncə yerində cavan oğlanlara baxmağı arvadına tərgitmək fikrinə düşdü.

– Dayan, – dedi, – Dünya, mən püştəbəndi arabadan çıxardım, bir az soninlə mazaqlaşaq!

Arvad bunu eşidən kimi quyrugunu dik tutub, birbaşa tövləyə, mənim axmaqçıqazımın yanına getdi. Bu vaxtdan bir neçə gün keç-di, sədr Steşkadan eşitdim ki, arvadı ilə baldızı da həmin tövləyə köçüblər, sonra daha iki arvad onlara qoşuldu. Səkkiz dənəsi oraya toplandı: qaraçılar kimi yaşayırdılar, biz isə öz təsərrüfatlarımızda məhv olurduq; istəyirsən xörək yeməmiş şum elə, istəyirsən xörək ye, şum elə, istəyirsən boynuna kəndir sal.

Bir axşamçağı bir torpaq qalağının üstündə toplaşib, dərdləş-məyə başladıq. Mən dedim:

– Qardaşlar, nə vaxtadək bu cür təhqirə dözəcəyik? Gedək onları tövlələrdən çıxardaq və bütün şeyləri ilə evə götürək!

Yığışib getdik. İstədik bu iş üçün Steşkanı komandir seçək, ancaq o qriyalı idi və daim qrijasını içəri salmalı olurdu, ona görə də üzr istədi.

– Mən, – dedi, – cavan oğlanam və çox qrijahıyam, ona görə də münasib deyiləm, sən isə, Fedot, üçüncü dərəcəli hərbi yük karva-nında Sovet hakimiyyəti uğrunda qan tökmüsən, özün də sifətdən Kolçaka oxşayırsan, sənə uyğundur.

Tövlələrə yaxınlaşdıq. Mən dedim:

– Gələn əzəl başdan biabırçı dava salmayaq. Mən onların yanına nümayəndə kimi gedim və deyim ki, qoy evə qayıtsınlar. Sizin üçün, deyim, amnistiya elan edilmişdir.

Mən çəpərdən aşib getdim. Dostəm qanovun yanında chtiyyatda uzanıb, papiros çəkirdi.

Qapını təzəcə açmışdım ki, Steşkanın arvadı əlində qarmaq mənim üstümə şığırdı:

– Sən nə üçün gəlmişən, qaniçən?!

Ağzımı açmağa macal tapmadım, arvadlar məni qarmalayıb dar-tışdırdılar və tövlədə amansızcasına sürüməyə başladılar. Yığışib dövrə vurdular, ulaşdılar, mənim ifritəm isə hamıdan bərk çıxırırdı:

– Nə üçün gəlmişən, köpək oğlu?

Mən onlara xoşluqla:

– Arvadlar, axmaqlıqdan əl çəkin! Amnistiya...

Elə bu sözü demişdim, Anisimin arvadı yumruqları ilə üstümə düşdü, nə düşdü:

– Ömrümüz boyu bizimlə heyvan kimi rəftar etmisiniz, döymü-sünüz, söymüsünüz, indi də odəbsiz danışırısan?.. Al, dişlə!.. Sən özünsən amnistiya, biz isə namuslu qadınlarıq! – Ayaqlarının altın-

dan mənə şiş göstərdi, sonra cəld arvadlara tərəf döndü: – Arvadlar, xocalıq elədiyi üçün biz buna nə edək?

Ürəyim yerindən oynadı, elə bil dalağım qopub düşdü. Fikirləşdim ki, vay, bu murdarlar mənə biabırçı edəcəklər!

İndiyədək də yadıma düşəndə bədənimin əsir... Adam inciməzmi?... Qətiyyənlə utanmadan döşəmənin üstünə uzandırdılar, Anisimin Dunkası başında oturdu və dedi:

– Sən qorxma, Fedot, biz sənə aralıq vasitələri ilə divan tutacağıq ki, bizim küçə amnistiyası deyil, orli arvadlar olduğumuzu yadımdan çıxartmayasan!

Ancaq o vasitə gicikdən idisə, ona aralıq vasitələri deməkmə olar? Həm də yabani, bir arşın uzunluğunda gicikdən... O gündən sonra bir həftə adam kimi çörək də yeyə bilmədim, qarnı üstə oturmalı olurdum... Onların aralıq vasitələrindən bədənim suluq-suluq olmuşdu.

Ertəsi gün yığıncaq oldu və protokol bağladılar ki, bir də arvadlar əbədi döyülməsinlər və onların qadın icraiyyə komitəsi üçün bir desyatin günəbaxan əkilsin. Arvadlar cəvrlərinə qayıtdılar, mənə ki də qayıtdı, amma mənə üçün indi də güzəran yoxdur. Məsələn, görürəm buzovlar bostanda koləmi yeyirlər, mən öz oğlum Qrişka-ya deyirəm: “Get qovala!” O murdar isə cavabında:

– Atacan, nə üçün sənə Kolçak deyib cinlədirirlər?!

Küçə ilə gedirəm – uşaqlar yolumu kəsirlər:

– Kolçak! Kolçak! Sən arvadlarla necə vuruşdun?

Bəs bu mənə incitməz? Ömrüm boyu taxılçılıqla məşğul olmusam, indi isə birdən Kolçaka çevrilmişəm. Şeşkanın itinə belə ad qoyublar, deməli, mən də it vəziyyətindəyəm? Yo-ox, razı deyiləm!.. Bax, ona görə də mən soruşuram: arvadları məhkəməyə versən, siz, vətəndaş hakim, it adı – “Kolçak” ləqəbi və o cür gicik-könli təhqir üçün onlara uyğun maddə yazışdırı bilərsinizmi?

KİTABIN İÇİNDƏKİLƏR

<i>Soloxov haqqında söz (Elçin)</i>	4
---	---

POVEST

<i>Yol (tərcümə edən: Əyyub Abbasov)</i>	7
--	---

HEKAYƏLƏR

<i>İnsanın taleyi (tərcümə edən: Bəydulla Musayev)</i>	51
<i>Burulğan (tərcümə edən: Əyyub Abbasov)</i>	84
<i>Respublika İnqilabi-Hərbi Sovetinin sədri (tərcümə edən: Əyyub Abbasov)</i>	100
<i>Ailəli adam (tərcümə edən: Əyyub Abbasov)</i>	105
<i>Əyri yol (tərcümə edən: Əyyub Abbasov)</i>	112
<i>Sırtıqçıgəz (tərcümə edən: Əyyub Abbasov)</i>	122
<i>Muzdurlar (tərcümə edən: Əyyub Abbasov)</i>	148
<i>Zədə (tərcümə edən: Əyyub Abbasov)</i>	188
<i>Dayca (tərcümə edən: Əyyub Abbasov)</i>	201
<i>Bir dil (tərcümə edən: Hüseyn Şərif)</i>	208
<i>Nifrət dərsi (tərcümə edən: Hüseyn Şərif)</i>	214
<i>Naxırçı (tərcümə edən: Əyyub Abbasov)</i>	232
<i>Ərzaq komissarı (tərcümə edən: Əyyub Abbasov)</i>	244
<i>Şibalkonun toxumu (tərcümə edən: Əyyub Abbasov)</i>	250
<i>Alyoşkanın qəlbi (tərcümə edən: Əyyub Abbasov)</i>	255
<i>Bostan qoruqçusu (tərcümə edən: Əyyub Abbasov)</i>	270
<i>Qan düşməni (tərcümə edən: Əyyub Abbasov)</i>	283
<i>Özgə qanı (tərcümə edən: Əyyub Abbasov)</i>	299
<i>Xal (tərcümə edən: Əyyub Abbasov)</i>	318
<i>İkiərli (tərcümə edən: Əyyub Abbasov)</i>	328
<i>Mavi çöl (tərcümə edən: Əyyub Abbasov)</i>	343
<i>Kolçak, gicikdən və sair haqqında (tərcümə edən: Əyyub Abbasov)</i>	352

MİXAİL ALEKSANDROVİÇ ŞOLOXOV

POVEST VƏ HEKAYƏLƏR

“AVRASİYA PRESS”
BAKİ-2007

Buraxılışa məsul: *Umud Rəhimoğlu*

Texniki redaktor: *Zahid Sarıtorpaq*

Yığıcı: *Asifə Əfəndi*

Kompyuter səhifələyicisi: *Allahverdi Kərimov*

Korrektor: *Elman Bəşirli*

Yığılmağa verilmişdir 09.08.2006. Çapa imzalanmışdır 28.12.2007.
Formatı 60x90 $\frac{1}{16}$. Fiziki çap vərəqi 22,5. Ofset çap üsulu.
Tirajı 25000. Sifariş 259.

Kitab “Şərq-Qərb” mətbəəsində çap olunmuşdur.
Bakı, Aşıq Ələsgər küçəsi, 17.

416(2)
S 78

